

**МУҲАҚҚИҚИ ҶАВОН
ДОНИШГОХИ МИЛЛИИ ТОЧИКИСТОН
2020. №5**

**МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ
ТАДЖИКСКИЙ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
2020.№5**

**YOUNG RESEARCHER
TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
2020. No5**



*МАРКАЗИ ТАБЪУ НАШР, БАРГАРДОН ВА ТАРҔУМА
ДУШАНБЕ – 2020*

**ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
МАҶАЛЛАИ ИЛМИИ «МУҲАҚҚИҚИ ЧАВОН»**

Муассиси мачалла:

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мачалла соли 2019 таъсис дода шудааст.

Дар як сол 6 шумора нашр мегардад.

САРМУҲАРРИР:

**Хушваҳтзода Кобилҷон
Хушваҳт**

Доктори илмҳои иқтисодӣ, ректори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

**Сафармамадов
Сафармамад
Муборакшоевич**

Доктори илмҳои химия, профессор, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

**Исмонов Кароматулло
Бадридинович**

Номзади илмҳои филологӣ, дотсент, директори Маркази табъу нашр, баргардон ва тарҷумаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ

Шерматов Нурмаҳмад

Доктори илмҳои техникӣ, профессор

**Солиҳов Давлат
Қуватовиҷ**

Доктори илмҳои физикаю математика, профессор

Сатторов Абдуманон

Доктори илмҳои физикаю математика, профессор

**Файзуллоев Эркин
Фатхуллоевич**

Номзади илмҳои химия, дотсент декани факултети химия

**Валиев Шариф
Файзуллоевич**

Доктори илмҳои геологӣ-минералогӣ, и.в. профессор, декани факултети геологии ДМТ

Расулиён Қаҳҳор

Доктори илмҳои таъриҳ, профессор

Кучаров Аламхон

Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи назария ва адабиёти навини форсии тоҷикии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

**Дӯстов Ҳамроҳон
Чумаевич**

Номзади илмҳои филологӣ, дотсент, мудири кафедраи забони адабии мусикии тоҷикии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

**Нағзибекова
Мехриниссо Бозоровна**

Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи забоншиносӣ умумӣ ва типологияи мӯжӯисавии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муродов Мурод

Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи матбуоти ДМТ

**Низомова Тухфамо
Давлатовна**

Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор

**Одинаев Фурқат
Фарҳодович**

Номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент

**Сотиволдиев Рустам
Шарофович**

Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

**Сафарализода
Хучамурод Қудус**

Номзади илмҳои сиёсатшиносӣ, дотсенти кафедраи сиёсатшиносӣ

**Раҷабов Имомиддин
Шириновиҷ**

Номзади илмҳои сиёсатшиносӣ, дотсенти кафедраи сиёсатшиносӣ

**Нуридинов Раймалиҳо
и Шаҳбозовиҷ**

Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор

**Шарипов Фаридун
Файзуллоевич**

Доктори илмҳои педагогӣ, дотсент

**Устоев Мирзо
Бобоҷоновиҷ**

Доктори илмҳои биологӣ, профессори кафедраи физиологияи одам ва ҳайвонҳо, факултети биологияи ДМТ

Мачалла дар Маркази табъу нашр, баргардон ва тарҷумаи ДМТ барои нашр таҳия мегардад.

Нишонии Марказ:

734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон,
ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

E-mail: molodoy.issledovatel@mail.ru

Тел.: (+992 37) 227-74-41

ДМТ, 2020©

**ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ»**

Учредитель журнала:

Таджикский национальный университет

Журнал основан в 2019 г. Издается 6 раз в год.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР ЖУРНАЛА:

Хушвахтзода Кобилджон | Доктор экономических наук, ректор Таджикского национального университета (Душанбе, Таджикистан)

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Сафармамадов | Доктор химических наук, профессор, проректор по науке Таджикского национального университета (Душанбе, Таджикистан)

Сафармамад

Муборакшоевич

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Исмонов Кароматулло | Кандидат филологических наук, доцент, директор Издательского центра

Бадридинович

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Шерматов Нурмахмад	Доктор технических наук, профессор
Солиход Давлат Кувватович	Доктор физико-математических наук, профессор
Сатторов Абдуманнон	Доктор физико-математических наук, профессор
Валиев Шариф Нарзуллоевич	Доктор геолого-минералогических наук, и.о.профессора
Файзуллоев Эркин Фатхуллоевич	Кандидат химических наук, декан факультета химии ТНУ
Расулиён Каҳҳор	Доктор исторических наук, профессор
Кучаров Аламхон	Доктор филологических наук, профессор
Дустов Хамроҳон	Кандидат филологических наук, доцент
Муродов Мурод	Доктор филологических наук, профессор
Нагзибекова Мехриниссо Бозоровна	Доктор филологических наук, профессор
Абдуллатторов Абдушукур	Доктор филологических наук, профессор
Одинаев Фуркат Фарҳодович	Кандидат экономических наук, доцент
Сотиволдиев Рустам Шарофович	Доктор юридических наук, профессор
Сафарзода Бахтовар Амирали	Доктор юридических наук, профессор
Раджабов Имомиддин Ширинович	Кандидат политических наук, доцент кафедры политологии
Сафарализода Хучамурод Куддус	Кандидат политических наук, доцент кафедры политологии
Нуриддинов Раймалихон Шаҳбозович	Доктор политических наук, профессор
Шарипов Фариҷун Файзуллоевич	Доктор педагогических наук, доцент
Устоев Мирзо Бободжонович	Доктор биологических наук, профессор

Адрес Издательского центра:

734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.

E-mail: molodoy.issledovatel@mail.ru

Тел.: (+992 37) 227-74-41

© ТНУ, 2020

**TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
SCIENTIFIC JOURNAL “YOUNG RESEARCHER”**

Founder of journal:

TAJIK NATIONAL UNIVERSITY

The journal was founded in 2019. It is published 6 times a year.

CHIEF EDITOR:

Khushvakhtzoda	<i>Doctor of Economics, Rector of the Tajik National University (Dushanbe, Tajikistan)</i>
Kobiljon Khushvakht	
DEPUTY CHIEF EDITOR:	
Safarmamatov	<i>Doctor of Chemical Sciences, Professor, Vice-Rector for Science of the Tajik National University</i>
Safarmamatad	
Muborakshoevich	
DEPUTY CHIEF EDITOR:	
Ismonov Karomatullo	<i>Candidate of philological sciences, associate professor, director of the Publishing Center of the Tajik National University</i>
Badridinovich	

EDITORIAL BOARD:

Shermatov Nurmahmad	<i>Doctor of technical sciences, Professor</i>
Solihev Davlat Quvatovich	<i>Doctor of physical and mathematical sciences</i>
Sattorov Abdumannon	<i>Doctor of physical and mathematical sciences</i>
Fayzulloev Erkin Fathulloevich	<i>Candidate of chemical sciences, dean of the chemical faculty</i>
Valiev Sharif Fayzulloevich	<i>Doctor of geological and mineralogical sciences, Professor</i>
Rasuliyon Qahhor	<i>Doctor of historical Sciences, Professor</i>
Kucharov Alamkhon	<i>Doctor of Philology, Professor of the Department of Theory and New Persian-Tajik Literature of the Tajik National University</i>
Dustov Hamrokhon Dzhumaevich	<i>Candidate of philological sciences,</i>
Murodov Murod	<i>Doctor of Philology, Professor of the Department of Printing of the Tajik National University</i>
Nagzibekova Mekhriniso Bozorovna	<i>Doctor of Philology, Professor of the Department of General Linguistics and Comparative Typology of the Tajik National University</i>
Nizomova Tuhfamo Davlatovna	<i>Doctor of Economics, Professor</i>
Odinaev Furqar Farhodovich	<i>Candidate of Economics, assistant professor</i>
Safarovizoda Khudzhamurod Kuddusi	<i>Candidate of Politics, assistant professor of the department of the political science</i>
Sotivoldiev Rustam Sharofovich	<i>Doctor of law, Professor</i>
Safarzoda Bakhtovar Amirali	<i>Doctor of law, Professor</i>
Rajabov Imomiddin Shirinovich	<i>Candidate of Politics, assistant professor of the department of the political science</i>
Nuriddinov Raymalikhon Shahbozovich	<i>Doctor of politics, Professor</i>
Sharipov Faridun Fayzulloevich	<i>Doctor of pedagogical sciences, Professor</i>
Ustoev Mirzo Bobojonovich	<i>Doctor of Biological sciences, Professor</i>

Address of the Publishing center:
734025, Republic of Tajikistan,
Rudaki Avenue, 17. Dushanbe.

E-mail: molodoy.issledovatel@mail.ru

Phone: (+992 37) 227-74-41

© TNU, 2020

**ЧОЙГОҲИ ТАМАДДУНИ ИСЛОМӢ ДАР МУНОСИБАТҲОИ
БАЙНАЛХАЛҚИИ МУОСИР**

*Абдуқодирзода А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

Низоми муосири муносибатҳои байналхалқӣ дар маҷмӯъ хислати дунявий дорад. Бо вучуди ин, дар ҳаёти сиёсии кишварҳо ва робитаҳои байни давлатҳо аксаран таъсири динҳо ва андешаҳои динӣ ба назар мерасад. Болоравии нуфузи омили динӣ ба виже омили исломӣ тайи даҳсолаҳои охир ба донишмандон сабаб шудааст, ки онро ҷузъи таркибии ҳаёти байналхалқӣ арзёбӣ намоянд.

Ҳамзамон, низоми имрӯзаи равобити байналмилаӣ хусусияти тамаддуниро қасб намуда, аз рӯи он амал мекунад. Бисёр далелҳо шаҳодат медиҳанд, ки дар даҳсолаҳои охирини аспи XX дар кишварҳои мухталифи дунё пурзӯшавии мавқеи тамаддун назаррас аст. Чойгоҳи ислом ҳамчун тамаддун нисбат ба тамаддунҳои дигар қисми муҳим ва таркибии ҳаёти байналхалқӣ буда, дар муносибатҳои байналхалқӣ нақши муассир дорад. Қайд намудан зарур аст, ки ислом бо мағҳумҳои дин, идеология, сиёsat, фалсафа, тамаддун ва ғайра ифода мегардад.

Ҳамзамон бояд гуфт, ки низоми муосири сиёсии муносибатҳои байналхалқӣ ба ҳуд тобиши ва ҳарактери тамаддунӣ қасб намудааст, бинобар ин нақши тамаддун, хусусан тамаддуни Ислом дар равобити байналхалқӣ ниҳоят бузург аст.

Тавре ки Самоэл Ҳантингтон назарияи бархурди тамадунҳоро пешниҳод намуда, кушиш намудааст, ки ояндаи таъриҳро ба номи тамаддуни Ислом ва насрони сабт намояд ва ин ақида бо тавсееи иқтидори иқтисодӣ, ҳарбӣ ва сиёсӣ вобаста буда, бар асоси афзоишу тараққиёti соҳаҳои гуногуни кишварҳои исломӣ амалӣ ҳоҳад шуд, ва ин нукта дар аксари сарҷашмаҳои илмӣ зикр гардидааст.

Бар асоси баъзе таҳқиқотҳои коршиносон, ки соҳаи муносибатҳои байналхалқӣ ва сиёсати ҷаҳониро таҳлил намуда, дар маъсалаи чойгоҳи омили исломӣ дар муносибатҳои байналхалқӣ кор кардаанд метавон дар ҷаҳорҷубаи муносибатҳои мутакобилаи давлатҳои мусалмонӣ, созмонҳо ва иттиҳодияҳо, ки дар мадии назари ҳамешаги қарор доранд, мушоҳид анамуд [3, с.126].

Дар давоми бештар аз ҷорҷарӣ сол кишварҳои миллии Фарӯ – Бритониё, Фаронса, Испониё, Австралия, Олмон, ИМА ва дигарон хешро ифодагари намояндаи низомии бисёркӯбии байналхалқӣ дар ҷаҳорҷубаи тамаддуни Фарӯ меҳисобиданд. Дар ин асос онҳо бар зидди якдигар рақобат намуда, ҷангҳо мекарданд ва замони Ҷанги Сард сиёсати ҷаҳон дуқутбӣ гардид, ки дар натиҷа дунё ба се қисмат ҷудо шуд. Дар замони нав одамон худро дар бо мағҳумҳои мушаҳҳасе ба монанди баромади аслӣ, дин, забон, таъриҳ, арзишҳо, анъанаҳо, ниҳодҳои умумии хеш муайян менамоянд. Акнун онҳо хешро дар асоси гурӯҳҳои фарҳангӣ, қавмӣ, гурӯҳи этникӣ, умумиятҳои динӣ ва сатҳи олии он тамаддун муайян мекунад. Тадриҷан кишварҳои ҷаҳони Ислом ва Осиёи Ҷанубӣ дастовардҳои иқтисодии хешро боло мебаранд ва барои ташаккули нерӯи ҳарбӣ ва нуфузи сиёсӣ замина омода намуда истодаанд.

Ба болоравии тавонони кишварҳои ғайригарбӣ хусусан, ҷаҳони Ислом онҳо вобастагии ҳуд аз Фарбро инкор намуда, арзишҳои хешро комил мегардонанд. Барҳӯрдҳои хунини тамаддунҳо дар Босния - Кавказ, Осиёи Марказӣ ё Кашмир метавонад ба ҷонги миқёсан қалон табдил ёбад. Дар низоъи югославӣ Россия ба сербҳо ёрии дипломатӣ дод Арабистони Саудӣ, Туркия, Эрон ва Ливия бошанд ба босниятиҳо ёрии молиявӣ ва аслиҳавӣ доданд, ки он на бо сабабҳои идеологӣ, сиёсӣ аз мавқеи қувва ё манфиати иқтитисодӣ, балки танҳо барои айнияти фарҳанг расонида шуд. Ҳар як ҳарита ва парадигма вобаста ба мақсади пешниҳод нақш мебозад, ва назарияи «Барҳӯрди тамаддунҳо», ки ҷаҳони Ислом дар он мавқеи хосро дараад аз он истисно нест.

Таърихи инсоният ин таърихи тамаддун аст. Таъриҳро аз қадим насли тамаддунҳои шумерӣ, мисрӣ, классикӣ, мезоамериканӣ ва имрӯз насли тамаддунҳои Ислом, Насронӣ, Чин ва ғайра ташкил медиҳанд.

Арнолд Таинби дар ибтидо тамаддуңхоро 22 ва сипас 23 – то номид. Шпенглер асосан 8 намуди тамаддуңхоро пешниход намуда буд. Маклин дар тули пурраи таърих 9 тамаддуңро пешниход намуд. Бегбай низ 9 тамадун пешниход кард, аммо ў гуфт агар мо чиною чапонй ва насронию православиро чудо намоем, шумораи онҳо метавонанд бештар гардад. Растворанӣ бошад 7 тамаднуни муҳими мусирро пешниход намудааст.

Тамадун мағхуми таъриҳан ташаккулёфта аст. Дар адабиётӣ илмии мо бештар истилоҳҳои «Тамадун» ва «Мутамаддин» истифода мегарданд, ки дар адабиётҳӣ илмии русӣ ва аврупой истилоҳҳои «Цивилизация» ва «Civilization» истифода мегардад. Дар ибтидо донишмандон мағхуми тамаддуңро бо мағхуми фарҳанг «қўультура» ё « culture» ҳаммаъно медонистанд, ки мазмуни арабии он «мадина» ё «шаҳр» аст ва он ҳаёти шаҳриро ифода мекунад. Аммо мазмуни этиологии он «аз нав кардан» ё «парвариш намудан» аст.

Самоэл Хантингтон дар байни тамаддуңхо 7-ои онҳо: Ислом, Фарб, Чин, Чапон, Ҳинд, Православ, Америкои Лотинири интихоб намудааст, аммо тамаднуни Исломро зинда ва муҳаррик каламдод кардааст. Аз ибтиди асри VII сар карда, тадриҷан муносибатҳои байни тамаддуңхо ҷаҳони Ислом ва Фарб инчунин ислом ва тамаддуңҳои дигар барқарор шудан гирифтанд. Аммо дар ҳошияи он муносибатҳои муттазоди тамаддуңҳо дар ҷаҳорчӯбай бархӯрди манфиатҳо назаррас буд. Барои тамаддуни Фарб 400 сол лозим омад, ки то нуфузи хешро дар болои тамаддуңҳои дигар таъмин намояд. Собиқ мустамликадорони давлатҳои аврупой соли 1800 35%, соли 1878 67% ва соли 1914 84%- сатҳи хушкиро назорат мекарданд [11, с.38].

Таркиби асосии ҳар як фарҳанг ва тамаддуңро забон ва дин ташкил медиҳад. Шаклгирии тадриҷии тамадун бевосита ба дин иртибот дорад ва он дар тамаднуни Ислом ба шакли дигар ва хеле мураккаб ба назар мерасад. Агар саҳми истифодабарандагони забони инглизӣ дар соли 1958 9,8%, соли 1992 ба 7,6% поён рафта бошад. Аммо забони арабӣ дар соли 1958 саҳми истифодабарандагонаш 2,7% ва соли 1992 3,5%-ро ташкил медоданд.

Тамаддуңхо, хусусан тамаддуни Ислом нерӯи мутаҳидкунанда ба шумор меравад.

Ислом имрӯз яке аз се дини бонуфуз ва аз адёни ҷаҳонӣ ба шумор меравад. Пайравонаш мувофиқи оморҳои созмонҳои исломӣ ҳоло наздик аз як миллиарду 570 миллион нафарро ташкил дода, дар 128 кишвари дунё сукунат доранд. Аз ҷумла, дар зиёда аз 40 кишвар мусулмонон аксарияти аҳолӣ ва дар 18 кишвари дигар ақалиятии бонуфузро ташкил медиҳанд. Онҳо минтақаи васеъеро дар қитъаҳои Осиёву Африқо, чун Ҳовари Миёна ва Наздик, Осиёи Ҷанубу Фарбӣ, Африқои Шимолию Марказӣ ва гайраро дар ихтиёр доранд. Ақалиятҳои исломӣ дар қитъаҳои Амрико ва Аврупо, дар баъзе ҷойҳо таъриҳан муқимӣ, чун Албания, Булғористон ва Югословӣ ва дар баъзеи дигар чун тозамуқими мухоҷир зиндагӣ мекунанд.

Аз рӯи афзоиши аҳолӣ низ ин кишварҳо дар яке аз ҷойҳои аввал меистанд. Аз ҷиҳати сарватҳо ва захираҳои табии минтақаҳои исломӣ аз мавзеъҳои ҷуғрофии хеле бойи олам ба шумор мераванд. Танҳо дар Ҳаличи Форс, манотики назди баҳрии кишварҳои Шарқи Наздик ва то ҳудудҳои баҳри Каспий 70% захираҳои нафти ҷаҳонӣ ва зиёдтар аз 40% захираҳои гази табии ҷаҳон ниҳон мебошанд. Аҳолии афзояндаи минтақа бошад, манбаи арзони қувваи корӣ ба шумор меравад. Диққати бисёр кишварҳои абарқудратро маҳз ҳамин сарватҳои табии бештар ба худ ҷалб месозад.

АДАБИЁТ

- Наумкин В. В. Ислам и мусульмане: культура и политика. – М., Н. Новгород, 2008. С. 514–516.
- Игнатенко А. А. Самоопределение исламского мира // Ислам и политика. – М. 2001. С. 7-8.
- Малашенко А. В. Исламская альтернатива и исламистский проект. – М., 2006. С. 38.
- Наумкин В. В. Ислам и мусульмане. С. 515, 526–533.
- Малашенко А. В. Исламская альтернатива и исламистский проект. С. 38.
- Kramer M. Fundamentalist Islam: The Drive for Power. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.martinkramer.org/sandbox/reader/archives/fundamentalist-islam-thedrive-for-power/> (дата обращения: 12.02.2013).
- Мирский Г. И. Международные отношения на Ближнем Востоке // Азия и Африка в мировой политике. – М., 2012. С. 91-95.
- Белокренецкий В. Я. Демографическое будущее исламского мира // Исламский фактор в истории и современности. – М., 2011. С. 61-62.

9. Круглова Л.К. Культура и цивилизация. Типология цивилизаций // Круглова Л.К. Человек и культура. – М.; СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2017. – С. 140-156.
10. Хантингтон С. Столкновение Цивилизаций. Москва – 2006. – С. 66.
11. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории: Сборник / Пер. с англ. – М.: Рольф, 2002 – 592 с.

ЧОЙГОҲИ ТАМАДДУНИ ИСЛОМӢ ДАР МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛХАЛҚИИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур нақши тамаддуни исломӣ дар муносибатҳои байналмилалӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Ҷаҳони ислом яке аз муҳимтарин ҷузъҳои таркиби низоми муносибатҳои байналмилалӣ мебошад. Ҳама рӯйдодҳои асосии сиёсати муосири ҷаҳонӣ, ба ин ё он шакл, бо ҷаҳони ислом ё үнсурҳои алоҳидӣ он робита доранд. Ин омил зарурати фахмидани ҳусусиятҳои омили исломӣ, инҷунин сабабҳо ва шартҳои таъсирасонии ин омил ба равандҳои муосири сиёсии ҷаҳонро ба миён меорад. Ҳамзамон, низоми имрӯзаи равобити байналмилалӣ ҳусусияти тамаддуниро қасб намуда, аз рӯи он амал мекунад. Бисёр далелҳо баёнгари онанд, ки дар даҳсолаҳои охири асри XX дар қишварҳои муҳталифи дунё пурзӯршавии мавқеи тамаддун назаррас аст. Дар ҳоли ҳозир, мусалмонон зиёда аз 23% сокинони ҷаҳонро ташкил медиҳанд ва таҳrikgari tamaddunu iсломии худ ҳастанд. 60% мусалмонон дар Осиё, 20% дар Шарқи Наздик ва Африқои Шимолӣ зиндагӣ мекунанд. Воеан, ислом тамоми нимкураи шарқӣ, аз Сахараи Ғарбӣ то Ҷин, Малайзия ва Индонезияро ба ҳам мепайвандад.

Калидвожаҳо: Ислом, тамаддун, барҳӯрди тамаддунҳо, ҷаҳони ислом, фарҳанг, муносибатҳои байналмилалӣ, муносибатҳои байналмилалии муосир.

МЕСТО ИСЛАМСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ В СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

В данной статье исследуется роль исламской цивилизации в международных отношениях. Исламский мир является одним из наиболее значимых структурных компонентов системы международных отношений. Все основные события современной мировой политики, так или иначе, связаны с исламским миром или же отдельными его элементами. Это определяет необходимость понимания его основных сущностных признаков, а также причин и условий, формирующих так называемый исламский фактор и характер его влияния на современные политические процессы в мире. В настоящее время мусульмане составляют 23% жителей земли и являются носителями собственной исламской цивилизации. 60% мусульман проживают в Азии, 20% – на Ближнем Востоке и в Северной Африке. Фактически непрерывный исламский ареал охватывает все восточное полушарие, начиная от Западной Сахары до Китая, Малайзии и Индонезии.

Ключевые слова: Ислам, цивилизация, столкновения цивилизаций, исламский мир, культура, международные отношения, современное международное отношения.

PLACE OF ISLAMIC CIVILIZATION IN MODERN INTERNATIONAL RELATIONS

This article explores the role of Islamic civilization in international relations. The Islamic world is one of the most significant structural components of the system of international relations. All the main events of modern world politics, one way or another, are associated with the Islamic world or its individual elements. This determines the need to understand its basic essential features, as well as the causes and conditions that form the so-called Islamic factor and the nature of its influence on modern political processes in the world. Currently, Muslims make up 23% of the world's inhabitants and are carriers of their own Islamic civilization. 60% of Muslims live in Asia, 20% in the Middle East and North Africa. In fact, a continuous Islamic range covers the entire eastern hemisphere, from Western Sahara to China, Malaysia and Indonesia.

Keywords: Islam, civilization, clashes of civilizations, Islamic world, culture, international relations, modern international relations.

Информация об авторе: Абдукодирзода А. – магистр первого курса факультета международных отношений Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17 Тел.: (+992) 989 03 87 87

Information about the author: Abdukodirzoda A. – first-year master, Department of International Relations, Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17 Rudaki Ave. Tel.: (+992) 989 03 87 87

ОМИЛИ МУХОЛИФАТИ АМИР МУҲАММАД ЯҶУБҲОН БО ПАДАР ВА ПАЙОМАДҲОИ ОН БА АФГОНИСТОН

*Азизраҳимӣ M.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

Тавре аз муҳтавои таърихи солҳои 60-70-уми асри 19 Афғонистон бармеояд соли 1863 амир Дустмуҳаммадхон дар Ҳирот вафот кард. Пас аз ҷанд рузи марги Дустмуҳаммадхон фарзанди бузурги ӯ Шералиҳон амир эълон карда шуд.

Ибтидо гарчанде бародарони Шералиҳон ҳукумати ӯро ътироф намуданд, вале баъдтар бародарони ӯгаяш (аз модар чудо) барои ҳукумати марказӣ дар

муқобили ў муҳолифат нишон доданд, ки ин боиси аз қудрат рафтани Шералихон дар соли 1866 ва ба таҳт омадани бародараш Афзалхон гардид.

Дар ин миён, дере нагузашта 7 октябри соли 1867 Афзалхон вафот кард. Кобул ба дasti бародари дигари Шералихон Аъзамхон афтод. Ҳукумати ў чандон боэътиномд набуд ва дар миёни феодалони пашту ҳам обруи зиёд надошт.

Хоначангҳои амирони Муҳаммадзай бошад ҳамоно идома дошт. Соли 1868 Шералихон бо кўмаки писараш Муҳаммад Яқубхон, ки ҳангоми ҳукумати падар ба ҳайси волии Ҳирот таъин шуда буд Қандаҳор ва сипас Кобулро тасарруф намуд ва дубора қудрати марказиро соҳиб шуд. Ба хотирии пирӯзии падар муддати як ҳафта тамоми шаҳри Ҳирот чароғон ва ҷашнуну хурсандӣ дар ҳама ҷои шаҳр паҳн намуд то мардум аз ин хушҳолӣ кунанд. [6:102].

Гарчанде амир Шералихон рақибони ҳонаводагии ҳудро шикаст дод ва ҳукумати марказиро ба дasti ҳуд гирифт, vale ҳатар ва таҳдид дар сиёсати беруна барои Афғонистон аз миён нарафта буд.

Аз муаммоҳои хориҷии ҳукумати амир Шералихон ин рақобати доимии Россия ва Англия бо Афғонистон буд, ки амир Шералихонро зери фишор карор медод.

Вақте амир Шералихон бори аввал ба подшоҳи нишаст, ба англисҳо ҳабар дод то подшоҳии ўро ба расмият бишносанд. Аммо англисҳо бе ҷавоб монданд, то ин ки амир Шералихон рақибони сиёсии ҳудро тамом кард, пас онҳо подшоҳии ўро ба расмият шинохтанд.

Соли 1869 амир Шералихон бо сарвазири ҳуд Сайи Нурмуҳаммадшоҳ ва дигар вазиронаш дар маҷлиси Амболӣ иштирок кард. Дар рафти гуфтушунид Шералихон бо намояндаи англис Майо кӯшид то кафолати англисҳоро дар мавриди даҳолат накардан онҳо дар корҳои дихилии ҳукумати ҳуд ва эътироф намудани Шералихонро ҳамчун амир ба даст орад. Вале Майо ин пешниҳоди ўро ҷандон напазирфт.

Амир Шералихон дар вақти сухангӯйӣ бо Майо ошкоро гуфт, ки барои қабулкунии созишиномаи падараш наомадааст, балки меҳоҳад он созишиномаҳое, ки байни Дӯстмуҳаммадхон ва англисҳо шуда буд, ислоҳ намояд. Мутобиқи шартномае, ки англисҳо бо амир Дӯстмуҳаммадхон аҳд баста буданд, Афғонистон муваззаф буд, ки душмани Англияро душмани ҳуд ва дӯсташро дӯсти ҳуд бидонад, Дар ростои ин гуфтушунид Шералихон тақозо намуд: Англия низ дар муқобили дӯстии Афғонистон дӯсти ҳуд ва душмани Афғонистонро душмани ҳуд бидонад, фарзанди ҳурдии амир Шералихон, Абдуллоҷонро ба сифати валиаҳди ў бипазиранд, дар сурати сар задани ҳуҷуми давлатҳои хориҷӣ бар Ҳинд машварати ҳар ду мамлакат қобили эътибор гирифта шавад, англисҳо барои мудофиаи қишвар аслиҳа ва пул ба Афғонистон кӯмак намоянд, Ин кӯмакҳо бояд давомдор бошад ва то анҷоми қарордодҳо ҳоҳиши амир қобили эътибор гирифта шавад.

Дар ҳар сурат ҳангоми гуфтушунид англисҳо ба Шералихон ваъда доданд, ки ба корҳои доҳили ў даҳолат наҳанд кард ва ба ў кумакӣ молӣ мерасонанд. Ба ҳамин тартиб Шералихон аз ҳукумати мустамликовианглис 6 лаку 50 ҳазор рупия ва дигар яроқҳои ҷангӣ дарёфт намуд.

Соли 1873 англисҳо бори дигар Шералихонро ба Ҳиндӯстон даъват намуда, дар масъалаи тақсими оби Ҳилманд, ки бо Эрон ихтилофи назар шуда буд, кӯмак намоянд. Ҳамчунин дар мавриди тақсимоти сарҳади шимолӣ ва дигар корҳои сиёсӣ бо ў машварат карданд.

Бо вучуди ин амир Шералихонро лозим буд дар ин давраи бисёр ҳассос барои қишвар дар сиёсати доҳилӣ ва ҳам берунаи ҳуд, пеш аз ҳама бо Англия бодикӣ бошад. Вале амир Шералихон дар сиёсати доҳилии ҳуд ба иштибоҳоти зиёд дода шуд, ки пайомадҳои минбаъдаи он ба мустақилияти қишвар таъсири ҳудро гузошт.

Яке аз ҳатогиҳои амир Шералихон ин таъин намудани писари 12 солааш Абдуллоҷон ба ҳайси валиаҳд мебошад, ки он ихтилофи писари бузургаш Муҳаммад Яқубхон ва пайдо шудани тарафдорони ўро дар муқобили Шералихон ба миён овард. Дар ҳоле, ки Шералихон мебоист ба ҷои ин ихтилофҳо муттаҳидӣ ва омодагии артишро дар муқобили ҳамлаи англисҳо, мегирифт.

Ба ин тартиб аз амир Шералихон амр шуд, ки ҳар подшоҳро лозим аст то дар замони ҳаёти ҳуд валиаҳди салтанатро таъин намояд. Марғ ҳақ аст ва ғофил аз марғ будан ғафлат аст. Баъд аз шунидани ин сухан амир Шералихон аз вазирони

худ муддати як ҳафта муҳлат хост, то дар мавриди таъини валиаҳд андешаи худро байён кунанд.

Писари бузурги Шералихон, Муҳаммад Яъқубхон низ дар он маҷlis иштирок дошт. Ҳузурдоштагони маҷlis Яъқубхонро қобили салтанат донистанд. Вале амир Шералихон пешниҳоди онҳоро рад кард ва изҳор намуд, ки модари Сардор Муҳаммад Яъқубхон на аз тоифаи бузургон аст, балки аз чумлаи фуқаро аст. Абдуллоҷон бошад модараш дuxтари Сардор Мир Афзалхон ва Мир Афзалхон бародари Сардор Кӯҳандилхон соҳибиҳтиёри кулли Қандаҳор аст ва аз бародарони амири кабир (Дустмуҳаммадхон) мебошад. Ҳамчунин илова намуд, ки дар давлатҳои ҳориҷӣ ҳам ҳамин қоида ва қонун ҷорӣ аст.

Хулоса, бо ин суханон писари 12 солааш Абдуллоҷонро валиаҳди худ таъин намуд. Бо ифтиҳори валиаҳдии Абдуллоҷон аз тарафи давлат амр шуд тамоми вилоятҳои Афғонистон ҷароғон ва созу сурур барпо шавад ва ба номи Абдуллоҷон муборакбодӣ гуфта шавад. Баъд аз як ҳафтаи ҷаҳши сурур муддати ҷанд рӯз мардум тоифа ба тоифа, қавм ба қавм назди Абдуллоҳ рафта муборакбод гуфтанд ва аз ўчионидорӣ карданд [10, с.441].

Яъқубхон аз ин рафтори падар норизо шуд. Нисбат ба бародари қучаки худ Абдуллоҷон кинаву нафраташ зиёд гардид. Барои қинаи худро дур кардан соли 1870 аз Кобул ба Қандаҳор рафт ва бо дӯстони худ сӯҳбат кард. Төъдоди зиёде ба тарафи Муҳаммад Яъқубхон пайвастанд. Рӯзи дигар ба Ғазна омаданд. Ҳокими Ғазна Ҳудойназархон аз омадани ўчилавгирӣ кард ва аз омадани ў ба Шералихон ҳабар дод.

Бо шунидани ин ҳабар амир Шералихон ба ҳокимони Ғазна, Қандаҳор ва Ҳирот фармон дод, ки монеъи дохил шудани Муҳаммад Яъқубхон ба шаҳр шаванд.

Пас аз ҷанд рӯз тавассути Шералихон сипоҳе таҳти роҳбарии Фарромарзҳон ҷиҳати саркубии Муҳаммад Яъқубхон ба ҷониби Ҳирот фиристода шуд. Дар асари тавтеаҳои ҷангӣ сарфармондехи артиши Шералихон Фарромарзҳон ва волии Ҳирот Фотеҳҳон кушта мешаванд [8:105].

Муҳаммад Яъқубхон, ки муддате ба ҳайси волии Ҳирот фаъолият карда буд, мардум ба ў эҳтиром намуд. Ин ба Яъқубхон имкон дод дар як муддати кутоҳ Ҳиротро таҳти тасарруфи худ дарорад. Шералихон аз кушта шудани сипаҳсолораш Фаромарзҳон ва волии

Ҳирот Фатоҳҳон огоҳи ёфта, аз генерали дигари худ Муҳаммад Асламхон, ки дар рафти амалиётҳои Ҳирот бо онҳо буд, бадгумон шуда бо фармони Шералихон аз тарафи қушун дастгир карда шуда дар Кобул ба зиндон қашида мешавад.

Бародарони Муҳаммад Асламхон ба ҳимояти ў барҳоста барои қуштани амир Шералихон тасмим гирифтанд. Шералихон аз нақшай онҳо ҳабар ёфта бародарони Муҳаммад Асламхонро ба ҳабс мегирад. Баъдан Муҳаммад Асламхон ва Муҳаммад Ҳусайнҳон ба дасти ду бародари дигар Муҳаммад Ҳусайнҳон ва Муҳаммад Солеҳҳон дар зиндон қушта мешаванд.

Муҳаммад Яъқубхон ҷунин ранг гирифтани корро дар салтанати падар дид пуштибонӣ аз бародараш дар муқобили падар дар Ҳирот ба қиём барҳост. Вале шикаст ҳӯрда ба Эрон фирор намуданд [3:780].

Муҳаммад Яъқубхон, ки ҳангоми ҳукумати падараш қудрат ва шӯҳрати фавқулода дошт ҳамеша дар ҷангҳо иштирок мекард ва дар миёни мардум бо номи “шербача” низ шӯҳрат ёфта буд.

Ҳангоме, ки Яъқубхон бо амири падараш аз соли 1872 то 1879 ба зиндон андохта шуд мардум, сарону бузургон аз амир тақозо карданд то ў аз зиндон раҳо карда шавад. Эътиමоди мардум баёнгари он буд, ки Сардор Муҳаммад Яъқубхон шахсияти шоиста аст. Ҳатто писари ў Муҳаммад Мӯсоҳони ҳафтсоларо ба унвони ҳоким қабул карда буданд [5:150].

Яъқубхон муддати ҳафт соли дар зиндон ба сар бурдан гирифтори фишори рӯҳӣ ва равонӣ шуда буд. Ин ҳодисаҳо дар замоне ба вуқӯъ омада буд, ки Англия барои роҳ ёфтани нӯғузӣ худ дар Афғонистон бо нақшоҳои навбатии худ омодагӣ дошт.

Баҳонаҳо барои амали кардани нақшай худ барои англисҳо зиёд буд. Аввал ин ки ҳайти англис барои ташкили идораи намояндагӣ дар шаҳрҳои марказии Афғонистон ба назди Шералихон фиристода шуда буд, аз амир ҷавобе дурусте нағирифта буданд. Дигар ин ки омадани намояндаи рус Столетов ба Кобул англисҳоро мушавваш соҳт.

Бо вазъи мушкили қишвар нигоҳ накарда, амир Шералихон Яқубхонро, ки бар асари зиндан саломати худро гум карда буд, аз зиндан раҳо намуда идоракуни давлатро ба ӯ супурд ва худ ба тарафи Балх меравад. Дере нагузашта моҳи феврали соли 1879 аз сабаби беморие, ки дар роҳ ба ӯ асар намуда буд, дар Мазори Шариф вафот кард.

Муҳаммад Яқубхон ҳамин, ки аз марги падараш хабардор шуд, моҳи марта соли 1879 ба салтанат расидани худро ба англисҳо хабар дод. Ҳангоме, ки номаи Яъқубхон ба дасти англисҳо расид, онҳо дафъатан ин номаро номаи салоҳ доноста ҳусури Яқубхон Сардор Яҳёнро, ки дар ҳангоми зиндани будани амир ба Кашмир фирор намуда буд, ба Кобул фиристоданд.

Дар атрофи амири ҷавон ашҳоси бадгумону хиёнаткор, ба мисли Сардор Муҳаммад Валии Лотӣ, Сардор Муҳаммад Ҳусайнхон ва сардор ҷамъ шуда буданд ва ба амир маслиҳат ва машваратҳои хоинона медоданд.

Бо ин нигоҳ накарда амири бетачриба ва қасалманд Муҳаммад Яқубхон ҳусураш Яҳёнро волии Кобул ва Сардор Шералихони Қандаҳорӣ писари Сардор Мехрдилхонро волии Қандаҳор муқаррар намуд,

Англисҳо, ки дар рӯ ба рӯи ҷанг дар марзи Афғонистон қарор доштанд ва аз ҷанг бо афғонҳо дар ҳарос буданд ҳостанд, бо амири тоза ба қудрат расида аз дур музокирот намоянд. Онҳо дар ин кор аз Сардор Яҳён ва мунший Баҳтиёри истифода намуданд.

Муҳаммад Яъқуб, ки муддати дар зиндан будан ба шахси бемор аз лиҳози равонӣ ва ҷисмӣ заиф шуда буд, ба душман муқобилат накард ва муъоҳидаи Гандумакро тавассути ашҳосе имзо намуд, ки дар асари ин созишнома Афғонистон мустақилияти сиёсии худро аз даст дод.

Дар ростои гӯфтаҳои дар боло зикшуда ба он натиҷа расид, ки гарчанде амир Шералихон дар давраи ҳукумати худ барои мустаҳкам кардани ҳокимиёт марказӣ як қатор ҷорабинҳои сиёсиву фарҳангиро ба кор гирифт, vale ҷашни ӯ барои мардуми Афғонистон қобили баҳшиш нест. Пеш аз ҳама фалаҷ соҳтани урдӯи мунаzzam ва қавӣ дар айни таҷҷувози англisis. Дигар ин, ки интиҳоб намудани шоҳзода Абдуллоҳон ба ҳайси валиъаҳд ва зиндани кардани писари ҷавон ва мудабири худ Сардор Муҳаммад Яъқубхон. Шералихон дар паҳлуи корҳои хубе, ки дар даврони ҳукумати худ ба кор гирифт, хиёнати бузурге дар ҳаққӣ мардуми Афғонистон кард, ки ин мавзӯй аз ҷаҳми таъриҳи пинҳон наҳоҳад монд [2, с.172].

АДАБИЁТ

1. Адешаманд, Муҳаммад Икром. “Мунозиъаи дивранду ақалонияти сиёсӣ”. –Кобул:1392. – Саъид, С.19.
2. Атой, Иброҳим. “Нигоҳи муҳтасаре ба таърихи Афғонистон”. Мутарҷим // Доктор Ҷамил Раҳмон Комгор. –Кобул: 1393. Майванд, –С.182.
3. Фубор, Мирғулом Муҳаммад. “Афғонистон дар масири таъриҳ”. –Кобул: 1392. Шаҳри Оро, – С.780.
4. Замонӣ, Ҳайр Муҳаммад. “Таърихи равобити ҳориҷии Афғонистон аз (1879 -1929)”. – Кобул: Расолат, – С.18-19.
5. Мӯҷададӣ, Абдулҳақ ва Доктор Фазлуллоҳ. “Ҳақиқати таворих аз амири қабир то ҳабри қабир”. –Кобул:1394 Майванд, –С.135.
6. Район, Башар Аҳмад. “Зиндагиномаи шоҳони Афғон” Мутарҷим // Азиз Аҳмад Район. – Кобул: 1389 Садикӣ, – С. 102.
7. Сафорӣ, Султоншоҳ. “Таърихи равобити ҳориҷии Афғонистон”. Мутарҷим // Амонуллоҳ Амонӣ. –Кобул:1398. Нави мустақబал, –С.98.
8. Фарёдағғон, Начмиддин. “Нигорише бар таърихи муосири Афғонистон”. 1372. – Пешовар: Дониш, – С.105.
9. Фарҳанг, Мирмуҳаммад Содик. “Афғонистон дар панҷ қарни охир”. – Кобул: 1391. Хайбар, – С.391.
10. Хоғӣ, Яъқуб Алӣ. “Подшоҳони мутаҳҳари Афғонистон”. – Пешовар: 1388. Майванд, – С.441.

ОМИЛИ МУХОЛИФАТИ АМИР МУҲАММАД ЯЪҚУБХОН БО ПАДАР ВА ОҚИБАТҲОИ ОН БА АФГОНИСТОН

Дар мақола омилҳои мухолифати Муҳаммад Яъқубхон бо падар амир Шералихон ва пайомадҳои он ба Афғонистон мавриди таҳлил гирифта шудааст. Дар миёни амирони Муҳаммадзай пас аз марги амир Дустмуҳаммадхон дар соли 1863 ҳонаҷангиҳо барои таҳт сар

мезанад. Шералихон, ки ҳамчун фарзанди бузурги амир Дустмуҳаммад қудратро соҳиб шуд ба рақобати бародар ва бародарзодагонаш гирифтор шуд. Писари Шералихон Муҳаммад Яъқубхон дар тамоми мушкилоти падар содиқона ҳамроҳӣ ў буд ва худро меросхӯрӣ валиъаҳди падар медонист. Ва ин хостаи ўро аксари сардорону мардум пуштибони менамуд. Аммо валиъаҳд таъин шудани бародари хурдсолаш Абдуллоҷон аз тарафи Шералихон муносабати Якубхонро бо падараш Шералихон дигар намуд. Ҳангоме, ки англисҳо омодагии ҷангӣ ба Афғонистон доштанд Шералихон аз Кобул ба тарафи Балх меравад ва фарзанди худ Муҳаммад Яъқубхонро дар чунин шароити душвор аз зиндон раҳо намуда вазифаи идораи давлатро ба ў супурд. Муҳаммад Яъқуб, ки муддати дар зиндон будан ба шахси бемор аз лиҳози равонӣ ва ҷисмӣ заиф шуда буд, ба душман мӯқобилат накард ва мӯъоҳидай Гандумакро имзо кард, ки дар асари ин мӯъоҳида Афғонистон мустакилияти сиёсии худро аз даст дод.

Калидвожаҳо: Амир, Шералихон, Муҳаммад Яъқубхон, Абдуллоҷон, Афғонистон, Кобул, Балх, Ҳирот, Ҳинд, шербача, шоҳзода, сиёсат, пайомад, иҳтилоф, англисҳо,

ФАКТОР ПРОТИВОСТОЯНИЯ АМИРА МУХАММАДА ЯКУБХАНА С ОТЦОМ И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ ДЛЯ АФГАНИСТАНА

В данной статье автор рассматривает и анализирует основные причины противоречия между Мухаммадом и его отцом эмиром шералиханом и последствия этой конференции для Афганистана. После смерти эмира Дуста Мохаммад-хана в 1863 году между эмирами Мухаммадзай вспыхнула семейная война. Шерали Хан, пришедший к власти как старший сын Амира Доста Мохаммеда, соперничал со своим братом и племянниками. Сын Шерали-хана Муҳаммад Якуб-хан был его верным соратником во всех проблемах своего отца и считал себя наследником своего отца. Однако назначение его младшего брата Абдуллоҷона Шерали-ханом изменило отношения Якуба-хана с его отцом Шерали-ханом. Когда британцы готовились к войне в Афганистане, Шерали-хан уехал из Кабула в Балх и освободил из тюрьмы своего сына Муҳаммада Якуб-хана, передав ему бразды правления правительством. Муҳаммад Якуб, который был психически и физически слаб во время заключения, не сопротивлялся врагу и подписал Гандумакский договор, по которому Афганистан потерял политическую независимость.

Ключевые слова: Амир, Шералихон, Муҳаммад Якубхон, Абдулла, Афғонистон, Индия, Кабул, Балх, Герат, пайомад, иҳтилоф, англисҳо,

THE FACTOR OF CONFRONTATION BETWEEN AMIR MUHAMMAD YAKUBKHAN AND HIS FATHER AND ITS CONSEQUENCES FOR AFGHANISTAN

In this article, the author examines and analyzes the main reasons for the contradiction between Muhammad and his father Emir Sheralkhan and the consequences of this conference for Afghanistan. After the death of Emir Dust Mohammad Khan in 1863, a family war broke out between the emirs of Muhammadzai. Sheralkhan, who came to power as the eldest son of Amir Dost Mohammed, competed with his brother and nephews. Sheralkhan's son Muhammad Yakub Khan was his faithful companion in all the problems of his father and considered himself the heir of his father. However, the appointment of his younger brother Abdullojon Sheralkhan changed the relationship between Yakub Khan and his father Sheralkhan. When the British were preparing for the war in Afghanistan, Sheralkhan left Kabul for Balkh and freed his son Muhammad Yakub Khan from prison, handing over the reins of government to him. Muhammad Yakub, who was mentally and physically weak during his imprisonment, did not resist the enemy and signed the Gandumak Treaty, according to which Afghanistan lost its political independence.

Keywords: Amir, Sheralkhan, Yaqubkhan, Abdulla, Afghanistan, Kabul, Balkh, Herat, Balkh, India, Lion, Prince, Prison, English, Wheat.

Сведения об авторе: *Азизрахими Марзия* – магистранти второго курса факултета истории Таджикского национального университета, Тел.: 917 01 85 55

Information about the author: *Azizrahimi Marziya* – second-year master's student of the faculty of history of the Tajik National University, Tel.: 917 01 85 55

ПӮШИШИ ИТТИЛООТИИ СИЁСАТИ ХОРИЧИИ ТОЧИКИСТОН: ВАЗЪ ВА ДУРНАМО

**Бутаева Г.М., Шарипов А.Н.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Иттилоот аз калимаи лотинии «information» гирифта шуда, маънояш шарҳ додан, фаҳмондан мебошад. Аз нӯқтаи назари дигар, иттилоот ин маълумот оид ба обеъктҳо ва зуҳурот мебошад, ки барои қабули қарор зарур аст. Бо назардошти ин омил аҳамияти инттилоот ба таври бесобиқа боло рафта, нақши Васоити ахбори омма дар раванди қабули қарорҳои муҳим дар сатҳи байналхалқӣ меафзояд.

Бинобар тезҷараён шудани ҳаводиси ҷаҳонӣ, сатҳи иттилотонии ҷомеа ва вокуниши аҳолӣ ба он, возех мегардад, ки ВАО метавонанд на танҳо ба ҷалби диққати мардум ба ҳаводиси муҳим равона намоянд, балки воқеяни навро ташкил карда, тафйироти муассирро дар муносабатҳои байналхалқӣ фароҳам меоранд.

Истифодаи васоити ахбори омма дар татбиқи сиёсати хориҷӣ бинобар самаранокии он боз ҳам маъруфттар мегардад [5]. Дар низоми муосир дар баробари аҳамияти иттилоот ҳамзамон пахн намудани иттилооти бардуруғ роич гардидааст, ки яке аз воситаҳои таъсиррасонӣ ва гумроҳнамой бо роҳи пешниҳоди иттилоти нопурра ё пурра, vale аллакай нозарур, пурра, vale дар соҳаи нолозим, таҳрифи матн ё қисмати мебошад.

Ҳадафи чунин таъсиррасонӣ ҳамеша як чиз мебошад – шунаванда бояд тавре рафтор намояд, ки ба таъсиррасон зарур мебошад. Амали шахсе, ки зидди ў иттилооти бардуруғ равона шудааст, метавонад дар қбули қарор ё даст кашидан аз қабули қарори барои таъсиррасон бефоида зоҳир гардад. Вале дар ҳар ҳолат ҳадафи ниҳоӣ – ин амалест, ки дар оянда амалӣ мегардад [1].

Ба шарофати пешрафти бесобиқаи техника ва фановариҳои иттилоотиву телекоммуникатсионӣ дар даҳаи дуюми асри XXI мағҳуми анъанавии фосила, фазо, вақт ва макону замон куллан тағиیر пазируфта, навъи хоси тамаддун – тамаддуни иттилоотӣ ташаккул мейбад. Ҷавҳари тамаддуну иттилоотиро интишор ва мубодилаи бехаду марзи иттилоотӣ, рушди васоити интернетӣ ва густариши алокай моҳворавӣ, коркарду пахши ахбору иттилоот ва зуҳуру инкишофи дипломатияи рақами ташкил мекунад [2].

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун ҷузъи иттилоотии ҷомеаи ҷаҳонӣ аз чунин раванд дар канор набуда, самти иттилоотии сиёсати хориҷии худро бо назардошти тағиироти технологӣ ва ташаккули фазои ягонаи иттилоотӣ роҳандозӣ менамояд.

Заминаи қонунгузорӣ дар бораи иттилоот ба Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон асос ёфта, аз Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи иттилоот, дигар санадҳои меърӣ ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин санадҳои ҳуқуқии байналмилалие, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, иборат мебошад. Сиёсати давлатии иттилоотиро мақомоти ҳокимияти давлатӣ, инчунин идораҳои даҳлдори иттилоотӣ таҳия ва татбиқ менамоянд. Масъалаи ташаккули ҷомеаи иттилоотӣ ҳамчун шароити зарурии рушди устувор ва баробар шудан ба ҷомеаи ҷаҳонӣ мебошад. Бо ин мақсад, дар замони соҳибистиколӣ дар сатҳи пешравӣ, таблиғ ва истифодаи босамари технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон як зумра санадҳои меърӣ – ҳуқуқӣ таҳия ва қабул карда шудаанд.

Дар ин шароити фазои иттилоотии ҷаҳонӣ ба саҳнаи барҳӯрди манфиатҳои сиёсиву иқтисодӣ ва фарҳангии марказҳои қудрати дунёи муосир ва василаи муассири фароҳам овардани афкори омма ва самт додани он ба нафъи доираҳои муайян табдил ёфтааст. Роҳандозии дипломатияи иттилоотии Ҷумҳурии Тоҷикистон бар пояи истифодаи густурдаи имкониятҳои фановариҳои муосири иттилоотию коммуникатсионӣ сурат мегирад. Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷонидори таҳияи маҷмӯи меърҳои байналмилалии ҳуқуқӣ ва аҳлоқӣ дар мавриди таъмини амнияти иттилоотӣ ва риояи ҳамаҷонибаи он меърҳо дар фазои иттилоотии ҷаҳонӣ мебошад.

Сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки сиёсати «дарҳои күшод» аст, дар солҳои истиқлолияти давлатӣ дуруст ва манфиатовар будани худро собит намудааст. Сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давоми се даҳсолаи соҳибистиколии кишвар роҳи бузургеро тай кард.

Ба шарофати сиёсати хориҷии мутавозин дар ин давра Тоҷикистони мо дар арсаи байналмилалий мавқеи шоистаи худро пайдо намуда, муносибат ва ҳамкориҳои гуногунҷанбаро бо кишварҳои дунё, созмонҳои байналмилаливу минтақавӣ ва ниҳодҳои байналмилалии молиявӣ ба роҳ монд [3, с.1508].

Дар ин давра ҷумҳурӣ иқтидори худро дар ин самти муҳим хеле боло бурда, сол то сол доираи вазифаҳои Вазорати корҳои хориҷӣ, сафоратҳо ва намояндагиҳои кишварро дар хориҷа васеъ менамояд. Яке аз чунин вазифаҳои муҳим ба вучӯд овардани асосҳои илмӣ-назариявии сиёсати хориҷӣ дар ин самт мебошад. Имрӯз дар ҷумҳурӣ дар самти муносибатҳои байналмилалий донишгоҳҳо мутахассисони касбӣ омода месозанд. Марказҳои илмӣ форуму конфронсҳо ва дигар намудҳои ҳамоишҳои илмӣ-назариявиро баргузор менамоянд. Муҳаққиқон рисолаҳои илмӣ дифоъ мекунанд, дар воситаҳои ахбори омма назари коршинносонро ба табъ мерасонанд.

Ин ҷораҳо метавонанд ба ташаккули сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳифзу таҳқими давлати Тоҷикистон ва ҳимояи манфиатҳои миллии он аҳамияти аввалиндарача расонанд. Таҷрибаи ҳосилшуда имкон медиҳад, ки

равандҳои гуногуни муносабату ҳамкориҳоро дар ҷаҳони мусир зери мушоҳида гирифта, нисбати пӯшиши иттилоотӣ назари хосаи худро дошта бошем, ба вазъ ва дурнамои ин масъала мавқеи худро баҳогузорӣ намоем.

Дар вусъати фазои иттилоотии ҷаҳонӣ дар баробари тамоюлҳои мусбати созанда, ки оғоҳиро аз натиҷаҳои навтарини фаъолияти башарият таъмин мекунанд, ҳамчунин равандҳои манғии ҳатарзо барои амнияти иттилоотии қишварҳо, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон нуҳуфтаанд. Аз ин рӯ барои Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳияи дипломатияи иттилоотӣ зарур мебошад, ки таъмини амнияти иттилоотии қишварро ҳадафи асосии худ қарор дода, дар доираи пайгирий ва татбиқи ин ҳадаф вазифаҳои зеринро ба иҷро мерасонад:

- таъмини дарки воқеӣ ва дақиқи сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби доираҳои васеи ҷомеаи ҷаҳонӣ;
- муаррифӣ ва тарғиби дастовардҳо ва дурнамои рушди иҷтимоию иқтисодии қишвар, пешрафту комёбиҳои фарҳангӣ ва илмии он;
- ташвиқи фазои мусоиди қишвар барои сармоягузорӣ, ҳамкориҳои самарабахши иқтисодӣ ва рушди сайёҳӣ;
- мусоидат ба эҷоди воситаҳои самараноки таъсири иттилоотӣ ба афкори ҷамъияти дар хориҷа ҷиҳати шинохти мусбати Тоҷикистон;
- мусоидат ба тавсееи имкониятҳои воситаҳои ахбори оммаи қишвар дар фазои иттилоотии байналмилаӣ;
- ба роҳ мондани ҳамкории фаъоли байналмилаӣ дар соҳаи иттилоот;
- муқовимати саривақтӣ ва самаранок ба киберчиноятҳо ва таҳдидҳои иттилоотӣ ба истиқлолияти давлатӣ ва манғиатҳои миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон, муқаддасоти таъриҳӣ ва арзишҳои ахлоқиву маънавии ҳалқи тоҷик [2].

Пешвои миллат ҳанӯз 3 сентябри соли 2005 зимни табрикот ба ба муносабати кушода шудани шабакаи нави телевизиони мамлакат таъқид намуда буд, ки “Пешрафти техникаю технологияи иттилоотӣ фосилаи фазою вакт ва макону замонро қӯтоҳ карда, раванди ҷаҳонишавиро дар арсаи ҷаҳонӣ пайваста таҳқим мебахшад” [4, с. 237].

Дар шароити имрӯзай Ҷумҳурии Тоҷикистон истифодаи ҷараёни афзалиятноки татбиқи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ боиси роҳ надодан ба қафомонӣ аз қишварҳои пешрафта мегардад. Солҳои охир таваҷҷӯҳи сиёсатмадорон ва коршиносон ба масоили амнияти иттиллотӣ бештар гардидааст. Ин бештар бо ҳукмрон будани ИМА дар соҳаи ҳарбӣ ва технологӣ алокамандӣ дошта, дар сатҳи олӣ як қатор қарорҳо ва ҳуҷҷатҳои расмӣ қабул гардидаанд, ки фаъолияти ҳарбӣ ва сиёсии ИМА-ро дар фазои иттилоотӣ нишон медиҳанд.

Технологияҳои иттилоотӣ дар замони мусир воситаи муҳими таъсирасонӣ ба шуuri инсон маҳсуб меёбад[4]. Ба хотири қудрати тавоно технологияҳои иттилоотӣ дар санъати идоракунӣ мавриди истифодаи васеъ қарор доранд. Дар асри XXI онҳо натанҳо чун усули идоракунии давлатӣ, балки василаи таъсиrrрасонии сиёсӣ, тасарруфи сиёсӣ, густариши таъсири сиёсӣ гаштаанд. Давлатҳое, ки технологияҳои иттилоотии ҷадиду пешсафро дороянд, қудрату тавоноии бештари таъсиrrрасониро соҳибанд.

Зарурати таҳқиқи технологияҳои иттилоотӣ ва аҳамияти онҳо барои давлату ҷомеаи Тоҷикистон хеле муҳим аст. Яке аз зуҳуроти технологияҳои иттилоотӣ – низои иттилоотӣ алайҳи Тоҷикистон як ҳодисаи гайриоддӣ ё ногаҳонӣ набуда, солҳои тулонист, ки мавриди кор аст ва алъон идома дорад. Имрӯз на танҳо қишварҳои муқтадир, балки қишварҳои хурди минтақавӣ низ аз ҷангҳои иттилоотӣ истифода бурда меҳоҳанд дурустии сисати худ ва хато будани иқдомҳои хориҷии қишвари моро нишон диханд.

Ҷомеаи мутамаддин бо суръати қайҳонӣ пеш меравад. Дар моварои ин тараққиёт соҳиб будан ба фазои иттилоотии ватанӣ ва ҳимояи он аз таъсири гояҳои инсонбадбинӣ ва бегонапарастӣ, таъмини амнияти миллию фарҳангӣ аз вазифаҳои муҳими ҳар як давлати соҳибистиклол мебошад [4, с. 239].

Роҳандозии дипломатияи иттилоотии Ҷумҳурии Тоҷикистон бар поян истифодаи густурдаи имкониятҳои фановариҳои мусири иттилоотию коммуникатсионӣ сурат мегирад.

Ҳамаи ин омилҳо собит месозанд, ки Вазорати корҳои хориҷии қишвар ба таъсиси маҷаллаи илмӣ-назариявии хоси мавзӯъҳои байналмилаӣ саҳт ниёз дорад.

Аз чониби дигар истифодаи арзиши фарҳангӣ дар дипломатияи иттилоотии сиёсати хориҷӣ метавонанд заминаи ташаккули асосҳои ғоявӣ ва усули гардад, ки моҳиятан ба тафаккури мардуми тоҷик ҳамоҳанг буда, дарки он имконияти муқовимат бо ақидаҳои бегона, эътимод ба расонаҳои санҷидашудаи паҳни ахбор ва масъулияти муҳофизати фазои иттилотии давлат аз чониби ҳар як шаҳрванд мусоидат менамояд.

Дар маҷмӯъ пӯшиши иттилоотӣ ба яке аз маҳсусиятҳои сиёсати муваффақӣ хориҷӣ табдил ёфта, заминаи мустаҳками дарки арзишҳои сиёсати хориҷӣ аз чониби аҳолӣ ва эътирофи он аз чониби ҷомеаи ҷаҳонӣ гаштааст.

АДАБИЁТ

1. Информация. [манбаи электронӣ] URL: <https://ru.wikipedia.org/w/index.php?title=Информация&oldid=109813225> (санаси дастрасӣ: 18.09.2020)
2. Концепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27январи соли 2015, №332 тасдиқ шудааст
3. Шарипов А.Н. Основные этапы формирования внешней политики Республики Таджикистан. //Журнал постсоветские исследования. Москва, 2019, Том 2, №7. –С.1503-1510. С.1507.
4. Раҳмонов Э. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳси миллат. Ҷилди шашум. – Душанбе: «Ирфон», 2006, 544 с. С.237, 239
5. Терешкин С. В. Влияние СМИ на международные отношения. манбаи электронӣ] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-smi-na-mezhdunarodnye-otnosheniya> (санаси дастрасӣ: 03.10.2020)

ПӻШИШИ ИТТИЛООТИИ СИЁСАТИ ХОРИҔИИ ТОҔИКИСТОН: ВАЗЪ ВА ДУРНАМО.

Дар мақола таҳлили пӯшиши иттилоотии сиёсати хориҷии Тоҷикистон, вазъ ва дурнамо, натиҷаҳо ва дастовардҳои сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давоми соҳибистикӯлии кишвар инъикос шудааст. Сиёсати имрӯзai хориҷӣ аз пӯшиши иттилоотӣ вобастагӣ дорад. Бинобар ин Ҷумҳурии Тоҷикистон дар концепсияи нави сиёсати хориҷӣ маҳз таъминоти иттилоотии дипломатиро ҷорӣ намудааст. Барои пешрафти сиёсати хориҷии кишвар муаллиф истифодаи технологияи иттилоотию коммуникатсиониро зарур мешуморад. Аз ин лиҳоз муаллиф барои ноил гардидан ба ҳадафҳои сиёсӣ дар сиёсати хориҷии кишвар истифодаи омили иттилоотӣ таъсиси маҷҷаллаи илмӣ - назариявии хоси мавзӯъҳои байналмилалӣ саривақтӣ ва зарур мебошад. Ҳамзамон барои вусъат баҳшидани таъмини амнияти иттилоотӣ дар кишвар таҳияи механизмҳои татбиқи дипломатияи иттилоотӣ зарур мебошад.

Қалидвоҷаҳо: пӯшиши иттилоотӣ, сиёсати хориҷӣ, истиқлолияти давлатӣ, муносибатҳои байналмилалӣ, технологияи иттилоотию коммуникатсионӣ, амнияти иттилоотӣ, дипломатияи иттилоотӣ.

ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ТАДЖИКИСТАНА: СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ.

В статье анализируется информационное обеспечение внешней политики Таджикистана, состояния и перспективы, итогов и достижений внешней политики Республики Таджикистан за годы независимости страны. Сегодняшняя внешняя политика зависит от информационного обеспечения. Поэтому в новой концепции внешней политики Республика Таджикистан ввела дипломатическое информационное обеспечение. Для разработки внешней политики страны автор считает необходимым использование информационно-коммуникационных технологий. В связи с этим для достижения политических целей во внешней политике страны автор использует информационный фактор для своевременного и необходимого создания научно-теоретического журнала по международной проблематике. В то же время, чтобы расширить обеспечение информационной безопасности в стране, необходимо разработать механизмы реализации информационной дипломатии.

Ключевые слова: информационное освещение, внешняя политика, государственная независимость, международные отношения, информационно – коммуникационные технологии, информационная безопасность, информационная дипломатия.

INFORMATION COVERAGE OF TAJIKISTAN'S FOREIGN POLICY: STATE AND PROSPECTS

The article analyzes the information coverage of the foreign policy of Tajikistan, the state and prospects, the results and achievements of the foreign policy of the Republic of Tajikistan over the years of the country's independence. Today's foreign policy depends on media coverage. Therefore, in the new concept of foreign policy, the Republic of Tajikistan has introduced diplomatic information support. To develop the country's foreign policy, the author considers it necessary to use information and communication technologies. In this regard, in order to achieve political goals in the country's foreign policy, the author uses the information factor for the timely and necessary creation of a scientific and theoretical journal on international issues. At the same time, in order to expand the provision of information security in the country, it is necessary to develop mechanisms for the implementation of information diplomacy.

Keywords: information coverage, foreign policy, state independence, international relations, information and communication technologies, information security, information diplomacy.

Сведение об авторах: *Бутаева Гулнисо Махмадшарифовна* – Таджикский национальный университет, магистр кафедры дипломатии и внешней политики Республики Таджикистан, Таджикского национального университета.

Шарипов Амирiddин Нуридинович – Таджикский национальный университет, кандидат исторических наук, доцент кафедры дипломатии и внешней политики Республики Таджикистан, Таджикского национального университета.

Information about the authors: *Butaeva Gulniso Makhmadsharifovna* – Tajik National University, Master of the Department of Diplomacy and Foreign Policy of the Republic of Tajikistan, Tajik National University.

Sharipov Amriddin Nuridinovich – Tajik National University, candidate of historical sciences, associate professor of department of diplomacy and foreign policy of the Republic of Tajikistan, Tajik National University

МУНОСИБАТҲОИ СИЁСӢ ВА СТРАТЕГИИ ИЁЛОТИ МУТТАҲИДАИ АМРИКО ВА АФГОНИСТОН

**Моманд Аҳмад Шакиб, Нуридинов Р.Ш.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Иёлоти Муттаҳидаи Амрико аввалин бор дар давраи Зоҳиршоҳ бо садри аъзамии Ҳошимхон дафтари намояндагии худро дар Кобул боз кард. Агарчи дафтари Иёлоти Муттаҳидаи Амрико дар Афғонистон боз шуд, аммо ИМА ва давлати Афғонистон ҳеч вақт равобити густарда барқарор нанамуданд. Яъне, ҳам ИМА ва ҳам давлати Афғонистон ҳоҳони равобити густарда набуданд. Иёлоти Муттаҳидаи Амрико нигоҳи стратегӣ нисбат ба Афғонистон надошт. Ин кишвар Покистону Эронро бештар қаламрави стратегии худ медонист. Дар тарафи дигар, давлати Кобул бештар бо Шӯравӣ наздик буд ва кумакҳоеро низ аз Шӯравӣ дарёфт менамуд. Танҳо дар замони Довудхон як навъи ҷарҳӣ дар равобити ҳориҷии Афғонистон сурат гирифт. Дар замони Довудхон равобити Афғонистону Шӯравӣ сард шуд. Довудхон талош намуд ба Иёлоти Муттаҳидаи Амрико наздик шавад. Аз он ҷо Ӯзбекистони Иёлоти Муттаҳидаи Амрико нигоҳи стратегӣ нисбат ба Афғонистон надошт, таваҷҷӯҳе ба сардии равобити Афғонистону Шӯравӣ ва ҳимояти Афғонистон нанамуд [5, с.60].

Бо ишғоли Афғонистон тавассути нерӯҳои Шӯравӣ Афғонистон мавриди тавваҷӯҳи Иёлоти Муттаҳидаи Амрико қарор гирифт. Афғонистон ба ин хотир мавриди тавваҷӯҳи Иёлоти Муттаҳидаи Амрико қарор гирифт, ки Амрико дар садади интиқомгирӣ аз Шӯравӣ аз шикасти ҷанги Ветнам буд. Иёлоти Муттаҳидаи Амрико гурӯҳҳои ҷиҳодиро ба сурати ғайримустақим аз тариқи Покистону бархе кишварҳои арабӣ мавриди ҳимояти молӣ ва таслиҳотӣ қарор медод. Бо зухури Талибону ҷо гирифтани гурӯҳҳои террористӣ дар Афғонистон ва ҳамлаи онҳо бар бурҷҳои Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ба сурати мустақим бар Афғонистон ба манзури аз байн бурдани терроризм ҳамла намуд. Аз соли 2001 милодӣ ба байд, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико аз бузургтарин ҳомии давлати Афғонистон маҳсуб шуда, дорои равобити густардаи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ будааст. Агарҷӣ дар муддати солҳои зиёд Афғонистон равобити густарда бо Иёлоти Муттаҳидаи Амрико доштааст, аммо дар байзе маворид фарозу нишебҳо низ доштааст [5, с.62-64].

Оё метавон нуқоти умдаи стратегии Иёлоти Муттаҳидаи Амрико дар Афғонистон ва минтақаро равшан соҳт? Стратегияи ҳукумати Афғонистон дар ҷорҷӯбаи сиёсатҳои бузурги Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, кишварҳои минтақа ва дар кул ҷомеаи ҷаҳонӣ ба ҷӣ шакл аст?

Муносибатҳои сиёсии стратегии Афғонистон ва Амрико метавон ба се марҳала тақсимбандӣ кард:

Марҳалаи аввал: пешзаминаҳои робитаҳои сиёсӣ ва оғози муносибатҳои дипломатӣ миёни ду давлат:

Наҳустин ғомҳо барои эҷоди муносибатҳои сиёсӣ миёни давлатҳои Афғонистон ва Амрико дар даҳаи сеюми садаи XIX бардошта шуд. Сипас, дар

садай XX, дар соли 1921 равобити расмии дипломатӣ миёни ду давлат дар натиҷаи имзои қарордоди Ровулпинди, ки миёни давлатҳои Афғонистон ва Ҳиндустони Бритониё ба ниёбат аз давлати Амрико ба имзо расид, оғоз гардид [9, с.173].

Ин қарордод заминаҳои тақвияти равобити сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Амрико бо давлати Афғонистонро фароҳам гардонд [2, с.190].

Бад-ин тартиб, солҳои 1930 то 1940 Иёлоти Муттаҳидаи Амрико даст ба роҳандозии бархе аз барномаҳои навсозии соҳторӣ дар Афғонистон зад, ки марҳалаи хубе дар муносибатҳои миёни ду кишвар ба ҳисоб меояд [10, с.12].

Дар соли 1959 раиси чумхур Эйзенхауер аз Кобул боздид кард ва сафҳаи ҷадиде дар муносибатҳои миёни давлатҳоро боз кард. Пайомади муҳимми ин сафар қарзи 500 миллион доллари Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ба Афғонистон буд, ки дар заминаҳои омӯзиш ва парвариш, беҳдошт ва кишоварзӣ то солҳои 1978 мавриди истифода қарор гирифт [7, с.23].

Дар ин даврон сафорати Иёлоти Муттаҳида дар Кобул тавсеа ёфт. Барномаҳои фарҳангӣ ва иҷтимоии Иёлоти Муттаҳида дар Афғонистон низ густариш ёфт. Дар ин даврон Муҳамад Зоҳир подшоҳи Афғонистон низ сафаре ба Вашингтон дошт ва бо раиси чумхур Кенеди мулоқот кард [2, с.191-192].

Бо таҳаввулоти сиёсӣ дар солҳои 1978 муносибатҳои Афғонистон бо Амрико сард шуд ва дар соли 1979 сафири Иёлоти Муттаҳида дар Кобул ба қатл расид ва сабаби нахустин буҳрон дар муносибатҳои ин ду давлат гардид [8, с.7].

Марҳалаи дувум: даврони ҷанги сард, танишиҳо ва буҳронҳо дар муносибатҳо:

Пас аз Инқилоби Савр ва тафиири режим дар Афғонистон, муносибатҳои ҳарду кишвар гунаи дипломатии ҳамкориҳоро видоъ гуфт ва барномаҳои истихборотӣ ва размӣ ҷонишини он гардид. Бражинский, мушовири амнияти миллии раиси чумхур Картер, доктринаи Картер перомуни Афғонистонро тарҳрезӣ кард. Ин доктрина бар бунёди ҳимоят аз муҳолифини давлати Ҷумҳурии Демократии Афғонистон, ки аз ҳимояти густардаи ИҶШС барҳӯрдор буд, шакл мегирифт ва заминai хуберо барои интиқомгирии Амрико аз ҷанги Ветнам мусоид мегардонид [2, с.193-194].

Ин ҳимоят, ки аз муҷоҳидини афғон дар набард бар зидди сарбозони Шӯравӣ ва давлати ҳомии он сурат мегирифт, дар нахустин соли даҳай ҳаштуми садай пеш оғоз гардид. Ҳимояти Иёлоти Муттаҳида аз муҷоҳидин дар соли 1980 аз 20 то 30 миллион доллар оғоз гардид, аммо ба зудӣ то 630 миллион доллар дар сол расид ва бузургтарину тавилтарин амалиёти истихborotӣ бар зидди амрикоиҳо дар таърихи ин кишвар ном гирифт [3, с.2].

Доктринаи Картер ва Бражинский давлати Покистонро, ки дар ҳамсоягии Афғонистон қарор дошт, ба унвони муҷрии ин ҳимоятҳо баргузид. Ба ин тартиб, аз соли 1981 то 1987 давлати Амрико 3.2 миллиард долларро аз маҷрои Покистон ба муҷоҳидини Афғонистон кумак намуд, ки ба номи марҳалаи нахусти ҳимоятҳои Амрико аз муҷоҳидини Афғонистон шуӯҳрат дорад [3, с.2-3].

Барои иҷрои ин кумакҳо давлати Покистон маблағи 1,5 миллиард доллари амрикӣ ҷиҳати тақвияти низомии хеш ба даст оварад, ки ҳариди 40 ҳавопаймоҳои бомбафкани навъи "АФ-16"-ро дар пай дошт [3, с.3-4].

Дар идома доктринаи Рейган, ки бар сарнагуни ИҶШС ҳадафигӣ шуда буд, заминаҳои хуберо дар Афғонистон пайдо карда буд. Марҳалаи дувуми ҳимоятҳои Амрико аз муҷоҳидини Афғонистон, ки солҳои 1978 то 1993-ро дар бар мегирифт, ба 4.2 миллиард доллар расид. Дар ин даврон 2.2 миллиард доллар аз иҷрои ин барномаҳо ба давлати ҳомии муҷоҳидин, яъне Покистони сарозер гардид [3, с.4].

Бо пирӯзии муҷоҳидин дар соли 1992 ҷангҳои шадид домангири Афғонистон шуд. Ин давра, давраи мармузе дар муносибатҳои Афғонистон бо Иёлоти Муттаҳида ба ҳисоб меояд. Муҷоҳидине, ки бо ҳимояти амрикоиҳо ба қудрат

расида буданд, худ сабаби ҷанги дохилӣ гардиданд. Ин даврони мусодифе буд ба ҳатми ҷанги сарду пирӯзии доктринаи Рейган [3, с.7].

Марҳалаи сеюм, мусодиф буд ба оғози давлати мӯҷоҳидин, ки сабаби тарғиби имтиёзҳои бештари Амрико бо Афғонистон намегардид [4, с.19]. Муносибатҳои ҳарду давлат замоне ба буҳрони дувум расиданд, ки ҳимояти Иёлоти Муттаҳидаи Амрико аз ташкили гурӯҳи Толибон, ки дар вулусволии Майванди вилояти Қандаҳор ва ҳимояти густардаи Покистон шакл мегирифт, ба авчи худ расид [3, с.5].

Марҳалаи сеюм: даврони пас аз 11 сентябри соли 2001 ва ҳузури низомии Амрико дар Афғонистон:

Дар ин даврон заминаҳои густарда барои тақвияти муносибатҳои дипломатӣ ва стратегӣ миёни ҳарду давлат мусоид гардид. Давлати муваққат, давлати интиқолӣ ва давлати пас аз интихобот бо ҳимояти густардаи Амрико шакл гирифтанд. Пас аз сӯқути Толибон давлати Амрико талош намуд, то заминаҳо барои тадвии стратегияи дӯҷониба миёни ҳарду давлат барқарор гардад. Сафорати Иёлоти Муттаҳида бозгушоӣ гардид ва ба зудӣ ба яке аз муҳимтарину гаронтарин маъмуриятҳои дипломатии Амрико дар ҷаҳон мубаддал гардид [1, с.93].

Дар паҳлуи маъмуриятҳои расмӣ, намояндаи вижай раиси ҷумҳури Амрико дар Афғонистон эҷод гардида Залмай Халилзод дар он ғумошта шуд. Эҷоди ин симмат, намунаи муҳимме аз тааҳҳуду тавваҷӯҳи стратегии Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ба Афғонистон маҳсуб мегардид [1, с.94].

Аз соли 2003 ҳайатҳои вижай аз сӯйи маъмуриятҳои стратегии Амрико ба Афғонистон ғумошта шуданд. Дар натиҷаи ин рафту шудҳо заминai имзои қарордоди стратегии миёни ҳарду қиҷвар мусоид гардида нахустин қарордоди стратегӣ миёни ҳарду қиҷвар тавассути раиси ҷумҳур Буш ва раиси ҷумҳур Карзай дар моҳи майи соли 2005 ба имзо расид. Машрӯияти ин стратегия аз файсаланомаи шумораи 1386 Шӯрои Амнияти Созмони Милали Муттаҳид нашъат кардааст [1, с.95-98].

Ин стратегия, геополитикаи Афғонистонро барои сиёсати хориҷии Амрико таъриф менамояд, ки дорои се пайомади муҳимми зер мебошад:

Пайомади амнияти: Арҷияти амнияти, муҳимтарин пайомади стратегии ин қарордод миёни ҳарду давлат ба ҳисоб меояд. Бар бунёди ин пайомади стратегӣ, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико тамарқузи вижай ба зарфиятпарварии ниҳодҳо ва соҳторҳои амниятии Афғонистон мабзул медорад. Ҳамчунин, бар асли ин пайомад нерӯҳои низомии Иёлоти Муттаҳидаи Амрико даст ба амалиётҳои густарда дар ҷуғрофиёи Афғонистон зада, бар манофеи миллӣ ва амнияти миллии ҳарду қиҷвар таъқид менамоянд [1, с.96].

Пайомади тавсеа ва бозсозӣ: Иёлоти Муттаҳидаи Амрико барои тамоми давлатҳое, ки онро ба унвони давлатҳои шарики стратегии хеш интихоб менамояд, заминаҳои густардаи иқтисодиро фароҳам месозад. Аз ҳамин рӯ, тавсеаи иқтисодии Афғонистон аз авлавиятҳои стратегии ин қарордод ба ҳисоб меояд. Маркази ҳимоятҳои байналмилалии Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, ки яке аз маъмуриятҳои стратегии иқтисодии ин қиҷвар дар ҷаҳони рӯ ба тавсеа аст, Афғонистонро ба яке аз аҳдофи муҳимми худ мубаддал мегардонад [6, с.48].

Пайомади ҳукumatdorии ҳубу таъмини демократия ва ҳуқуқи башар: Бар асоси ин паймони стратегӣ, бозсозӣ ва навсозии зерсоҳторҳо дар Афғонистон, ниёзи мубраме ба идораи ҳубу фаъол дар ин қиҷвар дорад. Аз ин рӯ, ҳимоят аз эҷоди ниҳодҳои демократӣ, эҷоду густариши чомеаи маданиӣ, ҳимоят аз ҳуқуқи башар ва тақвияти ҳокимијати қонун, ҳимоят аз расонаҳо ва тарвиҷу таъмими фарҳангӣ плюрализм ҳимоят аз давлати Афғонистон ба унвони нуқтаи атфи

стратегӣ дар минтақа, бавижә дар Осиёи Миёна ва Ховари Миёна аз нукоти муҳим дар ин паймон ба ҳисоб меояд [6, с.48].

Стратегияи пасобуш (Обама), ки баъзеҳо онро ба иштибоҳ стратегияи нави Амрико барои Афғонистон мегӯянд, тавассути доктринаи Обама -Клинтон тавсса ёфт ва ба стратегияи минтақавии Амрико дар минтақаи ҷануби Осиёи роҳ пайдо кард. Доктринаи Обама-Клинтон, тактикҳо ва ё боздиҳои ҷадиде барои иҷрои стратегияи Амрико баргузид, ки нукоти муҳимми онро тақвияти неруҳои маҳаллӣ, расондани неруҳои амниятӣ ба худиттакоӣ, тақвияту таҳқими пояҳои маҳаллии ҳукумат дар бар мегирад [3, с.6].

Стратегияҳои куллӣ, минтақавӣ ва такстратегии Амрико перомуни Афғонистон ҳамоҳангозиҳо ва ҷонибҳои дигар дар минтақа дар пайванд бо стратегияҳои давлатҳои муқтадир дар пай доштааст. Намунаҳои хуби онро метавон дар тактикаҳои стратегии Амрико бо Русия дар ҷорҷӯбай ҳамкориҳои минтақавӣ бо НАТО перомуни Афғонистон дид. Ин тактикаҳо сабаб гардидааст, ки стратегияи минтақавии Амрико инъитофпазир буда ва авлавиятҳои қӯтоҳмуддату дарозмуддате барои расидан ба дурнамои худ дошта бошад [5, с.58].

АДАБИЁТ

1. Муҳамад Икроми Андешманд. Амрико дар Афғонистон. – Кобул, 2005. – С. 93-98.
2. Афғонистон дар панҷ қарни ахир. – Ҷ. 2. – С. 190-194.
3. Аҳмади Ситеz. Пажӯшишгари умури байналмилалий. – Кобул, 2010. – С. 2-7.
4. Солномаи Афғонистон.. – 1386. - №12. – С. 19.
5. Афғонистон дар панҷ қарни ахир. – Ҷ. – С. 58-64.
6. Ҳомид Қосим. Афғонистону ҷаҳон. – С. 48.
7. Исҳоқ, Ҳоҷаи Шабир. Афғонистон дар оташи ҷанг. – Кобул, 2003. Чопи дуюм. – С.23.
8. Ҳафтаномаи “Паём”.- №88. – 1385. – С. 7.
9. Афғонистон дар панҷ қарни ахир. – Ҷ.1. – С. 173.
10. Ҳафтаномаи “Паём”. – 89. – 1385. – С. 12.

МУНОСИБАТҲОИ СИЁСӢ ВА СТРАТЕГИИ ИЁЛОТИ МУТТАҲИДАИ АМРИКО ВА АФГОНИСТОН

Муаллиф дар мақолаи худ мавзӯи муносибатҳои сиёсӣ ва стратегии Афғонистону Амрико дар се марҳала мавриди баҳсу баррасӣ қарор додааст. Марҳалаи нахуст пешзаминаҳои равобити сиёсӣ ва оғози муносибатҳои дипломатӣ миёни ду давлат мебошад. Марҳалаи дувуми он даврони ҷангӣ сард, танишҳо ва буҳронҳо дар муносибатҳо мебошад. Марҳалаи сеюми он мусодиф буд ба оғози давлати муҷоҳидин, ки сабаби тарғиби имтиёзҳои бештари Амрико бо Афғонистон намегардид. Муносибатҳои ҳарду давлат замоне ба буҳрони дувум расид, ки ҳимояи Иёлоти Муттаҳидаи Амрико аз ташкили гурӯҳи Толибону ҳимояти густардаи Покистон шакл мегирифт. Марҳалаи сеюми он даврони пас аз 11 сентябр соли 2001 ва ҳузури низомии Амрико дар Афғонистон мебошад. Дар паҳлуи маъмуриятҳои расмӣ, мақоми ҳамоҷанди вижайи раиси ҷумҳури Амрико дар Афғонистон эҷод гардид, ки эҷоди он намунаи муҳимме аз тааҳҳуду таваҷҷӯҳи стратегии Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ба Афғонистони маҳсуб мегардид. Аз соли 2003 ҳайатҳои вижайа аз сӯйи маъмуриятҳои стратегии Амрико ба Афғонистон гумошта шуданд. Дар натиҷаи ҳамаи инҳо заминai имзои қарордоди стратегӣ миёни ҳарду қишивар мусоид гардида нахустин қарордоди стратегӣ миёни ҳарду қишивар тавассути раиси ҷумҳури Буш ва раиси ҷумҳури Карзай дар моҳи майи соли 2005 ба имзо расид. Машруъияти ин стратегия аз файсаланомаи шумораи 1386 Шӯрои Амнияти Созмони Милали Муттаҳид нашъъат кардааст. Ин стратегия геополитикии Афғонистонро барои сиёсати ҳориҷии Амрико таъриф менамояд, ки дорои ин се пайомади муҳим мебошад: пайомади амниятӣ, пайомади тавссеа ва бозсозӣ, пайомади ҳукуматдории хубу таъмини демократия ва ҳукуқи башар.

Калидвоҷаҳо: Афғонистон, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, равобити сиёсӣ ва стратегӣ, ҷангӣ, муҷоҳидин, Толибон, қарордоди стратегӣ, пайомади амниятӣ, тавссеа ва бозсозӣ, демократия, ҳукуқи башар.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ И СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ СОЕДИНЕННЫМИ ШТАТАМИ АМЕРИКИ И АФГАНИСТАНОМ

В своей статье автор рассматривает проблему политических и стратегических отношений между Афганистаном и Соединенными Штатами Америки в три этапа. Первый этап - основа политических отношений и начало дипломатических отношений между двумя странами. Второй этап - это период холодной войны, напряженности и кризисов в отношениях. Третий этап совпал с началом государства моджахедов, что не привело к продвижению американских привилегий в

Афганистане. Отношения между двумя странами завершились вторым кризисом, когда Соединенные Штаты поддержали создание группы «Талибан» и широкую поддержку со стороны Пакистана. Третий этап - это военное присутствие США в Афганистане после 9 сентября 2001 года. Рядом с официальной администрацией была создана особая должность посланника президента США в Афганистане, что явилось важным примером стратегической приверженности США Афганистану. С 2003 года стратегические администрации США направляют в Афганистан специальные миссии. В результате между двумя странами было подписано стратегическое соглашение, а первое стратегическое соглашение между двумя странами было подписано в мае 2005 года президентом Бушем и президентом Карзаем. Легитимность этой стратегии коренится в резолюции 1386 Совета Безопасности ООН. Эта стратегия определяет геополитику Афганистана для американской внешней политики, которая имеет три важных последствия: 1: безопасность 2: развитие и восстановление 3: хорошее управление, установление демократии и прав человека.

Ключевые слова: Афганистан, США, политические и стратегические отношения, холодная война, моджахеды, талибы, стратегическое соглашение, последствия для безопасности, развитие и реконструкция, демократия, права человека.

POLITICAL AND STRATEGIC RELATIONS BETWEEN THE UNITED STATES OF AMERICA AND AFGHANISTAN

In his article, the author discusses the issue of political and strategic relations between Afghanistan and the United States of America in three stages. The first stage is the basis for political relations and the beginning of diplomatic relations between the two countries. The second stage is the period of the Cold War, tensions and crises in relations. The third phase coincided with the beginning of the Mujahideen state, which did not lead to the promotion of more American privileges with Afghanistan. Relations between the two countries culminated in a second crisis, when the United States backed the formation of a Taliban group and widespread support from Pakistan. The third phase is the post-September 9, 2001 and US military presence in Afghanistan. Next to the official administration, a special position of the envoy of the US president in Afghanistan was created, which was an important example of the strategic commitment of the United States to Afghanistan. Since 2003, special missions have been deployed to Afghanistan by US strategic administrations. As a result, a strategic agreement was signed between the two countries, and the first strategic agreement between the two countries was signed in May 2005 by President Bush and President Karzai. The legitimacy of this strategy is rooted in the 1386 resolution of the United Nations Security Council. This strategy defines Afghanistan's geopolitics for American foreign policy, which has three important consequences: 1: security 2: development and reconstruction 3: good governance, establishing democracy and human rights.

Keywords: Afghanistan, United States, Political and Strategic Relations, Cold War, Mujahideen, Taliban, Strategic Agreement, Security Consequences, Development and Reconstruction, Democracy, Human Rights.

Сведения об авторах: *Моманд Ахмад Шакиб* – магистрант второго курса факультета международных отношений Таджикского национального университета. Тел.: **554 44 47 02**

Нуриддинов Раймали Шахбозович – д.полит.н., профессор, зав.кафедрой международных отношений Таджикского национального университета: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the authors: *Momand Ahmad Shakib* – the second-year master's student at the faculty of International Relations of the Tajik National University. Phone: **554 44 47 02**

Nuriddinov Raimali Shakhbozovich – doctor of political science, Professor, head of the Department of International Relations of the Tajik National University: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17.

РАВОБИТИ ДИПЛОМАТИИ ЧУМХУРИИ ИСЛОМИИ АФГОНИСТОН БО ЧУМХУРИИ ТОЧИКИСТОН

**Некзод Шарафуддин
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Афғонистон таърихи дурахшону дилчсапе дорад, ки хонандаро мачнуни худ мекунад. Масири бостонии Афғонистон сарзамине мебошад, ки аз давраҳои пеш аз мелод то ҳануз ибтидои маданиятҳо ва гузаргоҳҳои фарҳангӣ ва парваришгоҳҳои фикру таҳзиби инсонӣ будааст. Давлатҳои қудратманд дар партави таъриҳи аз ин сарзамини фарҳангҳез барҳостааст ва мардуми он ҳамвора озодию ҳуввияти миллӣ худро дар тули камакашиҳои таъриҳӣ нигоҳ доштааст [1].

Ҳамкорӣ бо кишварҳои Осиё ва Африқо дар сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Исломии Афғонистон ҷойгоҳи хосаи худро дорад.

Дар ин росто муносибатҳо бо кишварҳои ҳамсоя, қабл аз ҳама Ҷумҳурии Тоҷикистон аз аҳамияти бештар барҳурдоранд. Муносибатҳои дӯстӣ ва ҳамкорӣ бо Афғонистон, ки ҷавобғӯи манфиатҳои миллӣ дар таъмини рушди bemailonи

иқтисоди кишвар, сулҳу субот ва амнияти минтақа мебошанд, аз самтҳои афзалиятноки сиёсати хориҷии Тоҷикистон ба шумор мераванд [3].

Равшан аст, ки равобити мардуми Афғонистон бо мардуми шарифӣ ҳамсарзамин, ҳамтаъриҳ, ҳамфарҳанг ҳамнажод ва ҳамзабони мо Тоҷикистон ҳамеша хуб, нек ва бар асоси ҳусни ҳамҷавори ё ҳамсоягии нек ва бар асоси арҷузории мутақобили ва дар як сухан равобити миёни ин ду бародар будааст ва ҳоҳад буд.

Он чи марбут ба равобити миёни ин ду кишвар мегардад, ин равобити ҳампайвастаи хуб ва дар ҳамаи арсаҳо рӯ ба густариш ва пешрафт ва умебахш будааст. Дар ин миён агар манзур аз як дарҳаи пеш, замони ҳукумати Муҷоҳиддин бо роҳбарии профессор Бурҳониддин Раббонӣ бошад, раshan аст, ки равобит дар тирози болои ҳиси эътиими мутақобилан қарор дошт ва агар манзур аз ҳокимияти Толибон бошад ҳувайдо аст, ки идораи Толибон ва давлати Тоҷикистон ҳеч равобите надоштаанд. Вале агар манзур аз давлатҳои мувақатӣ ва интиқолӣ ба миён омада пас аз омадани нерӯҳои “ISAF” ба Афғонистон бошад, равшан аст аз он замон то ҳоло ба шакли қобили ғайримуқоиса дар ҳамаи заминаҳои рушд ва густариш ёфтааст. Имзои сабади пурасноде, ки дарбаргирандаи соҳаҳои зиёд аст, гувоҳ бар рушди бисёр болои равобит ва пайвандҳои жарфи ду кишвар аст [8].

Равобити дипломатии Ҷумҳурии Исломии Афғонистон бо Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 1992 барқарор гардида аст. Дар ҳошияи татбиқи Аҳдномаи дӯстӣ, ҳамкорӣ ва ҳамсоягии нек, мулоқоти президентҳои ду кишвар солҳои 1993, 1996, 2001, 2002, 2004, 2006, 2007, 2008 ва 2009 дар Тоҷикистон ва солҳои 1993, 1995, 2005, 2010, 2013 ва 2017 дар Афғонистон баргузор гардида, дар ҷаравӣ он воҳӯриҳо доираи васеи масъалаҳои мавриди таваҷҷӯҳи ҷонибҳо мавриди муҳокима қарор гирифтаанд. Дар натиҷаи ин мулоқотҳо беш аз 80 санад имзо шудааст, ки онҳо барои густариши ҳамкориҳои байни ду кишвар заминai устувор гузаштаанд. Ин ду кишвар беш аз 80 санади ҳамкорӣ дар бахшҳои муҳталиф ба имзо расонидаанд [5]. Дар ин миён дар паи сарнагуни Толибон дар Афғонистон дар соли 2001 бахшҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳаанги равобит густариш ёфт ва комиссияи муштарки дар ҳавзаи ҳамкориҳои иқтисодӣ, тиҷоратӣ, фарҳангӣ ва дигар бахшҳо бунёд ниҳода шуд. Дар солҳои гузашта ҳам равобити сиёсий миёни Афғонистон ва Ҷумҳурии Тоҷикистон солҳои бидуни оғат ва хез буда аст. Ҷунончи дар гузашта А. Абдулло низ ҷойгоҳи Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Исломии Афғонистон “бисёр муҳим” арзёбӣ карда ва нахустин сафари хориҷии пас аз интиҳоботи раиси Иҷроияи Ҳукумати Ваҳдати Милли Афғонистонро ба Ҷумҳурии Тоҷикистон дошт [3].

Дар ин миён Ҷумҳурии Тоҷикистон аз як сӯ яке аз ҳамсояҳои биёрг наздик, ҳамзабон ва ҳамфарҳангӣ Ҷумҳурии Исломии Афғонистон аст ва аз аҳамияте хосе бархурдор аст.

Ба хотири таҳқиму тавсееи беҳтари ҳамкориҳо ва робитаи доимӣ дар ҳарду кишвар намояндагиҳои дипломатию консулий фаъолият доранд. Консулгарии Афғонистон дар Душанбе ҳанӯз соли 1990 кушода шуда, соли 1995 дар заминai он Сафорат ба кор шурӯъ кард. Дар шаҳри Ҳоруғ консулгарии Афғонистон кушода шуд. Сафорати Тоҷикистон дар Кобул моҳи январи соли 2002 ба фаъолият оғоз намуд. Дар шаҳрҳои Мазори Шариф, Қундуз ва Файзобод консулгарии Тоҷикистон фаъолият доранд.

Моҳи феврали соли 2006 дар шаҳри Душанбе ҷаласаи якуми Комиссияи байниҳукуматии Тоҷикистону Афғонистон оид ба ҳамкориҳои тиҷоратӣ, иқтисодӣ ва техники барпо шуд ва Протоколи ҳамкорӣ ба имзо расид. Бояд тазаккур дод, ки ин Комиссия имконияти баррасии ҳаматарафаи ҳамкориҳои байни ду кишварро дар соҳаҳои муҳталиф фароҳам меоварад [4].

Ҷаласаҳои навбатии комиссия моҳи майи соли 2008 дар Кобул ва моҳи марта соли 2010 дар Душанбе баргузор гардиданд. Гардиши савдо миёни ҳарду кишвар дар соли 2010 маблағи 91,9 млн. доллари ШМА-ро ташкил кард (садирот 52,1 млн. доллар ва воридот 39,8 млн. доллари ИМА), ки ин нишондиҳанда нисбат ба соли 2009 ба 29% боло рафтааст.

Масъалаи густариши равобити фарҳангии байни ду кишвари ҳамзабон дар мадди назари ҳукуматҳои Афғонистону Тоҷикистон мебошад. Моҳи марта соли

2008 дар шаҳри Душанбе воҳӯрии сеҷонибаи вазирони корҳои хориҷии Тоҷикистон, Афғонистон ва Эрон баргузор гардид, ки дар чаҳорҷӯби он вазирон дар ҷорабиниҳои ҷашни Наврӯз дар ноҳияи Ҳисор ширкат варзишанд. 20-21 марта соли 2009 дар шаҳри Мазори Шариф мулоқоти навбатии вазирони корҳои хориҷии Тоҷикистон, Афғонистон ва Эрон доир гардид, ки дар интиҳои он вазирони се қишвар дар ҷорабиниҳои ҷашни вилояти Балх баҳшида ба иди Наврӯз иштирок карданд [1].

Ин иқдомҳои қишварҳои ориёнажод, ки омадани баҳорро бо шаҳомати хос таҷлил мегиранд, заминаи мусоид фароҳам овард, то Наврӯзи оламафрӯз имрӯз ба ҳайси иди байналмилалӣ эътироф гардад.

Бояд қайд намуд, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон пайваста бо ташаббусҳо ҷиҳати баргузор намудани нишасти сарони қишварҳо ва конфронсҳои сатҳи байналмилалӣ ва минтақавӣ, ки дар он масоили вобаста ба таъмини сулҳу субот дар Афғонистон ва рушди иқтисодиву иҷтимоии он қишвар баррасӣ мегарданд, баромад мекунад [5].

Мавқеи Ҳукumatи Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ҳалли мушкилоти Афғонистон аз он иборат аст, ки ҷиҳати таъмини сулҳу субот дар он қишвар рушди бемайлони иқтисодиро ба роҳ монда, сатҳи иҷтимоии мардумро бардоштан лозим аст. Таҳо бо ёрии силоҳу аслиҳа ҳомӯш

кардани оташи ҷангӣ ин қишвари азиятзода имконнапазир аст, бояд кӯшиш ба ҳарҷ дод, ки мардуми Афғонистон ба ояндаи қишвари ҳуд боварӣ ҳосил қунад ва дар пешрафти он саҳмгузор бошад. Барои ин, ҷомеаи ҷаҳонӣ ва қишварҳои минтақаро мебояд, то рушди соҳаи инфрасоҳторӣ, аз қабили соҳтмони роҳҳои оҳану мошингард, кӯпрук ва нақбҳо, қашидани ҳатҳои интиқоли барқро ба роҳ монда, робитаҳои байни қишварҳои минтақа ва Афғонистонро қавӣ гардонад ва роҳ ба сӯи баҳрҳои ҷанубро наздик қунад [3].

Ба гуфти шабакаи итилоотии Афғонистон, Эмомалӣ Раҳмон Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Паёми солонаи ҳуд ба Парлумони ин қишвар, тавсеа ва таини аз пешӣ равобити бо қишвари ҳои Афғонистон ва Эрон дар тамоми заминаҳоро аз муҳимтарин аҳдофи сиёсати хориҷии қишвараш баршумурд.

Эмомалӣ Раҳмон бо ишора ба равобити дар ҳоли густариши қишвараш бо Эрон ва Афғонистон, ҷунин таъкид кард, “равобити Тоҷикистон бо ин ду қишвар ҳамзамон ва ҳамфарҳанг, бо таваҷҷӯҳ ба муштаракоти таърихи миллатҳоямон, мавзуъ ва ҷойгоҳи бисёр муҳимро қасб кардааст [6].

Бо гузориши пойгоҳи иттилоърасонии “Ниҳод” Раёсати Ҷумҳурии Афғонистон, Эмомалӣ Раҳмон, Президенти ин қишвар дар баёнияе ба Муҳаммад Ашраф Ғанӣ, ҳамтои афғонистонии ҳуд фаро расидани 25-умин солгарди барқароршавии равобити дипломати миёни Душанбе ва Кобулро ба ҳардуи давлатҳо ва миллатҳои ин ду қишвар табрик гуфт. Ӯ афзуд, “раванди рушд ва таҳими равобити дустона ва ҳамкориҳои густурдаи миёни ду қишвар дар соҳаҳои муҳталиф боиси шодӣ ва хурсандии мост...тавсеа ва таҳкими ин равобит ва ҳаммкорӣ аз ҷашмандози минтақавии стратегии давлати Тоҷикистон аст” [8].

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамҷунин, истиқори сулҳ ва суботро дар Афғонистонро омили муҳиме барои тавсеа ва рушди равобити сеҷониба донист ва ҷунин қайд кард: “барқарории ҳарчи сареҳтари сулҳ ва суботи сиёсии пойдор дар қаламрави ин қишвари ҳамсоя, маנוғеи ҳайти ва милли бисёре низ барои қишварҳои мо дошта ва бо таъмини амнияти минтақавӣ пайванди ногусастани дорад. Ӯ дар идома афзуд ки “бо оғози хурӯчи нерӯҳои низомии эътилоғи байналмилалии зиддитерористӣ аз Афғонистон, ин қишвар ба марҳилаи нави сиёсӣ ва иқтисодӣ ворид мешавад, ки ин мавзуъ барои қишварҳои дигари минтақа низ бисёр муҳим ҳоҳад буд. Ба гуфтаи Эмомалӣ Раҳмон дар ҷунин замон лозим аст ки таваҷҷӯҳи ҷомеаи ҷаҳонӣ, қишварҳои дуст ва хайрроҳони Афғонистон, ба ниёзҳо ва масоили муҳими қишвар қоҳиш наёбад ва ҷунин вазияте, ба хусус қишварҳои минтақа бояд дар самти кумак ба Афғонистон сами ғаъоли бештаре дошта бошанд [3].

Таҳлилгарон ва сиёсатмадорони Тоҷикистон бар ин ақида ҳастанд ки ҳар давлате дар Афғонистон бар сар кор оянд ба таҳкими равобити иқтисодӣ ва сиёсӣ

бо ин кишвар иқдом хоҳанд кард. Ин гуруҳ мегунд, ки новобаста аз ба сари қудрат омадани ин ё он шахс тайғире дар равобити феълии ду кишвар эҷод наҳоҳад шуд.

Чумхурии Тоҷикистон бо Чумхурии Исломии Афғонистон ду кишвари форсизабон ҳастанд, ки ҳудуди 1500 километр марзи муштарак доранд ва ба хотири мушкилоти амнияти ки ба хусус пас аз хуручи нерӯҳои байналмилалӣ аз Афғонистон хоҳад гашт, равобити сиёсӣ, амнияти ва ва иқтисодӣ мавҷудияти худро ҳифз ва нисбат ба таҳқим он низ иқдом хоҳанд кард [2].

Имкониятҳои тиҷоратии ин ду кишвар, бузургтар аз он чӣ аст, ки ҳоло мебинем. Бовардорам, ки дар оянда, равобити тиҷоратӣ ва пайвандҳои иқтисодии миёни ин ду кишвар бозҳам густариши бештар хоҳад ёфт. Барои мисол, имкониятҳои Тоҷикистон дар соҳаҳои ҳамчун қувваи барқ, туризм, кишварзӣ, ҷорҷарварӣ, ҳунар ва фарҳанг бисёр пурҷозиба аст ва Афғонистон метавовнад дар ҳамаи ин соҳаҳо бо Тоҷикистон ҳамкориҳои судманд дошта бошад. Ҳанӯз ҳам дар пешоруи ин ду кишвар мушкилотҳои бузурге вучуд доранд. Бо умеди рушди бештари кишварҳо ҳастем.

Бояд қайд намуд, ки муносибатҳои миёни ин ду кишвар ба шакли рузафзун дар соҳаҳои гуногун рӯ ба густариш ҳаҳад буд. Тоҷикистон ва Афғонистон узви Созмони Ҳамкориҳои Иқтисодӣ, Созмони ҳамкориҳои Исломӣ, СММ, ва дигар ташкилоту ниҳодҳо мебошанд. Ҳарчанд Афғонистон ҳанӯз ҳам дар Созмони Ҳамкориҳои Шанҳай ба сифати меҳмон ҳузур дорад, Тоҷикистон узви аслӣ ва доимии он аст.

АДАБИЁТ

1. Гузориши пойгоҳи иттилоърасонии “Ниҳод” Раёсати Чумхурии Афғонистон. Саҳ 1
2. Нуриддинов Р. Ш. Место и роль России в формировании новой геополитической системы в странах Среднего Востока. / Р. Ш. Нуриддинов.-Новосибирск: СибАГС, 2009.
3. Нуриддинов Р. Ш. Нуриддинов П. Р. Сиёсати ҷаҳонӣ. Душанбе: “Эр-граф”, 2016. 352 с
4. Равобити Тоҷикистон в аАфғонистон ба қадом су меравад?” хабаргузори Афғонистон. 1393. С. 1
5. Сатторзода А., Назаров Т.Н. Дипломатияи мусоири тоҷик (Современная таджикская дипломатия). – Душанбе, 2006.
6. Содружества Независимых Государств. Десять лет спустя. – Минск, 2001
7. Шарифов А. Эмомали Раҳмон – наш президент. – Душанбе, 2006.
8. Шарифи С. Таджикская дипломатия в период независимости. – Душанбе: Ирфон, 2011.
9. Шарифзода А. Эмомали Раҳмон шоҳгузори сулҳ ва ваҳдати миллиДушанбе: Ирфон, 2011.
10. www.Markazi мутолиоти истротежии Афғонистон (IPSC)

РАВОБИТИ ДИПЛОМАТИИ ЧУМХУРИИ ИСЛОМИИ АФГОНИСТОН БО ЧУМХУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар ин мақола нигоранд, равобити дипломатии Чумхурии Исломии Афғонистон бо Чумхурии Тоҷикистонро мавриди таҳлилу баррасси қарор дода аст. Ин равобитро дар шароити имрӯза дар раванди ташаккулӯбии шарикӣ стратегӣ қаламдод қарда аст. Инчунин самтҳои асосии ҳамкориҳои Чумхурии Исломии Афғонистонро бо Чумхурии Тоҷикистон муйян ва мавриди таҳлил қарор додааст. Мавқеи Ҳукумати Чумхурии Тоҷикистон оид ба ҳалли мушкилоти Афғонистон аз он иборат аст, ки ҷиҳати таъмини сулҳу субот дар он кишвар рушди бемайлони иқтисодиро ба роҳ монда, сатҳи иҷтимоии мардумро баланд бардоранд. Танҳо бо ёрии силоҳу аслиҳа хомӯш қарданӣ оташи ҷанги ин кишвари азиятзада имконнозӣ аст, бояд қӯшиш ба ҳарҷ дод, ки мардуми Афғонистон ба ояндаи кишвари ҳуд боварӣ ҳосил қунад ва дар пешрафти он саҳмгузор бошад. Барои ин, ҷомеаи ҷаҳонӣ ва кишварҳои минтақаро мебояд, то рушди соҳаи инфрасоҳторӣ, аз қабили соҳтмони роҳҳои оҳану мосингард, кӯпрук ва нақбҳо, қашидани ҳатҳои интиқоли барқро ба роҳ монда, робитаҳои байни кишварҳои минтақа ва Афғонистонро қавӣ гардонад ва роҳ ба сӯи баҳрҳои ҷанубро наздик қунад. Муносибатҳои миёни ин ду кишвар ба шакли рузафзун дар соҳаҳои гуногун рӯ ба густариш ҳаҳад буд. Тоҷикистон ва Афғонистон узви Созмони Ҳамкориҳои Иқтисодӣ, Созмони ҳамкориҳои Исломӣ, СММ, ва дигар ташкилоту ниҳодҳо мебошанд. Ҳанҷанд Афғонистон ҳанӯз ҳам дар Созмони Ҳамкориҳои Шанҳай ва дигар ниҳодҳою ташкилотҳо низ зикр қардааст.

Қалидвожаҳо: Равобити дипломатӣ, Чумхурии Исломии Афғонистон, Чумхурии Тоҷикистон, Аҳдномаи дӯстӣ, ҳамкорӣ, ҳамсоягии нек, Икроияи Ҳукумати Ваҳдати ملي Афғонистон, баҳшҳои муҳталиф, Толибон, баҳшҳои сиёсӣ, иқтисодӣ .

ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ИСЛАМСКОЙ РЕСПУБЛИКИ АФГАНИСТАН С РЕСПУБЛИКОЙ ТАДЖИКИСТАНА

Автор статьи анализирует дипломатические отношения Исламской Республики Афганистан с Республикой Таджикистан. Эти отношения описываются в сегодняшнем контексте в процессе формирования стратегического партнерства. Также определены и проанализированы основные направления сотрудничества между Исламской Республикой Афганистан и Республикой Таджикистан. Позиция Правительства Республики Таджикистан в решении проблем Афганистана заключается в обеспечении устойчивого экономического развития и повышении социального уровня народа для обеспечения мира и стабильности в этой стране. Невозможно потушить пожар войны в этой страдающей

стране только с помощью оружия, и народ Афганистана должен попытаться поверить в будущее своей страны и внести свой вклад в ее прогресс. Для этого международному сообществу и странам региона необходимо развивать инфраструктуру, такую как железные дороги, шоссе, мосты и туннели, линии электропередач, укреплять связи между регионом и Афганистаном и приближать дорогу к южным морям. Отношения между двумя странами будут и дальше развиваться в различных сферах. Таджикистан и Афганистан являются членами Организации экономического сотрудничества, Организации исламского сотрудничества, Организации Объединенных Наций и других организаций и учреждений. Афганистан до сих пор упоминается в Шанхайской организации сотрудничества и других учреждениях и организациях.

Ключевые слова: Дипломатические отношения, Исламская Республика Афганистан, Республика Таджикистан, Договор о дружбе, сотрудничество, добрососедство, Исполнительная власть правительства национального единства Афганистана, различные сектора, Талибан, политический, экономический секторы.

DIPLOMATIC RELATIONS OF THE ISLAMIC REPUBLIC OF AFGHANISTAN WITH THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The author of the article analyzes the diplomatic relations of the Islamic Republic of Afghanistan with the Republic of Tajikistan. These relationships are described in today's context in the process of forming a strategic partnership. The main directions of cooperation between the Islamic Republic of Afghanistan and the Republic of Tajikistan have also been identified and analyzed. The position of the Government of the Republic of Tajikistan in solving the problems of Afghanistan is to ensure sustainable economic development and increase the social level of the people to ensure peace and stability in this country. It is impossible to put out the fire of war in this suffering country with weapons alone, and the people of Afghanistan must try to believe in the future of their country and contribute to its progress. To this end, the international community and countries in the region need to develop infrastructure such as railways, highways, bridges and tunnels, power lines, strengthen ties between the region and Afghanistan, and bring the road closer to the southern seas. ... Relations between the two countries will continue to develop in various fields. Tajikistan and Afghanistan are members of the Economic Cooperation Organization, the Organization of Islamic Cooperation, the United Nations and other organizations and institutions. Afghanistan is still mentioned in the Shanghai Cooperation Organization and other institutions and organizations.

Keywords: Diplomatic relations, Islamic Republic of Afghanistan, Republic of Tajikistan, Treaty of Friendship, Cooperation, Good Neighbourliness, Executive branch of the Government of National Unity of Afghanistan, various sectors, Taliban, political, economic sectors.

Сведения об авторе: *Некзод Шарофиiddин* – магистрант второго курса факультета международных отношений ТНУ, Тел.: **000 40 21 21**

Information about the author: *Nekzod Sharofiddin* – second-year master's student of the faculty of international relations of TNU, Tel.: **000 40 21 21**

НАҚШИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ТАҲКИМИ СУБОТИ АФГОНИСТОН

**Турёлай Охундзода, Нуриддинов Р.Ш.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Тааммул ба раванди таҳқими сулҳу субот дар Афғонистон тайи чанд соли охир аз он шаҳодат медиҳад, ки дар марҳалаи наздиктарин Афғонистонро таҳаввулоти ҷиддии сиёсӣ ва низомию амниятӣ дар пеш аст. Дар ин маврид, муҳақиқон дар заминai омӯзиши омилҳои байналмилалӣ, сабабҳо ва ҷанбаҳои мухталифи қазияи Афғонистон як қатор тарҳҳои имконпазири таҳаввулоти вазъро пешбинӣ менамоянд.

Дар ин пешбиниҳо, аз ҷумла, таъқид мегардад, ки бо дарназардошти силсилаи омилҳои дохилию хориҷӣ вазъи сиёсӣ ва низомию амниятии Афғонистон дар ин давра метавонад мураккаб ва муташанниҷ гардад, зоро як қатор рӯйдодҳои сиёсӣ ногузир ба тезутундшавии муборизаи сиёсӣ ва шиддат гирифтани вазъи ҳарбӣ-сиёсии он мусоидат ҳоҳанд кард.

Мусаллам аст, ки вазъи Афғонистон ва таҳаввулоти имконпазир дар ояндаи наздик наметавонад Тоҷикистонро низ бетавофт гузорад. Чунонки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми хеш ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 26 декабря соли 2018 таъқид карданд: «Суботу оромии ҳамсаёнишварамон – Афғонистон барои мо мисли обу ҳаво зарур аст ва Тоҷикистон аз рӯзҳои аввали соҳибистиқлоӣ талош меварзад, ки дар ин кишвари дӯст сулҳи пойдор барқарор гардад... Мо кӯшишҳои Ҳукумати Афғонистони дӯст ва ҷомеаи ҷаҳонро ҷиҳати роҳандозӣ намудани раванди музокироти сулҳ дар

кишвар, ба эътидол овардани вазъи сиёсиву низомӣ ва таъмини рушди иҷтимоиву иқтисодии он ҳамаҷониба пуштибонӣ мекунем ва бори дигар изҳор медорем, ки қазияи Афғонистон танҳо роҳи ҳалли низомӣ надорад» [17]. Ҳамзамон, таваҷҷуҳи Тоҷикистон ба вазъи Афғонистон дар баробари омили муштаракоти забонӣ ва фарҳангии мазҳабӣ ба роҳандозии манфиатҳои стратегии ҷумҳурӣ иртиботи бевосита дорад.

Бо дарназардошти ин, Тоҷикистон дар маркази муносибатҳои худ бо Афғонистон маҳз мусоидат ба сулҳу субот ва эҳёи иқтисодию иҷтимоии онро гузошта, иқдомҳои худро дар ин самт дар ҷаҳорчӯби чунин сиёсат тарҳрезӣ ва амалӣ менамояд. Далели равшани ин матлаб таърихи рушди муносибатҳои дучониба бо Афғонистон ва иқдомҳои Тоҷикистон ҷиҳати мусоидат ба эътидоли вазъ дар Афғонистон аст.

Тоҷикистон ҳамчун ҳамсояи аз лиҳози муштаракоти забонӣ ва фарҳангии мазҳабӣ наздиктарини Афғонистон аз солҳои аввали истиқлоли давлатии худ ба сулҳу субот ва рушди ҳамаҷонибаи Афғонистон манфиатдор буд.

Бо барқарор намудани муносибатҳои дипломатӣ бо Ҷумҳурии Исломии Афғонистон, ки 15 июли соли 1993 сурат гирифт, пояи робитаҳои дучонибаи дӯстона ва ҳамкориҳои бисёрҷанба бо Афғонистон ҳамсаҳад гузошта шуда, таҳқим ва тавссеаи минбаъдаи онҳо дар маркази дикқати роҳбарияти Тоҷикистон қарор гирифт. Раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон 26 июни соли 1993 зимни суханронии худ дар сессияи XVII Шӯрои Олии давлат аз манфиатдории Тоҷикистон ҷиҳати барқарор намудани «робитаҳои хуби ҳамҷаворӣ ва ҳамкориҳои иқтисодии дугтарафаи судманд» бо Афғонистон «дар асоси усулҳои тамомияти арзӣ, эҳтироми мустақилият, баробарҳуқуқӣ, даҳолат накардан ба корҳои дохилии якдигар» изҳори назар намуда буд[3].

Моҳи августи соли 1993 сафари расмии Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Афғонистон ва моҳи декабри ҳамон сол ташрифи ҷавобии Президенти Афғонистон Бурҳониддини Раббонӣ ба шаҳри Душанбе баргузор гашта, муносибатҳои ду кишварро ба сатҳи муносиби сиёсӣ бароварданд. Эъломияни муштараки роҳбарони Тоҷикистон ва Афғонистон аз 30 августи соли 1993[8] усулҳои муносибатҳои байнидавлатии ҷонибҳоро муайян намуда, ба ташаккули пояи шартномавию ҳуқуқии муносибатҳои ду кишвар асос гузошт.

Тоҷикистон ҳамчун идомаи мантиқии сиёсати худ ҷиҳати барқарорсозии сулҳу субот дар Афғонистон аз таъсиси Ҳукумати нави он бо роҳбарии Ҳомид Карзай дастгирӣ намуда, моҳи ноябри соли 2001 сафорати Тоҷикистон дар шаҳри Кобул ифтитоҳ шуд.

24 январи соли 2002 (дар роҳи бозгашт аз Токио ба Афғонистон) ҳайати олимакоми Афғонистон таҳти сарварии Роҳбари Ҳукумати муваққатии Афғонистон Ҳомид Карзай аз Тоҷикистон боздиди корӣ ба амал овард ва бо Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон мулоқот намуд. Аз рӯи натиҷаи гуфтушунид Эъломияни муштараки сарони давлатҳо ба имзо расид.

Сафари расмии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Афғонистон, ки 27-28 апрели соли 2005 сурат гирифт, ба раванди рушди муносибатҳо бо Афғонистон такони тоза баҳшид. Дар рафти сафари мазкур ба имзо расонидани як қатор санадҳои дучониба, аз ҷумла, Аҳдномаи дӯстӣ, ҳамкорӣ ва некӯҳамсоягӣ байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Исломии Афғонистон, созишномаҳо оид ба ҳамкорӣ дар соҳаҳои илму маориф, фарҳанг, нақлиёт, мубориза бар зидди терроризм, ҷудоиҳоҳӣ ва ҷинояткории муташаккил қадами муҳиме барои тақвияти ҳамкориҳои мутақобилан судманд буданд.

Аз ин байдӯ низ муносибатҳои ду кишвар доимо тамоюл ба рушд дошта, тамосҳои сиёсии ҷонибҳо дар сатҳҳои гуногун, аз ҷумла, дар сатҳи роҳбарони олии онҳо хислати мунтазам қасб намуданд. Ин дар навбати худ ба таҳқим ва тавссеаи ҳамкориҳои мутақобилан судманди ҷонибҳо мусоидат намуд. Дар ин маврид, Тоҷикистон беш аз ҳама ба бунёди инфрасоҳтори васеи нақлиётию энергетикий аз тарики ҳудуди Афғонистон, ки метавонад кишварҳои минтақаро тавассути шабакаҳои роҳҳои оҳану автомобилий, инчунин ҳатҳои интиқоли барқ ва нафту газ

муттаҳид намуда, ҳамзамон ба рушди иқтисодии Афғонистон такон бахшад, таваҷҷуҳи хосса зоҳир намуд.

Тоҷикистон барои амалӣ намудани лоиҳаҳои мушаххас дар самтҳои зикршуда иқдомҳои мушаххасро анҷом дод. Дар доираи татбиқи нақшаҳои коммуникатсионӣ миёни кишварҳо 6 пул, ки барои инфрасоҳтори минтақа аҳаммияти муҳим доранд, ба истифода дода шудаанд. Моҳи марта соли 2013 миёни Тоҷикистон, Афғонистон ва Туркманистон Ҷӯдошти тафоҳум оид ба соҳтмони роҳи оҳани «Тоҷикистон-Афғонистон-Туркманистон» ба имзо расид, барои барқарор намудани устуворӣ дар минтақа мусоидат намуд.

Барқарорсозии сулҳу субот дар Афғонистон барои Тоҷикистон аҳаммияти хосса ва хислати усулий дошта, масъалаи мазкур ҳамеша дар маркази таваҷҷуҳи роҳбарияти Тоҷикистон қарор дошт ва дорад. Роҳбари Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ҳанӯз 29 сентябри соли 1993 дар суханронии худ дар Иҷтисодия 48-уми Ассамблеяи Генералии Созмони Милали Муттаҳид таъкид намуда буд, ки дастгирии кӯшишҳои роҳбарияти Афғонистон ҷиҳати барқарор намудани сулҳу оромӣ дар сарзамини машаққатдидаи афғон на фақат ба манфиати Афғонистон ва минтақа, балки ба манфиати тамоми сайёра мебошад. Сарвари Тоҷикистон, аз ҷумла, таъкид намуда буд, ки «вақти он расидааст, ки дар ин ҷо ба барқарор кардани ҳаёти осоишта ёрӣ расонда шавад».

Лозим ба таъкид аст, ки зимни ин тамоми кӯшишҳои дипломатии Тоҷикистон ҳамеша барои бо роҳҳои сиёсӣ ҳал намудани муноқишаҳои мусаллаҳонаи дохилии Афғонистон равона шуда буд. Дар ин қарина дастгирии бевосита ва ҳадафмандонаи талошҳои ҷомеаи байналмилалӣ яке аз омилҳои муҳимтарини дастёбӣ ба ин ҳадаф дониста мешуд.

Роҳбарияти Тоҷикистон аз оғози кори «Гурӯҳи ҳамсоягон ва дӯстони Афғонистон» («гурӯҳи 6+2») дар он фаъолона иштирок намуда, минбаъд низ, тамоми тасмимҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ, созмонҳои байналмилалӣ ва минтақавиро, ки ба ҳалли мусолиматомези қазияи Афғонистон равона шуда буданд, бемайлон пуштибонӣ менамуд. Созмони конфронтси исломӣ (алҷол Созмони ҳамкории исломӣ) ба ҳайси яке аз ҳамоишҳои бонуфузтарини ҷаҳони исломӣ барои амалӣ гардондани чунин иқдомҳои ҷумҳурӣ фазои мусоиде буд.

Дар Воҳӯрии VII сарони кишварҳои узви Созмони ҳамкории исломӣ, ки 13-14 декабря соли 1994 дар шаҳри Касабланка баргузор гашт, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон аз Баёни ниҳоӣ ва Қатъномаи ҷаласаи ҳафтуми фавқулодаи вазирони корҳои хориҷии узви ин созмон оид ба Афғонистон ҷонибдорӣ намуд. Зиёда аз ин, Тоҷикистон ҷиҳати фаъол намудани иштироки кишварҳои аъзои он дар ҳалли масъалаи Афғонистон дар давраи раисии худ дар ин Созмон кӯшиши зиёд ба ҳарҷ дод. Чун натиҷа, дар доираи ҷаласаи 37-уми Шӯрои Вазирони корҳои хориҷии Созмони ҳамкории исломӣ (5 майи соли 2010, шаҳри Душанбе) оид ба вазъи Афғонистон Қатъномаи алоҳида қабул карда шуд.

Дар баробари ин, бо дарназардошти он, ки таъмини рушди босуботи Афғонистон таҳқими минбаъдаи ҳамкории сиёсӣ ва тиҷоративу иқтисодии Афғонистонро дар доираи равандҳои ҳамгириони минтақавӣ талаб менамояд, Тоҷикистон ҷонибдори иштироки фаъоли Афғонистон дар созмонҳои минтақавӣ, аз қабили Созмони ҳамкории Шанҳай, Созмони амният ва ҳамкорӣ дар Европа мебошад. Дар ин маврид, Тоҷикистон ҷиҳати ба чунин ҳамоишҳо ҷалб намудани Афғонистон саъиу қӯшиш намуда, дар доираи фаъолияти худ дар онҳо нуктаи мазкурро ҳамеша пешбарӣ менамояд. Дар робита ба ин, қабили қайд ҳаст, ки соли 2003 бо пешниҳоди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон аз ҷониби Шӯрои доимии Созмони амният ва ҳамкорӣ дар Европа ба Афғонистон мақоми ҳамшарик оид ба ҳамкорӣ бо ин Созмон дода шуд.

Бо дарназардошти нақши кишварҳои минтақа дар мӯътадилгардонии вазъи Афғонистон ҷалби имкониятҳои онҳо низ ба ин раванд аҳаммияти ҳалқунанда дорад. Аз ин лиҳоз бо ташабbusи роҳбарияти Тоҷикистон дар марҳалай сипаришуда ҷиҳати ба вучуд овардани платформаҳои баррасии мавзӯи мазкур бо иштироки кишварҳои манфиатдори минтақа, аз ҷумла дар форматҳои дучониба, инчунин сеҷонибаи Тоҷикистон-Афғонистон-Покистон, Тоҷикистон-Эрон-

Афғонистон ва чорҷонибаи Тоҷикистон-Афғонистон-Россия-Покистон, инчунин дар доираи созмонҳои минтақаӣ тадбирҳои мушаххас ба анҷом расонида шудаанд.

Дар доираи сиёсати афғонистонӣ масъалаи муқобилият ба таҳдиу хатарҳои терроризми байналмилалӣ ва экстремизми динӣ, қочоқи аслиҳа ва маводи мухаддир барои Тоҷикистон аҳаммияти маҳсус дорад. Дар ин росто, тасмимҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ оид ба мубориза бар зидди ин зуҳурот, хусусан дар ҳудуди Афғонистон ба манфиатҳои ҷумҳуриҳои минтақа ҷавобгӯ мебошанд. Аз ин лиҳоз, Тоҷикистон соли 2001 маъракаи байналмилалии зиддитеррористии Иёлоти Муттаҳидаи Америка ва кишварҳои Созмони Аҳдномаи Атлантикаи Шимолиро дар Афғонистон дастгирӣ намуда, ҷиҳати иҷрои ҳадафҳои он ҳамаҷониба мусоидат намуд.

Ҳамзамон, қайд намудан ба маврид аст, ки пирӯзӣ бар терроризми байналмилалӣ бидуни муборизаи қатъӣ бо яке аз унсурҳои асосии он – қочоқи маводи мухаддир имкон надорад. Пӯшида нест, ки маҳз маблағҳои аз қочоқи маводи мухаддир дастрасшавандя яке аз манбаъҳои асосии маблағузории гурӯҳҳои террористӣ ва экстремистӣ мебошанд. Бинобарин, бо дарназардошти афзоиши истеҳсоли маводи мухаддир дар Афғонистон ва интиқоли транзитии он тавассути кишварҳои ҳамсаҳад, роҳбарияти Тоҷикистон таваҷҷуҳи ҷомеаи ҷаҳониро пайваста ба масъалаи мубориза бар зидди ин падидай хатарзо ҷалб менамуд. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар иҷлосияни маҳсуси Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид моҳи июни соли 1999 пешниҳод намуда буд, ки дар атрофи Афғонистон «камарбанди амниятӣ»[3] ташкил карда шавад.

Тоҷикистон дар ин самт сиёсати ҳудро пайгирана идома дода, аз минбарҳои ғуногун ҷиҳати муттаҳид намудани кӯшишҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ барои ҳалли масъалаи қочоқи маводи мухаддир (Конфронси байналмилалӣ «Тоҷикистон бар зидди маводи мухаддир, соли 1999, Душанбе), ташкили Эътилофи байналмилалӣ бар зидди маводи мухаддир (ҷаласаи 53-юми Ассамблеяи Генералии СММ, соли 2003), ташкили Маркази Созмони ҳамкориҳои Шанхай бар зидди маводи мухаддир (Ҳамоиши сарони давлатҳои Созмони ҳамкории Шанхай, соли 2008, Душанбе) ташаббусҳо манзур соҳт.

Баъд аз соли 2001 Тоҷикистон иқдомҳои ҷомеаи байналмилалиро ҷиҳати дастгирии кӯшишҳои Ҳукумати нави Афғонистон дар мубориза бо кишт, истеҳсол ва қочоқи маводи мухаддир ҳамаҷониба дастгирӣ намуд. Ҳамзамон бо мақомоти салоҳиятдори Афғонистон дар сатҳи дучониба дар самти мубориза бо гардиши ғайриқонуни маводи мухаддир ҳамкориҳои мушаххас ба роҳ монда шуданд.

Бо дарназардошти аҳаммияти масъала ва таҳдиу хатари он ба тамоми кишварҳои минтақа ва ҷаҳон Тоҷикистон аз ҷомеаи байналмилалӣ ҷиҳати ба роҳ мондани муборизаи муштарак бар зидди қочоқи маводи мухаддир пайваста даъват ба амал меовард. Чунонки, дар воҳӯрии ғайрирасмии вазирони корҳои хориҷии Иттиҳоди Европа дар доираи мавзӯи «Афғонистон ва ҳамсаҳои он» (14 декабри соли 2008, Париж) роҳбарияти Тоҷикистон бори дигар пешниҳод намуда буд, ки бо иштироки кишварҳои ҷонибдори стратегияи Ҳукумати Афғонистон оид ба мубориза бо қочоқи мухаддирот дар Душанбе Маркази зидди маводи мухаддир таъсис дода шавад. Вобаста ба ин, яке аз ташабbusҳои охирини Тоҷикистон даъват ба ҳамоиши ғайрирасмии кишварҳои манфиатдор оид ба масъалаи мазкур ба ҳисоб меравад. 30 июли соли 2013 дар рафти Нишасти Шӯрои ҳамоҳангози соҳторҳои зиддимуҳаддиротии Созмони Аҳдномаи амнияти дастаҷамъӣ дар шаҳри Бишкек ҷониби Тоҷикистон пешниҳод намуд, ки ҷиҳати баррасии масъалаи таҳдии мухаддиротӣ аз Афғонистон ҳамоиши мақомоти зиддимуҳаддиротии Афғонистон, кишварҳои Осиёи Марказӣ, инчунин Россия, Иёлоти Муттаҳидаи Америка ва Иттиҳоди Европа ташкил карда шавад [23].

Бо дарназардошти як қатор омилҳои дохилю хориҷӣ вазъи ҳарбӣ-стратегӣ ва сиёсии Афғонистон мураккаб ва муташанниҷ боқӣ мемонад.

Дар ҷунун шароит, бо мақсади пешгирии вусъати ташаннуч ва бадшавии вазъият, бояд дар ду самти зерин маҷмӯи тадбирҳо андешида шаванд.

Дар самти аввал дар минтақаи Осиёи Марказӣ, хусусан дар сарҳадоти ҳамсоякишварҳои Афғонистон роҳандозии чунин тадбирҳои пешгирикунанда зарур аст:

1. Таҳқими инфрасоҳтори ҳарбию техникии сарҳадӣ тавассути воситаҳои муассир ва самараноки ҳифзи фаъолона, аз қабили ҷархболҳо, қишиҳои баландсуръати дарёгард, воситаҳои назораткунандаи шабона, таъмини силоҳ ва таҷҳизоти ҳарбии замонавӣ.

2. Ҳамоҳангозии бештар ва самараноктари фаъолияти ҳадамоти маҳсус, сарҳадӣ, зиддитеррористӣ ва зиддимуҳаддиротии ҳамсоядавлатҳои Афғонистон роҷеъ ба масъалаҳои муқовимат бо терроризм, ҷинояткории муташаккил ва гардиши файриқонуни маводи муҳаддир.

Бояд тазаккур дод, ки мутаассифона айни ҳол байни қишварҳои минтақаи Осиёи Марказӣ чунин ҳамоҳангозии талошҳо ва ҳамкории дар қиболи таҳдидҳое, ки аз Афғонистон бармеоянд, камтар мушоҳида мегардад. Дар иртибот ба ин, ҷомеаи ҷаҳонӣ, аз ҷумла, қишварҳои саҳмгузор бояд фаъолияти ҳудро дар мавриди дастгирии қишварҳои Осиёи Марказӣ ҷиҳати тақвияти имкониятҳои онҳо барои вокуниши саривактӣ ва мутаносиб ба таҳдидҳои имконпазири дар пешистода вусъат бахшанд.

Дар самти дуюм андешидани тадбирҳои муассир ҷиҳати беҳтар намудани вазъияти ҳарбӣ-сиёсӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодии Афғонистон, ки дар маҷмӯъ устувории вазъи умумии Афғонистонро метавонад таъмин созад, муҳим мебошад.

1. Аз ҷониби қишварҳои иштирокдори Эътилофи байналмилалии зиддитеррористӣ барномаи давра ба давра ба зиммаи Қувваҳои Мусаллаҳ ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқи Афғонистон вогузор намудани масъулияти таъмини амнияти давлат таҳия гардидааст, ки он соли 2014 анҷом ҳоҳад пазируфт.

2. Дар баробари ин, бояд ба назар гирифт, ки сарфи назар аз аҳаммияти муассири омили низомӣ дар марҳилаи кунунӣ, дар ояндаи наздик омили оштии миллӣ дар ҳалли мушкилоти Афғонистон нақши қалидӣ пайдо ҳоҳад намуд. Тоҷикистон аз таҷрибаи ҳуд медонад, ки бе дастрасӣ ба оштии миллӣ ноил шудан ба сулҳу суботи давомнок ва рушди устувор имконнапазир мебошад.

Раванди оштии миллӣ дар Афғонистон, ки заҳматҳои зиёд, ҳамоҳангозии иқдомҳо, инчунин такя ба хирад ва иродай сиёсиро талаб менамояд, бояд бо ҷалби фаъолона ва таҳти роҳбарии бевоситаи Ҳукумати Афғонистон, миёнчигарии чунин созмонҳои байналмилаӣ ва минтақавӣ, ба мисли Созмони Милали Муттаҳид ва Созмони амният ва ҳамкорӣ дар Европа сурат гирад. Ин таҷриба дурустии ҳудро дар рафти музокироти байни тоҷикон дар охири садаи гузашта исбот намуд. Аз ин рӯ, мураккабии рушди чунин равандро дар Афғонистон ба назар гирифта, Тоҷикистон истифода аз таҷрибаи нодири оштии миллӣ ва сулҳи ҳуд, инчунин ҷалби ҳамаҷониба ва бештари Созмони Милали Муттаҳид ва Созмони амният ва ҳамкорӣ дар Европаро дар он ҳатмӣ мешуморад.

3. Ҳамчунин бояд дарк намуд, ки ба Ҳукумати Афғонистон барои таъмини субот ва рушди устувор дар қишвар барномаи самараноки иқтисодӣ зарур аст. Бо дарназардошти ин, ҷониби Тоҷикистон итмионӣ дорад, ки омили муҳимми таъмини устувори рушди иҷтимоию иқтисодии Афғонистон ҷалби он ба раванди ҳамгирии минтақавӣ тавассути ҳамкории иқтисодӣ ва тиҷоратӣ бо қишварҳои ҳамсоя, инчунин бунёди шабакаи васеи иншоотҳои инфрасоҳтории нақлиётӣ ва энергетикӣ ба шумор меравад.

Бинобар ин татбиқи лоиҳаҳо оид ба бунёди роҳҳои оҳан ва автомобилгард, ҳатҳои интиқоли барқ ва газ, рушди тиҷорат ва транзит, беҳтар намудани мудирияти сарҳадот талаботи вақт мебошад.

Татбиқи чунин барномаи фарогир метавонад дастрасии аҳолии Афғонистонро ба ниёзҳои аввалиндарача, аз қабили об ва қувваи барқ, пешбуруди ташаббусҳои хусусӣ ва соҳибкорӣ, даромади буҷети қишвар аз ҳисоби интиқоли заҳираҳои энергетикӣ, таҳқими робитаҳои байниминтақавӣ, коҳиш додани ҳарочот барои ҳамлу нақли заҳираҳои энергетикӣ, беҳтар намудани тиҷорат миёни қишварҳои манфиатдори минтақа таъмин намояд. Ин тадбирҳо дар маҷмӯъ ба рушди устувори иҷтимоию иқтисодӣ ва таъмини сулҳу амният на танҳо дар Афғонистон, балки дар минтақаҳои ҳамшафати он мусоидат ҳоҳанд кард.

4. Ҳамзамон зарур аст, ки аҳаммияти бузурги тақвияти иқтидори инсонии Афғонистон тавассути рушди соҳаи маориф ва омодасозии кадрҳо аз мадди назар

берун намонад. Дар ин маврид Тоҷикистон аз он бармеояд, ки бидуни ташаккули мафкураи моил ба сулҳу созандагӣ дар Афғонистон дар ҷодаҳои дигар ба муввафқият ноил шудан имкон надорад.

Нақши созанди инкишофи захираҳои инсонӣ тавассути баланд бардоштани сатҳи маърифат дар таъмини эҳёи Афғонистон аз ҷониби Тоҷикистон ҳамеша таъкид мегардад. Тоҷикистон бо дарназардошти имкони хеш тавассути чудо намудани бурсияҳо барои таҳсил дар муассисаҳои таълимии худ, инчунин якҷоя бо қишварҳои саҳмгузор ва созмонҳои байналмилаливу минтақаӣ ташкил намудани курсҳои такмили ихтисос барои мутахassisони соҳаҳои гуногун дар рушди захираҳои инсонии Афғонистон саҳм мегирад. Айни ҳол дар Тоҷикистон донишҷӯёни афғонистонӣ дар бахшҳои бакалавриат, магистратура ва докторантурат таҳсил доранд. Илова бар ин, Ҳукумати Тоҷикистон ҳамасола бурсияи таълимӣ барои шаҳрвандони Афғонистон чудо мекунад ва ба ин васита дар ҳалли масъалаи тарбияи кадрҳо барои Афғонистон саҳм мегузорад.

Илова бар ин, бо дарназардошти умумияти этникӣ, фарҳангӣ ва мазҳабӣ дар Тоҷикистон ҷиҳати омодасозии мутахassisон барои эҳтиёҷоти ҳочагии ҳалқи Афғонистон ташкил намудани маркази таълимии қасбӣ-техникии таҳассусӣ ба мақсад мувофиқ ҳоҳад буд. Чунин марказ вобаста ба давомнокии муҳлати таҳсил дар як сол метавонад аз 1000 то 6000 мутахassis омода созад.

Тоҷикистон ҷонибдори он аст, ки сиёсати истиқрори сулҳу субот дар Афғонистон идома ёфта, он бо барномаҳои эҳсӣ иҷтимоию иқтисодии Афғонистон тақвият дода шавад. Зимни ин, татбиқи лоиҳаҳои инфрасоҳториву коммуникатсионӣ, энергетикӣ, қишоварзӣ ва таълимӣ бояд ба сифати меҳвари ин барномаҳо қарор гиранд. Танҳо бо ҳамин роҳ ҷомеаи ҷаҳонӣ метавонад ба мақсади ниҳоии худ – таъмини сулҳу субот дар Афғонистон ва ҳаёти арзанда барои мардуми он ноил гардад.

Дар ин росто, пеш аз ҳама бояд дарк намуд, ки саҳми ҳар як қишвар дар ҷодаи истиқрори сулҳу субот дар Афғонистон сарфи назар аз ҳаҷми он, метавонад нақши муҳим дошта бошад.

АДАБИЁТ

1. Имомов Ш. З. Усул ва роҳҳои дастёбӣ ба сулҳ ва ризояти умумимилий дар Афғонистон. [матн] / Ш.З. Имомов. – Душанбе: Шарқ, 2000. – 35 с.
2. Искандаров А., Искандаров К., Сафранчук И. Новый этап кризиса в Афганистане и безопасность Таджикистана [электронный ресурс] URL: <https://ru.valdaclub.com/files/12872/> (санай истифодабарӣ: 25.10.2020).
3. Искандаров Қ. Афғонистон дар ибтидои қарни XXI. [матн] / Қ. Искандаров. – Душанбе: Ирофон, 2010. – 233 с.
4. Искандаров Қ. Афғонистони имрӯз: омилҳои дохилӣ ва ҳориҷии ҷангу сулҳ. [матн] / Қ. Искандаров., Р. Давлатов., Р. Абдуллоев. – Душанбе: Дониш, 2018. – 220 с.
5. Карзай Ҳ. Матни суханронии раиси Ҷумҳурии Исломии Афғонистон дар Шӯрои миллӣ, 4 саррони 1391 (24.01.2012) [манбаи электронӣ] URL: www.avapress.com/fa/report/43651/ (санай истифодабарӣ: 25.09.2020).
6. Карзай Ҳ. Матни суханронии раиси Ҷумҳурии Исломии Афғонистон дар Ҷиргаи машваратӣ 4 қавси 1392 (25.11.2013) [манбаи электронӣ] URL: <http://www.bakhtarnews.com.af/dari/political-news/item/24545> (санай истифодабарӣ: 25.09.2020).
7. Карзай Ҳ. Матни суханронии раиси Ҷумҳурии Исломии Афғонистон дар иҷлоси Техрон 10 ҷавзои 1391 (30.05.2012) [манбаи электронӣ] URL: <http://www.afghanpaper.com/nbody.php?id=40779> (санай истифодабарӣ: 25.09.2020).
8. Мирзоев Н. М. Робитаҳои Тоҷикистон ва Афғонистон. [матн] / Н.М. Мирзоев. – Душанбе: ТГНУ, 1997. – 103 с.
9. Мувофиқатномаи Паймони амниятӣ ва дифой миёни Ҷумҳурии Исломии Афғонистон ва Иёлоти Муттаҳидai Амрико, 9 мизони 1393 (1.01.2014) [манбаи электронӣ] URL: <http://ufuqnews.com/archives/7870> (санай истифодабарӣ: 19.10.2020).
10. Назаров Ҳ. Саҳми тоҷикон дар таърихи Афғонистон [матн] / Ҳ. Назаров. – Душанбе: 2002. – 656 с.
11. Назаров Ҳ. Ҳамкориҳои мутақобилаи Тоҷикистон ва Афғонистон [матн] / Ҳ. Назаров, Н. Назаров – Душанбе: Ирофон, 1991. – 101 с.
12. Нуриддинов П.Р. Политические партии и партийная система Афганистана. [матн] / П. Р. Нуриддинов. – Душанбе : Андалеб – Р, 2016. 304 с.
13. Нуриддинов Р.Ш. Идейная борьба леводемократических и правоисламистских сил в Афганистане во второй половине XX века. [матн] / Р. Ш. Нуриддинов. – Душанбе : Шарқ, 2004. 208 с.
14. Паёми Пешвои миллиат, Президенти Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 20 январи соли 2016 [манбаи электронӣ] URL: <http://www.president.tj/node/10585> (санай истифодабарӣ: 21.10.2020).

15. Паёми Президенти Чумхурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Чумхурии Тоҷикистон аз 26 апрели соли 2013 [манбаи электронӣ] URL: <http://www.president.tj/node/4318> (санаи истифодабарӣ: 20.10.2020).
16. Паёми Президенти Чумхурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Чумхурии Тоҷикистон аз 23 апрели соли 2014 [манбаи электронӣ] URL: <http://www.president.tj/node/6598> (санаи истифодабарӣ: 20.10.2020).
17. Паёми Президенти Чумхурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии аз 26 декабря соли 2018 [манбаи электронӣ] URL: <http://www.president.tj/node/21975> (санаи истифодабарӣ: 22.10.2020).
18. Расулиён Қ. Кишварҳои ҷаҳон [матн] / Қ. Расулиён. – Душанбе: Ирфон, 2001. 223 с.
19. Расулиён Қ. Таърихи муосири кишварҳои Осиё ва Африқо [матн] / Қ. Расулиён. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 160 с.
20. Раҳнамо А. Афғонистон ва Осиёи Марказӣ: ҳусусиятҳо ва дурнамои таъсирпазирӣ. [матн] / А. Раҳнамо. – Душанбе: Ирфон, 2015. – 380 с.
21. Эмомалӣ Раҳмон. Тоҷикон дар оинаи таъриҳ. Аз Ориён то Сомониён. Иборат аз ҷаҳор китоб. [матн] / Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе: «Ирфон», 2009. – 704 с.
22. Эмомалӣ Раҳмон. Уғуқҳои Истиклол. [матн] / Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе: «Ганҷ-нашриёт», 2018. – 436 с.
23. Ямо Шароф. Сулҳофарӣ дар ҳаёти сиёсии Афғонистон: мушкилот ва дурнамо [матн] / Шароф Ямо // Аҳбори институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи илмҳои Чумхурии Тоҷикистон. 2018. № 4. С. 198-195.

НАҚШИ ҶУМҲУРИИ ТО҆КИСТОН ДАР ТАҲҚИМИ СУБОТИ АФГОНИСТОН

Дар ҷаҳон даҳсолаи охир, вазъият дар Афғонистон ҳамчун яке аз масъалаҳои муҳимтарини сатҳи минтақавӣ ва байнамилалӣ бокӣ мемонад. Зери мағҳуми «масъалаи Афғонистон» на танҳо вазъият ва равандҳои доҳилии Афғонистон, балки мачмӯи равандҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, амниятӣ ва геосиёсие фаҳмида мешаванд, ки манғиатҳои кишварҳои минтақа ва берун аз онро ифода карда, дар атрофи вазъияти Афғонистон бо ҳам гирех ҳӯрдаанд. Аз ин рӯ, «масъалаи Афғонистон» як буҳрони мураккаби ҷанзинай буда, ҳам сатҳи миллӣ, ҳам сатҳи минтақавӣ ва ҳам сатҳи байнамилалиро фаро мегирад. Бинобарин, ҳангоми омӯзиши моҳияти ин масъала бояд таваҷҷӯҳ дошт, ки домана ва таъсири «масъалаи Афғонистон» басе васеътар аз сатҳи худи ин кишвар мебошад. Чумхурии Тоҷикистон ҳамчун ҳамсояи наздиқтарини Афғонистон аз ин раванди таъсирпазирӣ мутакобил истисно набуда, нисбати «масъалаи Афғонистон» мавқеи усулий ва мушаххаси ҳудро дорад. Сиёсати давлатии Тоҷикистон дар самти Афғонистон моҳияти дӯстона дошта, бар пояи аслҳои устуворе чун ҳамсоягии нек, барқарории сулҳу субот дар Афғонистон, мусоидат ба эҳёи иқтисодию иҷтимоии Афғонистон, хифзи Афғонистони воҳид ва ғайра ташаккул ёфтааст. Президенти Чумхурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар фаъолияти сиёсии байнамилалии ҳуд ба «масъалаи Афғонистон» ва зарурати ҳалли мусолиматомези он ба таври пайваста таъқид намуда, дар ҷомеаи ҷаҳонӣ ва дар миёни мардуми Афғонистон ҳамчун ҳамсояи нек ва дӯсти самимии Афғонистон ва ин мардум эътироф гаштааст. Тахлили ҳамаҷонибаи вазъият нишон медиҳанд, ки маҳз идомаи мутақобилаи ҷунин сиёсати дӯстона ва созандагӣ метавонад манғиатҳои миллии ҳарду кишварро ба дурустӣ таъмин намояд.

Калидвожаҳо: Афғонистон, Чумхурии Тоҷикистон, вазъият, равандҳои доҳилӣ, сиёсати давлат

РОЛЬ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В УКРЕПЛЕНИИ СТАБИЛЬНОСТИ АФГАНИСТАНА

На протяжении последних нескольких десятилетий ситуация в Афганистане остается одной из важнейших проблем на региональном и международном уровнях. Термин «афганский вопрос» относится не только к внутренней ситуации и процессам Афганистана, но и к совокупности политических, экономических, силовых и geopolитических процессов, представляющих интересы стран региона и за его пределами и отклоняющихся от ситуации в Афганистане. В этой связи «афганский вопрос» представляет собой сложный кризис пострадавшего общества, как на национальном, региональном, так и на международном уровнях. Таким образом, при изучении сути этого вопроса необходимо обратить внимание на то, что тиф и влияние «афганского вопроса» шире, чем уровень самой этой страны. Республика Таджикистан, как ближайший сосед Афганистана, не исключает этого процесса взаимозависимости и имеет свою принципиальную и конкретную позицию по отношению к «афганской проблеме». Государственная политика Таджикистана по отношению к Афганистану имеет дружественное значение, формируется на основе таких устойчивых принципов, как добрососедство, восстановление мира и стабильности в Афганистане, содействие экономическому и социальному возрождению Афганистана, защита поля Афганистана и др. Президент Республики Таджикистан Эмомали Раҳмон, постоянно подчеркивающий в своей международной политической и международной деятельности «афганский вопрос» и необходимость мирного решения этих проблем, признан мировым сообществом и среди афганского народа добрым соседом и искренним другом Афганистана. Всеосторонний анализ ситуации показывает, что именно взаимное продолжение такой дружественной и конструктивной политики может обеспечить правильные национальные интересы обеих стран.

Ключевые слова: Афганистан, Республика Таджикистан, обстановка, внутренняя обстановка, государственная политика

**THE ROLE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN STRENGTHENING
THE STABILITY OF AFGHANISTAN**

Over the past few decades, the situation in Afghanistan has remained one of the most important problems at the regional and international level. The term "Afghan problem" refers not only to the internal situation and processes of Afghanistan, but also to the totality of political, economic, power and geopolitical processes that represent the interests of the countries of the region and beyond, and deviate from the situation in Afghanistan. In this regard, the "problem of Afghanistan" is a complex crisis of the affected society, both at the national, regional and international levels. Thus, when studying the essence of this issue, it is necessary to pay attention to the fact that the typhus and the influence of the "Afghan question" are broader than the level of this country itself. The Republic of Tajikistan, as the closest neighbor of Afghanistan, does not exclude this process of interdependence and has its own principled and concrete position in relation to the "problem of Afghanistan". The state policy of Tajikistan in relation to Afghanistan has a friendly meaning, is formed on the basis of stable principles such as good-neighboringness, restoration of peace and stability in Afghanistan, promotion of economic and social revival of Afghanistan, protection of field Afghanistan, etc. President of the Republic of Tajikistan Emomali Rahmon, who constantly emphasizes in his international political and international activities the "problems of Afghanistan" and the need for a peaceful solution to these problems, is recognized by the world community and among the Afghan people as a good neighbor and sincere friend of Afghanistan. A comprehensive analysis of the situation shows that it is the mutual continuation of such a friendly and constructive policy that can ensure the correct national interests of both countries.

Keywords: Afghanistan, Republic of Tajikistan, situation, internal situation, state policy

Сведения об авторах: *Нуридинов Раймали Шахбозович* – Таджикский национальный университет, заведующий кафедрой международных отношений, доктор политических наук, профессор. **Адрес:** 734025, Таджикистан, Душанбе, пр. Рудаки 17. E-mail: rshn1995@mail.ru

Турёлай Охундзода – магистрант второго курса кафедры международных отношений Таджикского национального университета.

Information about the authors: *Nuriddinov Raimali Shahbozovich* – Tajik National University, Head of the Department of International Relations, Dr. of Science (Political Science), Professor. **Address:** 734025, Tajikistan? 17, Dushanbe, Rudaki Ave. E-mail: rshn1995@mail.ru
Turyolay Okhundzoda – second-year master's student of the Department of International Relations of the Tajik National University.

**РУШДИ САНЬЯТИ МЕЪМОРИДАР ОХИРИ АСРИ XIV
ИБТИДОИ АСРИ XV**

**Қаландаров X. X.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Аз асри XV то ба замони мо миқдори зиёди ёдгориҳои мӯҳташами меъморӣ боқӣ мондааст, vale ин танҳо як қисмати камест, az он чи ки дар он даврони таъриҳи ба вуҷуд омада буд. Темур ва Темуриён соҳтмони биноҳоро беш аз беш вусъат медоданд ва феодалони сарватманд дар ин кор ба онҳо тақлид ва пайравӣ менамуданд. Хусусан дар ду пойтаҳти давлати Темуриён Самарқанд ва Ҳирот бинокорӣ ба авчи аълои худ расида буд. Аммо бисёр шаҳрҳои дигар ҳам дар давоми асри XV бо иморатҳои зебову муҳташам ороста гардиданд [3, с. 197-260].

Аз қасрҳои сершумори онвақтаи Осиёи Миёна танҳо як қисми пештоқи Оқсари Шаҳрисабз, ки бо амри Темур бино ёфта буд, маҳфуз мондааст. Бо вукуди ин, az таъриғи тавсифи пурвакди ҳамзамонон ва тасвири муфассали онҳо дар бораи истеъодд ва маҳорати меъморон, ороишгарон ва боғбонони гулдаст тасаввуроти комил ҳосил мегардад. Темур, авлоди ў ва дарбориёнаш бо майлу ҳаваси тамом боғҳои қасрдори берунишаҳрӣ месоҳтанд. Ин боғҳо бо растаҳои сабзу гулгаштҳои хуррам ба қитъаҳои мутаносиб тақсим гардида, дар онҳо гулу буттаҳо ва дараҳтони сабз бо завқу салиқаи баланд шинонда мешуданд, ҳавзу ҷуйборҳои пуроб ва ҷӯйҳои шилдирросии бо буттагулҳо пӯшидашуда ҳавои боғро соғ ва форам мекарданд ва ин манзараи фараҳбахш саҳнаи сайргоҳи дилфирибери ба назар ҷилвагар месоҳт; дар дарунтари боғ қӯшки бошуқӯҳе бино гардида, бо тамоми василаҳои зинатии замон зебу оро мёфт.

Дар бораи осори меъмории дохилийҳам асосан ба воситай сарчашмаҳои хаттӣ метавон огоҳ шуд. Он вақтҳо соҳтмони ин навъ биноҳо ба миқёси васеъ анҷом меёфт. Масалан, дар Самарқанд, чунон ки зикр гардид, бо фармоиши Темур яке аз хиёбонҳо ба бозорҷои умуми обод соҳта шуд. Клавихо ҳатто аз дидани соҳтмони нотамоми ин бозору хиёбонҳои тоқу равоқдор ва панҷаракоришуда ба ваҷд омада, онро хеле таърифу тавсиф намудааст. Шоҳруҳ ҳам дар Ҳирот ҳамин гуна як бозоре соҳт. Дар ду тарафи хиёбони чорсӯ, ки ин бозор воқеъ гардида буд, биноҳои дутабақа, дӯконҳо соҳта шуда, болои хиёбонро саросар гунбазҳои панҷаранок пӯшонида буданд, дар маҳалли яқдигарро бурида гузаштани ду хиёбони сарпӯшида бинои гунбазноки Чорсӯ соҳта шуда буд, ки вай низ дӯконҳо дошт [1, с. 36-37].

Мадраса, масҷид ва мақбараҳои то замони мо расидаи он давра дар бораи комёбиҳои муҳандисӣ, лоиҳакашию биносозӣ ва ороишгарии меъморони асри XV тасаввуроти пурра ба вучуд меоваранд. Аввалҳо баъзе корҳои марбут ба такмили усули қӯҳни соҳтани бомҳои гунбазнок, vale баъдтар татбиқи васеи усули нав аз муҳимтарин муваффақиятҳои бинокорони онвақта ба шумор мерафт. Асли моҳияти усули нав аз ин иборат буд, ки акнун гунбаз на дар деворҳо бино мешуданд, балки ба равоқ ва дигар қисмҳои бино устувор карда мешуд, ки ин ба хеле кам шудани қутри гунбаз имкон медод. Ин чунин маънӣ дошт, ки биноҳои калону васеъро ҳам гунбазпӯш кардан мумкин буд.

Аз рӯи ин усули нави гунбазсозӣ дар биноҳои на фақат мураббаъ, балки дарозрӯя ҳам имкони гунбаз ниҳодан фароҳам меомад. Дар ороишоти ёдгориҳои меъмории он давр майлҳои ҳашаматҳоҳӣ ва таҷаммулписандӣ тазоҳуроти равшани худро пайдо намудаанд. Василаҳои ороишгарӣ хеле гуногун ва мукаммал буданд. Дар ин бобат низ комёбиҳои пешинзамон ва бозёфтҳои тоза ба ҳам омехта, мавриди истифода қарор мегирифтанд. Дар асри XV хотамкории маҷмӯии хеле гарон ва заҳматталаб, ки он вақтҳо ба дараҷаи беназири такомули худ расида буд, ба таври васеъ ба кор бурда мешуд. Тасвирҳои нағиси наботӣ ва ҳандасӣ, интиҳоби рангҳои асил (аксаран гаммаи рангҳои кабуду сафеду нилобӣ), тарҳи ациби луоби нилгун, ки дар замини ялтаросии он таҳайюлоти беинтиҳои мусаввир нақшҳои зебое меофарад, аз хусусиятҳои барҷастаи хотамкории он замон ба шумор меравад. Барои ороиши деворҳои дарунӣ усули куҳан, ки аз омезиши омехтаи тилло бо ягон хел ранг (бештар ранги кабуд) иборат аст, истифода мешуд. Таносуби зарандуд ва рангҳои гуногун буд: баъзан заминашро зарандуд намуда, бар он шаклҳои барҷастаи рангӣ мекашиданд ва ё, барьакс, ба заминаш ранг молида, дар рӯи он шаклҳои барҷастаи тиллӣ месоҳтанд. Дар ҳар ҳолат нақшу нигори ациб ва ҷолибе ба вучуд меомад ва бесабаб нест, ки мутахассисон ин навъи ороишро ба парчами зардӯзӣ монанд кардаанд [3, с.205].

Дар ороиши бино мармари суфта ё бо катибаву тасвири кандакорӣ ва ё бо нақшҳои нағиси тиллӣ зинатдодашуда ба таври васеъ истифода бурда мешуд.

Дар ин асар тамоми усул ва василаҳои ороиши ин асрро тасвир ва тавсиф кардан аз имкон берун аст. Фақат бояд хотирнишон намуд, ки андешаву хаёлоти ороишгарӣ бетағӣир намемонданд. Барои оҳири асри XIV ва ибтидои асри XV майли бо нақшу нигор тамоман фаро гирифтани деворҳо хос аст. Баъдҳо усули ҷидани хиштро бештар ва ба таври васеъ истифода намуда, дар заминаи он аз хиштҳои сирдор катиба ва нақшҳои оддӣ месоҳтагӣ мешаванд.

Майли таҷаммул ва ҳашаматписандиро дар бинокорӣ ва меъмории он замон, беш аз ҳама, масҷиди Биbihонум, ки солҳои 1399-1404 дар Самарқанд соҳта шудааст, дар худ мӯҷассам менамояд. Як вақтҳо дарвозаи калони тоқдори он ба ҳавлии васеъ кушода мешуд, ки гирдогирди онро қатори долону айвонҳо ихота карда, гунбазҳои онҳо болои 400 сутуни мармарӣ устувор буданд. Дар пешгоҳи саҳни ҳавлий бинои асосии масҷид: равоқ ва як хонаи барҳавои гунбазӣ воқеъ

гардида, бар болои он боз як гунбази пурнақшу нигори баланде сохта шуда буд. Ҳоло аз ин масcid фақат як ҳаробае боқӣ монда бошад ҳам, вай аз шукӯҳ ва азамати пешинай он ба хубӣ шаҳодат медиҳад.

Мақбараҳои асри XV аз назаргоҳи меъморӣ гуногуннавъ ва басо дикқатангезанд. Мақбараи начандон калон, vale аз ҷиҳати ороиш ҳеле зебои Шоҳизинда (Ширинбег-ака ва Туман-ака), мақбараҳои Рӯхобод, Қутби Ҷаҳордаҳум, ниҳоят, Гӯри Мир аз муҳимтарин ёдгориҳои давраи темурий ба шумор мераванд.

Аз ин миён Гӯри Мир (1403–1404), ки Темур ва авлоди ў дағн шудаанд, ҳеле ҷолиб аст. Соҳт ва тарҳи он бисёр оддист. Танаи ҳаштгӯша, устувонаи мавзун ва гунбади ҷиндори бо ҳиштҷаҳои нилобиранг рӯкашшуда асоси ин мақбараи машҳурро ташкил намудааст. Ороишоти даруни толори ҷаҳоргӯшаи тоқчаноки он бо салобати мутантани худ қасро дар ҳайрат мегузорад. Санги мармар, ақиқи сабзранг ва оби тилло бо андаке хиратобии умумии рангҳо фақат эҳсоси оромии сукунат ва дурӣ аз дунёи равшанро тақвият менамоянд.

Яке аз беҳтарин ёдгории меъмории даврони Улуғбек мадрасаи ўст, ки дар регистони Самарқанд воқеъ гардидааст. Дар ҷор тарафи ҳавлии даруни ҷорравоқа қатори манзилҳои дуошёна, дар гӯшаҳои он ҷор манораи мавзун ва дар даромадгоҳи асосӣ ҷашнӣ боҳашамате сохта шуда буд. Ҳоло ҷор гунбази болои дарсхона, як манора ва ошёнаи дувуми манзилҳои ин мадраса вучуд надоранд. Аммо бо он чи, ки акнун ин ёдгории кӯҳан арзи ҳастӣмекунад, боз ҳам дар ҷеши назари бинанда як асари олии ҳунари меъмориро мӯҷассам сохта, бо тарҳи зебо, ва шаклҳои мутаносиб ва нақшу нигори гуногуну дилнишин, vale бисёр босалобати худ таассурути фаромӯшношудаи ба вучуд меовараад [2, с. 229].

Дар асри XV боз як навъи мақбара маъмул мегардад, ки ба тарзи иншооти мураккаби ҷандҳонагӣ сохта мешуд. Яке аз ҳамин қабил мақбараҳо Ишратхонаи наздикии Самарқанд мебошад. Толори марказии равоқҷадори он андаке тарҳи салибмонанде дорад. Аз ду тарафи ин толор мутаносибан биноҳои дигар: аз як тараф, масcid, ва аз тарафи дигар, миёнсарои сехонагӣ воқеъ гардидаанд. Маҷмӯи иморати мақбара бо ҳонаҷаҳои дуошёнаи идорӣ ба худ шакли тамом гирифта, дар ин асари меъморӣ усули нави қуббасозӣ намунаи барҷастаи татбиқи худро пайдо намудааст. Техникаи нави нигориши қундал ҳам дар ин бино ҳеле пурра ва моҳирона истифода шудааст. Ба зебу зинати ниҳоятдараҷа фаровони андарун нақшу нигори ҳеле содай қисмати беруни бино мӯқобил воқеъ гардидааст. Маҳз қисмати беруни бино барои беҳтар дарк намудани тамоми ин ёдгории меъморӣ қӯмак мерасонад, зоро ҳангоми аз назар гузаронидани он дикқати кас на ба ҷузъиёт, балки ба ҳалли умумии композитсионӣ қашида мешавад ва ба ин восита то чӣ андоза сабук ва муназзам будани соҳтмони ин иморати мӯҳташам аёntар мегардад.

Бинои расадхонаи Улуғбек, ки дар доманаи баландии Ҷӯпонатои Самарқанд сохта шудааст, аз нодиртарин ёдгориҳо ба шумор меравад. Аз ин бино фақат як теппача ва тӯдаи партовҳои соҳтмон боқӣмондаасту бас. Аммо бо кӯшиши бостоншиносон тарҳи табақаи поини таҳқурсии иморат маълум шуд. Муқаррар гардид, ки бино мудаввар буда, 30 метр баландӣ доштааст ва тавассути ҷӯбҳои қандакорӣ, сағолҳои сирдори нақшин ва сангҳои мармар ороиш ёфтааст. Ғайр аз ин, аз сарҷашмаҳои ҳаттӣ маълум мешавад, ки расадхона се ошёна доштааст. Бақияҳои олоти асосии расадхона – асбоби дуқӯшаи зовиясанҷ, ки барои мушоҳидаи Офтоб, Моҳ ва зимнан, дигар сайё-раҳо кор фармуда мешуд, маҳфуз мондааст. Як нӯғи асбоби зовиясанҷдар ҷуқурии 11 метр даруни ҳандаки дар шах қандашуда ва нӯғи дигари аз-байнрафтаи он таҳминан дар баландии 30 метр воқеъ гардида будааст.

Ин асбоб ба шакли ду қавси мувозӣ сохта шуда, ба шашяки доираи радиусаш беш аз 40 метр баробар меомад. Қавсҳо самти дақиқи ба меридиан мутобиқ доштанд. Онҳо бо таҳтаҳои мармири сайқалёфта рӯкаш гардида буданд. Нури офтоб аз ду равзанаи ҳурд ба дарун роҳ ёфта, бар ду қавси зовиясанҷ, ки дар рӯи онҳо нишонаҳои дараҷа, дақиқа ва сония сабт шуда буданд, нақши ҳудро мегузошт. Аз бинокориҳои Ҳироти асри XV ҳусусан маҷмӯи иморати Мусалло, ки аз масcid, мадраса ва мақбара иборат аст, шоёни таваҷҷӯҳ мебошад. Ҳоло аз ин ёдгории меъморӣ қисмати ҳеле каме боқӣ мондааст. Манораҳои сечузъаи бисёр мавзун ва мақбараи ҳеле ҷолиби Гавҳаршод, ки яке аз гӯшаҳои мадрасаро ишғол

намуда, қисми таркибии он ба шумор мерафт, аз ҳашамат ва азамати он гувоҳӣ медиҳанд.

Чунон ки манбаъҳои хаттӣ шаҳодат медиҳанд, иморатҳои бошукуҳ, алалхусус, қасрҳои Темур ва Темуриён аксаран бо тасвирҳои тамоми рӯи деворҳо зинат меёфтанд. Сюжети онҳоро манзараҳои ҷангу муҳосираи шаҳрҳо, базму зиёфат, русуми пазирой ва саҳнаҳои муқаррарии зиндагӣ ташкил менамуданд. Чунин василаи ороишро, маҳсусан, Темур ташвиқ мекард. Дар рӯи девори қасрҳои сарсилсилаи темурӣ тамоми қиссаҳои базму разми ў тасвири худро пайдо карда буданд [6, с. 167].

Аз рӯи гувоҳии муосирон, суратҳои худи Темур, фарзандону наберагон ва дарбориёни ў, ҳатто маликаҳои хонадони темурӣчӯзъҳои ҳатмии он сюжетҳои мураккаби тасвироти рӯи девори иморатҳои онзамона ҳисоб меёфтанд. Қитъаҳои боқимондаи ҷанде аз мақбараҳои Шоҳизиндаи Самарқанд дар бораи он санъати бошукуҳ тасаввури умумӣ ва такрибӣ ба вучуд меоваранд. Дар ин қитъаҳо фақат ҷӯйҳо, дараҳтон, буттаҳо, гулҳо ва дар заминаи наботот ҳавосилҳои паранда тасвир ёфтаанд. Асри XV ба олами тамаддун нусхаҳои ҳаттии олӣ, ки аз коғазу ҷилд то китобату тасвирот – ҳама намунаи санъаткории беназирест, ҳадя намуд. Дар бисёр шаҳрҳои давлати бузурги темурӣ ҳаттотҳо ва наққошони забардаст зиндагӣ карда, асарҳои хеле зебо ва мӯҳташам меофариданд. Аммо маркази асосии ривоҷу равнақи ин ҳунарҳо ба ҳар ҳол Ҳирот ба шумор мерафт. Дар бобати ҷамъ намудани одамони ҳунарвар ва шӯҳратманд ҳеч як шаҳр наметавонист бо Ҳирот баробар шавад. Дар нимаи аввали асри XV дар ин ҷо бародари Улугбек – Бойсунқар ҳамчун донишманд, қадршинос ва ҳомии маданият ном бароварда, чунон ки дар боло гуфта шуд, китобхонае ташкил кард, ки вай на фақат маҳзани китобҳои нодир буд, балки вазифаи коргоҳи аҳли ҳунарро ҳам адо менамуд. Дар он ҷо беҳтарин миниётурсозҳо, ҳаттотҳо ва саҳҳоҳо кор мекарданд (як худи ҳаттотҳо ҷилд нафар буданд). Гайр аз ин, дар Ҳирот китобхона – коргоҳи дарбории Шоҳруҳ низ мавҷуд буд, ки намунаҳои хеле ҳуби осори ҳаттотӣ ва миниётурӣ ба вучуд меовард [3, с. 240].

Дар нимаи дувуми аср Алишер Навоӣ ва Султон Ҳусайн Бойқаро, ки ҳамчунин донандагони қадри ин соҳаҳои ҳунар ҳисоб мешуданд, ҳунармандони мустаидро ҳимоят карда, онҳоро ба дарбор ҷалб менамуданд. Ҳусусияти миниётури шарқ, ҳоҳ барои ороиши китоб хизмат кунад ва ҳоҳ ба таври ҷудогона (қитъа) соҳта шуда бошад, ин аст, ки вай ҳаҷм ва сояравшан, умқ ва дурӣ надорад. Ҷизҳои ба назари бинанда дар фосилаҳои гуногун воқеъшуда ба тариқи амудӣ, аз паст ба боло: ҷизҳои наздик дар поён ва ҷизҳои дур дар ҷой дода мешуданд.

Ҳаҷми ҷизҳои дуру наздик таносубан аз ҳам фарқ намекард, яъне ҷизи дур назар ба ҷизи наздик ҳаҷман ҳурд намешуд. Вале ин ҷиҳатҳои миниётурро на ҳамчун нуқсон, балки ҳамчун ҳусусияти хоси ин навъи эҷодиёти тасвирӣ донистаанд. Нафосати тасвир, обуранги фаровон, ба василаи рангомезӣ ва соҳти композитсионии сурат ифода кардани ҳолати рӯҳӣ ва эҳсосот аз ҷиҳатҳои пурарзиши миниётур ҳисоб меёфт. Дар сарчашмаҳои ҳаттӣ номи бисёр миниётурсозони асри XV, ки санъаткорони забардасти замони ҳуд буданд, зикр шудааст. Лекин ба сабаби он ки миниётурсозон, одатан, дар асарҳояшон имзо намегузоштанд, таҳқиқи эҷодиёти аксари онҳо бо ниҳояти душворӣ анҷом меёбад.

Дар нусхай «Шоҳнома»-и соли 1429/30 дар китобхонаи Бойсунқар китобатшуда бист миниётуре, ки ҷанд нафар ҳунармандон соҳтаанд, мавҷуд аст. Муҳаққиқон онҳоро аз беҳтарин намунаҳои марҳалаи аввали равнақи мактаби миниётурсозии аҳди темурӣ ба қалам додаанд. Нафисию мавзунӣ, балки зарифии сурат, равшани ранг ва қисматбандии маҳсус, ҳатто дар мавзӯъҳои «расмӣ» ҳам ҷиҳати фарқунандаи ин миниётурҳоро ташкил менамоянд. Мактаби миниётурсозии Ҳирот дар нимаи дувуми асри XV ба тавассути як идда ҳунармандони моҳир ба авчи тараққиёти ҳуд расид. Дар байни ин ҳунармандон Камолиддини Беҳзод (тав. байни солҳои 1450-1460 – ваф. соли 1536/37) мақоми хосае ишғол намудааст.

Рассоми бузурги он замон – Мираки Наққош аз қобилияти фавқулоддаи писарбачаи ятим – Камолиддин огоҳ шуда, ўро тарбият ва сарпарастӣ намуд (мутаассифона, эҷодиёти Мираки Наққош ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст, зоро фақат ду миниётури имзогузоштаи ў маълум асту бас). Дар камолоти Беҳзод Алишер Навоӣ низ ҳамчун ғамхор ва мададгор хидмати шоиста

намуда, барои ба муҳити одамони истеъодонок ва маданийроҳ ёфтани ўимконият фароҳам овард. Дар ташаккули идеалҳои эстетикӣ ва тараққиёти эҷодиёти Беҳзод маҳз ҳамин муҳит таъсири басо мӯфид ва самарбаҳш расонид.

Барои миниётурҳои марҳалаи аввали эҷодиёти Беҳзод бештар рангҳои бунур ва тазод, қисматбандии динамикӣ, серсуратӣ ва пур кардани ҳос аст. Чунончи, миниётурҳои барои «Зафарнома»-и Яздӣ соҳтаи ўаз ҳамин қабиланд. Дар маркази диққати рассом шиддати муҳориба ва ҷӯшу хурӯши меҳнат қарор гирифтааст. Тасвири майдони муҳорибаи ду қӯшун ба тасвири манзараи мушобех дар нусхай «Шоҳнома»-и соли 1429/30 ҳеч монандие надорад. Дар ин ҳос ду қӯшуни баробар баҳамназдикшаванда не, балки тӯфони разм ба назар мерасад. Дар ин ҷоҳар як ҷеҳраи тасвиршуда фардист, задубарҳӯди ҷангварон ногаҳонӣ, пуршиддат ва ҳеле гуногун аст. Миниётурни соҳтмони масҷиди ҷомеи Самарқанд аз ҷиҳати мазмун тамоман фарқ мекунад. Вале дар ин ҳос ҳам шиддати ҳаракат баръало ҳискарда мешавад. Ҷурдгарону қандакорон дам нағирифта кор мекунанд, назораткунанда коргурезеро ҷазо медиҳад, аробаи пур аз сангӣ мармар омада истода-аст. Одамони бисёре тасвир шудаанд, вале ҳама дар қиёфа ва ҳолати гуногунанд: яке серҳаракат, дигаре оромтар, аммо ҳама дар якҷоягӣ ба ташвишу тараддуни кори соҳтмон комилан мувофиқат доранд [5, с. 192].

Баъзе муҳаққиқон бо имони комил ва баъзе муҳаққиқон бо андак шакку шубҳа якчанд миниётурҳоро, ки дар маҳзанҳои гуногуни мамлакати мо маҳфуз мебошанд, ба қалами Беҳзод нисбат медиҳанд. Масалан, ба ақидаи санъатшиносӣ советӣ О.И.Галеркина, якчанд миниётурҳое, ки дар Китобхонаи оммавии давлатии ба номи Салтиков-Шедрини шаҳри Ленинград маҳфуз мебошанд, асарҳои Беҳзод гуфтан мумкин аст. О.Ф.Акимушкин, А.А.Иванов, М.М.Ашрафӣ дар ин бобат ҳеле бо мулоҳиза изҳори ақида мекунанд ва ҷунин мешуморанд, ки баъзе аз ин миниётурҳо, бешакку шубҳа, ба қалами шогирдони Беҳзод тааллук дорад ва мувофиқи услуги худи Беҳзод кашида шудаанд. Ба ин миниётурҳо композитсияи шинаму мутаносиб, назокату латофati ҳар як печутоби ҳат, таъсири муқаммалу дилошӯби ранг ҳос аст, ки ин факат ба устодони забардаст муюссар мешавад. Ба гуфтаи муҳаққиқони миниётурҳои форсӣ, миниётурҳои аслии Беҳзод соҳиби ҷунон композитсияи муқаммал мебошанд, ки дар асоси қонуну қоидаҳои аниқу дақиқи математики тартиб ёфтаанд ва одамон дар расм ҷунон ҷой мегиранд, ки аксар вақт гӯё як доирае пайдо мешавад.

Дар баъзе расмҳои худ Беҳзод ин услуги худро ошкоро ба қалам медиҳад, дар баъзе расмҳояш бошад, баръакс, ба рӯи ин услуги худ парда мекашад ва онро ноаён истифода мебарад. Беҳзод ба қоидаву қонунҳои маълуму муқаррарии расмкашӣ эҷодкорона муносибат мекард, ўқоидаву қонунҳоро аз нав месоҳт, тағиیر медод, дигар мекард, маҳз ҷунин муносибати эҷодкоронаи Беҳзод ва дар айни ҳол, идроқи ниҳоят нозуку латифи тобиши ранг ва намуди тарҳ миниётурҳои ўро ин қадар беҳамтову беамсол кардаанд. Мактаби миниётуркашии аслии XVI Табриз аз эҷодиёти Беҳзод фаровон баҳра бардоштааст. Соли 1522 шоҳ Исмоили Сафавӣ Беҳзодро ба Табрез бурда, сардори китобхонаи таъин мекунад, ки вазифаи вай роҳбарӣ ба миниётуркашони дарбор буд. Дар давраҳои аввал услуги миниётуркашии мактаби Табрез дар асоси услуги композитсиясозӣ ва рангубордиҳии равияи Ҳирот инкишоф мейeft.

Ба ин ҷиҳати масъала, масалан, рассоми аслии XVI Содиқбеки Афшор низ ишорат намуда навишта буд, ки анъанаи маҳалӣ бо услуги Беҳзод зич омезиш ёфта буд. Муҳаққиқон инчунин қайд кардаанд, ки таъсири мактаби Ҳирот дар миниётурҳои аслии XVI Бухоро низ ба назар мерасад. Дар охири аслии XV эҷодиёти Беҳзод бештар ба тафаккур ва эҳсосоти қалбӣ наздик мешавад ва аксаран ба тасвири манзараҳои табиат рӯ меоварад. Ҷунин қайфияти санъаткори бузург дар миниётурҳои «Лайлӣ ва Мачнун»-и Ҳусрави Дехлавӣ акс ёфтааст. Мавзӯи ишқи маъсум ва ноком дар осори Беҳзод ифодаи ҳеле таъсирбахш ва шоиронаи худро пайдо намудааст. Беҳзод суратгари мумтоз ҳам буд. Дар оғаридаҳои ў баъзе шахсони таъриҳӣ аз ҷиҳати қиёфа ба ҳамзамононаш монанд шудаанд. Масалан, дар яке аз миниётурҳо Искандари Мақдунӣ ба худ қиёфаи Султон Ҳусайн Бойқароро гирифтааст. Ҳамчунин миниётурҳое ҳастанд, ки саҳнаҳои зиндагии дарбориёнро инъикос мекунанд ва дар ин байн сурати Султон Ҳусайн ва ё яке аз дарбориён низ ба назар мерасад [3, с. 246].

Аммо суратҳои алоҳидаи Султон Ҳусайн ва Муҳаммади Шайбонихон аз шоҳкориҳои Беҳзод дар ин навъи санъати рассомӣ ба шумор мераванд.

Беҳзод дар санъати равияи тоза ба вучуд оварда, устоди як мактаби маҳсуси наққошии замон гардид. Ўшогирдони бисёре дошт. Яке аз наққошони машҳури он аср – Қосим Алӣ низ, мутобики маълумоти баъзе сарчашмаҳо, аз шогирдони вайхисоб мешуд.

Муосирон чунин мешумурданд, ки тафовути асарҳои ин ду устоди санъатро факат донишманди зарофатбин метавонад дарк намояд.

Мутаассифона, аз миниётурхое, ки бидуни шубҳа, ба қалами Қосим Алӣ тааллук доранд, ягonto ҳам то замони мо нарасидаанд. Мактаби миниётурсозии Ҳирот дар охири асри XV ва ибтидои асри XVI усулан ҳалли қисматбандии (назар ба нимаи аввали асри XV) кам-тағиyréftaro ба амал татбиқ намуд. Дар айни замон, ба ақидаи санъатшиносон, дар миниётурхои он тамоюли реалистӣ беш аз пеш афзуда, майлу кӯшиши фардикунонӣ ва ҳатто ифода намудани ҳолати рӯҳии персонажҳо тақвият меёбад, тасвири табиат мураккабтар мегардад. Маҳорат ва хунари санъаткорон ба дараҷаи баланди такомули худ мерасад. Асарҳои моҳирона оғаридаи миниётурсозони забардасти асри XV яке аз қўллаҳои маданияти бадеии шарқҳисоб меёбад.

АДАБИЁТ

1. Айни, С. Алишер Навой. – Сталинобод: 1948. – С.36-37.
2. В.В. Бартольд. Сочинения. – М: Т.П. – Часть 1. – С. 228-239.
3. В.В. Бартольд. Сочинения. – М: Т.П. – Часть 2. 1964. – С. 197-260.
4. Навой, Алишер. Суждение о двух языках. // (Мухокимат ал-лугатайн), сочинения в десяти томах, Т.Х. –Ташкент:1970. – С.110.
5. Сафавӣ, Оламорӣ. // Омодакунандаи чоп Ядуллҳи Шукрӣ. – Техрон, 1350. – С.192-193.
6. Сафавӣ, Соммирози. Тазкираи тӯҳфаи Сомӣ. // Тасҳех ва муқаддимаи РуқнудиниҲумоюнфарруҳ. – Техрон. 1347 – С.167.
7. В. В.Бартольд –М: 1964, с. 132; Чехович О. Д., 1965, с. 303–304 ва дигарон.
8. Е. А.Давидович –М: 1961 а, с. 37.
9. О.Д.Чехович –М: 1965 а, с. 346.

РУШДИ САНЪАТИ МЕЪМОРИДАР ОХИРИ АСРИ XIV ИБТИДОИ АСРИ XV

Аз асри XV то ба замони мо миқдори зиёди ёдгориҳои мӯхташами меъморӣ боқӣ мондааст, vale ин танҳо як қисмати камест, аз он чи ки дар он даврони таъриҳи ба вучуд омада буд. Темур ва Темуриён соҳтмони биноҳоро беш аз беш вусъат медоданд ва феодалони сарватманд дар ин кор ба онҳо тақлид ва пайравӣ менамуданд. Ҳусусан дар ду пойтаҳти давлати Темуриён Самарқанд ва Ҳирот бинокорӣ ба авчи аълои худ расида буд. Аммо бисёр шаҳрҳои дигар ҳам дар давоми асри XV бо иморатҳои зебову муҳташам ороста гардиданд. Аз қасрҳои сершумори онвақтai Осиёи Миёна танҳо як қисми пештоқи Оқсанори Шаҳрисабз, ки бо амри Темур бино ёфта буд, маҳфуз мондааст. Бо вукуди ин, аз таърифи тавсифи пурвакди ҳамзамонон ва тасвири муфассали онҳо дар бораи истеъодд ва маҳорати меъморон, ороишгарон ва боғбонони гулдаст тасаввуроти комил ҳосил мегардад. Темур, авлоди ў ва дарбориёнаш бо майлу ҳаваси тамом боғҳои қасрдори берунишаҳрӣ месоҳтанд. Ин боғҳо бо растваҳои сабзу гулгаштҳои хуррар ба қитъаҳои мутаносиб тақсим гардида, дар онҳо гулу буттаҳо ва дараҳтони сабз бо завқу салиқаи баланд шинонда мешуданд, ҳавзу чуйборҳои пуроб ва ҷӯйҳои шилдирросии бо буттагулҳо пӯшидашуда ҳавои боғро соғ ва форам мекарданд ва ин манзараи фараҳбаҳаш саҳнаи сайргоҳи дилфиреберо ба назар чилвагар месоҳт; дар дарунтари боғ кӯшки бошуқӯҳе бино гардида, бо тамоми василаҳои зинатии замон зебу оро мейфт.

Калидвожаҳо: Санъат, меъмори, Темуриён, Беҳзод, хишти пухта, Султон Ҳусайн, Темур, Содикбеки Афшор, маданияти бадеи.

РАЗВИТИЕ АРХИТЕКТУРЫ В КОНЦЕ ЧЕТЫРНАДЦАТОГО ВЕКА НАЧАЛО ПЯТНАДЦАТОГО ВЕКА

С 15 века до наших дней сохранилось большое количество великолепных архитектурных памятников, но это лишь небольшая часть того, что было создано в тот период истории. Тимур и Тимуриды все больше расширяли строительство зданий, а богатые феодалы подражали им и следовали им в этой работе. Особенно в двух столицах государства Тимуридов, Самарканде и Герате, строительство достигло своего пика. Но многие другие города были украшены красивыми зданиями в 15 веке. Из многочисленных дворцов Средней Азии того времени сохранилась только часть бывшего Шаҳрисабз Оксарой, построенного по приказу Темура. Однако полное описание их современников и их подробные описания дают полное представление о талантах и мастерстве архитекторов, дизайнеров и флористов. Тамерлан, его потомки и его придворные охотно строили дворцы за городом. В этой работе невозможно описать и описать все приемы и средства украшения этого века. Стоит отметить, что идеи и фантазия дизайнера не остались неизменными. В конце 14 - начале 15 веков было характерно полностью покрывать стены узорами. В дальнейшем все шире применялся метод колки кирпичей, на его основе из эмалированных кирпичей делались надписи и простые узоры.

Ключевые слова: Искусство, архитектор, темуры, Беҳзод, жженый кирпич, Султан Ҳусейн, Темур, Содикбек Афшар, художественная культура.

**DEVELOPMENT OF ARCHITECTURE IN THE LATE FOURTEENTH CENTURY EARLY
FIFTEENTH CENTURY**

A large number of magnificent architectural monuments have survived from the 15th century to the present day, but this is only a small part of what was created during that period of history. Timur and Timurids increasingly expanded the construction of buildings, and wealthy feudal lords imitated and followed them in this work. Especially in the two capitals of the Timurid state. Samarkand and Herat, construction reached its peak. But many other cities were decorated with beautiful buildings in the 15th century. Of the numerous palaces of Central Asia of that time, only part of the former Shakhrisabz Oksaroy, built by order of Temur, has survived. However, a complete description of their contemporaries and their detailed descriptions provide a complete picture of the talents and skill of architects, designers and florists. Tamerlane, his descendants and his courtiers willingly built palaces outside In the late 14th and early 15th centuries, it was typical to completely cover the walls with patterns. In the future, the method of splitting bricks was increasingly used; on its basis, inscriptions and simple patterns were made from enameled bricks. the city. In this work, it is impossible to describe and describe all the techniques and means of decorating this century. It should be noted that the designer's ideas and imagination did not remain unchanged.

Keywords: Art, Architect, Temurtsy, Bekhzod, burnt brick, Sultan Hussein, Temur, Sodikbek Afshar, artistic culture.

Сведения об авторе: Каландаров Хайриддин Хурсандкулович – магистрант второго курса факультета истории Таджикского национального университета. Тел.: 907 77 39 76

Information about the author: Kalandarov Khayriddin Khursandkulovich – a second-year master's student at the faculty of history of the Tajik National University. Phone: 907 77 39 76

МЕТОДЫ И ПРИЁМЫ ВЕДЕНИЯ КИБЕРВОЙНЫ

Холиков С.Х.

Евразийский национальный университет имени Гумилева Л.Н.

С появлением глобальной информационной сети Интернет среда обитания человека подверглась сильным изменениям. Теперь перепрограммирование восприятия, точки зрения и поведения врагов представляется более быстрым, дешёвым и простым процессом, чем их физическое уничтожение. Следует добавить, что способов и методов такого перепрограммирования насчитывается большое множество. Как указывает Т.Л. Миронова, «тактических приемов, уловок, способов, ухищрений в информационной войне даже больше, чем на войне обычной, где лишь стреляют и взрывают» [1, с.345].

Исследователи выделяют два вида информационных войн: «технические» и «гуманитарные» кибервойны [5, с.280]. Соответственно, и инструментарий ведения кибервойны можно разделить на две большие категории: на программно-технические методы и массово-психологические методы ведения информационных войн.

Яркие примеры средств реализации программно-технических методов проведения кибервойны – это компьютерные вирусы, аппаратные закладки, логические бомбы, а также средства проникновения в информационные сети и системы. Вышеперечисленные средства программно-технического измерения ведения информационных войн используются для сбора, трансформации, деформации и уничтожения информации и информационной инфраструктуры противника (его баз данных, информационных сетей, т.п.), а также для их замедления или нарушения функционирования.

В соответствие с задачами и целями, ставящимися перед программно-техническими средствами, их можно разделить на несколько категорий: на средства сбора информации, средства искажения информации, средства уничтожения информации и средства воздействия на функционал информационных систем. Необходимо отметить, что многие программно-технические средства являются многоцелевыми: они могут использоваться, как и для искажения (или же удаления) информации, так и для оказания воздействия на информационные системы противника.

Средства по сбору информации призваны производить несанкционированный доступ к информационным системам, считывать коды доступа, шифры и другую информацию и передавать полученные сведения использующей их стороне. Программные продукты этой категории получили название «ноуботы» (Knowbot – Knowledge Robot); они в силах перемещаться из одной информационной системы в другую, размножаться и даже самоуничтожаться [4].

Программные продукты, справляющиеся с задачей по сбору информации, можно условно разделить на несколько классов: это так называемые «Демоны» (“Daemons”),

«Вынюхиватели» (“Sniffers”) и «Двери-ловушки» (“Trap Doors”). При попадании программного продукта «Демон» в информационную систему врага все команды, записываемые в неё, передаются установившему «Демона» программисту. «Вынюхиватели» распознают, сохраняют и отсылают в «штаб» 128 битов информации, используемой в качестве паролей и шифров для входа и работы в системе. При последующей обработке полученной информации становится возможным попасть в систему врага и иметь полный доступ ко всем её функциям. При помощи установки «Дверей-ловушек» возможно осуществление несанкционированного доступа к базам данных; при этом защитные элементы системы не будут распознавать несанкционированный характер такого входа.

Разработка специальных устройств для считывания информации напрямую с мониторов компьютера по технологии распознавания текста является перспективным направлением. Также перспективной считается работа над созданием наноскопических технических средств, которые монтируются в обычные микросхемы самых различных радиоэлектронных устройств.

Средства уничтожения и искажения информации включают в себя такие программные продукты, как «тロjanские кони» (“Trojan horses”), «черви» (“worms”), а также великое множество других компьютерных вирусов, число которых растёт день ото дня.

Используя «Троянского коня», можно получить скрытый доступ к информационным системам врага. «Троянского коня» можно активировать удалённо по команде. Возможности этого программного продукта включают в себя как изменение, деформацию или уничтожение информации, так и замедление работы всей поражённой системы.

Формирование «червя» происходит непосредственно внутри информационных массивов и баз данных врага. Этот посторонний файл имеет возможность снижать рабочую мощность системы врага и изменять информацию.

Средства воздействия на функционал информационных массивов в информационных системах врага включают в себя средства, называемые «бомбами» («Логические бомбы», «Бомбы электронной почты» и т.д.) [9, с. 2-5].

Логические бомбы – это инструкции, находящиеся в деактивированном состоянии до непосредственного момента их активации. После их задействования, они могут изменять или разрушать данные, нарушать работу информационно-вычислительных систем. В ходе операции «Буря в пустыне» Иракские вооружённые силы не смогли задействовать системы ПВО, купленные во Франции, по причине активации заложенных логических бомб в программном обеспечении.

При помощи бомб электронной почты организуются DoS-атаки (Denial of Service) на серверы противника. Заражённые такими бомбами компьютеры пытаются получить информацию с целевых серверов, которые не выдерживают создающейся большой нагрузки и отказывают.

Радиоэлектронные методы воздействия используются для радиоэлектронного подавления, разведки и других целей. Основное назначение этого класса информационного оружия – вмешательство в информационные системы врага с целью дезорганизации, замедления и вывода их из строя. Они могут быть использованы как в мирное, так и в военное время. Часто их используют вместе с программно-техническими методами информационной войны.

Особым видом радиоэлектронных методов воздействия на информационные системы противника является радиоэлектронное подавление. Оно призвано затруднять или нарушать нормальное функционирование электронных устройств в расположении противника путём отражения, поглощения или же излучение собственных электромагнитных сигналов. Радиоэлектронное подавление может быть осуществлено с наземных, корабельных и авиационных систем создания помех.

Необходимо отметить, что отдельные моменты информационной войны могут напоминать информационную преступность. Но эти два концепта необходимо отличать друг от друга. Информационное преступление может быть случайным или обособленным (хотя нередки случаи спланированных и масштабных информационных преступлений), но информационная война не может вестись случайным или обособленным образом, она всегда подразумевает согласованность действий по использованию информации для достижения заданных целей. Нередко информационная война приобретает форму промышленного шпионажа и ведётся от лица крупных компаний.

Говоря о средствах массовой информации, нельзя не отметить их огромную эффективность в воздействии на восприятие текущих событий населением. При эффективном использовании СМИ возможно даже лишить вооружённые силы противника боеспособности.

Использование СМИ и коммуникационной сферы вообще всегда сопутствовало ведению вооружённых конфликтов. Можно привести много исторических прецедентов, но в рамках настоящей работы имеет смысл ограничиться лишь на некоторых. Так, коммуникационную сферу превосходно использовал Ксеркс I перед своим походом в Грецию, распространяя слухи о превосходстве своего войска – он заявлял, что если все персидские воины выстрелят из луков, то стрелы затмят солнце. Он также активно пользовался так называемой "пятой колонной" – жрецами Дельфов, которые занимали проперсидскую позицию. А поводом для самого кровавого конфликта в истории человечества – Второй мировой войны – стало нападение на радиостанцию в Глявице [10, с.320]. Необходимо отметить, что удивительные успехи стран «оси» в области информационно-психологических операций не смогли принести им победу в войне: информационно-коммуникационные технологии в то время не были ещё столь развитыми, как сейчас.

Принято разделять СМИ на два типа: печатные СМИ и электронные СМИ. Печатные СМИ распространяют информацию путём изготовления множества копий периодических изданий. Электронные СМИ выгодно отличаются от печатных тем, что они меньше зависят от грамотности потребителя и доступности городской инфраструктуры. Последняя характеристика имеет большое значение для жителей отдалённых уголков мира. К примеру, человек может слушать радио, не имея даже школьного образования и живя вдали от города. Радио- и телевещание имеют ограниченное количество частот (хотя их количество постоянно увеличивается) и, вследствие этого, более строго контролируются государством, чем периодика. Соответственно, чем более авторитарной является власть в стране, тем легче ей регулировать потоки информации в электронных СМИ (за исключением интернет-медиа) в опасные для себя моменты.

Появление понятий «кибервойна» или «информационная война», «информационная безопасность», «информационная агрессия» само по себе свидетельствует о тесной связи средств массовой информации с конфликтными ситуациями, а также о том, что при вооружённых конфликтах информационная борьба не менее важна, чем военные действия.

Само слово медиа (media – посредник) указывает на природу средств массовой информации, представляющими из себя посредника, связующее звено между населением и реальностью, показываемой в СМИ. Журналисты и редакторы передают читателям некую картину мира после отбора публикуемых материалов и мнений. Новости – это своеобразная рамка, которая придает окружающим миру заданные очертания [8, с.448].

Говоря о взаимовлиянии военных действий на информационные потоки, необходимо отметить, что вплоть до недавнего времени наблюдалась тенденция влияния военных действий на информационную сферу (к примеру, Первая мировая война стимулировала развитие в США аналитической журналистики – аналитикам приходилось объяснять народу, как убийство Франца Фердинанда привело к такой кровопролитной войне), а в последнее время наблюдается обратное – информационная сфера всё больше влияет на ведение военных действий и на макроуровне, и на микроуровне. В настоящее время ни одно действие со стороны государства не проводится без информационной подготовки и сопровождения. Политические демонстрации сегодня представляют собой результат кампаний в информационной среде. Демонстративный характер таких демонстраций имеет большее значение.

Четвёртая власть, СМИ, уже давно представляют собой третью сторону практически каждого вооружённого конфликта. Нередко результат вооружённых действий зависит от того, какую сторону поддерживают СМИ. В этом контексте интересно привести цитату российского исследователя А. Дугина: «Политические, идеологические и geopolитические взгляды формируются у значительной части общества исключительно на основе телекоммуникаций» [2, с.79].

Информационное сопровождение военных операций США и их союзников в последнее время активно исследуется и изучается, этому посвящены отдельные исследования. Для таких военных кампаний характерно наличие предшествующей мощной информационной кампании, в которой противник всячески

дискредитировался, и создание чёткого образа врага. При ведении военных действий в информационном поле создаётся образ непобедимости и превосходства американской армии и американского оружия; СМИ преувеличивают потери вражеской армии, урон, причинённый военно-промышленному комплексу врага, в то же самое время преуменьшая собственные потери. Источником этой информации, транслируемой всеми СМИ, служат контролируемые государством военные пресс-центры.

Исследователи отмечают, что главная задача, ставящаяся перед СМИ перед началом любой военной кампании стран Запада, заключается в формировании нужного стереотипа в общественном сознании, который будет практически невозможно сломать. Для внедрения таких стереотипов нападающая сторона нередко вникает «в представления о мире своего противника, становится на его уровень мышления» [6, с.51-52].

Можно выделить два основных инструментов воздействия на аудиторию: это главные новости и политическая пропаганда.

Главные новости определяются как любое сообщение о событии, которое произошло и/или стало гласным за прошедшие 24 часа и может иметь важные для аудитории последствия [12]. Информация, которую можно классифицировать как главные новости, как правило, имеет ряд основных признаков: она персонифицирована, драматична и наполнена конфликтами, она актуальна, компактна, конкретна и нова. Также она должна быть связана с тематикой, которая и в дальнейшем будет интересовать аудиторию. Такая информация не должна иметь оскорбительного тона.

Политическая пропаганда отталкивается от содержания сюжетов главных новостей, в особенностях от их фрейминга. Фрейминг – это абстрактное понятие, которое используется медиа-экспертами для описания способа подачи новостей. Особенности фрейминга влияют на то, как аудитория воспринимает новости и в последующем их интерпретирует.

Исследователи выделяют четыре основных вида искажения новостей: персонализация (концентрирование внимание на конкретных личностях, представляющих интерес для аудитории), фрагментация (подача новостей в виде отдельных сжатых сводок), драматизация (придание большей ценности эмоциональной составляющей новостей) и нормализация (новость преподносится как частная проблема) [11, с.320]. Политическая пропаганда осуществляется при помощи данных приёмов искажения новостей (нейтральных по своей природе).

Рассмотрим наиболее распространённую модель проведения информационных кампаний. В своей деятельности противник отталкивается от любой новой полученной информации. Соответственно, всякое проявление противником сопротивления является признаком того, что полученная им информация оказалось неэффективна. Чтобы продолжать ведение борьбы, нужно предлагать противнику новую и всё более значительную информацию. Сокращение попыток противника вести сопротивление должно восприниматься как сообщение о том, что выданная информация выполнила свою роль. Наступающий должен выдавать обороняющемуся противнику всё новую и новую информацию.

При этом достаточно отметить тот факт, что основные факты при информационной атаке не меняются – вектор информационной атаки должен быть стабилен. Вследствие этого, наращивание новой информации обычно происходит на периферии основного обвинения, добавляя дополнительные подтверждения заявленным фактам, обвиняющим противника.

Классифицируя массово-психологические методы ведения информационных войн, необходимо заметить, что в большинстве случаев их применения они используются в комбинации друг с другом. А. В. Манойло, российский эксперт в области информационных войн, выделяет шесть составляющих информационно-психологического воздействия: дезинформирование, лоббирование, манипулирование, пропаганда, управление кризисами (создание кризисных ситуаций и управление ими в нужном направлении), шантаж.

Рассмотрим специфические приёмы и стратегии ведения кибервойны войны.

1. «Утечка информации»: своего рода атака по тылам. В определённых СМИ появляется информация в негативном ключе о противнике, полученная от закрытых источников, затем она распространяется через топовые издания. Оказывать противодействию такой информационной атаке представляется сложным делом по причине того, что информация, находящаяся в закрытом доступе, как правило, базируется на реальных фактах. Кроме того, у потребителей информации есть

наклонность верить информации, полученной от серьёзных источников, прежде не делившихся информацией с общественностью. Случай с появлением WikiLeaks – пожалуй, самый яркий пример такой информационной атаки, с которой столкнулись правительства ряда стран.

2. «Лихая кавалерийская атака»: такая медиа-кампания проводится поэтапно. В информационном поле появляются материалы с выдуманными фактами о враге. Задействуются максимальное количество медиаканалов: печатные СМИ, телевидение, радио, интернет-пресса. Пока атакуемая сторона начинает выстраивать свою линию обороны и разворачиваться, материалы, заказанные атакующей стороной исчезают. Нередко исчезает и сама атакующая сторона. После того, как атакуемая сторона начинает вести контрдействия, запускается новая волна материалов, критикующая оппонента с другой стороны по другой тематике. Цикл может повторяться многократно.

3. «Наступление по всему фронту»: является классической схемой информационной атаки. В иностранных СМИ появляются публикации со скрытыми негативными коннотациями. Затем начинается широкомасштабная кампания по распространению данных материалов с усилением негативной составляющей. Всё это заканчивается полномасштабной массированной информационной кампанией с использованием всего арсенала информационного оружия, включая даже такие его подвиды, как пикеты и манифестации. Необходимо отметить, что данный приём ведения информационной войны предполагает задействование всех ресурсов, и, следовательно, представляет собой достаточно дорогой вариант информационной атаки.

4. «Окружение противника»: при таком сценарии атакующие готовят специальные «информационные закладки», размещая на незначительных информационных ресурсах материалы с порой откровенной ложью. После этого атакующие начинают полномасштабную атаку, соединяя в единую цепочку все «закладки» – ложную информацию с различных медиаканалов, таким образом «окружая» противника. Эффективным средством борьбы с такой медиа-атакой считается своевременное обнаружение «информационных закладок» и последующее антикризисное управление.

5. «Поднятие полем»: этот сценарий предполагает уделение внимания любым манифестациям или общественным акциям с целью доказать, что такие акции носят систематический характер и демонстрируют «народный гнев». В настоящее время это один из самых популярных и распространённых способов ведения информационной войны. В качестве противодействия эксперты предлагают вести журналистские расследования, призванные дезавуировать заказной характер акций «народного гнева».

Использование информационного оружия носит наступательный характер. Это определяет профиль информационной войны и позволяет определять агрессора в такой войне. Для определения агрессивности стран в информационном противостоянии достаточно лишь располагать данными об объёмах целенаправленно передающейся информации.

Вывод. В современном мире информационную безопасность страны необходимо измерять объёмами той информации, восприятие населением которой не удалось. Объёмами же воспринятой информации можно измерять информационный ущерб.

Информационное поле сегодня представляет собой вторую, виртуальную, плоскость жизнедеятельности современного человека. Именно там люди получают информацию об окружающем их мире – из прессы, с экранов телевизоров, с мониторов компьютеров, из колонок радиоприёмников. Проживая свою жизнь таким образом, люди склонны вводить в своё видение мира оторванные от реальности символы и, следовательно, поступать против своих естественных собственных интересов. В этом контексте и употребляется термин «brain washing» («промывка мозгов»). Промывая мозги аудитории СМИ, заказчики материалов зомбируют людей, превращая их в легко контролируемую толпу, массу.

СМИ создают «массового» человека. Они разобщают и индивидуализируют людей, заменяют непосредственные контакты между людьми на контакт с телевизорами и компьютерами. С. Кара-Мурза в своей работе «Манипуляция сознанием» приводит характерные черты «массового» человека. Он указывает, что взаимоисключающее информационное давление приводит к потери критичности, появлению социальной дезориентации.

На «массового» человека большее влияние оказывают энергичные речи, в которых может отсутствовать доказательства, чем аргументированный анализ [3, с.832]. В работе В.И. Самохваловой представлена следующая характеристика «массового» человека: «Массовый» человек импульсивен, переменчив, способен лишь к относительно краткосрочным программам действия. Он часто предпочитает иллюзии действительности» [7, с.59].

Бесспорно, что в настоящее время СМИ являются важнейшим фактором, влияющим на формирование позитивного или негативного образа того или иного курса действий государства, они создают структуру дискурсов, самоочевидных для сознания «массового человека».

ЛИТЕРАТУРА:

1. Миронова Т. Л. Кто управляет Россией. – М.: Алгоритм, 2010. – С. 345.
2. Дугин А. Г. Основы геополитики. – М.: АРКТОГЕЯ-центр, 2000. – С. 79.
3. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – М.: Эксмо, 2005. – С. 832.
4. Левашова Ю. В Вооруженных силах США появился новый вид оружие — кибервирусы. Computer
5. Почекцов Г. Г. Информационные войны. – М.: Рефл-бук, 2001. – С. 280.
6. Почекцов Г. Г. Пропаганда и контрпропаганда. – М.: Центр, 2004. – С. 51-52.
7. Самохвалова В. И. "Массовый человек" - реальность современного информационного общества. Материалы научной конференции «Проблема человека: мультидисциплинарный подход». – М.: 1998. – С. 59.
8. Харрис Р. Психология массовых коммуникаций. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – С. 448.
9. Шаравов И. К вопросу об информационной войне и информационном оружии. Зарубежное военное обозрение. – 2000. – №10. – С. 2-5.
10. Мадер Ю. Абвер: щит и меч Третьего рейха. – Ростов-на-Дону: "Феникс", 1999. – С. 320.
11. Bennett W. L. News: The politics of illusion (9th ed.) – Pearson, 2011, - Р. 320.
12. Jamieson K. H., Campbell K. K. The interplay of influence: News, advertising, politics, and the mass media (3rd ed.) – Belmont, CA: Wadsworth, 1992.
13. Crime Research Center: [Статья]. [01.05.2008] URL: <http://www.crime-research.ru/news/05.01.2008/4464/> (дата обращения: 13.11.2020).

МЕТОДЫ И ПРИЁМЫ ВЕДЕНИЯ КИБЕРВОЙНЫ

Конец прошлого века ознаменовался активным развитием высоких технологий и значительным повышением роли информации в существовании всего человечества. Информационные технологии проникли не только в нашу повседневную жизнь, они в корне изменили способы ведения войны, предоставляя командованию возможность отслеживать всю картину боевых действий. В текущую информационную эру технологии позволяют собирать, анализировать, передавать и распространять информацию о действиях противника для получения преимущества. Тем не менее, вместе с преимуществами новые информационные системы несут в себе ряд серьёзных недостатков. Прежде всего, они также остаются уязвимы для противника, желающего обладать информационным превосходством, действующего на информационные системы и процессы.

Ключевые слова: информационная война, кибервойна, международная безопасность.

METHODS AND TECHNIQUES OF CONDUCTING CYBER WARFARE

The end of the last century was marked by the active development of high technologies and a significant increase in the role of information in the existence of all mankind. Information technology has penetrated not only our daily life, it has fundamentally changed the way war is waged, giving command the ability to track the entire picture of hostilities. In the current information age, technology will enable the collection, analysis, transmission and dissemination of information about enemy actions to gain an advantage. However, along with the advantages, new information systems carry a number of serious disadvantages. First of all, they also remain vulnerable to an adversary who wants to have information superiority, affecting information systems and processes.

Keywords: information war, cyber war, international security

МЕТОД ВА УСУЛХОИ ИДОРА КАРДАНИ КИБЕРЧАНГ

Охири асри гузашта бо рушди фаъолонаи технологияҳои олӣ ва афзоиши назарраси нақши иттилоот дар мавҷудияти тамоми инсоният қайд карда шуд. Технологияҳои иттилоотӣ на танҳо ба ҳаёти ҳаррӯзи мо ворид шудаанд, балки тарзи пешбуруди ҷангро ба қулӣ тағир дода, ба фармондехон қобилияти пайгирии тамоми манзараи ҷангро фароҳам овард. Дар асри ҷории иттилоотӣ, технология имкон медиҳад, ки ҷамъоварӣ, таҳлил, интишор ва паҳнкунии иттилоот дар бораи амалҳои душман бартарӣ ба даст орад. Аммо, дар баробари афзалиятҳо, системаҳои нави иттилоотӣ як катор нуқсанҳои ҷиддӣ доранд. Пеш аз ҳама, онҳо инчунин дар муқобили ҳарифе, ки меҳоҳад бартарии иттилоотиро дошта бошад ва ба системаҳо ва равандҳои иттилоотӣ таъсир расонанд, осебпазир бокӣ мемонанд.

Калидвоҷаҳо: ҷанг иттилоотӣ, киберчанг, бехатарии иттилоотӣ

Сведения об авторе: *Холиков Сухроб Холикович* – магистр 2-го года обучения специальности международные отношения Евразийского национального университета имени Гумилева Л.Н. Тел.: **93-763-90-00**

Information about the author: *Kholikov Sukhrob Kholikovich* – master of the 2nd year of study of the specialty of International Relations of the Eurasian National University named after Gumilyov L. N. Tel.: **93-763-90-00**

ХУСУСИЯТҲОИ ПСИХОЛОГИИ ТАРБИЯИ ФАРЗАНД

**Ашурев Р. Ш.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Дар оилаи хушбахт фарзандон таввалуд мешаванд ва фарзандон барои пурра кардони дизайн ё барои аз ғайбатҳо озод шудан таввалуд намешаванд: то ки нагӯянд, ки ту нозой ҳастӣ.

Фарзандон барои мақсади муайян таввалуд мешаванд, ва онҳо аз рӯзи таввалуд набояд, ки радшуда бошанд. Волидайн ўҳдадоранд, ки фарзандони худро рӯҳбаланд карда, нисбати худ дилбастагиро ҳосил намоянд [4, с.87].

Дар ҳаёт муттаассифона, бисёр фарзандони раъдшударо дидан мумкин аст. Бояд гуфт, ки раъдшавии фарзанд ибтидои худро дорад. Вақте ки падару модар нисбати фарзандони худ ғамхорӣ зоҳир намекунанд. Волидайро мебояд бо маслиҳату машварат ба пешравии фарзанди худ ёрӣ расонанд.

Сабаби асоси ба шахси машҳури олам табдил ёфтани тифл ин тарбияи дуруст гирифтани ўз тарафи волидонаш мебошад. Аз як рассоми машҳур пурсиданд, ки минатдоран бо чӣ ў ҳамчун рассом машҳур гашт? Дар ҷавоб гуфт: Вақто, ки ман хурдсол будам ба девор расмкаширо дӯст медоштам. Модарам инро дида мегуфт: «Чӣ ҳел зебо ту расм мекашӣ!». Ва ин суханҳои рӯҳбаландкундандаи модарам сабаб шуд, ки ман рассом шавам».

Медонед, барои ба девор расм қашидан одатан волидони аз психологияи фарзанди худ бехабар ҷазо медиҳад, на ин ки мукофот медиҳанд. Волидони хуб ҳар як кори хуб кардаи фарзандашро дастигирӣ намуда, ўро тавассути таърифу таҳсин рӯҳбаланд менамояд.

Кӯдак - ин мисли вараки тозаёт, ки қалам ба ў нарасидааст ва масъулияти волидайн аст, ки он варакро бо ҳусни ҳатӣ худ пур кунанд. Имрӯзҳо бисёр падару модарон барои фарзандони худ вақт надоранд. Онҳо кӯдаки худро, яъне ин вараки тозаро ба кӯча ё телевизору интернет медиҳад, ки онҳо пур кунанд. Кӯдак доимо ба маълумот мӯҳтоҷ мебошад ва барои ин назди падараш меояд, то ки ба саволҳои худ ҷавоб гирад. Дар ҷавоб мешунавад: «Рафта аз модарат пурс». Кӯдак ба ошҳона рафта саволҳои худро ба модараш медиҳад. Модараш ба сӯҳбати ҳамсояҳо банд асту ҷавоб медиҳад, ки «Ба ҳуҷраат рафта бозӣ биқун».

Дар тули бачагӣ ин ҳодиса борҳо такрор мешаваду он аввалин нишонаҳои раъдшавӣ мебошад. Падару модар барои сӯҳбат ва навозиши фарзанд намехоҳанд, ки вақти худро сарф намоянд.

Дар асл чи рӯй медиҳад? Аз ҳама даҳшатнокаш он аст, ки кӯдак ба ҳуҷраати худ рафта ба саволҳои худ худаш ҷавоб медиҳад. Ў медонад, ки ба ғайр аз худаш ба саволҳои ў ҳеч кас ҷавоб намедиҳад, волидайн барои ў вақт надоранд. Барои тамошои кинофильм ё намоишҳои варзишӣ назди телевизор нишастан, мачала ҳондан, баҳс кардан дар волидон вақт ҳаст лекин барои кӯдак вақт нест. Падару модар набояд фаромӯш кунанд, ки барои кӯдак ҳама чиз шавқовар аст, инчунин чӣ гуна ў ба ин дунё омадааст. Волидайро зарур аст ба фарзанд фаҳмонанд, ки онҳо яқдигарро дӯст медоштанд ва ў меваи ҳамин муҳаббати онҳо мебошаду барои ҳамин ҳам волидон ниҳоят зиёд фарзанди худро дӯст медоранд.

Муттаассифона бисёре аз волидон аз кучо пайдо шудани фарзанди худро бо роҳҳои гуногун ва ҳатто мефаҳмонанд. Масалан, модар мегуяд, ки туро дар ҷангал ёфтем. Бобояш мегуяд, ки туро лаклак овардааст, бибиаш мегуяд, ки туро мавҷи баҳр ба соҳил партофтааст. Кӯдак фаҳмида наметавонад, ки қадом аз ақидаҳо дуруст аст ва одатан ҳамаи онро қабул мекунад. Кӯдак чунин фикр мекунад, ки лаклак маро оварда ба баҳр афтонид, мавҷҳо маро ба соҳил бароварда ба ҷангал партофтаанд ва дар он ҷо маро пайдо карданд. Тасавур кунед, ки шумо савол доред ва ба шумо дурӯғ мегӯяд ё умуман ҷавоб намедиҳанд. Дар гирду атрофи мо ҳама чизро маънидод кардан мумкин аст.

Акнун мо мебинем, ки аз кучо решай раъдшавӣ бармеояд. Ҳар гуна решашо аз оила сар мезананд, мисли он ки дарёҳо сарҷашмаи худро аз кӯҳҳо мегиранд.

Мо бояд ба тарбияи фарзандони худ бо диккат бошем. Чандто фарзанд тарбия карда метавонем, бояд ҳамон қадар таввалуд кунем. Тарбия кардан, на ин ки машқ додани ҳайвонот бошад: бишн, бархез, об биёр он корро бикун.

Тарбия кардан - ин пеш аз ҳама вақт чудо кардан мебошад. Агар ту вақт надошта бошй, онгоҳ барои бадбахт кардани ягон қӯдак ту ҳак надорй.

Қарзи ҳар як падару модар - ин хушбахт кардани фарзанди худ мебошад. Мо бовар мекунем, ки фарзандон ин тӯхфа ва файз аз ҷониби Худованд мебошад, новобаста аз он ки писар аст ё духтар. Ҳатои асоси падару модар дар тарбияи фарзанд дар он зохир мешавад, ки одати бади айбчӯй ва сиёсат намудани волидон боиси он мешавад, ки фарзанд ҳамаи танқиду танбеҳро аз падару модар мешунавад, чунки фарзанд танҳо хурдсол асту бас. Умуман, падару модар фарзандро дӯст намедоранд гуфтан нодуруст аст. Дурустараш, падару модар нисбати фарзанд ниҳоят серталабанд, ҳол он ки фарзанд барои ин ҳама хурдсол аст. Падару модар бошанд фарзандро бо ҷенаки синну соли ҳудашон ҷен менамоянд [8, с.46-47].

Ҳаминро ба асос гирифта, лозим донистем, ки ин масъаларо ба сифати мавзӯи тадқиқотӣ интихоб намоем. Инчунин тасмим гирифтем, ки сабабҳои асосии тарбияи нодурусти қӯдакон мегарданд, кушода диҳем. Зоро, мушиҳидаҳои психологӣ нишон медиҳанд, ки дар зери таъсири тарбияи нодуруст ва вазъиятҳои мушкили ҳаётӣ дар қӯдакони хислатҳои манфии шахсият ташаккул мейбанд.

Мо тадқиқоти худро бо 25 нафар волидон гузаронидем. Аз маводҳои ҷамъовардаамон маълум мешавад, ки аз 25 нафар волидони пурсидашуда 12 нафараш дорои тарбияи авторитарӣ мебошанд. Аз ин маълумотҳои бадастворда зохир мешавад, ки ба бештари волидони пурсидашуда, яъне дар 48 % волидон усули авторитарии тарбия хос аст. Онҳо мекӯшанд, ки ҳама рафтторҳои фарзандатонро зери назорати худ қарор гиранд. Гандарой ва сарҳамӣ – ин ду хислати муҳиме дар қӯдакон мебошад, ки онҳоро ҳамчун волидон қаноат мекунонад. Одатан, дар оқибати ҷунин шакли тарбия ба он оварда мерасонад, ки қӯдакон қалон шуда истода, онҳо камфаъол, беташаббус мешаванду қобилияти сарвар шуданро аз даст медиҳанд. Дар муошират бо атрофиён мушкилий мекашанду аксар вақт бадхашмӣ зохир менамоянд. Ҷунин ҳисобида мешавад, ки яке аз сабабҳои гомосексуализм ин тарбияи авторитарии фарзанд мебошад. Бешубҳа, ин волидони пурсидашударо лозим меояд, ки усули тарбияи худро тағир диҳанд.

Ба 7 нафар озмудашавандаҳо усули демократии тарбия хос аст. Аз ин маълумотҳои бадастворда зохир мешавад, ки ба қисми камтари волидони пурсидашуда, яъне дар 28 % волидон усули демократии тарбия хос аст. Ҳулоса, усули тарбияи онҳоро демократӣ (намунаӣ) ҳисобидан мумкин аст. Онҳо ба фарзанди худ ба қадри кофӣ озодии оқилона медиҳанд, ки лаёқату қобилияти худро дар асоси шавқу завқаш сайқал диҳад. Аз тарафи дигар рафткор қӯдак аз тарафи онҳо бе назорат монда намешавад. «Муҳаббат ва саҳтигирӣ» - ду принсипи асосие мебошанд, ки дар асоси онҳо усули муносибати волидон ба қӯдакон асос мейбанд.

Ба 5 нафар озмудашавандаҳои мо усули либералии тарбия хос мебошад, яъне 20 % волидони пурсидашуда дар ҷараёни тарбияи фарзандонашон аз усули либералӣ истифода мебаранд. Ҳулоса ба онҳо усули либералӣ-фориғболии тарбия хос мебошад. Онҳо худро дар як зина бо фарзанди худ гузошта, ба ў озодии мутлакро раво медонанд. Ягон намуди қоида, манъкуниҳо ва банизомдарории рафткор нест. Ёрӣ ва дастгирии воқеӣ аз тарафи волидон вучуд надорад. Қӯдак намедонад, ки волидон аз ў чиро интизоранд. Дар натиҷаи ин усули тарбия қӯдакон норасид, бо дараҷаи баланди изтиробнокӣ, номустақилий, вазифанашиносӣ, бемувафақиятӣ ва бо ҳисси тарс аз фаъолияти воқеӣ ба воя мерасанд. Усули тарбияи онҳо ба тағирот ниёз дорад!

Ин маълумотҳои ҷамъовардашуда, исбот менамоянд, ки аксарияти волидони мо аз усули авторитарии тарбияи фарзанд истифода мебаранд. Онҳо тавассути фишороварӣ, таҳдид ва ҳатто баъзан лату куб фарзандони худро тарбия менамоянд. Ҷунин тарзи тарбияи фарзанд бе таъсир намемонад. Дар зери ҷунин фишору таҳдиду лату куб қарор дошта, дар рафткори фарзандони онҳо хислатҳои манфӣ ташаккул мейбанд. Ин хислатҳои манфии ташаккулёфта истода, ба инкишофи солими шахсияти онҳо монеа ҳосил менамояд. Дар натиҷа, дар рафткор ва гуфткори қӯдакон хислатҳои манфӣ ба ҷашм мерасанд. Ҳуб мешавад, агар ин

волидон усули тарбияи фарзанди худро тафир диханду дараҷаи нобоварӣ, фишор, таҳдид ва лату кубро бартараф намоянд.

АДАБИЁТ

1. Дружинин В. Н. Экспериментальная психология – Спб.: Питер, 2007
2. Еникеев М.С. Общая психология: Учебник.- М.: Изд-во ПРИОР, 2000
3. Қодиров Б.Қ., Ҷавлатов М., Расулов С. Вожаномаи тафсирии истилоҳоти психологӣ ва педагогӣ. – Душанбе: Ирфон, 2008
4. Қодиров С., Ҷавлатов М. Психология. – Душанбе, 2002
5. Леонтьев А.Н. Лекции по общей психологии. -М., 2000
6. Миралиев А.М., Ҷавлатов М. Педагогика ва психология. -Душанбе , «Ирфон», 2007
7. Нарзуллоева М. Равоншиноси мактаб ва самтҳои фаъолияти ў. -Душанбе, 2008
8. Немов Р.С. Психология. Учебник.- М.: Юрайт.-Издат., 2009
9. Общая психология. Под. ред. Тугушева Р.Х. и Гарбера Е.И..- М.: Изд. Эксмо, 2006
10. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Психология: Учебник для студентов.- М.: Изд. Центр «Академия», 2000
11. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии – СПб: Изд-во "Питер", 2000

ҲУСУСИЯТҲОИ ПСИХОЛОГИИ ТАРБИЯИ ФАРЗАНД

Волидон дар ҷараёни тарбияи фарзанди худ аз се усули муошират истифода мебаранд: авториторӣ, демократӣ ва либералӣ. Дар ин тадқиқот 25 нафар волидон ташхис шуданд. Маълум гардид, ки 12 нафар дорон тарбияи авторитарианд. Онҳо мекӯшанд, ки ҳама рафткорҳои фарзандатонро зери назорати худ карор гиранд. Гапдарой ва сарҳамӣ – ин ду хислати муҳимме дар кӯдакон мебошад, ки онҳоро ҳамчун волидон қаноат мекунонад. Оқибати чунин шакли тарбия ба он оварда мерасонад, ки кӯдакон қалон шуда истода, онҳо камфаъол, беташаббус мешаванду қобилияти сарвар шуданро аз даст медиҳанд. Дар муошират бо атрофиён мушкилӣ мекашанду аксар вақт бадҳашмӣ зохир менамоянд. Бешӯбҳа, ин волидони пурсидашударо лозим меояд, ки усули тарбияи худро тафир диханд. Ба 7 нафар волидони пурсидашуда усули демократии тарбия хос аст. Усули тарбияи онҳоро демократӣ ҳисобидан мумкин аст. Онҳо ба фарзанди худ ба қадри кофӣ озодии оқилона медиҳанд, ки қобилиятаи худро дар асоси шавку завқаш сайқал дихад. Аз тарафи дигар рафтор кӯдак аз тарафи онҳо бе назорат монда намешавад. «Муҳаббат ва назорат» - ду принципи асосие мебошанд, ки дар асоси онҳо усули муносабати волидон ба кӯдакон асос меёбанд. Ба 5 нафар волидони пурсидашуда усули либералии тарбия хос мебошад. Онҳо худро дар як зина бо фарзанди худ гузошта, ба ў озодии мутлакро раво медонанд. Ёй ва дастирии воқеъ аз тарафи волидон вуҷуд надорад. Кӯдак намедонад, ки волидон аз ў чиро интизоранд. Дар натиҷаи ин усули тарбия кӯдакон бо дараҷаи баланди изтиробнокӣ, номустакилӣ, вазифанашиносӣ ва бо хисси тарс аз фаъолияти воқеъ ба воя мерасанд. Усули тарбияи онҳо ба тағирот ниёз дорад.

Калидвожаҳо: фарзанд, волидон, падар модар, таълим, тарбия, муносабат, муошират, авторитарӣ, демократӣ, либералӣ.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ

Родители в процессе воспитание своих детей используют три вида общения: авторитарный, демократический и либеральный. В этом исследовании принимали участие 25 родителей. Выявлено, что 12 родителей используют авторитарный стиль общения в процессе воспитания своих детей. Они стараются контролировать все поведения своих детей. Послушание и покорность – самые важные особенности личности, которые они хотят видеть в поведениях своих детей. Последствие такого воспитания приводит к тому, что дети в будущем становятся пассивным, безинициативным и не способным быть руководителем. В общении с окружающими они испытывают трудность и часто проявляют агрессивность. Бессспорно, этим родителям необходимо менять свой стиль общения и отношения к своим детям. Из 25 опрошенных родителей 7 проявили демократический стиль общения и воспитания. Они давали своим детям разумную свободу, чтобы смогли на основе интересов развивали свои способности. С другой стороны, ребенок с их стороны не оставался без необходимого контроля. «Любовь и контроль» - являются основными принципами, на основе которых строится отношение родителей к детям. Из 25 опрошенных родителей 5 проявили либеральный стиль общения и воспитания. Они на одном уровне ставят себя и своих детей, предоставляя им абсолютную свободу. Со стороны родителей помочь и реальная поддержка не существует. Ребенок не знает, что от него ждут родители. В последствии такое стиль общения и воспитание приводить к высокому уровню тревожности, зависимости, несамостоятельности у детей. Их стиль воспитания нуждается в реформировании.

Ключевые слова: ребенок, родители, папа, мама, обучения, воспитания, отношение, общение, авторитарный, демократический, либеральный.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF CHILD-REARING

Parents in the process of raising their children use three types of communication: authoritarian, democratic and liberal. This study involved 25 parents. It was revealed that 12 parents use an authoritarian style of communication in the process of raising their children. They try to control all the behavior of their children. Obedience and obedience are the most important personality features that they want to give out in the behavior of their children. The consequences of such upbringing lead to the fact that children in the future become passive, initiative-free and unable to be a leader. In communication with others, they experience difficulty and often show aggressiveness. Undoubtedly, these parents need to change their style of communication and attitude towards their children. 25 parents surveyed, 7 showed a democratic style of communication and upbringing. They gave their children reasonable freedom to develop their abilities on the basis of interests. On the other hand, the child on their part did not leave without the necessary control. "Love and Control" - are the basic principles on the basis of which the attitude of parents towards children is based. 25 parents surveyed, 5 showed

a liberal style of communication and upbringing. They put themselves and their children on the same level, giving them absolute freedom. On the part of parents, help and real support do not exist. The child does not know what his parents expect from him. Subsequently, such a style of communication and upbringing lead to a high level of anxiety, dependence, non-independence in children. Their style of education needs to be reformed!

Key words: child, parents, dad, mother, education, upbringing, attitude, communication, authoritarian, democratic, liberal.

Сведения об авторе: *Ашурев Ромии Шерафганович* – магистр второго курса кафедры психологии факультета философии Таджикского национального университета. Тел.: **000 11 26 28**

Information about the author: *Ashurov Romish Sherafganovich* – second-year master of the Department of psychology of the faculty of philosophy of the Tajik national University. Phone: **000 11 26 28**

АНДЕШАХОИ МУНАҚҚИДОНАИ СУЛТОН НАВРӯЗОВ

**Маҳмадизода Н
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Чомеаи инсонӣ ҳамеша дар ҳоли рушду инкишоф қарор дорад ва онро бе ивазшавиу тараққиёт тасаввур кардан номумкин аст. Бо гузашти айём дар ҳар як давраи таърихии ташаккули ҷомеа, шаҳсиятҳое пайдо мешаванд, ки дорои маърифати баланд ва ё заиф мебошанд. Яъне ҳар қадоме аз ин шаҳсиятҳо дорои маърифату дониши ба ҳуд хос буда, дар ҷодаи илму маъни мақому манзалати ҳешро дороянд. Ин тарзи гуногуни маърифатнокии инсонҳо, ки дар боло қайд қардем, яъне дониш, маърифат, ҷаҳонбинии онҳо, ки аз яқдигар тағовут доранд дар фаҳмиши масъалаҳо низ бетаъсир намемонанд. Маҳз чунин гуногунфаҳмӣ сабабгори сарзадани баҳсу мунозираҳои илмӣ миёни олимону донишмандоне, ки ба таҳқиқи масоили илмию фалсафӣ машғуланд мегардад ва ҳатто баъзеяшон дар ин мубориза ҳаёти ҳудро нисори он мекунанд [1, с. 106-125]. Махсусан ин амалро мо дар зиндагиномаи файласуфон дида метавонем. Мисоли ин гуфтаҳо ин аст, ки Сукрот барои амалий шудани ҳақиқат ҷони ҳудро ғидо намуд, Ҷордано Бруноро дар оташ сузониданд, ки монанди инҳо мо садҳо файласуфонро медонем, ки барои расидан ба ҳақиқат ҷони ҳудро ғидо намуданд.

Аз зумраи чунин файласуфони нерӯманд, ки андешаҳои ҳудро илман ва объективона асоснок намуда, бар зидди ҳаргуна қадомаю андешаҳои подарҳавое, ки дар илму фалсафай замони мусоир, баҳусус дар фалсафай мусоир тоҷик ба миён омадаанд, муборизаи беамон мебурд, Султон Наврӯзов ба ҳисоб меравад.

Ҳақ бар ҷониби донишмандон, ки гуфтаанд: «Одатан шаҳсиятҳои ҳақиқатчӯ писанди на ҳамаи нуғузмандон мебошанд, онҳо дар бисёр маврид таҳти фишори соҳибназарони даврон қарор гирифта, мачбӯранд аз роҳи интиҳобнамудаи ҳуд даст қашанд» [1, с. 102-103]. Аммо ҳастанд донишмандоне, ки дар ҷодаи интиҳобнамудаи ҳуд доимо содик мемонанд ва аз монеаҳо тарсу ҳарос надоранд.

Султон Наврӯзов яке аз файласуфонест, ки дар самти фаъолияти ҳеш устувор буда, барои ошкор намудани ҳақиқат бар зидди ҳамагуна ноадолатиҳо мубориза бурда, то андозае дар ин самт низ дастболо шудааст. Ӯ дар маърӯзаю мақолаҳояш ва дар китобу монографияҳояш дарди ниҳоии ҷомеаро ба рӯи қалам оварда, тамоми камбудию нуқсонҳоро дар соҳаи илм баён намудааст. Аз ин рӯ, чунини банаҳазар мерасад, ки аксари рақибони ӯ ин амалҳои С.Наврӯзовро дастгирӣ наменамоянд, баръакс дар бисёр маврид кӯшиш менамоянд, ки ба ӯ ба ҳар роҳу восита зарба зананд. «Имрӯзҳо таасуфангез аст, ки дар руҳияи мо танқид қардан он қадар ҳуб қабул нашудааст, сарфи назар аз он, ки вай танқиди воқеиу созанд бошад». [3, с.160-161]. Аммо танқидҳои Султон Наврӯзов дар асоси таҳдилҳои объективонаи масоили гуногуни илмӣ ба фалсафа анҷом дода мешуданд. Бештари таҳдилҳои С.Наврӯзов ба он равона шуда буданд, ки душворию камбудиҳои ҷойдошта, ислоҳ қарда шуда, ҳалли ҳудро ёбанд.

Саволҳо зиёданд, ки усули мунаққидонаи Султон Наврӯзов ба қадом дарди замони мо бармеҳӯрад? Аз нигоҳи аввал, воқеан танқидҳои ӯ ба як қатор «олимону муҳақиқон»-и имрӯза шояд макул набошад, шояд дар баъзе мавридҳо ӯро ҳатто дӯстону шогирдонаш низ дуруст нафаҳманд. [4, с.102-103]. Сабаб ин аст, ки дар ҷойҳо, ки зарур аст ҳомӯширо интиҳоб қард, аммо ӯ нисбати муносибати сатҳи нисбати илму фалсафа ҳомӯш буда наметавонист. Аз мулоҳизаҳои Султон Наврӯзов чунин ба назар мерасад, ки ӯ барои ошкор намудани ҳақиқати илмӣ дар ҳама давру замон мубориза бурда, дар баёни ҳақиқати илмӣ наздикию шогирдӣ,

дустиу хешу табориро меъёр нагирад. Мисли оне, ки файласуфи бузурги Юнони Қадим Арасту доир ба «ҳақиқат» нисбат ба устоди худ Афлотун чунин гуфта буд: «Афлотун барои ман азиз аст, аммо ҳақиқат аз ўазизтар!» яъне ҳақиқат дар қадом ҳолате, ки набошад ҳам бояд дар мадди аввал гузашта шавад, ин аст заҳмату талошҳои файласуфони асилу ҳақиқатчӯ, баҳусус муборизаи файласуфи муосири тоҷик Султон Наврӯзов. Дар замони ҳозира барои мо одат шудааст, ки ба бисёр масъалаҳои душвориҳои фалсафаи муосир ҷашм пӯшонем ва ҳатто дар ҳолати зарурӣ низ нақд накунем. Аммо Султон Наврӯзов тамоман ҷеҳраи дигар аст, ўзиёни ҳақиқӣ аст. Чуноне, ки худи ў мегӯяд: «...аз монеаҳо тарсу бим надорам!». [2, с.10-15]. Ин гуфтаи ў далолат бар он мекунад, ки Султон Наврӯзов барои ошкор соҳтани ҳақиқат омодааст, ки бар зидди ҳамагуна хотирбиниҳо мубориза барад ва аз ибрози андешааш наҳаросад. То андозае, ки ба мо маълум аст, файласуфи асил бояд озодандеш бошад, яъне пойбанди ҳечгуна таълимоту оин набошд, ин сифатҳоро мо маҳз дар ҷеҳраи шинохтаи фалсафаи муосири тоҷик Султон Наврӯзов мушоҳида карда метавонем.

Аз назари дигар, чунин шаҳсиятҳое, ки тавонанд часурона камбудиҳои ҷомеаро баён намоянд ҳеле кам мебошанд. Баъзеҳо чунин андеша доранд, ки Султон Наврӯзов аз дигарон қасад мегираду нисбати касе, ки бадбинӣ дорад онро мавриди танқид қарор медиҳад. Аммо ин андеша барои онҳое хос аст, ки ба мундариҷаи таълимоти ў ошно нестанд. Ҳар як нафаре, ки осори С.Наврӯзовро омӯхта бошад, ба ҳубӣ дарк менамояд, ки мақсад аз нақди ў дар чист ва чи ҷиз сабаб гардидааст, ки ў асару мақола ва китобҳои мунаққидонаи худро намудааст. [4, с.102-103].

Ҳар як нафар аз ҷумла ҳамон шаҳсиятҳое, ки ба рисолаю монография ва китобҳое, ки тайи солҳои охир Султон Наврӯзов таълифкардааст ба монанди: («Назад к гоминидам»; «Синдром деформированного сознания»; «Чудо новации-чудо фикции генерального конструктора философских категорий»; «Веселенско-экспансионистское страдания первочеловека»; «Игры в науку» в двух книгах; «Наука: развитие или кризис?»; «Человек-категория, мир-категория»; «Файласуфони гумном ё арвоҳҳо дар фалсафа») шиносои пайдо кунанд, бовари дорем, ки мақсади асосии Султон Наврӯзовро дарқ менамоянд. С.Наврӯзов воқеан ҳам шаҳси ҳақиқатчӯ ҳақиқатгӯест, ки дорои сабки ба худ хос аст. Дар асарҳои мунаққидонаи ў ба бадбинӣ, балки он мушкилотҳое инъикос карда шудаанд, ки воқеан ҳам ба ислоҳ намудан ниёз доранд. Дар сурате, ки чунин нуқсону камбудиҳо ислоҳ карда мешаванд илм метавонад, ки рушду инкишофи худро давом дихад.

Султон Наврӯзов қайд менамояд, ки «Сатҳи илм дар Тоҷикистони соҳибистиқлол коҳиши ёфтааст. Имрӯз дар ҷомеа сатҳи донишмандон чун занбуруғи баъди борон зиёд шуда истодааст, аммо ҳанӯз ба сатҳи илми 20 сол қабл расида наметавонем». [4, с.102-103]. Аз ин гуфтаҳо ба мо маълум мегардад, ки Султон Наврӯзов ба низоми таълимии Иттиҳоди Шӯравӣ такя карда, чунин меҳисобад, ки илми имрӯза аз натиҷаю пояи илми Шӯравӣ сарчашма мегирад, аммо таҳқиқотчиён масъалаҳои нобро пешниҳод накарда, ҳамон маълумотҳои замони Шӯравиро ба тарзи дигар рӯи когаз оварда, шарҳу баён менамоянд. Имрӯзҳо мо бисёр навгониҳоро дар соҳаи маориф ва илм мушоҳида менамоем, аз ҷумла ҷори намудани низоми нави таҳсилот дар соҳаи маориф ба хотири баланд бардоштани сатҳу сифати дониш ва пешрафти илм дар Тоҷикистони соҳибистиқлол, аммо то андозае, ки ба мо маълум аст бо вучуди ин ҳама тағйиротҳо натиҷи дилҳоҳе ба даст наомадааст. Аз тарафи дигар бошад, як зумра файласуфону забоншиносон меҳоҳанд, ки мағҳуму категорияҳои илмию фалсафиро тарҷума кунанд ва ё категорияҳои навро дар илму фалсафа ворид намоянд, ки ин аъмоли онҳо аз ҷониби Султон Наврӯзов мавриди танқиди ҷиддӣ қарор гирифтааст. Тарҷумаи истилоҳҳои универсалий ба забони тоҷикӣ хуб аст аммо вақте, ки тарҷума карда мешаванд, он моҳияту маъни, ки дар асли истилоҳҳо ҳаст, дар тарҷумаи онҳо дида намешаванд ва ё ин ки вақте аз назари худ категорияни навро ба илму фалсафа ворид намоем, ки он аз асли воқеият дур бошад, ин сифати донишмандию илмгарӣ нест.

Ба ҳаряки мо маълум аст, ки вақте инсон ба воя мерасад, таъсири муҳит ба он зиёд аст ва ҳатто чигунагии донишу ҷаҳонбинии ў аз муҳити ба воярасидан ў вобастааст. Ин амр табиист, ки ба ташаккули донишу маърифат ва шаҳсияти Султон Наврӯзов гузашти айём низ бе таъсир намондааст, аммо бо вучуди ин ҳама таъсиррасониҳо мо дар ақидаю андешаҳои Султон Наврӯзов на консервативизм

балки назарияи навро, ки ба замони мусир мувофиқ аст мушоҳид менамоем. [3, с. 10-20].

Султон Наврӯзов ҳар як андешае, ки баён менамуд бо далелҳои илмию обективий исбот мекард, ки ин зарбаи саҳте бар зидди ҳар гуна андешаҳои беасос ва ҳар гуна шахсиятҳои тасодуғӣ дар илму фалсафа буд. Агар дар андешаҳои мунаққидонаи Султон Наврӯзов, ки баён доштааст, иштибоҳе дид мешуд, тамоми шахсиятҳое, ки зери интиқоди саҳти ўқарор гирифта буданд, бар зидди ўбаромад мекарданд, аммо хомӯшии онҳо далели дурустии афкору андешаҳои файласуфи шинохтаи Тоҷикистони соҳибистиқлол Султон Наврӯзов аст.

Аз осору андешаҳои Султон Наврӯзов маълум мекардад, ки ў дар бисёр масъала ба таълимоти мактаби фалсафии марксистӣ такя менамояд. Усули мунаққидонаи ў низ асосан аз таълимоту андешаҳои намояндагони асосии мактаби марксистӣ об меҳӯрад. Султон Наврӯзов кӯшиш мекунад, ки бо усули мунаққидонааш барои рушди илму фалсафай тоҷик роҳ кушода, саҳми худро дар ташаккулу тараққиёти илму фалсафа гузорад ва ҳамин таврам шуд. Накши ўҳамеша дар инкишофи илму фалсафа, баҳусус дар фалсафай мусири тоҷик ҷойгоҳи хоссаеро дорост.

АДАБИЁТ

1. Олими соҳибмактаб. Маҷмӯи мақолаҳо. Душанбе - «Бухоро», 2014с. – 108 саҳ.
2. Игры в науку. Книга вторая. Душанбе-“Ирфон”, 2012г. – 294стр.
3. Файлесуфони гүмном ё арвоҳҳо дар фалсафа. Душанбе, -2016. – 219саҳ.
4. Мақолаи илми бо номи “Усули интиқодӣ ҳоси ҳақиқатҷӯ аст”, муаллифон Захруддинов И.З, Ҳайитов М.С., Олими соҳибмактаб. Маҷмӯи мақолаҳо. Душанбе «Бухоро», 2014 с.

АНДЕШАҲОИ МУНАҚҚИДОНАИ СУЛТОН НАВРӮЗОВ

Султон Наврӯзов яке аз файласуфонест, ки дар самти фаъолияти хеш устувор буда, барои ошкор намудани ҳақиқат бар зидди ҳамагуна ноадолатиҳо мубориза бурда, то андозае дар ин самт низ дастболо шудааст. Ў дар маърӯзаю мақолаҳояш ва дар китобу монографияҳояш дарди ниҳоии ҷомеаро ба рӯи қалам оварда, тамоми камбудии нуқсонҳоро дар соҳаи илм баён намудааст, ки ин амали ў на ба ҳамагон писанд аст. Аз ин рӯ, чунини банаҳазар мерасад, ки аксари рақибони ў ин амалҳои С.Наврӯзовро дастгирий наменамоянд, баръакс дар бисёр маврид кӯшиш менамоянд, ки ба ў ба ҳар роҳу восита зарба зананд. Аммо Султон Наврӯзов тамоман ҷеҳраи дигар аст, ў зиёни ҳақиқӣ аст. Чуноне, ки худи ў мегӯяд: «Аз монеаҳо тарсу бим надорам!».

Калидвоҷаҳо: файласуф, фаъолият, мубориза, зиёй, ҷомеа.

КРИТИЧЕСКИЕ ВОЗЗРЕНИЯ СУЛТОНА НАВРУЗОВА

Султон Наврузов является одним из философов, стойкий в своей работе, борющийся со всей несправедливостью, чтобы раскрыть правду, и в определенной степени преуспевший в этом направлении. В своих выступлениях, статьях, книгах и монографиях он описал крайнюю боль общества и все недостатки в области науки, которая не всем нравится. Поэтому создается впечатление, что большинство его оппонентов не поддерживают действия Наврузова, наоборот во многих случаях пытаются атаковать его любыми способами. Однако Султон Наврузов – совсем другое лицо, он настоящий интеллектуал. Как он сам говорит: «Не боюсь препятствий!».

Ключевые слова: философ, деятельность, борьба, интеллект, общество.

CRITICISM OF SULTON NAVRUZOV

Sulton Navruzov is one of the philosophers who are persistent in his work, fighting against all injustice to reveal the truth, and to a certain extent succeeded in this direction. In his speeches, articles, books and monographs, he described the extreme pain of society and all the limitations in the field of science, which not everyone likes. Therefore, it seems that most of his opponents do not support Navruzov's actions, on the contrary in many cases they try to attack him by any means. But Sulton Navruzov is a completely different person, he is a real intellectual. As he says himself: "I am not afraid of obstacles!"

Key words: philosopher, activity, struggle, intellect, society.

Информация об авторе: *Махмадизода Нуриддин* – магистрант кафедры онтологии и теории познания факультета философии Таджикского национального университета

Information about the author: *Mahmadizoda Nuriddin* – master's student of the Department of ontology and theory of knowledge, faculty of philosophy, Tajik National University

ВАЙРОНШАВИИ ОБСЕССИВ-КОМПУЛСИВИЙ

**Ахматов Ш. Б.
Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон**

Вайроншавии обсессив-компулсивӣ (ВОК), (аз лот. *obsessio* - «безор кардан, муҳосира кардан» [2], «гирифтори идеяҳо, савдоии идеяҳо» ва лот. *compello* - «мачбур мекунам» [2], «мачбуркунӣ» номи кӯҳнашудааш – неврози ҳолатҳои безоркунанда,) – яке аз вайроншавиҳои психикӣ мебошад.

Зуҳуротҳои обсессивӣ (фирӯҳои нофорами такрор ба такрор бавучудояндаи ирратсионаӣ, ба монанди тарс аз гирифтор шудан ба ҳар гуна бемориҳои вазнину табобатнашаванд ва ё вирусу бактерияҳо ва ба ин монанд) дар ҷомеаи имрӯза хеле зиёд ба назар мерасад. Шояд ёфтани шахсе, ки боре ҳам аз хомӯш накардани асбобҳои барқии ҷойи кор, хона ё қулф накардани дар ҳавотир нашудааст, ғайриимкон бошад. Ин ҳодисаҳо яке аз намуд ва дараҷаҳои зуҳуротҳои обсессияҳо (фирӯҳои безоркунанда) ба шумор мераванд. Ҳавотирӣ дар баъзе ҳолатҳо метавонад зуҳуроти табиий ва мувоғиқ бошад, зоро ҳомӯш нашудани асбобҳои барқӣ ба ҳодисаҳои ноҳуш оварданаш мумкин аст. Вале, ин фирӯҳои безоркунанда метавонад дар шакли патологӣ пайдо шаванд, ки дар он ҳолат шахс бо онҳо мубориза бурда наметавонад ва шахс такрор ба такрор амалҳи иҷроқардаашро месанҷад [1]. Масалан, тафтиши оне, ки дар қулф аст ё не, асбобҳои барқӣ ҳомӯш шуд ё не. Сухан он вакте дар бораи вайроншавиҳои обсессивию компулсивӣ меравад, ки агар ин амалҳои санчиш, ки ҳар шахс онро пеш аз хона баромадан ё аз кор рафтани иҷро мекунад, наметавонад шахсро ором кунад ва шахс дигар хел рафтор карда натавониста, мачбур мешавад, ки амалҳои безоркунанда, яъне компулсияҳо (амалҳои такрор ба такрор ва безоркунандаи маросиммонанд, ки барои ором шудан ва ҳалосӣ ёфтани аз обсессияҳо иҷро карда мешавад, масалан, барои аз бактерияву вирусҳо ҳимоя шудан дастҳоро такрор ба такрор дар шакли муқарраргашта шустан, ё такрор ба такрор асбобҳои барқиву қулфи хонаро тафтиш намудан ва ғ.) иҷро кунад, то ин ки ором шавад. Аммо, таҷриба нишон медиҳад, ки баъди гузашти ҷанд муддати оромӣ (вобаста ба дараҷаи вазнинии вайроншавӣ ин муддат метавонад якчанд дақиқа ё соат давом ёбад) аз иҷрошавии компулсияҳо, шаҳро боз обсессияҳои идоранашаванд фаро мегирад ва ин сикли ивазшаванди обсессия ва компулсияҳо беохир такрор меёбад. Ин зуҳуротро баъди баҳсҳои бисёрсола ба ғурӯҳи вароншавиҳои асабӣ (неврозҳо) ворид намуданд ва ҳамчун вайроншавиҳои обсессивию компулсивӣномзорӣ карданд (300.3 - аз рӯйи ТББ-9; F42 - аз рӯйи ТББ-10; 6B20 - аз рӯйи ТББ-11) (ТББ – Таснифоти байналхалқии бемориҳо, ки аз тарафи Ташкилоти умумиҷаҳонии тандурустӣ нашр мешавад).

Вайроншавиҳои обсессивӣ - компулсивӣ метавонанд ҳусусияти музмин, инкишофёбанда ё эпизодӣ дошта бошанд. Яке аз фарқият ва маҳсусиятҳои ВОК дар он аст, ки дар ин намуди вайроншавӣ тафаккур ҳалалдор намешавад ва шахси бемор дар ҳақиқат ирратсионаӣ будани ҳам обсессияҳо ва ҳам компулсияҳоро мефаҳмад, аммо ҳудро аз иҷронамоии амалҳои ирратсионаӣ боздошта наметавонад, ки айнан ҳамин ҳолат ба беморон азият медиҳад.

Ҳангоми ВОК дар бемор фирӯҳои безоркунанда, ҳалалрасонанда ё тарсонанда (яъне, обсессияҳо) ба вучуд меояд. Ӯ ҳамеша изтироб ва ноҳинҷорие, ки аз сабаби пайдошавии ин фирӯҳо ба вучуд меояд, ба воситаи ҳамон қадар амалҳои безоркунандаи мондакунанда (комплексияҳо) бартараф карданӣ мешавад, аммо ҳеч гоҳ муваффақ намешавад. Дар баъзе ҳолатҳо, дар алоҳидагӣ вайронашавии обсессивӣ (бо бартарии обсессияҳо) ва вайроншавии компулсивӣ (ба бартарии комплексияҳо) чудо карда мешавад.

Вайроншавиҳои обсессив-компулсивӣ бо инкишофи фирӯҳо, хотираҳо, ҳаракатҳо ва амалҳои безоркунанда, инчунин тарсҳои патологии гуногун (фобияҳо) тавсиф дода мешавад.

Ин вайроншавӣ дар ҳамаи дараҷаҳои табакаҳои иҷтимоӣ вомехурад. Аз рӯйи натиҷаи тадқиқоти дигар, дар Сантиаго табакаи поёнии ҷомеааро ҳамчун

тамоюлдошта нишон дод [17]. Ин тадқиқот аз рӯйи он асоснок ҳисобида мешавад, ки намояндагони ин зина на ҳама вақт ёрии тиббӣ гирифта метавонанд. ВОК бо дараҷаи таҳсил ва маълумотнокӣ низ вобастагӣ дорад. Пахншавии вайроншавӣ дар байни онҳое, ки маълумоти олӣ доранд пасттар аст (1,9%) нисбат ба онҳое, ки маълумоти олӣ надоранд (3,4%). Вале, вайроншавӣ дар байни онҳое, ки маълумоти олӣ ва унвони илмӣ доранд, зиёдтар аст (мутаносибан 3,1% : 2,4%) [17].

Шахсоне, ки ба ВОК гирифторанд, дар аксари ҳолатҳо зехнияти дараҷаи баландро соҳибанд [12]. Дар онҳо одатан, нишондиҳандаҳои IQ-и шифоҳӣ баланд ҳастанд. Аз рӯйи маълумоти гуногун, дараҷаи баланди IQ дар байни беморон аз 12% то 28,53% во меҳӯрад [17].

Беморони вайроншавиҳои обсесивӣ-компулсивидошта - шахсони бадгумоне мебошанд, ки ба амалҳои хеле ками максималӣ-қатъӣ майл доранд, ки дар қиёс ба оромии хукмрони онҳо назаррасанд. Нишонаҳои асосии онҳо фикрҳои гарони стереотипии безоркунанда (обсесивӣ), образҳо, майлҳои мебошанд, ки ҳамчун бемаъни дарк карда мешаванд ва ба таври стереотипӣ аз сари нав баргашта аз нав пайдо шудан мегиранд ва зиддияти бемуваффақиятро ба вучӯд меоваранд. Ба мавзӯъҳои обсесияҳо, ки ба bemoron хосанд, дохил мешаванд [18]:

- Тарс аз сироятшавӣ ва ифлосшавӣ;
- Тарси расонидани зарар ба худ ё дигарон;
- Фикрҳои ё образҳои шаҳвонии ошкоро ё бераҳм;
- Идеяҳои динӣ ё аҳлоқӣ;
- Тарси аз даст додан ё надоштани ягон хел ашёе, ки лозим шуданаши мумкин аст;
- Тартибот ва симметрия: идеяи оне, ки ҳама чиз бояд “дуруст” ҷо карда шуда бошад;
- Хуруфотарастӣ, аҳамияти зиёд ба чизе, ки ҳамчун омад ё ноомадӣ дида мешавад.

Амалҳои компулсивӣ ё маросимҳо рафтторҳои стереотипии такроршавандаро дар бар мегиранд, ки аҳамияти он дар манъ кардани ҳодисаҳо, ки рух доданашион аз ҷиҳати объективӣ эҳтимоли кам доранд, зоҳир мегардад. Обсесияҳо ва компулсияҳо дар аксари ҳолатҳо ҳамчун бегона, сафсата ва ирратсионалий қабул карда мешаванд. Мизоч аз онҳо азият мекашад ва ба онҳо зиддият нишон медиҳад. Симптомҳои зерин ба вайроншавиҳои обсесивӣ-компулсивӣ тааллук доранд:

- Фикрҳои безоркунандай ҳамавақт такроршаванд;
- Изтироб, баъди пайдо шудани фикр;
- Амалҳои муайянӣ такроршавандай якхела барои бартараф намудани изтироб.

Намунаи классикии ин намуди вайроншавӣ тарс аз ифлосшавӣ мебошад, ки дар он bemor ҳангоми расидан ба ашёи ба қавли худ “ифлос” ва “чиркин” худро ноҳинҷор ҳис мекунад ва аз паси он, одатан фикри безоркунанда ба вучӯд меояд. Барои ҳалос шудан аз ин фикрҳо ў ба шустани даст шурӯъ мекунад. Дар ҳолате, ки ба ў дар муддати муайянӣ вақт чунин метобад, ки дасташро ба қадри коғӣ шустааст, ҳангоми расиш ба ашёи “ифлос” ин маросим аз нав такрор мешавад. Ин маросимҳо ба мизочон имкон медиҳанд, ки муваққатан ҳолати худро сабук кунанд. Қатъи назар ба оне, ки мизоч бемаъни будани амал ва тарсашро дарк мекунад, аммо дар ҳоли мубориза бурдан бо он қарор надорад.

Обсесияҳо. Беморони ВОК фикрҳои безоркунандаро (обсесия) аз сар мегузаронанд, ки одатан, нофорам ҳастанд. Обсесияҳоро метавонанд дар ҳар ҳодисаҳои камаҳамият ба монанди сулфаи шахси дигар, расиш ба ашёе, ки аз тарафи bemor ҳамчун ғайрисанитарӣ ва “ифлос” дарк карда мешаванд (дастаки дар, ва ба монанди инҳо), инчунин тарсҳои шахсии bemor, ки бо тозагӣ алоқаманд нестанд, ба вучӯд оваранд. Обсесияҳо метавонанд ҳусусияти ваҳшатнок ё бешармона дошта бошанд, ки аксари вақт ба bemor хос нест. Авҷгирий метавонад дар ҷойхое, ки одамони зиёд ҷамъ шудаанд, масалан, дар нақлиётҳои ҷамъиятий, бозор ё мағозаи серодам, масҷид ба амал ояд.

Компулсияҳо. Барои мубориза бурдан бо обсесияҳо bemorон амалҳои ҳимоявиро (компулсияҳо) истифода мебаранд. Амалҳо дар худ маросимҳоеро дар бар мегиранд, ки барои аз байн бурдан ё кам намудани ваҳм равона шудаанд. Амалҳои ба монанди ҳамавақт такрор ба такрор шустани даст ё дасту рӯй, бартарафкунии бисёркаратаи хатарҳои эҳтимолӣ (азназаргузаронии беохири

дастгоҳои барқӣ, пӯшидани дарҳо ва ғ.), такрори калимаҳо, ҳисоб кардан ва ғ. аз ҷумлаи компулсияҳо мебошанд. Масалан, бо мақсади боварӣ ҳосил намудан, ки дар пӯшида аст, ба бемор лозим аст, ки дастаки дарро ба ҳисоби муайян ба ҳаракат дароварад (дар баробари ин, бо ҳисоби муайян ва дақик) [1]. Маросимро гузаронида бемор ба ҳолати “идеалӣ”-и баъдимаросимӣ мегузарад ва сабуиро ҳис мекунад, аммо баъди чанде обсессияҳо боз такроран ба вучуд меоянд.

Этиология. Дар айни ҳол омили мушаххаси этиологӣ муайян нест. Якчанд гипотезаҳои асоснок вучуд доранд. Метавонем се гурӯҳи асосии омилҳои этиологиро ҷудо намоем:

1. Биологӣ:

1.1. Беморӣ ё ҳусусияти функционалӣ-анатомии мағзи сар; ҳусусияти фаъолияти системаи вегетативии асаб;

1.2. Ихтилол дар мубодилаи нейромедиаторҳо - дар навбати аввал серотинин ва дофамин, инчуни инорадрениналин ва кислотаи γ -аминоравғани (кӯтоҳшуда - ГАМК, ГАВА);

1.3. Генетикий - конкордантнокии (*дар генетика - мавҷудияти нишонаи муайян дар ҳардӯи дугоникҳо ё гурӯҳи одамон*) генетикии баланд;

1.4. Омили инфексионӣ (назарияи PANDAS - синдром).

2. Психологӣ:

2.1. Назарияи психоаналитикӣ;

2.2. Назарияи И.П. Павлов ва пайравони ӯ;

2.3. Назарияи конститутсий-типологӣ - аксентуатсияи гуногуни шахсият ва ҳарактер;

2.4. Осебрасонандаҳои экзогенӣ - оилавӣ, ҷинсӣ ё истехсолӣ.

3. Сотсиологӣ (микро - ва макросотсиалӣ) ва назарияҳои маърифатӣ (тарбияи саҳтгиранаи динӣ, амсиласозии муҳити иҳотакарда, ҷавоби ғайрихос ба вазъиятҳои маҳсус).

Ташхис. Ташхиси расмиро метавонад психиатр гузорад. Барои гузоштани ташхис ба ВОК мавҷудияти обсессияҳо ва/ё компулсияҳо ҳатмист.

Меъёрҳои ташхисии DSM-IV-TR. Аз рӯйи DSM-IV-TR (Diagnostic and Statistical Manual for Mental Disorders) обсессияҳо ва компулсияҳо дар ВОК бо ҳусусиятҳои маҳсус тавсиф дода мешаванд. Обсессияҳо танҳо ҳамон вақт аҳамияти тиббӣ пайдо мекунанд, ки агар фикрҳо, майлҳо ё образҳои хаёлии безоркунанда, такроршаванда ва устувор бошанд, ҳамчунин изтиробро ба вучуд оваранд. Мизоч метавонад онҳоро инкор намояд ё онҳоро паҳш кунад, ё ин ки ба воситаи фикр ё амали дигар ҳомӯш намуда, ба он моил шавад, ки онҳо аз ҷиҳати психологӣ номувофиқанд ё ирратсионалианд.

Компулсияҳо ҳамон вақт аҳамияти тиббӣ пайдо мекунанд, ки мизоч аз иҷро намудани онҳо дар ҷавоб ба обсессияҳо, ё рафтор намудан мувофиқ ба қоидаву меъёрҳои саҳт мондашавиро эҳсос мекунад ва мувофиқан, азият мекашад. Бо вучуди он, ки шахсони зиёди ВОК надошта амалҳои ба беморон монандро иҷро менамоянд (масалан, гузоштани ашёҳо фақат ба баландӣ), дар амалҳо аҳамияти тиббӣ ҳамон вақт ба вучуд меояд, ки шахс маҷбур аст, то ҳамин тавр муносибат намояд ва аз ҷиҳати психологӣ азият мекашад. Мақсади ин амалҳо - огоҳкунии воқеаҳо аст; аммо онҳо аз ҷиҳати мантиқӣ алоқамандӣ надоранд - инро бояд худи мизоч дарк кунад. Давомнокии обсессияҳо ва компулсияҳо бояд дар як рӯз зиёда аз як соатро дар бар ғиранд ва душвориҳоро дар ҷомеа, кор ё таҳсилот ба вучуд оваранд.

Дараҷаи вайроншавии обсессивӣ-компулсивиро пеш аз табобат муайян намудан фоидаовар аст. Ғайр аз вақти сарфшуда бо мизоч, метавон шкалаҳои гуногуни стандартиро барои муайянӯни дараҷаи вайроншавӣ истифода бурд, маҳсусан Y-BOCS (шкалаи обсессивӣ-компулсивии Йел-Браун) [19].

Меъёрҳои ташхисии ТББ-10. Мувофиқи ТББ-10 барои гузоштани ташхис лозим аст, ки обсессияҳо ва/ё компулсияҳо дар зиёда аз 50% - и рӯз, ҳадди ақал дар давоми ду ҳафта пайдо шаванд ва сарчашмаи дистресс ва вайроншавии фаъолӣ бошанд. Симптомҳои обсессивӣ бояд ба ҳусусиятҳои зерин соҳиб бошанд:

а) онҳо ҳамчун фикрҳо ё импулсҳои худи бемор баҳо дода шаванд;

б) бояд як фикр ё амале вучуд дошта бошад, ки бемор бемуваффақият зидд барояд, ҳатто агар дигар фикрҳо ва/ё амалҳо вучуд дошта бошанд, ки зиддият нишон надиҳад;

в) фикр дар бораи ичрои амали безоркунанда набояд форам бошад (паст намудани ҳолати бошиддатӣ равонӣ ё изтиробнокӣ форам ҳисобида намешавад);
г) фикрҳо, образҳо ё импулсҳо бояд нофорам ва тақроршаванда бошанд.

Қайд кардан бомаврид аст, ки ичрои амалҳои компулсивӣ на дар ҳамаи ҳолатҳо ба шубҳаҳо ё фикрҳои безоркунандай мушаххас тааллуқ доранд, онҳо метавонанд барои ҳалос шудан аз ҳисси ноҳинҷорӣ ва/ё изтироби ногаҳонӣ пайдошуда равона шуда бошанд.

Ба онҳо дохил мешаванд:

- Неврози обсессивӣ-компулсивӣ;
- Неврози обсессивӣ;
- Неврози ананкастӣ.

Барои гузоштани ташхис бояд пешакӣ вайроншавии ананкастии шахсият истисно карда шавад [13].

Терапияи муосири ҳолатҳои безоркунанда бояд таъсири комплексиро пешбинӣ намояд: якҷоякунни психотерапия бо фармакотерапия [6]. Рахёфти психотерапии аз ҳама пурмаҳсултар ҳангоми ВОК ин - психотерапияи когнитив - рафтторӣ мебошад [11].

Психотерапияи маърифатӣ-рафтторӣ дар табобати вайроншавиҳои обсессивӣ-компулсивӣ яке аз методҳои босамартарин ба ҳисоб меравад ва дар таҷрибаҳои зиёд исбот шудааст. Вобаста ба дараҷаи вайроншавиҳои обсессивӣ-компулсивӣ фармакотерапияро илова мекунанд [1]. Маҳсулнокии психотерапияи маърифатию рафтторӣ бо он шарҳ дода мешавад, ки қисми маърифтаии он барои кор бо фикрҳои безоркунандай ирратсионалӣ равона шуда, қисми рафттории он барои санҷидани ташаккулёбии рафттор ва муносабати ратсионалӣ дар вазъиятҳои мушаххаси табӣ (ки дар бартарафкунии фобиҳо хеле муҳим аст) равона шудааст. Идеяи табобати ВОК ба воситаи психотерапияи когнитивӣ рафтториро психиатри амрикӣи Чеффери Шварс пеш мебарад. Методикаи аз тарафи ў пешниҳодшуда имкон медиҳад, ки бемор ба ВОК зиддият нишон диҳад, “маросимҳоро” тағиیر диҳад ё содда карда ба минимум расонад. Асоси методика - дарк кардани вайроншавӣ аз тарафи бемор ва қадам ба қадам зиддият нишон додан ба симптомҳои он мебошад.

Инчунин, психотерапевтон барои бартараф кардани ВОК аз психотерапияи гурӯҳӣ, ратсионалӣ, аверсивӣ (истифодаи ангезандаҳои дардовар ҳангоми пайдошавии безоркунандаҳо), оиласӣ ва дигар методикаҳо истифода мебаранд.

Психотерапияи психоаналитикӣ дар бაъзе соҳаҳои вайроншавӣ қӯмак карда метавонад. Баъзе психологҳо ва психиатрҳо чунин меҳисобанд, ки муолиҷаи психодинамикӣ, психоаналитикӣ, гипнотерапия ё таҳлили транзакционӣ барои табобати ВОК натиҷабаҳш нест [20].

Бо вучуди ин, ВОК дар як қатор бо дигар неврозҳо, дар фарқият аз бемориҳои психикии эндогенӣ ҳусусияти табобатшавандагӣ доранд. Ғайр аз ин, тарз ва натиҷаи табобати ҳамон як невроз дар ҳар шаҳс вобаста ба дараҷаи иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва интеллектуалӣ, худи бемор, ҷинс ва синну сол фарқ дорад.

Ҳамин тавр, аз ҳама натиҷаҳои бомуваффақ дар беморони 30 - 40 сола, занон ва оиладорон дида мешавад. Дар қӯдакон ва наврасон, ВОК назар ба дигар намуди вайроншавиҳои эмотсионалӣ ва неврозҳо устувор буда [14], бе табобат баъд аз 2-5 сол, шумораи хеле қами онҳо пурра табобат мейёбанд [15].

Бо вучуди он, ки ВОК низ ба монанди вайроншавиҳои асабӣ пурра барқароршаванда аст, сифати ҳаётӣ инсонро ба дараҷаи назаррас паст мегардонад ва барои шаҳси бемор монеаҳои зиёдро дар ҳаётӯ фаъолият ба вучуд меоварад. Ғайр аз ин, аз сабабе, ки шаҳс дарк мекунад ва мефаҳмад, ки фикру ақидаҳои безоркунандай ў ғайриратсионалӣ аст ва дар баробари ин зиддият нишон дода наметавонад, азият аз симптомҳои беморӣ дучанд мегарداد. Вайроншавиҳои обсессивӣ - компулсивӣ дар баробари дигар намуди вайроншавиҳо ва бемориҳо ниёз ба табобат ва батарафкунӣ дошта, шаҳси онро азсағузаронида барои пурра барқарор кардани ҳаётӯ фаъолияти хос дар ҷомеа бояд оғиятбахширо (реабилитатсия) ва агар дар раванди беморӣ соҳаи иҷтимоии ҳаётӣ шаҳс зарар дида бошад, ресотсиализатсия шавад.

АДАБИЁТ

1. Ахматов Ш.Б., Истифодаи муолиҷаи маърифатию рафторӣ ҳангоми вайроншавиҳои обсесивио компулсивӣ (кори ҳатмкунӣ). Душанбе, 2019.
2. В.М. Блейхер, И.В. Крук. Толковый словарь психиатрических терминов: Около 3 тыс. Терминов - Воронеж: Научно-производственное объединение «Модэк», 1995. - С. 180. - 442 с. - ISBN 5-87224-067-8.
3. Виттхен Г.У. Энциклопедия психического здоровья / Пер. с нем. И.Я. Сапожниковой, Э.Л. Гушанского. - Москва: Алетейя, 2006. - 552 с.
4. Кассинов Г., Тафрейт Р. Ч. Психотерапия гнева. - М.: АСТ; СПб.: Сова, 2006. - С. 328.
5. Марша М. Лайнен. Когнитивно-поведенческая терапия пограничного расстройства личности. Издательский дом «Вильямс», 2007 - 471 с.
6. Мосолов С.Н. Современные тенденции в терапии обсессивно-компульсивного расстройства: от научных исследований к клиническим рекомендациям // Биологические методы терапии психических расстройств (доказательная медицина – клинической практике) / Под ред. С.Н. Мосолова. – Москва: Издательство «Социально-политическая мысль», 2012. – С. 669 -702. - 1080 с. - 1 000 экз. - ISBN 978-5-91579-075-8.
7. Психотерапия: учебник / под ред. Б.В. Карвасарского. - 2-е изд., перераб. и доп. - СПб.: Питер, 2002. - С. 262.
8. Харитонов С.В. Руководство по когнитивно поведенческой психотерапии. – М.: Психотерапия. 176 с.
9. Холмогорова А.Б. Философско-методологические аспекты когнитивной психотерапии // Московский психотерапевтический журнал. – 1996. - № 3.
10. Холмогорова А.Б. Философско-методологические аспекты когнитивной психотерапии // Московский психотерапевтический журнал. - 1996. - № 3. Предисловие / А. Эллис // Кассинов Г., Тафрейт Р.Ч. Психотерапия гнева. - М. : АСТ ; СПб. : Сова, 2006. - С. 13.
11. Ганзин И. В., д. м. н., доц., психиатр. Когнитивно-поведенческая терапия обсессивно-компульсивного расстройства // Гуманитарные науки. - 2017. - № 4. - С. 68-72.
12. Расстройство обсессивно-компульсивное - Расстройство бредовое хроническое <http://mma.ru/article/id36164?print=1>. Первый МГМУ им. И. М. Сеченова. Санан 19 августи соли 2012 дидо шудааст
13. МКБ-10. /F42/ Обсессивно-компульсивное расстройство <http://psysphera.narod.ru/MKB10/f4.htm> (рус.). 17 ноябрисоли 2009 дидо шуд. Архивонида шуд <https://www.webcitation.org/65OxPBfPA?url=http://psysphera.narod.ru/MKB10/f4.htm> 12 феврали соли 2012.
14. Роберт Гудман и Стивен Скотт. Предисловие профессора сэра Майкла Раттера, перевод на русский язык: Е. Р. Слободская. «Детская психиатрия» (<http://www.youthinmind.info/Russia/Ch13.pdf>). - Лондон: Blackwell Science, 2000. - С. 101.
15. Практическое руководство по лечению обсессивно-компульсивного расстройства (2007).
16. Aardema, F. & O'Connor. The menace within: obsessions and the self // International Journal of Cognitive Therapy. - 2007. - № 21. - С. 182-197.
17. Yaryura-Tobias Jose, [Fugen A. Neziroglu. Obsessive-compulsive disorder spectrum: pathogenesis, diagnosis, and treatment. - Berlin: American Psychiatric Publishing, 1997. - С. 19-20. - ISBN 978-0880487078.
18. The Etiology of Obsessive-Compulsive Disorder https://www.researchgate.net/publication/283063248_The_etiology_of_Obsessive-Compulsive_Disorder_2015 - ISBN 978-0-9926000-5-1
19. Yale-Brown OC Scale (Y-BOCS) <http://www.brainphysics.com/ybocs.php> - OCD Severity Rating Scale at Brain Physics Mental Health Resource
20. Overcoming Obsessive Compulsive Disorder by David Veale and Rob Willson. New-York. 2008 с. 360

ВАЙРОНШАВИИ ОБСЕССИВ-КОМПУЛСИВӢ

Дар мақола мазкур масоили вайроншавии обсессив-компульсивӣ, сабабҳои пайдошавии ин вайроншавӣ, намудҳои он ва ҳамчунин роҳҳои бартарафнамоии он мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Сараввал маънои этимологии мағҳумҳо шарҳ дода шуда, баъдан ин вайроншавӣ бо мисолҳои рӯзмаррае, ки дар ҳаёти одамон вомехӯранд тавсиф дода шуда, фарқияти байни ин “обсессияҳо” аз шакли патологии обсессияҳо ва компулсияҳо нишон дода мешавад. Илова бар ин, дар мақола дар раванди таҳлилҳои назарияӣ маълум мешавад, ки вайроншавиҳои обсессив-компульсивӣ бо пайдошавӣ ва инкишифи фикрҳо, хотираҳо, ҳаракатҳо ва амалҳои безоркунанда, инчунин тарсҳои ирратсионалии гуногун (фобияҳо) тавсиф дода мешавад. Қайд карда мешавад, ки шахсони аз вайроншавии обсессивӣ - компулсивӣ азияткашанд шахсони бадгумони ба амалҳои максималӣ катъӣ майлдошта мебошанд. Фарқияти ин вайроншавии психикий аз дигар намуди вайроншавиҳо дар он аст, ки фаъолияти тафаккур халалдор намешавад ва тафаккур равшан боқӣ мемонад ва аз ҳамин сабаб бемор бемантиқ ва ирратсионалий будани ҳам обсессияҳо ва ҳам компулсияҳоро мефаҳмад, аммо қобилияти бомуваффақият зиддият нишон доданро надоранд. Дар қисми бартараф намудани вайроншавӣ оварда мешавад, ки барои бартараф намудани ин вайроншавиҳо дар аксар ҳолатҳо психотерапияи когнитивӣ - рафторӣ истифода бурда мешавад ва маҳсулнокии ин намуди психотерапия аллакай исботи худро дар амал ёфтааст. Маҳсулнокии ин психотерапия бо он шарҳ дода мешавад, ки қисми маърифатии психотерапия барои бартараф намудани фикрҳои ирратсионалий равона шуда, қисми рафтории он барои санҷидани беҳтаршавии дараҷаи худӯжданамоии бемор дар вазъиятҳои проблемавӣ равона шудааст, яъне таъсири дутарафа дорад.

Калидвожаҳо: вайроншавии обсессив-компульсивӣ, обсессияҳо, компулсияҳо, психотерапияи маърифатӣ - рафторӣ, фармакотерапия, фобия, вайроншавии психикий.

ОБСЕССИВНО-КОМПУЛЬСИВНОЕ РАССТРОЙСТВО

В данной статье говорится об обсессивно-компульсивном расстройстве, о причинах ее возникновения, ее типах, подходах и методах ее устранения. Вначале описывается этимологический смысл терминов, затем расстройство описывается с примерами, которые встречаются в повседневной жизни людей и приводится различие между этими повседневными «обсессиями» от патологических форм обсессии и компульсии. Кроме того, в статье, в ходе теоретического анализа выявляется, что обсессивно-компульсивное расстройство объясняется развитием навязчивых мыслей, воспоминаний, движений и действий, а также различные иррациональные страхи (фобии). Подчеркивается, что люди, страдающие от обсессивно-компульсивного расстройства - это мнительные люди, которые склонны к максимально решительным действиям. Отличие этого расстройства от других психических расстройств в том, что в ОКР (обсессивно-компульсивное расстройство) не нарушается деятельность мышления и мышление остается ясным и поэтому пациент полностью осознает иррациональность и нелогичность обсессии и компульсии, но не способен успешно противодействовать им. В разделе об устраниении этого расстройства приводится, что при этих расстройствах в большинстве случаев используется когнитивно-бихевиоральная психотерапия и что это подход при устраниении самого расстройства и ее симптомы в практике уже нашли свое доказательство эффективности. Эффективность этой психотерапии объясняется тем, что когнитивная часть направлена на устраниние иррациональных мыслей, а поведенческая часть – для проверки улучшения уровня самоконтроля в проблематичные ситуации, то есть, имеет двустороннее влияние.

Ключевые слова: обсессивно-компульсивное расстройство, обсессии, компульсии, когнитивно-бихевиоральная психотерапия, фармакотерапия, фобия, психическое расстройство.

OBSESSIVE-COMPULSIVE DISORDER

In this article, the problems of obsessive - compulsive disorder, causes of origin, its types, and as well as approaches and methods of elimination have been researched. Initially it describes etymological meanings of the terms and then defines disorder with examples which could be met in daily life. Also, it shows differences between daily “obsessions” and pathological forms of obsessions and compulsions. Additionally, the article is devoted to the theoretical analysis that define the obsessive - compulsive disorder as the occurrence and development of thoughts, remembrances, motions, and actions as well as irrational fears (phobias). It also notes that people suffering from obsessive - compulsive disorder - are dubious people who inclined to maximal decisive actions. The differences of this disorder from the other psychic disorders is based on that, there is no disturbance of thinking process and the thinking remains clear. That's why the patient completely recognizes the irrationality and illogicality of obsessions and compulsions but is not able to successfully fight them back. In part of eliminating of the disorder, it states that, in order to eliminate the disorder, in most cases cognitive - behavioral therapy is used, and this approach proved its effectiveness on elimination of obsessive - compulsive disorder and its symptoms. The effectiveness of this psychotherapy is defined upon the cognitive part of therapy which is dedicated to the elimination of irrational thought. The behavioral part of therapy is given to checking improvement of self-control on problematic situations, which has two-sided effect.

Keywords: obsessive-compulsive disorder, obsessions, compulsions, cognitive-behavioral therapy, pharmacotherapy, phobia, psychical disorder.

Сведения об авторе: Ахматов Шохрух Бахтиёрович - Таджикский Национальный Университет, магистр кафедры психологии, факультета философии Таджикского Национального Университета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Тел.: +992 774 44 41 97. E-mail: shoh.psy.edu.tnu@gmail.com

Information about the author: Akhmatov Shokhrukh Bakhtiyorovich - Tajik National University, Psychological department master, Philosophy faculty, Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17. **Phone:** +992 774 44 41 97.

ХУСУСИЯТҲОИ ПСИХОЛОГИИ ДИҚҚАТ ВА ХОТИРИ КӮДАКОН

**Гурезов Ф.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Чараёни даркнамои муҳити ихотакарда аз ҷониби кӯдакон дар ҷомеа яке аз масъалаҳои муҳим ва доимии фарҳанг ва ҷамъият мебошад. Аз ин рӯ, ҳалли он вазифаи рӯзмарраи психологҳо, сотсиологҳо ва педагогҳо мебошад. Мақолаи мазкур ба тадқики дикқат ва хотири кӯдакон дар боғча ва оила равона шудааст, ки ба ҳаёти оиласони одамони синну соли гуногун таъсирбахш мебошад. Ин масъала дар тарбияи насли рӯҳан солим нақши муҳим мебозад. Кӯдаки доною солим нишонаи ободӣ ва хушбахтии оила аст.

Эҳсос – зинаи ибтидой ва оддитарини инъикоси ашё ва ҳодисаҳои олами воқеӣ буда, ҳамон вақт ба вуҷуд меояд, ки агар таъсиркунандай ҷисмони бошад (овоз, мавҷҳои равшани, ашёҳо), узвҳои ҳискунанде ба қабули таъсиркунандо омода бошанд, яъне торҳои асабие, ки ахборотро то охири анализаторҳо баранд ва хучайраҳои маҳсуси майнаи сар онҳоро қабул кунанд.

Инкишофи эхсос ва дар баробари он узвҳои ҳиссӣ дар синни томактабӣ давом мекунад. Кӯдак ҳар рӯз бо ашё, ҳодисаҳои нав вомехӯрад, шинос мешавад, хусусиятҳои онҳоро дониста мегирад ва бо ашёҳои пештар шинос шудааш муқоиса мекунад, таҷрибаи ҳисси худро такмил медиҳад. Ин амал то охири умри инсон давом мекунад, ки он гувоҳи доимо такмилёбӣ ва инкишофи фаъолияти маърифатии инсон аст.

Эхсоси кӯдак сифатан тағиیر меёбад, ки дар он нақши муайянро нутқ ва минбаъд машқҳои пайдарпайи ҳисқунанда мебозад. Кӯдак бе таълим ва ёддихии маҳсус дар бораи хусусиятҳои алоҳидай ашёҳо ва ҳодисаҳои олами атроф маълумот пайдо карда наметавонад. Ин дар навбати худ аз волидон, мураббия талаб мекунад, ки диққати кӯдаконро ҳангоми сайругашт ба табиат ва хусусияти алоҳидай ашёҳои олами иҳотакарда ҷалб намуда, хусусияти монандӣ, умумият ва фарқунандаи онҳоро фаҳмонда диханд. Кӯдакон бояд ранг, шакл, садо бӯй, мазза ва дигар хусусияти ашёҳои дар табиат бударо ҳис карда, онҳоро ба хотир гиранд (осмон – ранги қабуд, гулҳо – ранги сурху зард, барги растанҳо сабз аст, ў бояд донад, ки шамол мевазад, борон меборад, барф ҳунук аст, ранги сафед дорад, паррандаҳою ҳайвонҳо овозҳои гуногун доранд ва гайра).

Мувоғики нишондоди барномаи таълимӣ-тарбиявӣ бачаҳои 3-4 сола дар ҳолати дуруст ташкил кардани таълим рангҳои сиёҳу сафед, сурху сабз, зарду қабуд, шаклҳои секунча, ҷорқунча, доира, байзашаклро бедушворӣ номбар ва фарҷ карда метавонанд.

Шаклҳои геометриро аз рӯйи ранг ва шакл ба гурӯҳҳо чудо карда, онҳоро ба рангҳо ва ашёҳои дар табиат буда, муҷоиса карданро меомӯзанд. Доираро ба офтоб, тӯб, нон, секунҳаро ба боми ҳона, кулоҳ, самбуса, ҷорқунҷаро ба экрани телевизион, тиреза ва ғайраҳо монанд мекунанд. Минбаъд кӯдаконро бо рангҳои бунафш, ҳокӣ, ҷигарӣ, осмонӣ норанҷӣ шинос мекунанд ва дар машғулияти расмкашӣ кӯдакон аз ин рангҳо ба таври васеъ истифода мебаранд.

Эхсоси рангии кӯдакон такмил ёфта, дар давраи омодагӣ ба мактаб 12 намуди ранг ва тобишҳои рангӣ, рангҳои гарму ҳунук, дуру наздикро фарҷ мекунанд. Ба гурӯҳҳо чудо намудани ашёҳои гуногунро аз рӯйи ранг, шакл ва намуд меомӯзанд. Масалан, гул, себ, ҳун, анор дорои ранги сурханд. Офтоб, моҳтоб, туб, нон шакли доираро доранд.

Дар синни 5-6 солагӣ ҳангоми машғулиятҳои тартибидӣ, кӯдакон аз шаклҳои геометрӣ (ҷорқунча, секунча, доира) истифода бурда, ашёҳои гуногунро месозанд, ки ба инкишофи ҳаёли эҷодии онҳо мусоидат мекунад.

Кӯдакон дар синни 6-7 солагӣ донишҳои дар бораи меваю сабзавот аз худ кардаашонро такмил медиҳанд. Дар рафти шинос намудани онҳо ба фаслҳои сол, мушоҳидай меҳнати қалдонсолон дар майдонҳои назди ҳавлигӣ дар табиат, саҳро бо хусусияти табиати зиндау ҳайри зинда аз наздик шинос мешаванд, фаҳмида мегиранд, ки чӣ гуна меваҳо дар дараҳту (себ, шафтолу, зардолу, нок) буттаҳо (анор, анҷир, хуч), сабзавотҳо дар зери ҳок (картошка, сабзӣ, шалғам), дар ниҳоли растани (помидор, қаламфур), зироатҳои полезӣ: ҳарбуза, тарбуз, қаду дар рӯйи ҳок ва ангур дар ток нашъунамо мейбанд. Барои пухта расидани онҳо, об, равшани гармӣ ва нигоҳубину ғамҳорӣ лозим аст.

Мураббия ва қалонсолон диққати кӯдаконро ба шакл, ранг, соҳти барг, гул, меваи дараҳту буттаҳо, ниҳолҳои сабзавотҳо ҷалб намуда, мушоҳидай онҳоро дар давоми фаслҳои сол таъмин менамоянд. Зеро хусусияти онҳо дар фаслҳои сол тағиیر ёфта, маза, бӯй, саҳтӣ, мулоимӣ ва афзоишашон тағиیر меёбад.

Машғулиятҳои мусиқӣ низ ба инкишофи эхсоси шунавоии кӯдакон мусоидат мекунад. Кӯдакон бо садо, соҳт ва шакли асбобҳои мусиқӣ шинос мешаванд, маҳорати гӯш кардан, идрок намудан, дар хотир нигоҳ доштан ва фарҳ кардани садоҳоро пайдо мекунанд. Ҳангоми сурудҳонӣ овози худро ба мусиқӣ чур карда, эхсоси шунавоиашонро такмил медиҳанд.

Зина ба зина инкишоф ва такмил ёфтани эхсоси кӯдакони синни томактабӣ ба ташкили дурусти таълим ва тарбия дар оила ва кӯдакистон вобастагӣ дорад.

Идрок – ҳам ба монанди эхсос зинаи ибтидоии фамъолияти маърифатӣ буда, ба воситаи он ашёҳои олами иҳота карда, дар шакли яклюҳт инъикос карда мешаванд. Масалан, қалимае, ки одам талаффуз мекунад (тарбӯз, себ, лимӯ) хосияти ба ҳамон ашё ҳос бударо дарк мекунад.

Идроки бача дар рафти фаъолияти ашёй инкишоф меёбад. Масалан, кӯдак ашёҳои аз хиҳати ранг, шакл, бузурги якхела бударо аз байни фигураҳои геометрӣ интихоб мекунад ва бо ҳамин дар ў амали зоҳирӣ (берунӣ) ва ориентирий (муайянкунӣ) ташаккул меёбад. Кӯдак ба воситаи амалҳои зоҳирӣ ашёҳоро бо ҳам муқоиса карда, баъд ба идроки онҳо мегузарад. Кӯдак шаклҳои гуногуни тарзҳои амалро аз худ мекунад.

«Курсиро идрок кардан ин маъни дидани онро надорад, ин ашё ҳамчун ашё барои нишастан индрок мешавад» - навишта буд Жан Пиаже /8, с.10/. «Хонаро идрок кардан – навишта буд, Д.Б. Элконин – на ба ҷашм ворид шудани образ, балки ба маъни ба он ҷо ворид шуданро дорад» [13, с.48]. Зоро дар вакти идроки ашё ҳамаи анализаторҳои одам фаъолона иштирок мекунанд. Бо тағиیر ёфтани синну сол мазмuni идрок тағиир ёфта, мураккаб равshan, аниқ мегадад. Масалан, кӯдаки 3 – 4 сола агар дар секунча боми ҳона, конус, дар росткунча тирезаро идрок қунад, бачаҳои 5-6 сола шаклҳоро бо ашё монанд карда, доираро ба ҳалқа, кубро ба пораи собун, силиндрро ба стакан монанд мекунанд. Шаклҳои геометриро номбар карда, шакли ашёро аз мазмuni он дур мекунанд. Масалан, дарро ба росткунча, офтобро ба доира ва гайра монанд мекунанд.

Кӯдакони синни томактабӣ бо душворӣ расмҳоро идрок мекунанд. Аз ин рӯ, ба мураббия ва қалонсолон зарур аст, ки диққати кӯдаконро дар вакти идрок ба ҳамаи ашёҳои дар расм (муҳим ва дуюминдараҷа) тасвир шуда ҷалб намоянд. Ҳангоми бо саволҳои «Дар расм чӣ тасвир шудааст?», «Бо ин ашё чӣ кор мекунанд?», «Ин бо ашё бо ашёи дигар чӣ гуна алоқамандӣ дорад?» муроҷиат намудани қалонсолон, кӯдак ашёҳои дар расм тасвир шударо пурра идрок карда метавонад. Кӯдакон кӯшиш мекунанд, ки ба мазмун, моҳият ва ашёҳои дар расм тасвир шуда, бештар диққаташонро равона намоянд. Аз ҷавобҳо ва нақли кӯдакон мураббия дониста мегирад, ки онҳо то чӣ андоза ашёҳои дар расм тасвир шударо идрок кардаанд, алоқаи байни онҳо мавқеи ҷойгиршавӣ ва аломатҳои онҳоро муайян карда метавонанд. Ин имкон медиҳад, ки минбаъд кӯдакон мушоҳидакор шаванд, мазмuni расмро дуруст дониста гиранд.

Мушоҳидai мутахассисон нишон дод, ки кӯдакон ҳамон расмҳоеро тез идрок карда метавонанд, ки ба мазмuni он сарфаҳм раванд ва номи расмро фаҳманд. Ин аз он ҷиҳат аст, ки нақши қалима дар инкишофи идрок хело қалон буда захирай луғавии кӯдаконро бой мегардонад.

Барои идроки вакт дар одам анализаторҳои маҳсус вучуд надорад. Вакт тавассути ҳаракат ва ритми фаъолияти ҳаётии набз, нафаскашӣ ва ё бо ёрии асбоби маҳсус – соат ҷен карда мешавад. Шахсони қалонсол вақтро ба воситаи анализаторҳои биной дониста мегиранд, ки ин анализатор ҳоло дар томактабиён ба таври кофӣ инкишоф наёфтааст.

Кӯдакони синни ҳурди томактабӣ дар нутқашон аз мағҳумҳои ба қисмҳои алоҳидai шабонарӯз вобаста буда, истифода баранд ҳам (пагоҳирӯзӣ, нисфирӯзӣ, шаб), бо вучуди он ҷориҷавии вақтро нодуруст идрок менамоянд. Кӯдакон дар ин давра мағҳумҳои ифодакунандаи дирӯз, имрӯз, пагоҳ, фардоро дуруст идрок накарда, дар нутқашон истифода бурда наметавонанд. Масалан, ба ҷойи он ки дирӯз метавонад гӯяд: «Мо пагоҳ ба ҳонаи библиям рафтем». Кӯдакони синни миёнаи томактабӣ доир ба қисмҳои алоҳидai вакт ва пайдарпайии он маълумотҳои аниқ ҳосил менамоянд. Масалан, ба саволи «Ин воқеа кай шуда гузашт?», бачаҳо ҷунин ҷавоб доданд: «Саҳари вақте, ки ман аз хоб бедор мешудам» ё «Бегоҳӣ вақте, ки ман аз боғча ба ҳона бар мегаштам» ва файраҳо [6, с.43].

Кӯдакони давраи қалон ва омодагӣ ба мактаб ҳангоми гутӯгӯй на танҳо аз қисмҳои алоҳидai шабурӯз, инчунин аз рӯзҳои ҳафта ва моҳҳо истифода мебаранд. Аз ин рӯ, ҳангоми ба қисмҳои алоҳидai рӯз шинос кардани кӯдакон ба мураббия ва қалонсолон зарур аст, ки ба онҳо сабабҳои ивазшавии шабонарӯзро фаҳмонанд, яъне он ба ҷойивазкуни офтоб вобастагӣ дорад, зоро рӯзона офтоб бо нурҳои худ қисми болоии заминро равshan мекунад ва ба мо гармӣ медиҳад. Вакте ки замин оҳиста – оҳиста дар гирди меҳвари худ ҷарҳ мезанад, ҷойи офтобро моҳ ва ситораҳо ишғол мекунанд ба ҷойи рӯз шаб мешавад. Ҷунин тарзи фаҳмондадиҳӣ дониши бачаҳоро оиди ивазшавии шабурӯз бой мегардонад.

Тадқиқотҳои гузаронидаи равоншиносон ҳаминонро собит менамоянд, ки идроки вакт дар кӯдакони синни томактабӣ бо фаъолият ва амалҳои мушаҳҳаси онҳо алоқаманд аст. Масалан, ба кӯдакон расмеро намоиш доданд, ки дар он духтарча бо

варзиши пагохирүй машғул аст ва баъд ба онҳо бо саволи зерин мурочиат намудаанд: «Дар ин расм шумо чиро мебинед?», «Духтарча чӣ кор карда истодааст?», «Кадом лаҳзай вақт дар расм тасвир шудааст?» қисми зиёди кӯдакон чавоб доданд, ки духтарча пагохирүй ба варзиши бадан машғул аст. Ё ин ки кӯдакон расми писарбачае, ки хоб аст тамошо карда, чавоб доданд: «Шабона вақте ки хаво торик мешавад, бачаҳо ва калонсолон хоб мекунанд». Гарчанде ки бо кӯдакони калони синни томактабӣ дар кӯдакистон як қатор корҳои фаҳмондадиҳро оид ба қисмҳои алоҳидаи шабурӯз бурда шавад ҳам, танҳо 35% онҳо қисми алоҳидаи шабонарӯзо дуруст муайян карда, ба хотир гирифта тавонистанду ҳалос. Вале қисми дигари кӯдакон фосилаҳои вақтро дуруст идрок карда натавонистанд.

Бояд гуфт, ки кӯдакони синни томактабӣ ашё ва расмҳои зебою серрангро бештар идрок мекунанд ва ҳатто нисбат ба онҳо ҳисси таваҷҷӯҳ зоҳир намуда, лаҳзаҳои таъсирбахшро дар хотир нигоҳ медоранд. Ҳамин ҷиҳати масъаларо мураббия ба эътибор гирифта, дар рафти корҳои фаҳмондадиҳӣ оид ба қисмҳои алоҳидаи шабурӯз аз расмҳои зебою серренг истифода баранд. Дар яке аз тадқиқотҳо барои муайян намудани сатҳи идроки шабонарӯзии кӯдакони синни калони томактабӣ ва тайёрӣ ба мактаб 4 расми рангаро пешниҳод карданд, ки ба қисмҳои алоҳидаи шабонарӯз таалуқ дошт. Дар расми якум манзараи пагохирүй тасвир шуда буд. Ранги осмон кабуд тасвир шуда, аз паси кӯҳҳо офтоб нурҳои зарди худро ба фазои беканор паҳн мекард. Дар расми дуюм манзараи нисфириӯзӣ тасвир шуда буд. Осмон ранги кабуди зарҷатоб дошта, офтоб дар мобайни осмон ҷойгир шуда буд. Дар расми сеюм манзараи бегоҳирӯзӣ тасвир шуда, осмон ранги хокӣ дошт ва офтоб ба паси кӯҳҳо фурӯ мерафт. Нурҳои офтоб ранги лочуварди хеле равшанро ба хотир меовард. Дар расми чорум манзараи шаб тасвир шуда буд. Осмонро пардаи сиёҳ фаро гирифта, моҳу ситораҳои медураҳшиданд.

Ҳамин тавр, чор намуди расмҳоро ба кӯдакон дар як вақт нишон дода, аз онҳо ҳоҳиш карданд, ки фарқияти расмҳоро нишон диҳанд ва гӯянд, ки ин манзараҳо ба кадом лаҳзаҳои шабонарӯзӣ рост меоянд. Инчунин ба кӯдакон расмҳоеро нишон доданд, ки бо фаъолияти мушаҳҳаси одамон алоқаманд буд. Масалан, писарбача аз хоб ҳеста истодааст, ҷавонзан ба кор меравад, духтарча аз боғча бар мегардад ва пирамард хоб меравад. Махсусан дикқати кӯдаконро ба ивазшавии ранги осмон ҷалб намуданд ва бо саволи зерин мурочиат карданд: «Вақте ки офтоб дар нимаи осмон бошад, ранги осмон чӣ гуна мешавад?». Аз рӯйи тағиیرёбии ранги осмон кӯдакон дар бораи қисмҳои алоҳидаи шабонарӯз маълумоти муайян ҳосил намуданд. Минбаъд озмоишҳо давом дода шуд ва дар машғулияти минбаъда ба ҳар як расм бо тағиیرёбии ранги осмон доираҳои ранга часпониданд: ба расме, ки манзараи пагохирӯзӣ доираи ранги кабуд, ба расме, ки манзараи нисфириӯзӣ тасвир шудааст, доираи ранги зард, ба расме, ки манзараи бегоҳирӯзиро ифода мекард доираи ранги хокӣ ва ба расми манзараи шаб доираи ранги сиёҳро часпониданд.

Натиҷаи озмоиш нишон дод, ки кӯдакони синни томактабӣ рангҳоро нисбат ба худи расм хубтар идрок мекунанд ва дар хотир нигоҳ медоранд. Масалан, кӯдакон доираи ранги кабудро идрок карда гуфтанд, ки ин ранг қисми пагохирӯзиро ифода мекунанд, ё ин ки доираи ранги сиёҳро ба шаб, ранги зардро ба нисфириӯзӣ ва доираи ранги хокиро ба бегоҳ алоқаманд намуданд.

Дар барномаи таълимию тарбиявии кӯдакистон идроки вақт тавассути машғулияти «Инкишофдиҳии тасаввуротҳои оддитарини математикӣ» ташкил ва гузаронида мешавад. Дар рафти ин машғулият кӯдаконро бо рӯзҳо, ҳафта ва моҳҳо шинос карда, дар бораи як ҳафта ҷанд рӯзро дар бар мегирад, як моҳ аз ҷанд ҳафта иборат аст, як сол аз ҷанд моҳ ва сол аз ҷанд фасл, ҳар як фасли сол аз ҷанд моҳ иборат аст шинос намуда, тасаввуротҳои онҳоро дар бораи вақт бой мегардонанд. Натиҷаи тадқиқотҳои донишҷӯёни шӯъбай ғоибонаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории ба номи А. И. Герсени шаҳри Санкт Петербург нишон дод, ки 50% кӯдакони давраи калон ва омодагӣ ба мактаб ба саволи «Як ҳафта аз ҷанд рӯз иборат аст?» ҷавоби дуруст дода тавонистанд. Ба саволи «Шумо кадом рӯзҳои ҳафтаро медонед?» ба таври ғуногун ҷавоб доданд. Бачаҳо рӯзҳои якшанбе, душанбе ва ҷумъаро нибат ба рӯзҳои сешанбе, ҷоршанбе, шанбе ва панҷшанбе хубтар медонанд ва дар хотир нигоҳ медоранд. Зоро ин рӯзҳо ба ҳаёти ҳар рӯза, фаъолият ва ҳолатҳои эмотсионалии кӯдакон вобастагӣ дорад, яъне рӯзи якшанбе рӯзи истироҳат аст ва рӯзи душанбе ҳатман ба кӯдакистон раванд. Рӯзи ҷумъа бошад, рӯзи охири ҳафта буда, дар пеш ду рӯзи истироҳат шанбе ва якшанбе ҳаст.

Дар зери мафхуми «ҳафта» Шумо чиро мефаҳмедин? кўдакони синни калони томактабий чавоб доданд, ки «Мо фақат рӯзҳоро медонем, ҳафттаро намедонем». Танҳо 30-34 % бачаҳои гурӯҳи тайёри ба мактаб рӯзҳои ҳафттаро дуруст ва пайдарпай номбар карда тавонистанду ҳалос. Бачаҳои ин синну сол рӯзи гузаштаро нисбат ба имрӯз ва рӯзи оянда дуруст дарк мекунанд. Дар барномаи таълимию тарбиявии кўдакистон пешбинӣ шудааст, ки ба бачагони синни калон ва тайёри ба мактаб на танҳо оиди рӯзҳои ҳафта, балки дар бораи моҳҳо маълумоти муайян додан зарур аст. Аз ин рӯ, ба мураббия ва шахсони калонсол лозим аст, ки донишҳои андӯхтаи кўдакони ин синнусолро оиди рӯзҳо ва ҳафта мустаҳкам карда, дар бораи моҳҳо ва фаслҳои сол маълумоти мушаҳҳас диханд.

Равоншиносон бо мақсади муайян намудани донишҳои кўдакон оид ба мафхуми сол, фаслҳои сол аз кадом моҳҳо иборат аст, бо чунин саволҳо муроциат намуданд: «Баъди ин моҳ кадом моҳ мешавад?». Бачаҳои синни калони томактабий ба саволи «Хозир кадом моҳ аст?» ҷавоби дуруст дода натавонистанд, vale 20% бачаҳои давраи тайёри ба мактаб ба савол дуруст ҷавоб доданд.

Инчунин аз бачагони ин синну сол ҳоҳиш карданд, ки номи моҳҳоро номбар кунанд. Танҳо 5% бачаҳои синни калон ва 20% бачаҳои давраи тайёри моҳҳоро дуруст номбар карда бошанд ҳам, vale ба пайдарпайии он риоя накарданд.

Бояд зикр кард, ки дар синни томактабий ба кўдакон идроки дурусти чоришавии дақиқаю соат низ бояд омӯзонида шавад. Давомнокии вақт дар ташкили иҷрои фаъолияти кўдакон аҳамияти калон дорад. Дуруст идрок намудани вақт ба кўдакон имконият медиҳад, ки онҳо фаъолияти худро ба накша гирифта, дар рафти иҷрои фаъолият вактро самаранок истифода баранд. Идроки дурусти вақт ба кўдакон аз он ҷиҳат зарур аст, ки онҳо ба мафхумҳои «баъд», «сони», «пагоҳ», «пас аз як ҳафта», «моҳи дигар» ва ғайра сарфаҳм рафта, дар рафти муошироти нутқӣ ин мафхумро дуруст истифода баранд. Идроки тдурусти вақт тасаввуроти кўдаконро оиди фаслҳои сол низ бой мегардонад. Онҳо мефаҳманд, ки моҳҳо ба фаслҳои сол вобаста буда, ҳар як ғасли сол аз моҳҳо алоҳида вобастааст.

Умуман ташаккули тасаввуроти бачагон оид ба вақт ба фаъолияти таълимии мактабии онҳо таъсири мусбат мерасонад. Дар натиҷа ин имкон медиҳад, ки бачаҳо ба речай рӯз риоя кунанд ва дар вақти муайян ба мактаб раванд, 45 дақиқа тоқат карда, дар паси партҳо нишаста машғули ин ё он фаъолият шаванд ва ё рӯзҳои истироҳатии худро пурсамар гузаронанд.

Бо мақсади тадқиқ намудани инкишофи эҳсосу идроки кўдакон омӯзишамонро дар кўдакистони шаҳри Душанбе гузаронидем. Барои нишон додани ҷараёни инкишофи эҳсосу идроки кўдакон мо тасмим гирифтем, ки тадқиқоти худро дар моҳҳо сентябр ва октябр соли 2019 ва февралу марта соли 2020 гузаронем. Мувофиқи накшай мушоҳидаамон дар мади аввал диққати мо ба масъалаи «Кўдак ҳангоми суханронӣ қолаби ашёро бо истифода аз шаклҳои геометрии содда: давра, квадрат, секунча ва ғайра фаҳмонда (ё дар бораи он пурсида) метавонад» равона шуд.

Натиҷаҳоро таҳлил намуда мо мебинем, ки дар ибтидои тадқиқот 21,8 % кўдакон ҳангоми суханронӣ қолаби ашёро бо истифода аз шаклҳои геометрии содда: давра, квадрат, секунча ва ғайра доштанашонро фаҳмонда (ё дар бораи он пурсида) метавонанд. Дар бештари кўдакон, яъне 77,1 % - онҳо ҳангоми суханронӣ қолаби ашёро бо истифода аз шаклҳои геометрии содда: давра, квадрат, секунча ва ғайра доштанашонро на ҳама вақт фаҳмонда (ё дар бораи он пурсида) метавонанд. Қисми камтари кўдакон, яъне 1,2 % дар ибтидои тадқиқот ҳангоми суханронӣ қолаби ашёро бо истифода аз шаклҳои геометрии содда: давра, квадрат, секунча ва ғайра доштанашонро фаҳмонда (ё дар бораи он пурсида) наметавонанд.

Баъди шаш моҳ дар боғча тарбия гирифтанашон, яъне дар қисмати дуюми тадқиқотамон моҳҳо январ ва феврали 2020 мо мушоҳида намудем, ки қисми бештари онҳо (58,2 %) ҳангоми суханронӣ қолаби ашёро бо истифода аз шаклҳои геометрии содда: давра, квадрат, секунча ва ғайра доштанашонро фаҳмонда (ё дар бораи он пурсида) метавонанд. Қисми камтари онҳо, яъне 41,8 % ҳангоми суханронӣ қолаби ашёро бо истифода аз шаклҳои геометрии содда: давра, квадрат, секунча ва ғайра доштанашонро фаҳмонда (ё дар бораи он пурсида) наметавонанд.

Ин ҳама маълумотҳо гувоҳи он ҳастанд, ки эҳсосу идроки кӯдакон дар ин муддат инкишоф ёфтанд.

Мувофиқи нақшай мушоҳидаамон дар мади дигар диққати мо ба масъалаи навбатӣ, яъне «Кӯдак дар бораи мавқеъи предмет дар фазо бо истифода аз чунин калимаҳо, ба монанди «чаптар», «росттар», «наздиктар», «дурттар», «поёнтар», «болотар» ва ғайра фаҳмонда ё пурсида метавонад» равона шуд.

Натиҷаҳоро таҳлил намуда мояшем, ки дар ибтидои тадқиқот 46,8 % кӯдакон дар бораи мавқеъи предмет дар фазо бо истифода аз чунин калимаҳо, ба монанди «чаптар», «росттар», «наздиктар», «дурттар», «поёнтар», «болотар» ва ғайра фаҳмонда ё пурсида метавонанд. Ҳангоми суханронӣ аз ин калимаҳо истифода мебаранд. Дар бораи бештари кӯдакон, яъне 50,2 % - онҳо гуфтан мумкин аст, ки дар бораи мавқеъи предмет дар фазо на ҳама вақт аз чунин калимаҳо, ба монанди «чаптар», «росттар», «наздиктар», «дурттар», «поёнтар», «болотар» ва ғайра фаҳмонда ё пурсида метавонанд. Қисми камтари кӯдакон, яъне 3,4 % дар бораи мавқеъи предмет дар фазо бо истифода аз чунин калимаҳо, ба монанди «чаптар», «росттар», «наздиктар», «дурттар», «поёнтар», «болотар» ва ғайра фаҳмонда ё пурсида наметавонанд.

Баъди шаш моҳ дар боғча тарбия гирифтанашон, яъне дар қисмати дуюми тадқиқотамон моҳҳои январ ва феврали 2020 мо мушоҳида намудем, ки қисми бештари онҳо (64,3 %) дар бораи мавқеъи предмет дар фазо бо истифода аз чунин калимаҳо, ба монанди «чаптар», «росттар», «наздиктар», «дурттар», «поёнтар», «болотар» ва ғайра фаҳмонда ё пурсида метавонанд. Дар бораи қисми камтари онҳо, яъне 35,7 % гуфтан мумкин аст, ки дар бораи мавқеъи предмет дар фазо на ҳама вақт аз чунин калимаҳо, ба монанди «чаптар», «росттар», «наздиктар», «дурттар», «поёнтар», «болотар» ва ғайра фаҳмонда ё пурсида метавонанд. Дар охири тадқиқот мо кӯдаконеро пайдо накардем, ки дар бораи мавқеъи предмет дар фазо бо истифода аз чунин калимаҳо, ба монанди «чаптар», «росттар», «наздиктар», «дурттар», «поёнтар», «болотар» ва ғайра фаҳмонда ё пурсида наметавонанд. Ин ҳама маълумотҳо гувоҳи он ҳастанд, ки идроки фазо ва вақти кӯдакон дар ин муддат инкишоф ёфтанд.

АДАБИЁТ

1. Архипова И.А. Подготовка ребенка к школе. Екатеринбург, 2004.
2. Барномаи давлатии рушди соҳаи тарбияи томактабӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2006-2010. – Душанбе, 2005.
3. Возрастная и педагогическая психология /Под. ред. А.В.Петровского. - М.: Просвещение, 1979.
4. Венгер Л., Л.С. Выготский и детская психология./ Дошкольное воспитание, № 9, 1986. – 33-35 с.
5. Гуткина А.И. Психологическая готовность к школе. Питер, 2006.
6. Дучина О.В., Коновалова И.О. Скоро в школу// Ребенок в детском саду № 5, 2005. – 35-70с.
7. Новикова Г. Психологопедагогическая подготовка к школе// Дошкольное воспитание - № 8 – 2005. - 95-100с.
8. Люблинская А.А. Детская психология. - М., Просвещение, 1971.
9. Мухина В.С. Детская психология, М., Просвещение, 1985.
10. Нарзуллоева М. Баъзе ҳусусиятҳои инкишофи психологии бачагони синни томактабӣ. - Душанбе, 1995. – С.102
11. Оила ва кӯдакистон: чӣ тавр кӯдакро ба мактаб омода намуд / Мачмуи маколаҳо. - Душанбе, 2006.
12. Проблемы развития раннего детства в Республике Таджикистан. – Душанбе, 2006.
13. Эльконин Д.Б. Детская психология. – М., Учпедгиз, 1960.

ХУСУСИЯТҲОИ ПСИХОЛОГИИ ЭҲСОС ВА ИДРОКИ КӮДАКОН

Дар маколаи мазкур сухан дар бораи зуҳуроти ҳусусиятҳои психологии эҳсосу идроки кӯдакон ва тадқики онҳо меравад. Қайд карда мешавад, ки масъалаи эҳсосу идроки кӯдакон дар ҷомеа яке аз масъалаҳои муҳим ва доимии фарҳанг ва ҷамъият мебошад. Аз ин рӯ, ҳалли он вазифаи рӯзмарраи психологҳо, сотсиологҳо ва педагогҳо мебошад. Маколаи мазкур ба тадқики эҳсосу идроки кӯдакон дар оила равона шудааст, ки ба ҳаёти оиласии одамони синну соли гуногуни ҷомеа таъсирбахш мебошад. Ин масъала дар тарбияи насли доною солим нақши муҳим мебозад. Кӯдаки доною солим нишонаи ободӣ ва хушбахтии оила аст. Масъалаи омӯзиши эҳсосу идроки кӯдакон ҳамчун унсури пешрафти шаҳс ва ҷомеа дар илмҳои психология ва педагогика мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Мушоҳидаҳои мо ва таҳлили маводҳои бадастоварда нишон медиҳанд, ки дар давоми шаш моҳи тадқиқоти гузарондаи мо эҳсосу идроки кӯдакони дар боғча тарбиягиранда инкишоф мейбанд, яъне фарзияни тадқиқоти мо «Ҷомеа қодир аст, ки эҳсосу идроки кӯдаконро инкишоф дихад” тасдик гардид. Дар ҳақиқат, агар кӯдакони синну соли томактабӣ дар боғчаҳои кӯдакон дар зери тарбияи мутахассисони соҳибқасб қарор дошта бошанд, аз нигоҳи психологӣ онҳо инкишоф мейбанду ба фаъолияти мактабӣ бештар омода мегарданд.

Калидвожаҳо: тадқиқоти психологӣ, кӯдак, эҳсос, идрок, боғча, ташхис, тарбия, инкишоф.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОЩУШЕНИЕ И ВОСПРИЯТИЕ ДЕТЕЙ

В данной статье речь идёт об исследовании проявления психологических особенностей ощущений и восприятий детей. Отмечается, что проблема ощущение и восприятие детей является одним из постоянных и важных в культуре и обществе. Поэтому этот вопрос является повседневной проблемой для психологов, социологов и педагогов. Данная статья направлена на исследование ощущения и восприятия детей в семье и обществе, так как данная проблема влияет на всех членов семьи и общества. Решение проблем ощущения и восприятия детей способствует целенаправленному воспитанию подрастающего поколения. Умный ребёнок в семье является признаком благополучия семьи. Проблема исследования ощущения и восприятия детей, изучается как компонент успешного становления личности в психологической и педагогических науках. Наши наблюдения и анализ полученных данных показывают, что в течении шести месяцев, которые продолжались эксперименты у детей воспитывающихся в детском саду более благополучнее развивались ощущения и восприятия. Таким образом, наша гипотеза о том, что общество способна развивать ощущение и восприятие подтвердилась. Если дети будут воспитываться под руководством профессиональных специалистов, тогда ощущение и восприятие у них становится более развитым.

Ключевые слова: психологическое исследование, ребенок, ощущение, восприятие, садик, диагностика, воспитание, развитие.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF CHILDREN'S FEELING AND PERCEPTION

In this article, we are talking about the study of the manifestation of psychological features of children's touch and perception. It is noted that the problem of children's perception and perception is one of the most constant and important in culture and society. Therefore, this issue is a daily problem for psychologists, psychologists and teachers. This article is aimed at studying the perception of children in the family and society, as this problem affects all members of the family and society. The solution to the problem of children's touch and perception contributes to the purposeful upbringing of the younger generation. A smart child in the family is a sign of the family's well-being. The problem of research is the perception of children, which is studied as a component of successful personality development in psychological and pedagogical Sciences. Our observations and analysis of the data obtained show that during the six months that the experiment lasted, children who were brought up in kindergarten developed a more unfavorable sense of touch and perception. Thus, our hypothesis that society is able to develop a sense of touch and perception has been confirmed. If children are brought up under the guidance of professional specialists, then their perception and perception will become more developed.

Keywords: psychological research, child, touch, perception, kindergarten, diagnostics, education, development.

Сведения об авторе: Гурезов Ф. – магистрант кафедры психологии факультета философии Таджикского национального университета. Тел.: **901-99-13-15**

Information about the author: F. Gurezov – master's student of the Department of psychology of the Tajik national University. Phone: **901-99-13-15**

ШАХСИЯТ ВА ИНКИШОФИ ОН ДАР КӯДАКОН

**Хоҷаев Д.А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Ҳар тифле, ки ба дунё меояд фард ҳисобида мешавад, зеро ў танҳо мавҷудоти биологӣ аст. Дар баробари бо муҳит ва атрофиён муносибат пайдо намудан ва муошират кардан, ў дорои як қатор хусусиятҳое мешавад ва бо ин хусусиятҳои худ аз дигарон фарқ карда меистад. Ба дунё омадан, кӯдак аллакай дорои хусусиятҳое мебошад, ки барои ҳамаи кӯдакони навзод хосанд ва ҳамаи онҳо бояд аз ҷиҳати физиологӣ, равонӣ ва иҷтимоӣ роҳи дарозеро рушд диханд.

Рушди шахсияти кӯдак раванди мураккабест, ки ба рушди ҷисмонӣ ва муҳити иҷтимоии атроф вобаста аст. Ин раванд ба таври баробар сурат намегирад, ё бо суръати баланд ё рушди тадриҷӣ ва суст фарқ мекунад. Ҳар як синну сол хусусиятҳо ва ниёзҳои худро дорад, аз ҷумла дар ҷомеа ва таваҷҷӯҳи волидайн. Шахсият модарзодӣ нест, балки дар натиҷаи рушди фарҳангӣ ва иҷтимоӣ ба вучуд меояд. Ҳатто Л.С. Выготский мағҳуми "шахсият" -ро ҳамчун принсипи вахдати аффект ва ақл таҳия кардааст. Рушди шахсияти кӯдак ду ҷонибро дар бар мегирад. Яке аз онҳо ин аст, ки кӯдак тадриҷан дарк кардани ҷойгоҳи худро дар ҷаҳони атроф оғоз мекунад.

Ҷониби дигар рушди эҳсосот ва ирода аст. Онҳо тобеияти мотивҳо буда, устувории рафтторро таъмин мекунанд.

Ҳама хосиятҳои асосӣ ва сифатҳои асосии инсон дар кӯдакӣ ташаккул мейбанд, ба истиснои он хусусиятҳое, ки бо ҷамъоварии таҷрибаи ҳаётӣ ба даст оварда шудаанд ва пеш аз ба синни муайян расидани инсон пайдо шуда наметавонанд.

Дар күдакй чанбаҳои асосӣ ташаккул мейбанд:

1. ҳавасмандкунӣ (манфиатҳо, ҳадафҳое, ки ў мегузорад);
2. асбобӣ (воситай расидан ба ҳадаф);
3. хислатҳои шахсият (табъ, хислат, рафткор, одат).

То ба охир расидани мактаб шахсият асосан ташаккул мейбад ва он хусусиятҳои инфириодии хусусияти шахсӣ, ки күдак дар солҳои мактабӣ ба даст меорад, одатан дар тамоми ҳаёти минбаъдаи ў боқӣ мемонад. Дар давраи күдакӣ якчанд давраҳое мавҷуданд, ки ба ташаккули гурӯҳҳои алоҳидаи хислатҳои шахсии күдак ҳассосанд:

1. Давраи ҳассоси ташаккули майлу ҳавасмандии аввалини шахс хислати күдакии томактабӣ аст: хислатҳои шахсии асосии услубӣ ва қисман инструменталӣ ташаккул мейбанд.

2. Синну соли мактабии хурд ва оғози синну соли наврасӣ - солҳои рушди босуръати қобилиятҳо.

3. Синну соли мактабӣ вақти рушди мусоиди муносибатҳои ахлоқӣ ва ҷаҳонбинӣ мебошад.

Раванди рушди зеҳнӣ күдакон нисбат ба раванди камолоти шахсӣ то андозае тезтар ва барвакӯттар ба анҷом мерасад. Мутаасифона қисмати ками волидон медонанд, ки чӣ гуна шахсияти күдак ташаккул мейбад ва аҳамияти ин марҳила маҳз дар чист. Ва ин марҳиларо як навъ нуқтаи ибтидой ҳисобидан мумкин аст, ки бояд дар бисёр ҷанбаҳо дар муносибатҳои байни волидон ва күдак тағириот ба амал ояд. Күдаке, ки худро ҳамчун шахс эҳсос мекунад, муносибати дигари тарбиявиро талаб мекунад, вай бо одамони атроф ба тариқи дигар муошират месозад.

Бисёре аз волидон ва дар умум одамон мағҳумҳои «шахсият» ва «фардият»-ро омехта мекунанд. *«Фарзанди ман аллакай шахсияти комилҳуқуқ аст, ў афзалиятҳои худро дорад, гӯши кардани мусиқии попро бад мебинад, аммо классиконро дӯст медорад»*, мегӯяд модари күдаки ҷорҷора бо ифтихор. Дар ҳамин ҳол, равоншинос ўро ислоҳ мекард: муҳаббат ба баъзе мусиқӣ дар күдаки ширмак дар бораи хусусиятҳои на шахсияти ў, балки фардияти ў сухан мегӯяд. Инчунин хусусиятҳои хислат, малакаи муошират ва ф.

Кай гуфта метавонем, ки күдак худро ҳамчун як шахс мешиносад? Равоншиносон якчанд меъёрҳои муҳимро муайян мекунанд: күдак ҷонишини шахсиро пурра истифода мебарад; ў қодир аст, ҳатто дар сатҳи оддитарин, худро тасвир қунад (намуди зоҳирӣ, хислат), дар бораи эҳсосот, ангезаҳо ва мушкилоти худ нақл қунад; ў малакаҳои худидоракуниро дорад; Ҳамин тарик, ғазабҳои күдакона бо сабаби ноҷистарин, масалан, аз ҳаридани бозича ё идомаи сайр дар боғ саркашӣ кардани шумо, нокифоягии рушди шахсиятро нишон медиҳад; ў фахмиши ибтидоии ҷизҳои «хуб» ва «бад» -ро дорад ва қодир аст аз номи «нек» «бад»-ро тарқ қунад ва аз ҳоҳишҳои лаҳзаини худ барои манфиати умум даст қашад.

Күдак дар қадом синну сол дорои каму беши шахсияти ташаккулӯфта мегардад? Дар асоси меъёрҳои дар боло овардашуда, маълум мешавад: на пештар аз ду-солагӣ (чун қоида, пас аз он ки шумо ба күдак сухан гуфтанро ёд дихед ва ў тавонистааст на танҳо андешаҳои худро ба дигарон нақл қунад, балки дар бораи амалҳои худ низ мулоҳиза қунад). Одатан, равоншиносон синни сесоларо ҳамчун як нуқтаи муҳим бо пайдоиши худогоҳии күдак қайд мекунанд. Ҳамзамон, дар синни 4-5-солагӣ, ў худро ҳамчун шахсияти дорои хусусиятҳои муайян ва дар системаи муносибатҳо бо олами беруна «дарунсоҳташуда» комилан дарк мекунад.

Дар баробари ҳамин муносибату муошират бо атрофиён дар синни се солагӣ оҳиста-оҳиста дорои хусусиятҳои шахсият мешавад. Ба суръат ва бомувафақияти ташаккули шахсияти күдак таъсири муҳимро атрофиён ва муҳити ихотакарда мебозанд.

Ба давраҳо ҷудокунии инкишофи психикӣ. Дар солҳои охир илми психология дар масъалаи ба давраҳо ҷудокунии синну сол ба принципҳои таъриҳӣ ва фаъолият такя мекунад, ки аз тарафи олимони маъруф П. П. Блонский, Л. С. Виготский, С. Л. Рубинштейн, А. Н. Леонтьев ва Д. Б. Элконин таҳқиқ шудааст. Ҳақ бар ҷониби Л.С. Виготский аст, ки маҳз ҷараёни инкишоф бояд асоси ба давраҳо ҷудокунии синнусол гардад.

Масъалаи ба давраҳо ҷудокуни инкишофи психикӣ яке аз проблемаҳои мухимтарини психологияи синну сол ва педагогӣ мебошад. Ҳусусиятҳои давраҳои синнусолиро надониста, ягон масъалаи инкишофи маърифатӣ ва ташаккули шахсияти бачагонро дуруст ҳал кардан имконнозазир аст. Илова бар ин, тамоми кори таълиму тарбия чӣ дар муассисаҳои томактабӣ ва чӣ дар мактаб вобаста ба давраҳои синнусолӣ ба роҳ монда мешавад. Ин аст, ки аксари олимони бо инкишофи кӯдак сару кор дошта, ба монанди Арасту, Ибни Сино, Я. А. Коменский, Ж. Ж. Руссо, А. Дистервег, Ж. Пиаже, В. Штерн, А. Ҳазелл, А. Валлон, З. Фрейд, Э. Эриксон, П. П. Блонский, Л. С. Виготский, А. Н. Леонтьев, Л. И. Божавич, Д. Б. Элконин ва дигарон синну солро ба давраҳои муайян чудо намудаанд. Онҳо дар ин масъала принципу меъёрҳои гуногунро ба асос гирифтаанд. Бо вучуди тадқиқотҳои навин, ин проблема дар маркази диққати олимон хоҳад монд [1, с.34-35].

Ҳар як синну сол як марҳалаи маҳсуси инкишофи психикӣ буда, маҷмӯи тағириотҳои ба худ хоси таркиби шахсияти фардро дар назар дорад. Мувофиқи ақидаи Л.С. Виготский “синну сол як давра ё зинаи муайяни инкишофт ба ҳисоб меравад, ки дар он қонуниятиҳои умумии инкишофт ифодай хоси худро мейбанд. Ҳангоми гузариш аз як зинаи синнусолӣ ба зинаи дигар маҷмӯи ҳусусиятҳое ба вучуд меоянд, ки дар зинаҳои пештара дида намешуданд ва ҷараёни инкишофт низ тағиир мейбад” [2, с.45].

Тарбияи шахсияти кӯдак. Таълими шахсияти кӯдак як раванди хеле душвор ва тӯлонӣ аст. Дар ин мақола мо дар бораи тарбия дар маҷмӯъ сӯҳбат карда, масъалаи тарбияи шахсияти кӯдакро муфассалтар баррасӣ ҳоҳем кард. Тарбияи шахсияти кӯдак чӣ гуна аст? Тавре ки маълум шуд, ҳар яки мо консепсияи асосии худро дорем, ки онро ба қалимаи “тарбияи шахсият” дохил мекунем. Барои баъзеҳо ин танҳо интизом ва фармонбардорӣ аст, барои дигарон таҳсил ба ҷазо баробар аст, барои баъзеҳо рушди фаъолонаи қобилиятҳои кӯдак аст. Вақте ки шумо кӯдакро таъриф мекунед, оё ин таълими шахсӣ аст? Ва вақте, ки шумо бо шавҳаратон дар назди тифлатон муноқиша мекунед?

Тамоми мушкилот дар он аст, ки мо аксар вақт ба он аҳамият намедиҳем, ки тарбияи шахсият танҳо имрӯз, фардо, ҳозир ё бо мурури замон буда наметавонад, зоро тарбия доимо ва пайваста, ҳамеша сурат мегирад. Дар ин робита, мо бояд дар бораи он фикр кунем, ки мо чӣ гуна рафткор мекунем, дар паҳлӯи фарзанди худ, чӣ гуна арзишҳоро ба воя мерасонем. Ва агар шумо аксар вақт дар хона набошед, пас хуб фикр кунед, ки кӯдакро кӣ ва чӣ гуна тарбия мекунад ва ба ки боварӣ мекунед ўро.

Ҳама чиз аз оила сарчашма мегирад ва он дар асл ҷунун аст. Мактаб, ҷомеа, дӯстон, табиатан, осоре боқӣ мегузоранд, аммо асос, намунаи рафткор, тарзи муюшират, ҳама чиз аз оила гирифта шудааст. Он ҷизе, ки кӯдак дар кӯдакӣ мебинад ва мешунавад, барои ў меъёр ва меъёрҳои рафткор ҳоҳад буд. Азбаски қоидаҳои рафткор дар ҷомеа барои ў ҳанӯз маълум нест, меъёри ў волидон ва дигар аъзои оила мебошад, дарвоҷеъ, он намунаи рафттори онҳост, ки ў нусхабардорӣ мекунад, ки тарбияи шахсияти кӯдакро ба ёд меорад.

Дар синни ҳурдсолӣ, аксар вақт мушоҳида кардан мумкин аст, ки чӣ тавр, масалан, духтар ба яке аз аъзои оила бо ҳамон суханон ва бо ҳамон гуна интонация бо модар муроҷиат карданро оғоз мекунад ва писар услуби рафттори падарро пурра нусхабардорӣ мекунад. Тарбияи шахсияти кӯдак ана ҳамин тавр зоҳир мешавад. Ҷиҳозиҳои мешавад, ҳамон қадар хислатҳо ва рафтторҳои ба падару модари худ монанд инкишофт мейбанд.

Тарбияи шахсияти кӯдак раванди мақсадноки ташаккули шахсияти комил барои омодагӣ ба иштирок дар ҳаёти иҷтимоӣ, истеҳсолӣ ва фарҳангӣ мебошад. Ҳадафи асосии тарбия оғози ҳаёт аст. Аз ин сабаб, набояд шароити аз ҳад сабук фароҳам овард ва ҳалли тайёрро пешниҳод кард, бештар ба кӯдак «асои моҳидорӣ дидад, на моҳӣ». Ҳадаф тарбияи инсони комилхуқӯқ ва ҳудбовар аст ва бидуни тасмимҳои мустақил ин имконнозазир аст.

Нақши бозӣ дар инкишофи шахсияти кӯдак. Бозӣ яке аз фаъолиятҳои асосӣ, пешбаранда ва инкишофдиҳандай шахсияти кӯдакони синни томактабӣ ба шумор меравад. Дар рафти бозӣ кӯдак мушоҳидаҳои ҳаёти ҳаррӯза, дониш ва таҷрибаҳои андӯҳтаи худро ба таври васеъ истифода бурда, ба қалонсолон пайравӣ мекунад, дар онҳо ҳаёту зиндагии қалонсолонро инъикос карда, маҳорат ва малакаҳои

мехнатиашро ташаккул медиҳад. Агар дар синни 4-солагӣ бозӣ хусусияти кӯтохмуддатӣ дошта бошад, минбаъд он дуру дароз давом карда, характери колективӣ, гурӯҳӣ, бомақсадӣ ва эҷодкорӣ пайдо намуда, муносибати байниҳамии кӯдакон ташаккул меёбад.

Психологон паҳлӯҳои гуногуни фаъолияти бозиро тадқиқ карда (А. В. Запорожес, А. И. Сигорский, П. Ф. Каптеров, А. Н. Леонтьев, Д. Б. Элконин, П. Ф. Лесгафт) нишон доданд, ки кӯдак дар рафти бозӣ муҳити атроф, олами воқеӣ ва тарзи зиндагии калонсолонро инъикос мекунад. Ўҳаётӣ калонсолонро мушоҳида мекунад, ба онҳо пайравӣ мекунад, дониш вакт таҷрибаи онҳоро аз худ карда, дар бозии худ инъикос менамояд. Ба ҳамин восита ба зиндагӣ тайёрӣ мебинад. Фаҳмида мегирад, ки ҳар як фаъолият аз одам риояи қоидаҳои рафтӣ, гуфторро талаб мекунад.

Агар кӯдакони синни хурд бештар бо ашёҳо мустақилона бозӣ карданро дӯст доранд, дар 5-7 солагӣ бозиҳои онҳо характери гурӯҳӣ ва колективӣ пайдо мекунад. Дар бозиҳои колективӣ ҳар як кӯдак кӯшиш мекунад, ки имконот ва лаёқати худро бештар зоҳир намуда, ба боварии калонсолон сазовор гардад. Бозӣ воситай инкишофи фаъолияти маърифатии кӯдакон ба шумор рафта, маҳорат ва малакаҳои меҳнатии кӯдаконро инкишоф медиҳад.

Дар таълимоти ҳазрати Муҳаммад (с) оиди инкишофи ақлии кӯдак дар фаъолияти бозӣ андешаҳои муҳим ба ҷашм мерасад, масалан: «Чӣ қадре, ки кӯдак ба бозӣ машғул шавад, ҳамон қадар боиси афзоиши ақли дар калонсолии ўмегардад» [7, с.41].

Гуфтан мумкин аст, ки дар рафти бозӣ фаъолияти ратсионалии кӯдакон зина ба зина инкишоф мёбад ва онҳоро ба фаъолияти таълимӣ ва меҳнатӣ омода месозад. Ҳар қадре, ки кӯдак бо ашёҳои нав шинос шавад, бо онҳо муносибат карда, хусусияти онҳоро дониста мегирад, ҳамон қадар заҳираи луғавиаш бой мегардад, фикррониаш аниқу равшан шуда, маҳороти муқоисавӣ ва ҷамъбаскуниаш инкишоф мёбад.

Тафаккур – се намуди тафаккур дар синни томактабӣ: а) аёнӣ-амали; б) аёнӣ-образӣ; в) қалимагӣ-маъногӣ мешавад. Аввал кӯдак бо ашёҳои нав шинос шуда, ба онҳо амалро иҷро мекунад ва дар рафти он хусусияти ашёҳоро дониста мегирад, пас аз иҷрои амали зоҳирӣ-психикӣ ба амали ботинӣ-психикӣ мегузарad. Бо дидани тасвири ашё образи онро пеши назар оварда, медонад, ки ин ашё чӣ гуна хусусият дорад, онро чӣ тавр истифода мебаранд, он барои чӣ лозим аст. Кӯдак расми пиёла, қошуқ, табақчаро дид ба саволи «Ин ашё барои чист?» бе душворӣ ҷавоб медиҳад. Минбаъд тафаккури кӯдак дар муҳокимарониҳои мантиқӣ, амали фикрӣ ва амали «барои худ» ба воситай нутқи ботинӣ ва истифодаи маҷмӯи «каломатҳо, рамзҳо» зоҳир мешавад. Кӯдак акнун дар бораи он ашёҳое сухан меронад, ки дар айни замон эҳсосу идрок намекунад. Образи ашёро ба хотир оварда, дар бораи он муҳокима меронад. Тафаккури қалимагӣ ва нутқии вай бо суръат инкишоф мёбад. Кӯдак ба нутқронии калонсолон бештар диққат дода, ба моҳият ва мазмуни онҳо сарфаҳм мерафтагӣ мешавад.

Нутқ – ҳодисаи психикиест, ки тавассути забон ифода мегардад. Инкишофи нутқ дараҷаи инкишофи тафаккурро ифода менамояд. Вобастагии сифатии тафаккур бо нутқро К. Д. Ушинский, Л. С. Виготский, Л. С. Рубинштейн, А. Р. Лурия қайд карда буданд. Нутқ ба инкишофи тафаккур замина мегузорад. «Нутқ – ин воситай инкишофи фикр буда, ҳар қадре, ки кӯдак забонро тезтар аз худ кунад, ҳамон қадар донишро ба осонӣ ва ба пуррагӣ аз худ мекунад» [8, с.104].

Нутқи кӯдак ҳамон вақт инкишоф мёбад, ки агар қалимаҳоро худаш талаффуз кунад, фикрашро ифода намояд. Нутқ дар муоширати кӯдак бо ҳамсолон, калонсолон, дар рафти фаъолияти бозӣ, таълимӣ, меҳнатӣ инкишоф мёбад. Нутқи кӯдакони синни томактабӣ дар рафти машғулияты инкишофи нутқ, шиносӣ бо адабиёти бадӣ, таёри ба таълими савод инкишоф ёфта, дар рафти машғулияти инкишофдиҳии тасаввуротҳои оддитарини математикий, санъати тасвирий, хештаншиносӣ, ҳалқомӯзӣ ташаккул ёфта, заҳираи луғавии онҳо бо мағҳумҳои барояшон нав бой мегардад. Онҳо фаҳмида мегиранд, ки як қалима маънои дигар ҳам доштааст. Масалан, қалимаи «Падар» - ро бо қалимаи «Дада», «Ота», қалимаи «Модар» - ро бо қалимаи «Оча» иваз кардан мумкин аст.

Хаёл – яке аз протсесҳои дигари маърифатӣ хаёл ба ҳисоб меравад ва масъалаи инкишофи хаёли кӯдакони синни томактабӣ яке аз масъалаҳои муҳим

махсуб ёфта, дар соҳаи психологияи бачагона нисбатан кам тадқиқ карда шудааст. Натиҷаи тадқиқотҳои психологи намоён Л. С. Виготский нишон медиҳанд, ки хаёл дар рафти фаъолиятҳои гуногун (бозӣ, таълим, меҳнат) зина ба зина инкишоф меёбад [9, с.56].

Л. С. Виготский хаёлро ҳамчун фаъолияти мустақили психикӣ ба қалам дода, таъкид мекунад, ки «хаёл ҳам ба монанди дигар фаъолиятҳои психикӣ (эҳсос, идрок, тафаккур, хотир) олами воқеиро инъикос намуда, инкишофи он аз синни томактабӣ оғоз меёбад. Ҳар чӣ қадаре, ки кӯдак зиёдтар дида, шунида, аз сар гузаронад, ҳар чӣ қадаре, ки онҳоро бештар аз худ кунад, ҳамон қадар аломати ашёҳоро дониста мегирад ва хаёли ўсермаҳсул мегардад» [10, с.85]. Ақидаҳои Л. С. Виготскийро доир ба масъалаи хаёл минбаъд психологон Т. А. Репин, Л. С. Славина, Ф. И. Фрадкина ва чанде дигарон инкишоф дода, қайд карданд, ки хаёли кӯдакони синни томактабӣ дар рафти фаъолиятҳои сермаҳсул: расмкашӣ, суробсозӣ, гулмонӣ, фаъолияти бозӣ, маҳсусан бозиҳои нақшдору мазмуннок, инчунин ҳангоми шунидани афсонаю ҳикояҳо ва тамошои филмҳои тасвирий инкишоф меёбад [11, 78].

Нақши омилҳои иҷтимоӣ дар ташаккули шахсият. Рушди шахсӣ дар кӯдакӣ зери таъсири ниҳодҳои гуногуни иҷтимоӣ: оила, мактаб, муассисаи олий, васоити аҳбори омма (ВАО) ва муошират ба амал меояд. Дар раванди ташаккулебии шахсият аз як то сол оила бартарӣ дорад. Дар кӯдакии томактабӣ муошират бо ҳамсолон, дигар калонсолон, ба оила илова карда мешавад. Ҳангоми қабул ба мактаб: ҳамсолон, муаллимон, баъзе фанҳо ва корҳо, ВАО. Аз наврасӣ: муошират бо ҳамсолон, дӯстон. Баъдан худидоракунӣ ва худтарбияномай ба вучуд меояд.

Бо калонсолӣ нақши оила коҳиш меёбад; дар солҳои аввали зиндагӣ (модар доимо нигоҳубин мекунад ва муошират мекунад). Аз 3-солагӣ ба ташаккули нутқ - итоат ба стандартҳои интизомӣ ва гигиени фаъолона таъсир мерасонад. Дар синни томактабӣ оила ташаккулебии кунҷковӣ, истодагарӣ, худбаҳодиҳӣ, хоҳиши расидан ба муваффақият, муошират ва ғайра оғоз меёбад. Ҳангоми дохил шудан ба мактаб, оила ба ташаккули баъзе хусусиятҳои шахсият, ки барои омӯзиши муваффақ ва муошират заруранд, дикқат медиҳад. Дар давраи наврасӣ муносибати бозъти мод бо наврасон дар оила зарур аст.

Л.С. Виготский муҳити иҷтимоиро ҳамчун манбаи инкишофи психикӣ ҳисобида, мағҳуми «Вазъияти иҷтимоии тараққиёт» - ро ҷорӣ намудааст. Дар ҳар давраи синнусолӣ байнӣ кӯдаку муҳити атроф муносибати ба худ хоси ягонаву нотакрор ташаккул меёбад, ки муносибати иҷтимоӣ буда, раванди инкишофи фардро муайян менамояд. Вазъияти иҷтимоии тараққиёт барои ба вучуд омадани навовариҳои психологӣ мусоидат менамояд [4, с.69].

Навоварӣ – ҳамон навъи таркиби шахсияту фаъолият ва дигаргуниҳои психологӣ – иҷтимоиро ташкил мекунад, ки дар ин ё он зинаи синнусолӣ бори аввал ба вучуд омада, тамоюли шуур, муносибати фардро ба муҳит, ҳаёти ботинию берунӣ, хулас равиши инкишофро муайян менамояд. Тағиیر ёфтани шахсияти бача ва шуури ў дар навбати худ онро мефаҳмонанд, ки вазъияти кӯҳнашудаи тараққиёт ба талаботҳои нав мувофиқат намекунад. Натиҷаи он зиддиятҳои диалектикаи буда, дар бӯхрони синнусолӣ инъикос менамояд [5, с.34-35].

Барои мисол вазъияти иҷтимоии тараққиёти кӯдакони навзодро ду хусусиятҳои ба ҳам муқобил ташкил менамояд. Аз як тараф, навзод ҳамчун ҷисми заиф ва нотавон ба дунё меояд ва тамоми талаботи ўро калонсолон қонеъ месозанд. Аз тарафи дигар, ў ҳанӯз воситаи муҳими муошират, нутқро намедонад. Ҳаминтарик, дар давраи навзодӣ дар зиддияти байнӣ афзалиятҳои баландтарини иҷтимоӣ ва имконияти камтарини муошират таҳқурсии инкишофи кӯдак гузошта мешавад.

Ҳамин тарик, дар асоси ба ҳисоб гирифтани қонуниятиҳои дохилии инкишофи бачагон синну солро аз рӯйи меъёри психологӣ ба давраҳо ҷудо мекунанд.

Дар ҳар як зинаи синнусолӣ номавзунии инкишоф ва тафовутҳои фардӣ мушоҳида мешавад, ки натиҷаи фарқияти табии, шароити фардии ҳаёту фаъолият ва таълиму тарбия мебошад. Аз ин лиҳозӣ, дар рафти муносибат на танҳо хусусиятҳои синнусолӣ, инчунин фарқиятҳои фардӣ ба эътибор гирифта шаванд, то ки натимчаи таълим бо маҳсул ва муносибати мувофиқ

Таъсири институтҳои иҷтимоӣ, ба рушди шахсияти кӯдак на мустақиман, балки тавассути гурӯҳҳои хурд таъсир мерасонанд. Инҳо аъзои оила, ҳамсинфон,

ҳамсафарони хонагӣ ва шахсони алоҳида мебошанд. На он қадар муошират, балки муносибат бо ин одамон рушди шахсиятро муайян мекунад. Ин рушд танҳо дар ҳолати муносибатҳои ба қадри кофӣ мусоид, ки дар он система соҳта ва фаъолият мекунад, метавонад ба таври муқаррарӣ идома ёбад: 1) дастгирӣ, 2) эътиимод; 3) ошкорбаёни; 4) кӯмак.

Ҳангоми муошират ғояҳои каму беш устувори кӯдак дар бораи худ ба миён меоянӣ. Онҳо ҳамчун як инъикоси мустақим дар зеҳни ў дар бораи андешаҳои атрофиён дар бораи ў амал мекунанд.

Дар фаъолиятҳое, ки барои кӯдак дастрасанд, шаклҳои муносиби муошират ташаккул мейёбанд, ки дар он кӯдак қоидаҳо ва меъёрҳои муносибатҳои инсониро меомӯзад, талаботро ташаккул медиҳад, манфиатҳо ва мотивҳоеро ташаккул медиҳад, ки онҳоро минбаъд пеш мебарарад. Меҳнат барои ташаккули шахсияти кӯдак имкониятҳои бештар фароҳам меорад. Бисёр шаклҳои он хусусияти колективӣ доранд ва лаҳзаҳои муоширатро дар бар мегиранд.

Методҳои тадқиқи инкишофи шахсияти кӯдакон. Дар зери мағҳуми мушоҳида идроқи максадноки объектҳоро мефаҳманд. Мушоҳидаро модари илм шуморидан мумкин аст, зоро ҳамагуна донишҳои илмӣ аз мушоҳидаи зинда ибтидо гирифтаанд. Мушоҳида дар миёни методҳои тадқиқотии психология низ аз ҳама қадимтар ва дар айни замон содда ва дастрастарин ба шумор меравад. Ин метод ҳамчун методи илмии эмпирикӣ ҳанӯз аз ҷаҳоряки аввали асри XIX дар тадқиқоти психологӣ васеъ истифода бурда мешуд. Аввалин истифодабарандагони мушоҳидаи илмии психологӣ ҳуҷтур - психиатрҳо буданд, ки дар клиникаҳо рафтори беморони ҳудро ба таври систематикӣ мушоҳида намуда, натиҷаҳои онро қайд ва таҳлил менамуданд. Ин метод айни замон дар соҳаҳои психологияи клиникӣ, иҷтимоӣ, педагогӣ ва синнусолӣ, психологияи меҳнат ва дигар соҳаҳо, ки дар онҳо бақайдигирии рафтори табиии одам дар шароитҳои барои ў одатӣ аҳамияти муҳим дорад ва таъсири озмоишгар раванди ҳамкории одамро бо муҳит вайрон месозад, истифода бурда мешавад.

Дар илми психология намудҳои гуногуни методи мушоҳидаро фарқ мекунанд, аз ҷумла: мушоҳидаи мунтазам ва гайримунтазам, мушоҳидаи «кулӣ» ва интихобӣ, мушоҳидаи ошкоро ва маҳфӣ мушоҳидаи бавосита ва бевосита, мушоҳидаи воридшуда, мушоҳидаи лонгитюдӣ (дарозмуддат) ва инчунин ҳудмушоҳида.

Мушоҳидаи тадқиқотӣ аз рӯи тартиби муқарраргардида гузаронида мешавад ва он аз ҷунин давраҳо иборат аст: 1) муайян кардани предмети мушоҳида (рафтори тадқиқшаванда), объекти мушоҳида (фард ё ғурӯҳи алоҳида) ва вазъияте, ки мушоҳида бояд дар он сурат гирад; 2) интихоби усули (намуди) мушоҳида ва тарзи бақайдигирии он; 3) тартиб додани барнома ё нақшаи мушоҳида (вазъият, объект, вақт); 4) интихоби методи коркарди натиҷаҳо; 5) коркардабарой ва шарҳи маълумоти бадастовардашуда.

Хулоса рушди шахсияти кӯдак раванди сода ва оддӣ набуда, балки раванди мураккабест, ки ба рушди ҷисмонӣ, психикӣ ва муҳити иҷтимоӣ вобаста аст. Рушди шахсияти кӯдак дорои хусусиятҳои ҳос буда, дар ҳар синну сол хусусияту талаботҳои ҳудро дорад. Чи гунае, ки дар мақола қайд намудем, дар рушди шахсияти кӯдак тарбия, муносибат бо одамон, омилҳои иҷтимоӣ, институтҳои иҷтимоӣ(оила, ВАО, маориф ва ғ.), тарзи ташаккули нутқ, тафаккур, хаёл ва ғ., таъсиргузоранд.

АДАБИЁТ

1. Архипова И.А. Подготовка ребенка к школе. Екатеринбург, 2004.
2. Барномаи давлатии рушди соҳаи тарбияи томактабӣ дар Чумхурии Тоҷикистон барои солҳои 2006-2010. - Душанбе, 2005.
3. Бурье Р.С., Година Г.Н. Учите детей трудиться. М.: Просвещение, 1983.
4. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте. М.: Просвещение, 1998.
5. Возрастная и педагогическая психология /Под. ред. А.В. Петровского. – М.: Просвещение, 1979.
6. Венгер Л. Выготский Л.С. и детская психология./ Дошкольное воспитание, № 9, 1986.
7. Вопросы детской и педагогической психологии на ХУ111 международном конгрессе психологов. - М.: Просвещение, 1969.
8. Гуткина А.И. Психологическая готовность к школе. Питер, 2006.
9. Дьяченко О.М., Кириллова А.И. О некоторых особенностях развития воображения у детей дошкольного возраста. //Вопросы Психологии. - № 2. -1980.
10. Дучина О.В., Коновалова И.О. Скоро в школу// Ребенок в детском саду № 5, 2005.
11. Новикова Г. Психолого-педагогическая подготовка к школе// Дошкольное воспитание - № 8 – 2005.

ШАХСИЯТ ВА ИНКИШОФИ ОН ДАР КЎДАКОН

Дар мақола масъалаи шахсият ва инкишофи он дар кўдакон мавриди омӯзиш қарор гирифта шуда, бештар ба масъалаҳои: таъсири дигаргунӣ дар ҳаёти чамъият, пешрафти илмӣ - техникий ва фарҳангӣ, бехтар шудани шароити таълимӣ – тарбияйӣ дар муассисаҳои томактабӣ, такмил ёфтани системаи маълумот ва таъсири он ба ҳаёти бачагон ва инкишофи шахсияти онҳо, масъалаи тафаккур ва фаъолияти нутқии кўдакон, масъалаи раванди маърифатии ҳаёл ва ба методҳои тадқики инкишофи шахсияти кўдакон таваҷҷӯҳ зохир гардидааст.

Калидвожаҳо: шахсият, инкишоф, кўдак, тафаккур, нутқ, ҳаёл, синну сол ва др.

ЛИЧНОСТЬ И ЕЕ РАЗВИТИЕ У ДЕТЕЙ

В статье рассматривается проблема личности и ее развития у детей и уделяется особое внимание на влияние изменения в обществе, научно-технический и культурный прогресс, улучшение условий обучения в дошкольных учреждениях, улучшение системы образования и его влияния на жизнь детей и развитие их личностей, проблемы мышления и речи детей, проблемы процесса воображаемого познания и методы изучения развития личности детей.

Ключевые слова: личность, развитие, ребенок, мышление, речь, воображение, возраст и др.

PERSONALITY AND ITS DEVELOPMENT IN CHILDREN

The article examines the problem of personality and its development in children, paying special attention to: the impact of changes in society, scientific, technical and cultural progress, improving the learning environment in preschool institutions, improving the education system and its impact on the life of children and the development of their personalities, thinking problems and speech of children, problems of the process of imaginary cognition and methods of studying the development of the personality of children.

Keywords: personality, development, child, thinking, speech, imagination, age, etc.

Сведения об авторе: *Ходжаев Додулло Асоевич* – магистрант 1 курса кафедры психологии факультета философии Таджикского национального университета; E-mail: hamroz.kh97@gmail.com; Тел.: (+992) 915 82 62 32.

Information about the author: *Khojaev Dodullo Asoevich* – master degree of the department of psychology faculty of philosophy of Tajik National University; E-mail: hamroz.kh97@gmail.com; Phone: (+992) 915 82 62 32.

САБАБҲОИ ЗУҲУРОТИ ИЗТИРОБНОҚӢ ДАР СИСТЕМАИ МУНОСИБАТҲОИ НАВРАСОН

**Шашаева С. Н.
Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон**

Ҳар як шахс дар ҷараёни ҳаёт ва фаъолияташ ба ҳолатҳои гуногуни эмотсионалӣ, аз қабили аффект, стресс, фрустратсия, ҳолати руҳӣ ва рағбат гирифтор мешавад. Ин таъсиррасониҳо дар шахс вобаста ба хусусиятҳои фардии ў, ба таври ба худ хос ифода меёбанд. Барои муайян намудани он, ки шахс дар қадом ҳолат қарор дорад, ўро зарур аст, ки донишҳои кофии худро оид ба ҳар як ҳолати мавҷуда дошта бошад. Дар байнӣ ҳолатҳои номбаршуда, боз ҳолати тарс ва изтиробро низ воҳӯрдан мумкин аст. Мутахассисони соҳаи психология оид ба ин масъала дикқати бештар дода, тадқиқотҳои зиёдеро ба анҷом расонидаанд. Дар ин самт корҳои муҳаққиқони хориҷи Ч.Боулби., А.М. Приходан., А.И. Захаров ва дигарон хеле арзишманд ҳисобида мешаванд.

Ин зуҳуротро олимони гуногун омӯхта, ба он аз ҳар нуқтаи назар нигоҳ кардаанд ва ба таври худ таъриф додаанд, масалан, ба ақидаи А. М. Приходан, изтиробнокӣ – ин эҳсоси ноҳинчории эмотсионалӣ мебошад, ки бо интизории бадӣ, бо эҳсоси хатари дарпешистода алоқаманд мебошад. Изтиробнокиро ҳамчун ҳолати эмотсионалӣ ва ҳамчун хусусияти устувор, хусусияти шахсият ё мизоч фарқ мекунад [2]. Аз рӯйи таърифи додаи Р. С. Немов, изтиробнокӣ – ин хусусияти доимӣ ё вазъияти зоҳиршавандай шахс буда, дар баланд шудани дараҷаи хавотир ва ташвиш, ҳисси тарс ва ҳаяҷон дар вазъиятҳои маҳсуси иҷтимоӣ ифода меёбад [5].

Дар китоби Вожаномаи тафсирии истилоҳоти психологӣ ва педагогӣ бошад, ба ин зуҳуротии психикий чунин таъриф дода шудааст: “Изтиробнокӣ - хусусияти шахс аст, ки бо ҳолати нооромии аз ҳад зиёд, эҳсоси тарсу изтироб дар вазъиятҳои таъсири фаҳмиданашавандай стрессор, фрустратор тавсиф дода мешавад. Метавонад ҳамчун ҳолати вазъияти ва ё ҳамчун хислати устувори шахсияти инсон баромад кунад, аз ин ҷиҳат изтиробнокии вазъияти ва шахсиятиро чудо мекунанд” [1, 59c]. Аз таърифҳои ба боло овардашуда чунин бармеояд, ки изтиробнокӣ

ҳолати психикие мебошад, ки тобиши манфири дорад ва дар шахс ҳолати ҳаловати равониро вайрон мекунад, аз ҳамин сабаб одамон ба қадри имкон қўшиш мекунанд, ки аз ин ҳолат берун шаванд.

Ҳамин тавр, изтиробнокӣ ҳолати эмотсионалие мебошад, ки дар вазъиятҳои хатарноки номуайян пайдо шуда, дар интизории ҳодисаҳои бад дар вазъияти додашуда ифода мейбад ва ҳамчун анъана, онро ҳамчун ҳолати хусусияти вазъиятидошта ё ҳамчун хусусияти устувори шахсият дига мебароянд. Дар фарқият аз тарс, ки ҳамчун реаксия ба хатари мушаххас мебошад, изтиробнокӣ тарси беобъект ё диффузӣ, ё ин ки номуайян, дар аксари ҳолат объекташ умумӣ ва даркнашаванд мебошад; ба қавли дигар, изтиробнокӣ – ин тарс аз “ҳама чиз” ё “ҳеч чиз” мебошад, зоро объекти муайян надорад. Изтироб на танҳо аз хатари дар пеш истода хабар медиҳад, балки барои ҷустуҷӯи объекти хатар водор мекунад.

Изтиробнокӣ метавонад дар шакли эҳсоси очизӣ (нотавонӣ), нобоварӣ ба худ, нотавонӣ бар зидди омилҳои беруна, муболиғаи тавонӣ ва хусусияти хатарнокии онҳо низ зоҳир шавад. Зуҳуротҳои рафтории изтиробнокӣ дар вайроншавии умумии фаъолият, ки самт ва маҳсулнокии фаъолиятро вайрон мекунад, зоҳир мешавад. Дар баробари ин, изтиробнокӣ аз рӯйи назарияи неврозҳои Корен Хорни ҳамчун механизм, замина ва қисми ҷудонашавандай неврозҳо ва шахсиятҳои невротикӣ дига баромада мешавад [4, 22с].

Аз таърифҳои ин мағҳум бармеояд, ки изтиробнокиро аз нуқтаи назарҳои зерин дига баромадан мумкин аст:

- ҳамчун зуҳуроти психологӣ;
- ҳамчун хусусияти фардӣ – психологии шахсият;
- ҳамчун тамоюли шахс ба азсаргузаронии изтироб;
- ҳамчун ҳолати баланди ҳавотирий.

Дар таркиби изитиробнокӣ як қатор мағҳумҳо, аз қабили: «изтироб», «тарс» ва «ташвиш» дохил мешаванд [9].

Барои фаҳмидани соҳтори дохилии изтиробнокӣ унсури марказии он – изтиробро дига баромадан лозим аст.

Оид ба изтироб муҳақиқон таърифҳои гуногун медиҳанд, яъне:

- Эҳсоси хатари номуайян, ки хусусияти онро пешгӯйи кардан ғайриимкон аст (Березин Ф. Б. 1988);
 - Ҳамчун ташвиши диффузӣ ва интизориҳои ҳаяҷоннок (Полдинжер, 1970);
 - Ҳамчун безобитагии номуайян (Кемпенский А. 1975);
 - Ҳамчун ҳолати психикӣ, ки дар эҳсоси хатарнокӣ ва вайроншавии оромиш, ки бо ҳолатҳои эҳтимолии нофорам ва хатарнок ё таъхири чизи форам алоқаманд аст (Левитов Н.Д. 1969);
 - Ҳамчун реаксияи эмотсионалий ба таъсиротҳои заарнок (Шехтер С. 1999) [7];
 - Дар китоби мағҳумҳои психоаналитикӣ изтироб чунин шарҳ дода мешавад: “Аффект ё ҳолати эмотсионалие, ки бо эҳсоси хатари дар пешистода тавсиф дода мешавад. Интенсивнокӣ ва муддати давомнокии ин зуҳурот дар ҳар ҳолат ва шахс ба таври гуногун ифода мейбад. Изтироб коррелятҳои ҳам физиологӣ ва ҳам психологиро дорад. Дар ҳолати изтиробнок суръатгирии тапиши дил ва нафаскашӣ, ларзиш, араккунӣ, диарея ва шиддати мушакӣ барои ҳама ба таври умумӣ мебошад. Изтироби психологӣ ҳамчун ҳисси умумии очизи бар зидди хатари номуайян ва диффузӣ дарқ карда мешавад. Изтироб хатари бешурунаро инъикос карда истода, аз тарс бо он фарқ мекунад, ки тарс – ин аксуламал ба хатари даркшаванда ва ҳақиқии беруна мебошад” [12].

Л.И. Божович сарҳади якчанд зуҳуротҳои изтиробиро муайян намудааст:

- Изтироби мувофиқ (адекватӣ) – ҳангоми носозгории ҳақиқии субъект дар соҳаи муайян.
- Изтироби номувофиқ ё худи изтиробнокӣ, вақте ин он ҳато бо мавҷудияти беҳбудӣ дар соҳаи муайян аз сар гузаронида мешавад.
 - “Оромии номувофиқ” – беҳиссӣ нисбати носозгории ҳақиқӣ (дар як қатор тадқиқотҳои гарбӣ ин зуҳурот номи “изтиробнокии инкоркунанда”-ро гирифтааст). Ҳама намуди ҳолати изтиробнокиро вобаста ба зуҳуроти он дар синну соли гуногун воҳӯрдан мумкин аст. Дар ҷомеаи муосир, дар сурате, ки

дар қисматҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсии он тағйирёбииҳои калон рӯй медиҳанд, аз ҳама бештар ин ҳолатро метавон дар наврасон мушоҳида намуд. Зоро наврасон бо сабаби системаи арзишҳои тағйирёбанда ва ҷаҳонбинии ноустуори худ метавонанд ба як қатор мушкилиҳо рӯ ба рӯ шаванд. Синну соли наврасӣ қариб дар ҳамаи адабиётҳои психологӣ ва педагогӣ, барои таълиму тарбия синни душвортарин ба шумор меравад, ки ин аз ҳақиқат дур нест. Айнан дар ҳамин давраи ҳаёт, дар шахсияти наврасон тағйирёбииҳои зиёди физиологӣ ва психологӣ мушоҳида мешавад, ки бо гузаронидани бӯхрони наврасӣ, яъне бабалогатрасии ҷинсӣ алоқаманд мебошад. Дар давраи наврасӣ, ҳангоми тағйирёбии фони ҳормоналӣ, ки бо балогатрасӣ алоқаманд аст, метавонад вайроншавиҳои латентии шадидро ошкор намояд, ки ин далолат аз стресси азсаргузаронандай наврасон мебошад.

Яке аз душвориҳои дигаре, ки наврасон бо он рӯ ба рӯ мешаванд, ин изтиробнокӣ ё изтиробнокии баланд дар раванди муносибат бо дигарон, ё ба қавли дигар, изтиробнокӣ дар системаи муносибатҳо мебошад. Мавҷудияти изтиробнокӣ дар муносибат, ин вайроншавии на танҳо муносибат, балки дигар равандҳо аз он ҷумла муюшират ва муҳити солими психологӣ низ мебошад. А.В. Мудрик дар бораи муюширати наврасон чунин қайд мекунад: “Функцияи эмотсионалии муюширати наврасонро таҳдил карда истода, чунин гуфтан мумкин аст: муюшират – детерминанти муҳимтарини ҳолатҳои эмотсионалии шахс мебошад. Тамоми спектри эмотсияҳои инсонӣ дар шароити муюшират бо одамони дигар пайдо шуда, инкишоф меёбанд” [6]. Вайрон шудани чунин раванди муҳим хусусан дар наврасон дигар мушкилотҳоро пеш меоварад.

Ғайр аз ин, дар назарияи шахсияти невротикӣ Карен Хорни низ ба изтиробники аҳамияти калон дода шудааст: “Вақте ки қӯдак дар оила ҳудро дӯстдошта, арзишнок ва бехатар ҳис намекунад, дар натиҷаи дар ў “изтироби базалӣ” – ҳисси оқизии ҳуд бар зидди дунёи душманона пайдо мешавад, ки онро ба воситаи чунин механизмҳои ҳамоявӣ, ба монанди қӯшиш кардан ба муҳаббат, ҳокимијат ё дуриҷӯйӣ инкишоф медиҳад [4, 5с.].

Изтиробнокӣ дар раванди муносибату муюшират шаҳсро водор месозад, ки аз баъзе талаботҳои ҳуд даст қашад, зоро изтиробнокӣ дар назари шаҳс дунёро пур аз ҳатар нишон медиҳад ва барои зинда мондан як қатор маҳсусиятҳо лозим аст. Дар бораи он, ки шаҳси изтиробок дар вазъиятҳои маҳсус дар оянда бо дигарон чӣ гуна муносибатро ба роҳ монданӣ мешавад, дар китоби Карен Хорни – “Невроз ва инкишофи шаҳс: мубориза ба ҳудсобитнамоӣ” дидан мумкин аст, ки омадаст: “Ҳар шаҳс образи идеалии ҳудро дар асоси таҷрибаҳои ҳуд, фантазияҳои барвақтии ҳуд, ниёзҳои маҳсуси ҳуд ва инчунин қобилиятҳои ҳуд месозад. Агар хусусияти шаҳсии ин образ намебуд, ў айният ва ҳамоҳангии ҳудро ба даст оварда наметавонист. Дар аввал, ў “ҳалли” маҳсуси низоъи асосии ҳудро амалӣ мегардонад: гапдарой ба “ҳубӣ”, муҳаббат ба муқаддасӣ табдил меёбад; агрессивнокӣ ба қувва, пешвойӣ, қаҳрамонӣ, тавонӣ; бегонагӣ аз ҷомеа ҳамчун хирад, ҳудкифоягӣ, мустақилӣ дида мешавад. Он ҷизе, ки аз рӯйи қарори маҳсуси ў ҳамчун нокомилӣ ё норасой намоён мешавад, ҳамеша тираву торик карда шуда, руйпуш карда мешавад” [4, 24с.].

Дар замони мусосир, чуноне, ки қайд карда шуд, шумораи қӯдакон ва наврасони изтиробнок зиёд шудааст, ки онҳо бо доштани ҳавотири баланд, нобоварӣ, ноустуории эмотсионалӣ фарқ мекунанд. Дар адабиёти психологӣ – педагогии олимони рус, ҷанд Раҳёфтро дар фаҳмиши изтиробнокӣ фарқ кардан мумкин аст. Як гурӯҳи тадқиқотчиён изтиробнокиро бисёртар дар ҷаҳорчӯбай вазъиятҳои стресӣ, ҳамчун ҳолати эмотсионалии манғӣ, ки дар шароитҳои душвор, ҳатарнок, ғайриоддӣ ба вуҷуд меояд, дида мебароянд. В. С. Мерлин ва шогирдони ў изтиробнокиро ҳамчун хусусияти мизоҷ меҳисобанд. Дар тадқиқотҳои онҳо кореллятсияи бовариноки статистикий байни нишондиҳандаҳои изтиробнокӣ ва хусусиятҳои асосии системаи марказии асаб (сустӣ, нофаъолӣ) ба даст оварда шудааст.

Якчанд тадқиқотчиён изтиробнокиро ҳамчун хусусияти шахсияти аз ҷомеа вобасташуда дида мебароянд. Дар ин қисмат изтиробнокиро Л.В. Макшансева таҳдил мекунад. Ин ҳулоса, дар асоси тадқиқоте, ки кореллятсияи бовариноки дараҷаи изтиробнокро бо мавқеи сосиометрӣ дар ҳамаи давраҳои синнусолӣ

(томактабӣ, хурди мактабӣ, наврасӣ, ҷавонӣ) ошкор мекунад, бароварда шудааст. Л.В Макшансева хулоса мебарорад, ки изтиробнокӣ функсияи муоширати иҷтимоиро дорад [3].

Таҳлили адабиёти психологӣ-педагогӣ имкон медиҳад, ки сабабҳои зерини пайдошавии изтиробнокиро дар наврасон ҷудо кунем [10]:

- ✓ Тарбияи нодуруст ва муносибатҳои носозгор байни кӯдак ва волидайн;
- ✓ Муносибатҳои дутарафаи носозгор бо ҳамсолон;
- ✓ Фрустрасияи талаботи муносибати қонеъкунанда нисбати худ, ки аксари вақт бо вайрон шудани муносибат бо шахсони аҳамиятнок алоқаманд аст;
- ✓ Дараҷаи пасти худбаҳодиҳӣ;
- ✓ Муваффақӣ / номуваффақӣ дар таҳсил;
- ✓ Ташаккул ёфтани аксентуатсияи ҳаракети типи психоастеникӣ, ки хусусияти фарқкунандай он доштани хислатҳои изтиробӣ-бадгумонӣ мебошад.

Ҳамчун сарчашмаи изтиробнокии баланд дар давраи наврасӣ инчунин низоъҳои дохилий баромад мекунанд, ки аз омилҳои дохила ва беруна вобаста аст. Ба омилҳои беруна, мувоғиқ омадан ба интизориҳои шахсоне, ки барои наврас аҳамият доранд, ба дохила бошад, хусусиятҳои шахсияти ӯ дохил мешаванд.

Омилҳои дар боло қайдгардида танҳо ҳамчун гурӯҳи сабаҳои психологии изтиробнокӣ дар наврасон баромад мекунад. Аз ҳамин сабаб, қайд кардан бамаврид аст, ки ба изтиробнокии наврасон омилҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, ба монанди дараҷаи даромади оила, яъне мавқеи иқтисодии оила, пуррагии оила ва ғ. физиологӣ – ҳолати солимии соматикий, низ таъсир мерасонад. Аз натиҷаи тадқиқот ҳулоса баровардан мумкин аст, ки наврасоне, ки дар оилаи хуб таъминшуда зиндагӣ мекунанд, яъне даромади коғӣ доранд, нисбат ба наврасоне, ки дар шароити иқтисодии пасттар зиндагӣ мекунанд, камтар изтиробнок мегарданд [13]. Дар тадқиқоти аз ҷониби Н. Н. Михайлова, Л. Я. Олеговна гузаронидашуда қайд карда мешавад, ки сабаби изтиробнокии баланд дар наврасон аксар вақт бо муҳити носозгор ва носолим дар оила, нокомӣ дар таҳсил, нобоварӣ дар ояндаи худ фаҳмонида мешавад [11]. Инчунин, натиҷаи тадқиқотҳои эмпирикий нишон медиҳанд, ки дараҷаи худбаҳодиҳии наврас ба ташаккули изтиробнокӣ таъсир мерасонад [10].

Дар умум, метавонем қайд кунем, ки изтиробнокӣ спектри сабабҳои хеле васеъро дорад ва он дар аксар маврид ҳамчун зуҳуроти манғӣ дида баромада мешавад, ки ба ҳаёти шахсӣ ва иҷтимоии наврас таъсири манғӣ мерасонад. Паҳлӯи дигари масъала дар он аст, ки давраи наврасӣ худ давраи пурҷӯшу хурӯш ва ноором аст ва дар баробари ин агар муҳити психологии солим таъмин набошад масъалаҳои дигари мураккаб низ рӯ ба рӯйи наврас меояд.

Ин масъаларо агар боз ҳам амиқтар таҳлил кунем, он гоҳ дармеёбем, ки қариб дар ҳамаи таърифҳои ба изтиробнокӣ додашуда як умумиятре ёфтани мумкин аст: ин зуҳурот ҳамчун ҳолати вазъияти ва ё хусусияти шахсият баромад мекунад. Агар ба ин масъала аз нуқтаи назари дигар нигоҳ кунем, ҳолатҳои эмотсионалий хусусияти гузарандагӣ ва вазъиятиро соҳиб ҳастанд, ки дар қатори ҳолатҳои эмотсионалий изтиробнокӣ низ ворид мешавад. Агар мо хусусияти гузарандагӣ доштани ҳолатҳои эмотсионалиро ба ҳисоб гирем, он гоҳ ҳамчун хусусияти шахсият баромад кардани изтиробнокӣ истисно мешавад; ҳамин тавр, сухан дар бораи он бояд равад, ки изтиробнокӣ дар шахси додашуда хусусияти устувори шахсият набуда, шахси додашуда нисбат ба таъсироти ангезандаҳо ҳассос аст ва тамоюл ба интизор шудани ҷизҳои манғӣ ва ваҳшатнок дорад.

Психоаналитик ва психологи амрикӣ, яке аз шахсиятҳои қалидӣ дар неофрейдизм, Карен Хорни, таърифҳои ба изтиробнокӣ додаи муаллифони дигарро таҳлил карда истода, беасос будани истифодаи мағҳумҳои “реаксияи ғайриадекватӣ” ё “реаксияи номутаносиб” ба хатарро қайд мекунад. Ӯ қайд мекунад, ки изтироб – ин реаксияи адекватӣ ба хатар аст, аммо хатар аз назари мо пӯшида ва субъективӣ аст. “Интенсивнокии изтироб ба арзише, ки вазъияти додашуда ба шахси додашуда дорад, мутаносиб ва баробар аст” [8, 10с.]. Дар натиҷаи таҳлилҳои назариявӣ ва бо баҳисобирии ақидаи Хорни метавонем ошкор кунем ва ба ҳулосае оем, ки изтиробнокӣ ҳамчун хусусияти шахсият буда

наметавонад; аввалан, ин ҳолати эмотсионалӣ аст, баъдан, хусусияти гузарандагиро дорад ва интенсивнокиаш тағиیرёбанда мебошад, ки ин хусусият ба аксари хусусияти шахсият хос нест, сеюм, хатар дар вазъияти додашуда дар ҳақиқат мавҷуд аст, vale он танҳо дар доираи шуури шахси изтиробнок аст ва баҳои субъективии хатар ба шахс назар ба баҳои объективӣ фарқият дорад ва ё арзиши вазъият барои субъекти додашуда баланд аст. Аз ин лиҳоз, агар шахс ҳамавақт тамоюл ба аз сар гузаронидани изтироби баланд дошта бошад, набояд тасдиқ карда шавад, ки изтиробнокӣ хусусияти шахсияти додашуда аст. Дар ҳолатҳои бар боло овардашуда, дар шахс метавонад вайроншавиҳои изтиробӣ, аз қабили вайроншавии изтиробии умумишуда (F41.1 – аз рӯйи ТББ-10, 6B00 – аз рӯйи ТББ-11) (ТББ – Таснифоти байнамилалии бемориҳо) симптомҳояш: хавотирнокии баланд, шиддати моторӣ, гиперфаъолии вегетативӣ (арақкуни, хушкий даҳон ва f.) ки муддати чанд моҳ мушоҳида мешавад; вайроншавии изтиробии шахсият (F60.6 – аз рӯйи ТББ-10) симптомҳояш: ноҳамоҳангӣ дар рафткор, типи ғайрихос ва ғайримеъерии рафткор, ки хусусияти хроникро дорад ва f. ё дигар вайроншавиҳои изтиробӣ вучуд дошта бошад. Ҳамин тавр, изтиробнокӣ бояд ҳамчун ҳолати эмотсионалии тобиши манфидашта дидо баромада шавад, ки дар баъзе ҳолатҳои ҳамчун қисмати асосии ё унсури марказии баъзе аз вайроншавии шахсияти, психикий ё психологӣ баромад меқунад.

Ҳамин тавр метавон гуфт, ки изтиробнокӣ ҳамчун падидаи номатлуб, бо сабаби оне, ки ба пуррагӣ бартараф кардани он ғайриимкон аст, дар давраи наврасӣ таъсироташ ба системаи муносибатҳо ба қадри имкон бояд паст карда шавад. Дар аксари ҳол ин хусусияти модарзодӣ набуда, баъди таваллуд инкишоф меёбад ва дар муносибат бо наврасони изтиробнок бояд кӯшиш карда шавад, ки муҳити солими психологӣ, ки аввалан аз муошират вобастагӣ дорад, таъмин карда шавад.

АДАБИЁТ

1. Вожаномаи тафсирии истилоҳоти психологӣ ва педагогӣ // зери таҳрири Сафарова Н.С. – Душанбе 2008.- 192 с.
2. Прихожан, А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика / А.М. Прихожан // – М.: Воронеж, 2000. – 312 с.
3. Макшанцева, Л.В. Тревожность и возможность ее снижения у детей. / Макшанцева, Л.В // Журнал «Психологическая наука и образование», №2, 1998.
4. Карен Хорни. Невроз и личностный рост: борьба за самоосуществление. Перевод Е.И.Замфир. Монография / Карен Хорни // СПб.: Восточно-Европейский институт психоанализа и БСК, 1997.
5. Немов, Р.С. Психология: Учебник для студентов высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн. Кн. 1: Общие основы психологии: 4-е изд. / Р.С. Немов. – М.: Владос, 2005. – 688 с.
6. Мудрик, А.В. Общение в процессе воспитания. Учебное пособие / О воспитании старшеклассников А.В. Мудрик. – М.: Педагогическое общество России, 2001. – 320 с.
7. Психическое здоровье детей и подростков в контексте психологической службы // Под редакцией Дубровиной И.В.- М.: Издательство МГУ, 1994.
8. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ. - М.: Прогресс-Универс, 1993.
9. Ермолаева М.В. Психология развития. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2007. – 336 с.
10. Н. Э. Солынин, Е. П. Лебедева. Психологические причины тревожности в подростковом возрасте / Н. Э. Солынин, Е. П. Лебедев // Ярославский педагогический вестник – 2016 – № 6.
11. Н. Н. Михайлова, Л. Я. Олеговна. Исследование уровня тревожности у подростков. / Н. Н. Михайлова, Л. Я. Олеговна // Статья в журнале «Проблемы современного педагогического образования», 2019.
12. Мур Б., Файн Б. Психоаналитические термины и понятия. ISBN 0-300-04701-0 (USA) ISBN 5-86375-023-5 (РФ) © 1990, The American Psychoanalytic Association
13. Проявление тревожности детей старшего возраста в семьях с разным уровнем доходом [электронный ресурс] URL: https://studme.org/369768_psihologiya/proyavlenie_trevozhnosti_detej_starshego_podrostkovogo_vozrasta_semyah raznym urovнем dohodov санаи муроҷиат 20.10.2020 с.

САБАБҲОИ ЗУХУРОТИ ИЗТИРОБНОКӢ ДАР СИСТЕМАИ МУНОСИБАТҲОИ НАВРАСОН

Мақолаи мазкур ба фаҳмонидани изитиробнокӣ ҳамчун зуҳуроти вазъияти ва хусусияти шахсият, инчунин сабабҳои пайдошавии он дар сисмтемаи муносибатҳои наврасон баҳшида шудааст. Пеш аз ҳама ҳуди мағҳум шарҳ дода шуда, якчанд варианти таъриф ба ин мағҳум пешниҳод карда мешавад, баъдан соҳтори он тавсиф дода шуда тарафи доҳилии изтиробнокӣ таҳлил карда мешавад. Зина ба зина раҳёфтҳо барои омӯзиши изтиробнокӣ ҳамчун зуҳуроти психикий, хусусияти шахсият ё мизоч ва хусусияти аз ҷамъият вобасташуда тавсиф дода мешавад. Баъди таҳлили таърифҳо, дар мақола фикрҳо ва хулосаҳои мантиқӣ дар бораи таъсири изтиробнокӣ дар раванди муносибат оварда шуда, сарҳади ҷудокунандай

изтиробноки хос ва ғайрихос қайд карда мешавад. Дар бораи изтиробнокӣ дар давраи наврасӣ гуфта истода, душвории анъанавӣ дар раванди таҳсилу тарбия дар давраи наврасӣ қайд карда мешавад; сабаби чунин мушкилиҳо дар равандҳои дар боло қайдгардида шарҳ дода шуда, мантиқан сабаҳои изтиробнокӣ айнан дар ҷомеаи муосир тавсиф дода мешавад. Ғайр аз ин, маълумот дар бораи зиёдшавии шумораи наврасони изтиробнок дар замони муосир оварда мешавад. Дар қисмате, ки ба сабабҳои изтиробнокӣ дар систмеаи муносибати наврасон баҳшида шудааст, маълумот дар бораи механизми ва сабабҳои изтиробнокӣ дар давраи наврасӣ оварда шуда, сухан мушахасан дар бораи онҳо мераવад. Сабабҳои овардашуда бо тадқиқотҳо асоснок карда мешаванд ва он онҳо ба психологӣ, иҷтимоӣ-иқтиносӣ ва физиологӣ ҷудо карда мешаванд. Дар баробари ин, дар раванди таҳлилҳои назарияӣ ва мантиқӣ, зуҳуроти изтиробнокӣ ҳамчун ҳусусияти устувори шахсият истисно карда мешавад ва чунин тасдиқ карда мешавад, ки шахсони изтиробнок дорои чунин ҳислати ҳарактер ба монанди изтиробнокӣ нестанд, аммо аз ҳӯҷимол дур нест, ки онҳо дорои вайроншавиҳои изтиробӣ бошанд.

Калидвожаҳо: изтиробнокӣ, вайроншавии изтиробӣ, изтироб, муносибат, давраи наврасӣ, наврас, ҳусусияти шахсият, сабаҳои изтиробнокӣ.

ПРИЧИНЫ ПРОЯВЛЕНИЯ ТРЕВОЖНОСТИ В СИСТЕМЕ ОТНОШЕНИЙ ПОДРОСТКОВ

Данная статья посвящена разъяснению тревожности как ситуативного проявления, как черты личности, и, причины ее проявление в системе отношений подростков. Сперва объясняется само понятие и дается несколько вариантов определения тревожности, потом описываются ее структура и анализируется внутренняя сторона тревожности. Поэтапно описывается подходы к изучению и рассмотрению тревожности как психическое явление, черта характера или темперамента и свойство, обусловленное социумом. После анализа определений, в статье приводятся мысли и логические выводы о влиянии тревожности в процессе отношений и отмечается граница, разделяющая и определяющая адекватную тревогу от неадекватного. Говоря о тревожности в подростковом возрасте, подчеркивается традиционная трудность в процессе воспитания и учебы подростков; разъясняется причины таких трудностей в вышеуказанных процессах и логически описывается причины тревожности именно в современном обществе. Кроме этого, приводится информация об увеличении числа тревожных подростков в современном мире. В разделе посвященном к причинам тревожности в процессе отношения подростков приводится информации о механизмах и причинах тревожности в подростковом возрасте и конкретно говорится о них. Причины обосновываются исследованиями, и они разделяются на психологические, социально-экономические и физиологические. При этом, в ходе теоритического и логического анализа исключается возможность проявления тревожности в качестве устойчивой характеристики личности и утверждается, что тревожные личности не имеют такое свойство характера как тревожность, но не исключено, что они имеют тревожное расстройство.

Ключевые слова: тревожность, тревожное расстройство, тревога, отношение, подростковый период, подросток, черта характера, причины тревожности.

REASONS OF EXHIBITION OF ANXIETY IN RELATIONSHIP SYSTEM OF ADOLS

This article is dedicated to explaining anxiety as a situational appearance and as a personality trait, and the reasons of its manifestation in the system of relations of adolescents. First explained the notion and gives several definitions of anxiety, and then describes its structure and analyzes the inner side of anxiety. Gradually described approaches to the study and consideration of anxiety as a mental phenomenon, a trait of character or temperament and attribute caused by the society. After the analysis of the definitions in article contains thoughts and logical conclusions about the influence of anxiety in relationships and notes the frontier separating and defining adequate anxiety from inadequate. Speaking of anxiety in adolescence, it denotes the traditional difficulty in the process of education and training of adolescents and explains the reasons of the difficulties in the aforementioned processes and logically described causes of anxiety in today's society. In addition, information provided about increasing of the number of anxious teenagers in today's world. In the section devoted to the causes of anxiety in adolescent information provided on the mechanisms and causes of anxiety in adolescence, and refers specifically to them. The reasons are justified with researches, and they divided into psychological, socio-economical and physiological. However, in a line of the theoretical and logical analysis was excluded the possibility of exhibition of anxiety as a persistent personality trait and it is proved that alarming individuals do not have personality trait such as anxiety, but do not exclude that they have anxiety disorders.

Keywords: anxiety, anxiety disorder, worry, relationship, adolescent age, teenager, trait of character, causes of anxiety.

Сведения об авторе: Шашаева Сакина Нуралышоевна – Таджикский Национальный Университет, магистр кафедры психологии, факультета философии Таджикского Национального Университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: +992 911 09 09 34. E-mail: sakinasasaeva@gmail.com

Information about the author: Shashaeva Sakina Nuralishoevna - Tajik National University, Psychological department master, Philosophy faculty, Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17. Phone: +992 911 09 09 34. E-mail: sakinasasaeva@gmail.com

ТАЪСИРИ ОМИЛҲОИ ПСИХОЛОГӢ БА НАШъАМАНДӢ ВА РОҲҲОИ ПЕШГИРИИ ОН ДАР ШАРОИТИ МУОСИРИ ТОЧИКИСТОН.

Махрамов Р. Р.
Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон

Нашъамандӣ имрӯз дар баробари дигар сабабҳои фавт чойи намоёнро дар ҷамъият ишғол менамояд. Ҳамарӯза ҳазоро нафар аз ин беморӣ ҷон медиҳанд, ки Тоҷикистон низ аз доираи онҳо берун нест. Гарчанде ин яке масъалаи доғдори ҷомеа маҳсуб шавад ҳам, то ҳол оиди роҳҳои пешгирина мояш ягон фарзияни муайян вучуд надорад.

Нашъамандӣ падидаи номатлуби иҷтимоие аст, ки ба ҳамаи қиширҳои ҷомеа роҳ ёфта, одамро бо осонӣ мубталои худ мегардонад. Мубтало шудан ба нашъамандӣ хеле осон аст, аммо ҳалосӣ ёфтани аз ин вабо хеле душвор аст. Шахси ба нашъамандӣ гирифторшуда оҳиста оҳиста маънои ҳаётро гум мекунад ва шахсияти худро аз даст медиҳад, зеро мавқеашро дар ҷомеа гум кардааст. Мутахассисон нашъамандиро ҳамчун беморӣ тавсиф медиҳанд ва ин беморие аст, ки бо ҳусусиятҳои ба худ хосаш аз ҳамаи дигар бемориҳои ҷисмию рӯйӣ фарқ мекунад.

Нашъа гуфта моддаҳои табии ё сунъиеро меноманд, ки метавонад функцияҳои муқаррарии психикии организмро тағиیر диханд ва ҳангоми истеъмоли бисёркарата вобастагии психикӣ ва ҷисмониро ба вучуд меоваранд. Калимаи “нашъа” аз қалима юнонии “наркао” гирифта шуда, маънояш ба вучуд овардани мадхӯшӣ мебошад. Ҳуди нашъамандон бошанд дар нашъа ҳолатеро мечӯянд, ки онро дар забони психологӣ тағиیر ёфтани ҳолати шуур мегӯянд. Вокеан баъзе моддаҳои нашъадор ин ҳолатро ба вучуд намеоваранд ва танҳо ҳисси ҳурсандӣ, часурӣ ва зиндадилиро бедор мекунанд. Дигар намуди моддаҳои нашъадор бошанд ҳисси дуршавиро аз воеяят бедор мекунанд [4].

Нашъа ҳазорсолаҳо боз барои инсоният маълум аст ва моддаҳои гуногуни нашъадор ҳанӯз дар замонҳои қадим дар амалияи динӣ ва тиббӣ истифода мешуданд.

Нашъамандӣ дар Тоҷикистон таърихи қадима дошта бошад ҳам, айни замон ба “Катаклизмаи иҷтимоӣ” табдил ёфтааст. Дар давраи Шуравӣ бештар истеъмоли нашъаҳои табии, ба монанди гашиш ва афюн мушоҳида мешуд. Мутаасифона, солҳои охир истеъмоли моддаҳои нашъадори сунъӣ ва маҳсусан герoin паҳн гардида, ба “бемории иҷтимоӣ” табдил ёфтааст. Тибқи маълумотҳои Маркази ҷумҳурияи Ҷумҳурии Тоҷикистони наркологии ба номи академик М. Ғуломов алҳол зиёда аз 7700 нашъамандон ба қайд гирифта шудаанд, ҳоло он ки дар асл ин шумора ба маротибаҳо зиёд аст. Агар аз нашъамандӣ азият кашиданӣ аъзоёни оилаи нашъамандон ва наздикини онҳоро низ ба эътибор гирем, он гоҳ шумораи одамони бевосита аз нашъа азият кашида ҳеле бисёр аст. Истеъмоли моддаҳои нашъадор дар байни ҳамаи табақаҳои аҳолӣ ва ғуруҳҳои иҷтимоӣ дида мешавад. Аксари нашъамандонро ҷавонон ташкил мекунанд. Дар байни нашъамандон одамони қалонсол ҳеле каманд, зеро нашъамандӣ то ин синну сол рафта намерасад. Дар байни нашъамандон ҳам одамони ҷинояткор, қаҷрафтор ва ҳам болаёқату боистеъоддро дидан мумкин аст. Аслан нашъаманд ягон одами гайримуқаррарӣ набуда, чун дигарон шахси муқаррарӣ аст.

Ҳоло моддаҳои нашъадори бештар маъмулро муҳтасар шарҳ дода, вобаста ба ҳусусиятҳояшон таснифот мекунем. Ин имконият медиҳад, ки аз рӯи ҳусусиятҳо гирифтори қадом намуди нашъамандӣ будани одамро муайян кунем. Таснифоти дар амалияи наркологӣ бештар паҳн гардида ҷунин аст:

1. **Нашъаҳои афюни.** Ба он дохил мешаванд макка (ҷакида, шира ва ғайра), инчунин моддаҳои синтетикӣ, ки дар таркибашон афюн доранд: герoin, морфин, кодеин ва методон. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон алҳол намуди бениҳояд ҳатарноки он - герoin мебошад, ки ҳеле маъмул аст. Новобаста аз тарзи истеъмол герoin ду намуди вобастагиро ба вучуд меоварад;

- 1) Вобастагии ҷисмӣ (синдроми абстиненсия, «вобастагӣ»);
- 2) Вобастагии психикӣ [7].

Зараровартарин таъсири герoin – ин вобастагӣ ба он аст. Байд аз истеъмол герoin девори гематоэнцефалитикро раҳна карда, ба майнаи сар ворид мешавад,

ба морфин табдил меёбад ва ба ретсепторхой махсус, ки таъсири моддаҳои нашъадорро қабул мекунад, таъсир мерасонад. Дар ин сурат ҳолати «воридшавӣ» - ҳолати эйфория (хушҳолӣ) ба вучуд меояд, ки аломатҳои он чунинанд.

- пайдошавии гармӣ дар пӯст;
- хушкшавии даҳон;
- хориши бинӣ ва зери манаҳ;
- хиссиёти вазнин дар дасту пой;
- баъзан дилбеҳузурӣ, қайкунӣ;
- хориши саҳт

Баъд аз ҳолати эйфория якчанд соат хоболудӣ ба вучуд меояд, ақл тира мешавад, кори дил ва нафаскашӣ суст мешавад. Ҳангоми такрористеъмол дар одам аломати абстиненсия - “ломка” пайдо мешавад. Устувории организм ба таъсири героин меафзояд, ки боиси зиёд кардани вояи (дозаи) истеъмоли героин мешавад. Аломати абстиненсия баъд аз 4-6 соати истеъмоли героин пайдо шуда, чунин аломатҳоро дорад.

- ★ хирашавии табъ;
- ★ мондашавӣ(ҳасташавӣ);
- ★ пайдоиши дард дар мушакҳо ва устухон;
- ★ ларза, дилбеҳузурӣ;
- ★ бехобӣ, қайкунӣ [4].

2. Водоркунандаҳои психикӣ. Ба ин гуреҳи моддаҳои нашъадор: какайн ва ҳосилаи он – крэк, инчунин эфедрин ва ҳосилаҳои он: эфедрон ва первитин («джеф», «вингт») дохил мешавад. Ба ин гурӯҳ инчунин амфетамин (фенамин, баъзе антидепресантҳо ва моддаҳо барои кам кардани иштиҳо, кофеин, теофелин ва никотин дохил мешаванд. Ҳамаи ин моддаҳо фаъолияти системаи асадро фаъол гардонида, ҳассосӣ ва ҳаяҷонноки баланд мешавад.

Намуди бештар маъмули водоркунандаҳои психикӣ кокаин мебошад. Кокаин - ин водоркунандай саҳте мебошад, ки бе восита ба майнаи сар таъсир мерасонад. Ин моддаи нашъадор асосан солҳои 80-90-уми асри XX хеле паҳн гардид ва истеъмоли он зиёд шуд. Вале новобаста аз ин истеъмоли кокаин хеле қадима аст. Масалан, кокаин гидрохлорид 100 сол пеш мавриди истифода қарор дошт. Кокаини тоза миёнаи асри XX аз барги буттаи кока, ки бештар дар Перу ва Боливия мереяд, тайёр карда шудааст. Аввалҳои асри XX он ҳамчун давои тиббӣ истифода мешуд, ҳоло дар гурӯҳи моддаи нашъаҳо дохил мешавад [4].

Асосан 2 намуди кокаин вучуд дорад:

а) **намаки гидрохлорид** – дар намуди хока вучуд дошта, дар об бо осонӣ ҳал мешавад. Ин намуди кокаинро бо сӯзандору бараги варит мегузаронанд ё бо воситаи бинӣ нафас қашидан мумкин аст.

б) намуди озод, ки аз он гидрохлорид чудо карда нашудааст.

Намуди озодро асосан дуд мекунанд. Кокаин асосан хокай кристалмонанди ранги сафед буда, ба номҳои “Кока”, “Барф”, “Пахта” ва “Кокс” низ ишора мешавад.

Таъсири кокаин баъди истеъмоли вояи (дозаи) аввалин ба вучуд омада, то якчанд соат давом карданаш мумкин аст. Истеъмоли вояи ками он (100мг) одатан ҳолати мадҳушӣ, баландшавии қувва, сергайӣ, баландшавии ҳассосиро дар эҳсоси биной, шунавой ва буй ба вучуд меоварад. Инчунин талаботро ба хӯрок ва хоб гум мекунад. Тағйиротҳои физиологӣ дар истеъмоли кокаин чунинанд: тангшави рагҳои хунгард, хушкшавии даҳон, васеъшавии гавҳараки чашм, баландшавии ҳарорат, суст шудани набз ва фишори хун. Истеъмоли андози зиёди он кайфиятро зиёд мекунад, аммо метавонад рафткорҳои ғайримукаррарӣ ва номувофики базур вобаста бударо ба вучуд оварад. Чунин истеъмолкунандагон ларза, сарчарҳзанӣ ва ларзиши мушакҳоро сар мегузаронад. Сабаби ба марг расонидани кокаин дар он аст, ки рагҳои хунгард танг ва нафаскашӣ суст шуда, дил аз кор мемонад [11].

Тадқиқоҳто нишон доданд, ки такрористеъмоли кокаин ҳатман вобастагиро ба вучуд меорад. Яке аз механизмҳои асосии ҳолати эйфорияро ба вучуд оварандай кокаин дар он аст, ки ў баъди истеъмол ба майнаи сар таъсир мерасонад. Дар майнаи сар як қисми махсусе мавҷуд аст, ки эҳсоси ҳаловатбариро ба вучуд меорад. Яке аз нейронҳо, ки бештар ба таъсири кокаин гирифтор мешавад дар қишири майнаи сар ҷойгир буда, ҳудуди вентрали - тегменталӣ номида мешавад (ВГА).

Барои раҳо ёфтан аз вабои нашъамандӣ пеш аз ҳама бояд моҳияти нашъамандиро ҳамчун бемори ошкор кард. Барои мутахасисоне, ки дар соҳаи наркология фаъолият мекунад ин чиз ҳоло маълум аст ва онҳо бемори будани нашъамандонро этироф кардаанд. Бемории бо ном “Нашъамандӣ” дар роҳнамои тиббӣ баробари дигар бемориҳо сабт шудааст. Ҳамчун беморӣ муаррифӣ кардани нашъамандӣ Ҳануз аз асри XIX сарчашма мегирад, вале дар мардум ақидаи шахшуда мавхудаст, ки нашъамандӣ ин нишонаи бемасъулияти ва беиродагӣ аст [8].

Мутахасисон нашъамандиро ба гурӯҳи бемориҳои вобастагӣ дохил кардаанд, зеро вобастагии нашъаманд аз моддаи кимёвии – нашъа ба вучуд меояд. Аз ин лиҳоз нашъамандиро вобастагии кимёвӣ ҳам мегӯянд. Ин мағҳумро набояд ба шаклҳои вобастагӣ дар дохили худи нашъамандӣ мавҷуд буда, ба монанди вобастагии психикий ва вобастагии ҷисмӣ омехта кард. Вобастагии психикий ҳоси ҳама гуна нашъамандӣ аст, вобастагии ҷисмӣ бошад метавонад зоҳиршуда ё ноаён буда, ҳатто дар баъзе ҳолатҳо умуман вучуд надорад.

Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки аксар вақт баъди бартараф кардани “ломка” нашъамандон боз ба истеъмоли моддаҳои нашъадор даст мезананд. Сабаб дар он аст, ки ба ғайр вобастагии ҷисмӣ дар нашъаманд вобастагии психикий низ мавҷуд аст. Яъне талаботи психологӣ ва рӯҳӣ ба бозгашт ба ҳолати мадҳӯшӣ. Ин зуҳурот аз одати бад ба кулли фарқ дорад. Дар фарқият аз одати бад вобастагии психикиро туфайли қувваи иродавӣ бартараф кардан ғайри имкон аст. Вобастагӣ аз одат бо он фарқ мекунад, ки дар одамони вобастагӣ дошта талабот ба тадриҷа зиёд намудани миқдори истеъмол пайдо мешавад, то натиҷаи пешина ҳосил шавад. Инро зиёдшавии толерантнокӣ мегӯянд. Нашъаманд бидуни истеъмоли моддаҳои нашъадор эмотсияҳои мусбиро ҳис намекунад. Бартараф кардани вобастагии психикий нисбат ба вобастаги ҷисми хеле душвор аст. Бояд тазаккур дод, ки вобастагии ҷисмӣ танҳо дар истеъмоли афюн ва ҳосилаҳои он – героин, морфин, кодеин ва методан, инчунин транквилизаторҳои дар таркибаш морфиндошта ба ҷашм мерасанд.

Илми мусир нашъамандиро ҳамчун бемории дарозмудат инкишифофёбанда ва табобат нашаванда таъриф медиҳанд [6, с.63]. Табобатнашаванда муаррифӣ кардани нашъаманд ду асос доранд.

1. Илми тиб то ҳол усулҳои бартараф кардани ҳусусиятҳои мубодилаи моддаҳоро дар организми нашъаманд меайян накардааст.

2. Ҳеч як одам қобилияти яку якбора бартараф қадани ҳамаи проблемаҳои ҳудро (психологӣ, ҷисмӣ ва рӯҳӣ) надорад. Аммо маҳсусан ин проблемаҳо сабаби асоси беморӣ ва аз он ҷумла нашъаманди мебошанд.

Ба ин маъно дар ҷамъияти «Нашъамандони номаълум» на аз мағҳуми собиқ нашъаманд балки аз мағҳуми нашъаманди “хушӯршуда” истифода мебаранд.

Аз таҳлили адабиётҳои психологӣ бар меояд, ки бештар ба нашъаманди шахсони дорои аксентуасияи характер даст мезананд. Маҳсусан дар шахсони дорои ансентуасияи характере, ки ба онҳо ноустуори эмотсионаӣ, ҳаяҷони шавқу ҳавас ба ишратпарастӣ ва муносибати асотсиалий дидо мешавад. Аз ин бар меояд, ки нашъаманди дар баробари омилҳои биологи омилҳои иҷтимиӣ низ дорад. Аз таъсири моддаҳои нашъадор на танҳо ҷисми шаҳс балки ҳаёти иҷтимиои psychologists ӯ зарар мебинад. Нашъа дар шаҳс талаботеро ба вучуд меовоарад, ки тамоми фаъолияти шаҳсро тобеи ҳуд гардонида, танҳо барои қонеъ кардани талабот ба нашъа равона месозад, ба таври дигар гӯем, мароми шаҳси нашъамандро танҳо як чиз ташкил мекунад: дарёфт кардан ва истеъмол намудани моддаҳои нашъадор.

Нашъаманд дар ибтидо нашъаро барои берун шудан аз ҳаёти воқеӣ ва ҷустечӣ “озодӣ” аз ҳама гуна проблемаҳо истеъмол мекунад, аммо ин танҳо ин як ҳаёли ҳом аст. Баъдтар ӯ ба нашъа одат мекунад ва барои он истеъмол мекунад, азиятро сабук кунад ва азоби ломкаро аз сар нагузаронад. Ҳамин тавр, нашъа одамро ғуломи ҳуд мегардонад. Шахсони таҷрибадор мегеянд, ки нашъаманди ҳушбаҳт вучуд надорад. Нашъа ҷисму ҷонро ҳароб карда, одамро ба ҳолате гирифтор мекунад, ки эҳтиромро нисбат ба ҳуд гум мекунад. Ҳамин тарик нашъаманд шахсияташро аз даст медиҳад, зеро ӯ мавқеи иҷтимиояшро гум мекунад.

Барои васеътар қушодани табиати нашъамандӣ ба хусусиятҳои ботинии он назар меафканем. Психиатри машҳури тоҷик М.Ғуломов дар китобаш “Равонпизишӣ” хусусиятҳои ботинии нашъамандиро дар мисоли нашъамандии афюни хеле хуб шарҳ додааст. Яке аз назарияи бештар маълум патогенези нашъамандии назарияи “нейромедиаторӣ” мебошад. Мувофиқи ин назария таъсири шадиди моддаҳои нашъаовар дар ибтидо ба ихроҳи катехоламинҳо вобаста аст, ки дар қисмҳои гуногуни майнаи сар ба вучуд омада, боиси фаъолгардии ҳамон қисм мешавад. Баъдан катохоламинҳо таҷзия шуда, миқдорашон кам мешавад ва ин ба суст шудани соҳторҳои номбурдаи майнаи сар оварда мерасонад. Ҳангоми муддати дарози истеъмол кардани моддаҳои нашъадор захираи мавҷудаи катохоламинҳо кам мешаванд, valee новобаста аз ин ҳангоми зери таъсири нашъа будан кори ҷисми муайяни майнаи сар муваққатан ба танзим медарояд. Ҳангоми давом ёфтани истеъмоли моддаҳои нашъадор пурзуршавии ҷуброни синтези катохолиминҳо ба ҷашм мерасад ва ин сарфи доимии онҳоро ба мувозинат медарорад. Баъди қатъ гардидани истеъмол дар баъзе қисмҳои майна миқдори пегузоштаи дофамин хеле меафзояд [7]. Ҳангоми истеъмоли нашъа як ҳисси оромии ҳуҷӯлонана ба вучуд меояд ва бемор (нашъаманд) дигар ягон ҳоҳишу талабот надорад. Чунин қоида ҳамон моддаҳое беҳтар дониста мешаванд, ки ҳассосии возъи тоқатфарсо надоранд.

Истеъмоли доимии моддаҳои нашъадор ҳоҳиши тақроран эҳсос кардани ҳаловатбариро ба вучуд меоварад.

Ва дар охира, устувор шудани организм ба таъсири нашъа боиси зиёд кардани вояи (дозаи) он мегардад.

Ин звеноҳои номбурда сарчашмаи ташаккулёбии З-аломати нашъамандӣ мегардад.

1. Таассуби тағйирёфта
2. Вобастагии ҷисмӣ
3. Вобастагии психикӣ

Имрӯзҳо дар ҷумҳурӣ таҷрибаи миллии барқарор кардани шахсияти нашъамандон бисёр ҳам кам аст. Аз ин сабаб мо бештар ба таҷрибаи мутахassisони ғайр ру меорем, ки дар ин соҳа таҷрибаи хеле бой доранд.

Қабл аз он, ки оид ба барқарор кардани шахсияти нашъамандон сухан ронем нашъамандиро каме шарҳ медиҳем. Ҷӣ хеле, ки пештар гуфта гузаштам истеъмоли бархе аз моддаҳои нашъадор вобастагии ҷисмиро ба вучуд меорад ва нишонаҳои абстиненсия пайдо мешавад. Дар Европа ва ШМА бартараф кардани нишонаҳои абстиненсия як аз давраҳои аввалин ва кутоҳмуддати табобат ба шумор меравад. Масъалаи асоси он аст, ки чи тавр ба нашъаманд бе нақша зиндаги кардан, пешгирии қандашавиро омезонем ва ўро аъзои ҳаматарафаи ҷомеа карда, шахсияти солимро дар ў ташакқул диҳем. Ин моҳияти асосии табобат–барқарор кардани шахсияти нашъамандон аст, ки вақти зиёд ва заҳмати мутахassisони бомаҳорату пуртаҷрибари талаб мекунад. Бештар одамон ба муолиҷаи наркологи ру меоваранд, ки ин танҳо ба муолиҷаи нашъаманди бо усуљҳои тибби машғул аст. Аз рӯи маълумоти мутахassisони олмони табобат бо усуљҳои тибби танҳо 1%-и давраи табобати пурра ва барқароркунии шахсияти нашъамандонро дар бар мегирад [10].

Ҳамин тарик, дар мамлакатҳои гуногун барномаҳои гуногуни табобати нашъамандӣ мавҷуданд ва амал мекунанд.

Новобаста аз шакл ва мазмuni барнома барқарор кардани шахсияти нашъамандон, давраи аввалро бартараф кардани нишонаҳои абстиненсия ташкил мекунад. Дар ин давра аз давоҳои гуногуни тибби истифода мебаранд. Бо дар назардоштӣ он, ки организми нашъамандон дар натиҷаи истеъмоли моддаҳои нашъадор зарар мебинад ва ҷисми онҳо ҳаробу лоғар мешавад. Дар давраҳои аввал истифода витаминҳои гуногуни барои организм зарури ва мувофиқи талаб аст. Тахминҳо нишон медиҳанд, ки бартараф кардани нишонаҳои абстиненсия, ки онро детокс меноманд, Ҳамагӣ 21-шабонарӯз давом мекунанд ва дар ин муддат абсистенсия, умуман бартараф карда мешавад. Аммо бартарафкунии абстиненсия дар муолиҷаи нашъамандӣ мавқеи марказизро ишғол намекунад.

Асосан дар марказҳои барқарор кардани шахсияти нашъамандон бемороне қабул карда мешаванд, ки алакай давраи аввали табобатро гузаронидаанд ё аниқтараш алакай дар онҳо нишонаҳои абстиненсия дидা намешаванд.

Одатан назар ба детокс барқарор кардани шахсият нашъамандон мушкилиҳои зиёдро дар бар мегирад, чунки он ба бартараф кардани вобастагии психикӣ равона карда шудааст.

Асосан аксари беморон дар худ танҳо мавҷудияти вобастагии ҷисмиро эътироф мекунад ва бо он ақидаанд, ки аз уҳдаи бартараф кардан вобастагии психикӣ худашон мебаранд ё умуман онро эътироф намекунанд.

АДАБИЁТ

1. Анонимные алкоголики, - Нью-Йорк, 1989.
2. Анонимные наркоманы. - Нью-Йорк, 1989.
3. Белогуров С. Б. Популярно о наркотиках и наркомании. – СПб., 1998.
4. Битти М. Алкоголики в семье, или Преодоление созависимости. – М., 1997.
5. Богдан. Воронович. Алкоголизм, природа, лечение, выздоровление. – М., 1999.
6. Волков В. Н. Медицинская психология. – М., 1989.
7. Гуломов М. Равонпизишкъ.- Душанбе, 1996.
8. Думановский Ф. Алкоголизм – это болезнь тела, разума, души //АркА – Варшава, 2001, № 9.
9. Жаклин Фавр. Осторожногероин! Свидетельство матери. - СПб., 2002
10. Иванова Е. Б. Как помочь наркоману. – СПб., 2001.
11. Иванова Н., Бирун Н. Наркотики: выход есть. - М., 2001
12. Как это работает. 12 Шагов и 12 Традиций Анонимных Наркоманов: о наркомании. – М., 2000.
13. Иванова Е. Б. Как помочь наркоману. – СПб., 2001

ТАЪСИРИ ОМИЛҲОИ ПСИХОЛОГӢ БА НАШҖАМАНДИИ ШАҲС ВА РОҲҲОИ ПЕШГИРИНАМОИИ ОН

Дар мақолаи худ муалиф кӯшиш намудааст, ки таъсири омилҳои психологоро вобаста ба шахсияти нашъамандон омӯхта, роҳҳои пешгиринамои онро мавриди омӯзиш қарор диҳад. Ӯ мағҳуми «нашҷа»-ро шарҳ дода, вобаста ба он шахсияти нашъамандон, намудҳои нашъамандӣ ва моддаҳои мадхушкунандаро шарҳ додааст. Инчунин ӯ, мағҳуми «Катализма иҷтимоӣ»ро вобаста ба ҷомеаи мусоири Тоҷикистон дар алокаманди бо мағҳуми нашъамандӣ омӯхтааст. Дар мақола, таъсири омилҳои психологоро дар алокаманди бо омилҳои тиббӣ шарҳ дода, шахсияти нашъамандонро аз рӯи таъсиррасонии моддаҳои нашъадор муайян намудааст ва роҳҳои пешгирию бартарафнамоиро ин вобастагиро ба ироддии қавии ҳар як шаҳси нашъаманд, мансуб мешуморад. Ӯ инчунин бештар ба омӯзиши амалии тадқиқотҳои олимони гарб рӯй оварда, таснифоти худро аз амалияи наркологӣ ба 2 гурӯҳ чудо намудааст: нашъаҳои афюнӣ ва водоркунандаҳои психикӣ. Ҳангоми муайян намудани водоркунандаҳои психикӣ, науши кокаинро ҳамчун моддаи саҳти нашҳадор ба майяни сар шарҳ медиҳад ва 2 намуди кокаинро чудо намудааст, ки яке намаки гидрохлорид ва дигаре гидрохлориди намуди озод.

Калидвожаҳо: нашъамандӣ, омилҳои психологӣ, роҳҳои пешгириӣ, намудҳои нашъамандӣ, беморӣ, афюн, гашиш, катализми иҷтимоӣ, кокаин.

ВЛИЯНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА ЛИЧНОСТЬ НАРКОЗАВИСИМОГО И СПОСОБЫ ЕЕ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ

В своей статье автор старался изучить влияние психологических факторов на личность наркоманов и способы их предотвращения. Он объяснил понятие «наркотики» и связал личность наркоманов, типы наркотиков и интоксиканты. Он также изучал концепцию «социального катализа» применительно к современному таджикскому обществу в связи с концепцией наркомании. В статье описывается влияние психологических факторов по отношению к медицинским, выявляются наркоманы по действию наркотиков, а также рассматриваются способы предотвращения и устранения этой зависимости при наличии силой воли каждого наркомана. В статье описано влияние психологических факторов в отношении к медицине, выявлено пристрастие к действию наркотиков, а также рассмотрены способы предотвращения и устранения этой зависимости от силы воли любого человека. Выявив психиатрические стимулы, он объяснил роль кокаина как твердого вещества в мозге и выделил два типа кокаина, один из которых – гидрохлорид, а другой – свободный гидрохлорид.

Ключевые слова: наркомания, психологический фактор, способы предотвращения, виды наркотиков, болезнь, опиум, банг, социальный катализм, кокаин.

INFLUENCE OF PSYCHOLOGICAL FACTORS ON THE PERSONALITY OF A DRUG ADDICT AND WAYS TO PREVENT IT

In his article, the author tried to study the influence of psychological factors on the personality of drug addicts and ways to prevent them. He explained the concept of "drugs" and linked the personality of addicts, types of drugs and intoxicants. He also studied the concept of "social catalysis" in relation to modern Tajik society in relation to the concept of drug addiction. The article describes the influence of psychological factors in relation to medical ones, identifies drug addicts by the action of drugs, and also considers ways to prevent and eliminate this dependence in the presence of the willpower of each addict. The article describes the influence of psychological factors in relation to medicine, reveals addiction to the action of drugs, and also considers ways to prevent and eliminate this dependence on the willpower of any person. After identifying psychiatric stimuli, he explained the role of cocaine as a solid in the brain and identified two types of cocaine, one of which is hydrochloride and the other is free hydrochloride.

Keywords: drug addiction, psychological factor, methods of prevention, types of drugs, disease, opium, Bang, social catalysis, cocaine.

Сведения об авторе: *Махрамов Рахим Рахимович* - Таджикский Национальный Университет, магистр второго курса кафедры психологии, факультета философии Таджикского Национального Университета.
Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: +992 501 61 22 62. E-mail: maramov.7@gmail.com

Information about the author: *Mahramov Rahim Rahimovich* - Tajik National University, Psychological department master second course, Philosophy faculty, Tajik National University. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17. Telephone: +992 501 61 22 62. E-mail: maramov.7@gmail.com

ИЗОБРАЖЕНИЕ ВОЙНЫ В РОМАНЕ М. ШОЛОХОВА «ОНИ СРАЖАЛИСЬ ЗА РОДИНУ»

**Холматова М.Ю.
Таджикский национальный университет**

О великой Отечественной войне начали создавать художественные произведения чуть ли не с первых дней, тем более что в рядах добровольцев и призывников было немало профессиональных журналистов и писателей, в том числе и писатель М.А. Шолохов.

За время войны писателем было создано немало очерков, посвященных событиям, свидетелем которых он был и людям, которые встречались ему на фронтовых путях-дорогах. И уже к середине войны у писателя возникает замысел написать большое эпическое полотно о войне.

Первые главы романа «Они сражались за родину» стали появляться на страницах центральных газет писатель начал печатать «Правда», «Красная звезда» уже в 1943, 1944 годах. Одна из вводных глав впервые опубликована в «Ленинградском альманахе», 1954, № 8; последующие главы - в «Правде» в 1943, 1944 и 1949 годах; собраны вместе в журнале «Москва», 1959, № 1, а также в «Роман-газете», 1959, № 1; дальнейшие публикации начальных глав романа - в «Правде» (12 - 15 марта 1969 г.), в библиотеке «Огонька» (1969, № 16, изд. «Правда»). Публикация произведения «Они сражались за Родину» началась в 1943 году. Эпический «замах» этого произведения дал основание американскому литератороведу Стенли Эдгару Хаймену предположить, что «самым сильным претендентом на новую «Войну и мир» является, по-видимому, Михаил Шолохов... Теоретические предпосылки у него имеются в большей степени, чем у кого-либо другого». Прежде всего, эта книга рождает мысль о достоверности изображения. «Они сражались за Родину» - уникальное писательское свидетельство об одном из самых драматических моментов во всей войне, если не сказать, всей истории народа и государства – о лете 1942 года – на Дону. Шолохов рассказывает, что роман начал писать на фронте, «подчиняясь обстановке». Эта «подчиненность» обстоятельствам выразилась в том, что роман начинался боевыми картинами, война шла, герои воевали, мы мало или почти ничего не знали об их прошлом, о довоенной жизни.

Спустя два десятилетия, в 1965 году Шолохов говорил: «Роман я начал с середины. Сейчас у него уже есть туловище. Теперь я приживляю к туловищу голову и ноги. Это трудно» [8, с.45].

В романе Шолохова с первых страниц начинают во всю силу звучать три драматических лейтмотива: распад семьи Стрельцова, тяжкая судьба генерала Александра Михайловича Стрельцова, несправедливо репрессированного в 1937 году и освобожденного перед войной, надвигающаяся грозная трагедия войны. Общеноародное, социально-общественное сопрягается в единой картине человеческих судеб.

О своем романе М.Шолохов говорил: «Меня интересует участь простых людей в минувшей войне. Солдат наш показал себя в дни Отечественной войны героям. О русском солдате, о его доблести, о его суворовских качествах известно миру. Но эта война показала нашего солдата в совершенно ином свете. Я и хочу раскрыть в романе новые качества советского воина, которые так возвысили его в эту войну...» [5, с.24].

Действительно, роман, хотя и не был закончен, стал своего рода размышлениями автора о том, чем явилась война для советского человека и народа в целом, где брал народ силы, чтобы противостоять жестокому испытанию. Эти размышления иногда выражаются через героев романа – солдат, которые не только сражаются, но и напряженно размышляют над судьбой государства, говорят о целях войны, думают о боевом товариществе, вспоминают мирное прошлое, свои семьи, детей, любимых... Трагическое напряжение боя вдруг сменяют комические сцены и эпизоды. Эта глубина, эта полнота жизни - весьма примечательное качество романа М.Шолохова. Она позволяет писателю постигнуть истинную меру жизнестойкости народа, открыть истоки героического.

«Они сражались за родину» - роман о войне, и не удивительно, что в нем много батальных сцен, но все они подчинены одной идеи – показать людей на войне. Каждый из эпизодов, в котором присутствует война – это еще одно свидетельство героизма советского народа. В центре внимания писателя простые солдаты, которые вчера занимались мирным трудом: Стрельцов до войны был агрономом, Лопахин – шахтером, Звягинцев - комбайнером, но теперь все они солдаты. Описания сражений пронизаны чувством восхищения перед обычными советскими людьми, совершающими подвиг. Шолохов стремится раскрыть геройизм многих как характерную черту Советской Армии. Умирающий ефрейтор Кочетыгов нашел в себе силы метнуть из разрушенного окопа бутылку с горючей жидкостью и поджечь немецкий танк. Подвиг совершил не только Лопахин, подбивший немецкий самолет и несколько вражеских танков. Подвиг совершает и молоденькая, маленькая медсестра, которая под шквальным огнем выносит из поля боя огромного и тяжелого Звягинцева и не только его. Капитан Сумсков из последних оставшихся у него сил пополз вслед за своими перешедшими в контратаку бойцами, вслед за красным знаменем полка, развернутым в бою... «Иногда капитан ложился на левое плечо, а потом опять полз. Ни кровинки не было в его известково-белом лице, но он все же двигался вперед и, запрокидывая голову, кричал ребячески-тонким, срывающимся голосом: «Орелики! Родные мои, вперед!.. Дайте им жизни!» И эта страстная жажда победы, придавшая силы умирающему человеку, волнует высокой красотой героического подвига. Таких людей, как Сумсков, Кочетыгов, Лопахин, Звягинцев, Стрельцов, можно убить, но нельзя победить.

Как, например, Некрасову, который хочет, хотя бы на время, отправиться в тыл, стать зятем, то есть пристроиться к какой-нибудь солдатке, чтобы пожить в домашних условиях и подкрепиться.

Шолохов в своем творчестве исходит из важнейшего для эстетики социалистического реализма понимания природы человека как человека-борца, победителя над силами отживающего мира империалистической агрессии и угнетения человека. Дело здесь не только в том, что Шолохов после страшного напряжения комическими эпизодами как бы дает возможность отдохнуть читателю. Такое сочетание, казалось бы, разнородных элементов помогает писателю полнее раскрыть характер своих героев, простых, обычных людей, переживших и минуты страха и сомнения и способных совершить подвиг [7, с.97].

В романе Шолохова, как говорилось ранее, много батальных сцен, но есть и эпизоды, в которых писатель рисует минуты затишья, время между боями, во время которых писатель показывает, как оно проходит не только в окопах, но и в тылу. Героическое не только на переднем крае, но в тылу, и в медсанбате, когда врачи, медсестры, санитары, сутками напролет борются за жизни солдат, в деревне, жители которой продолжают работать и в поле и на ферме, чтобы успеть отправить колхозное богатство, чтобы не доставалось врагам. Таким образом, будничное и героическое объединяется в едином чувстве прекрасного. Это умение передать героическое через обычное было характерно не только М. Шолохову, но и А. Твардовскому, которым он пользовался для обрисовки образа героя его одноименной поэмы «Василий Теркин».

Контрастные композиционные чередования мирной, хотя уже и потревоженной, трудовой жизни, короткой солдатской передышки и внезапно вспыхивающих жестоких боев с участием десятков танков, самолетов, минометов и артиллерии позволяют писателю создать единый, целостный облик воюющего народа. Патетика героического пронизывает не только батальные картины, она звучит и во многих «мирных» сценах. Рассказу о бое за высоту, в котором горстка бойцов без связи, без артиллерии, танков не только задержала гитлеровцев, но и опрокинула их штыковым ударом, о бесконечно волнующем подвиге капитана Сумскова предшествует глава, повествующая о короткой «мирной» передышке... «Небольшая, сердитая на вид старуха в поношенной синей юбке и грязной кофтенке», к которой обратился за ведром и солью жаждущий отведать вареных раков Лопахин, обнаруживает поразительное величие материнского чувства. Старуха не только горько и безжалостно отчитала Лопахина за отступление армии, за оставляемые врагу на поругание города, станицы, села... И сдержанная печаль и оскорблена гордость сквозят в ее словах, обращенных к Лопахину: «У меня три сына и зять на фронте, а четвертого, младшего сынка, убили в Севастополе-городе, понял? Сторонний ты, чужой человек, потому я с тобой по-мирному и разговариваю, а заявись сейчас сыны - я бы их и на баз не пустила. Благословила бы палкой через лоб да сказала

своим материнским словом: «Взялись воевать - так воюйте, окаянные, как следует, не таскайте за собой супротивника через всю державу, не срамите перед людьми свою старуху мать!»

Одна из особенностей таланта М. Шолохова, его гуманизма и проявляется в этой способности за обыденным, будничным открыть сияние высокого и прекрасного. Первоначальное, «зрительное» впечатление заметно меняется, неизмеримо обогащается. В «материнском слове» - воплощение чаяний, надежд, горьких раздумий миллионов матерей. Образ старухи из донского хутора, не теряя своей конкретности, обретает волнующую полноту обобщения. В эту минуту он как бы воплощает в себе гордый и скорбный облик Солдатской Матери, матери-Родины, обращающейся с горьким словом к своим воюющим сыновьям. М. Шолохов вновь вернет нас к особенным обстоятельствам данной минуты. Он расскажет о размышлениях раздосадованного и пристыженного Лопахина: «Черт меня дернул сюда зайти! Поговорил как меду напился...», о том, как старуха вынесла ему ведро и соль...

Но мгновенное волнующее превращение конкретного в обобщенно-собирательный образ вновь будет поддержано с большой художественной экспрессией. «...Небольшая старушка, усталая, согнутая трудом и годами, прошла мимо с такой суровой величавостью, что Лопахину показалось, будто она и ростом чуть ли не вдвое выше его и что глянула она на него как бы сверху вниз, презрительно и сожалеюще...»

Характер образных средств, избираемых Шолоховым, свидетельствует о том, как органически может сочетаться в современной прозе, казалось бы, романтический «прием» с реалистической конкретностью. В романе «Они сражались за Родину», в рассказе «Судьба человека» реализм Шолохова, не теряя своей щедрой яркости, бытовой характерности, одухотворенного психологизма, органически впитывает в себя публицистическую заостренность, символическую значимость образа, романтическую неожиданность обобщения [3, с.124].

Свою специфическую окраску психологическим моментам в «Они сражались за Родину» придает и то обстоятельство, что солдатское мироощущение постоянно сталкивается с коллективной психологией жителей колхозных хуторов и станиц, через которые пролег путь отступающего полка. Перед читателями открывается возможность увидеть психологический процесс в некоей протяженности: нравы хуторян - это ведь вчерашнее тех, кто ушел в огонь из таких же вот хат, от полей, где все еще продолжают косить хлеба, доить коров, чинить телеги и ковать коней...

В романе невольное пересечение двух потоков народной психологии дает возможность отчетливей разглядеть их единую сердцевину. Единую, хотя солдатам и приходится выслушивать от колхозников вещи далеко не комплиментарного характера. Помним, как было в сцене с суровой старухой, а вот признание другой колхозницы: «...Ведь мы, бабы, думаем, что вы опрометью бежите, не хотите нас отстаивать от врага, ну сообща и порешили про себя так: какие от Дона бегут в тыл - ни куска хлеба, ни кружки молока не давать им, пущай с голоду подыхают, проклятые бегунцы! А какие к Дону идут, на защиту нашу, - кормить всем, что ни спросят... Да мы все отдадим, лишь бы вы немца сюда не допустили! И то сказать, до каких же пор будете отступать? Пора бы уж и упереться...»

Очень существенно, что к психологическому на войне у Шолохова подход конкретно-исторический: мысль, чувство, эмоция - они тоже по-своему подвластны закономерностям художественного историзма. Мало сказать, что часто социальный сдвиг, обострив в человеке каждый нерв, становится самим содержанием внутренней жизни личности, - историзм психологического и в том, что в такую пору непосредственная душевная жизнь вступает в поистине контактную близость с событиями истории. И тогда самое чувство начинает выглядеть как достоверная реалия общественного движения из вчера в завтра. Когда переживания Лопахина или Звягинцева слитно несут в себе эмоции недавнего прошлого - хлеборобского ли, шахтерского - с сегодняшним фронтовым, когда их чувства каждый миг обращены к завтрашнему - не только как удается форсировать Дон, но и как будем шагать по поверженной Неметчине, - здесь психологизм является поистине фаустовскую власть над временем: и прошлое, и нынешнее, и будущее - все сошлось воедино в душе человеческой! И в психологизме проглядывают коренные закономерности историзма: видна широкая причинность переживаний, их органичная связь с движущимся временем. Чувство как бы проецирует в себе ту историческую концепцию, которую утверждает художник.

Говоря об идейно-художественной концепции романа «Они сражались за Родину», Шолохов подчеркнул свой особый интерес к исторической диалектике народной жизни: «О русском солдате, о его доблести, о его суворовских качествах известно миру. Но эта война показала нашего солдата в совершенно ином свете. И я хочу раскрыть в романе новые качества советского воина, которые так возвысили его в эту войну». С подлинно художнической деликатностью Шолохов прослеживает и дает читателю понять всю сложность связи чувства с событиями огромного исторического масштаба. У него высокий подтекст неизменно смягчен шуткой, органично вырастает из поступка и происшествия, из солдатской пикировки в минуту выдавшегося затишья.

Общенародная война, по слову Белинского, способна пробуждать, вызывать наружу «все внутренние силы» людей, сражающихся за правое дело. Такая война не только составляет собой целую эпоху в истории народа, но и влияет «на всю его последующую жизнь». Это очень важная деталь - «на всю последующую жизнь» - позволяет отчетливей понять, почему в сознании шолоховских героев само это страшное сражение с фашизмом есть, в конечном счете, не что иное, как одно из звеньев преобразования мира, продолжение единого исторического деяния [2, С.69]

Психологическая типизация - это отнюдь не просто свойственное многим переживание. Подлинно типическим для героев «Они сражались за Родину» становится то чувство, что несет в себе нечто существенное от народного восприятия этих трудных дней. Это чувство, в котором отзывается напряжение психологии целой нации, острота самого исторического конфликта. Не удивительно, что именно такие переживания, духовные искания, такая психологическая вспышка и вызывает особенно активное читательское сопереживание. Что именно с ним, этим «типическим чувством», важная идея обретает свою психологическую пластичность.

Чрезвычайно сложный предмет - взаимодействие частного и типического в мире душевных чувств. Типизируя, Шолохов остается исключительно верным субъективному, индивидуальному в своих героях. Можно сказать, что здесь верность еще и своей гуманистической концепции, и романному жанру, в любых случаях стремящемуся выделить индивидуальность в потоке событий, и своей шолоховской «доктрине войны», которая всегда видит фронт «через душу солдатскую»... А есть причина еще более всеобъемлющая: внимание к индивидуальности - это сама суть образа жизни, который на том и стоит, чтобы в человеке неизменно выявлялось глубинное личностное начало - даже на войне! Всегда, в любой ситуации помочь человеку до конца проявить свою субъективную активность, возвысить внутренний мир человека до активной жизненной позиции - во имя Победы! Обладая воистину орлиным видением высоких горизонтов национального самосознания, писатель умеет показать народную жизнь как процесс, найти в поведении своих героев то главное, что есть направляющая всего поступательного хода истории.

В этом смысле последний роман – книга удивительно «шолоховская». «Они сражались за Родину» - кровь, смерти, горечь отступления. И при том - бросающееся в глаза обилие юмористических сцен. Это и забавные происшествия, случающиеся с героями во фронтовых буднях, и потешное, вдруг проглядывающее даже в совершенно трагических ситуациях («молебен» Звягинцева под бомбажкой или его борьба в медсанбате - сначала за сапоги, потом за целость собственных ног). Особенно же обильны обстоятельственные солдатские байки и воспоминания, как правило, весьма юмористического характера. Чего тут только не «наслушаешься» читатель романа! «Они сражались за Родину» - это не только, правда войны, это и своеобразное художественное свидетельство веры солдатской. Вера дала устоять и победить. То, что воплотилось в пламени алого стяга над поверженным рейхстагом в 45-м, уже жило в людях 42-го, дерущихся с наседающим врагом на последнем пределе сил... С правдивостью непосредственного участника событий Шолохов рассказал о состоянии духа тех, кто превозмог небывалые трудности.

От полка оставалась рота - и все равно бросалась в контратаки. Рота превращалась в горстку бойцов - и билась за каждую пядь земли с могучим, превосходящим в технике и войске противником. Погибал боец в своем одиночном окопчике, задавленный танком - и в последнюю секунду, движимый этой верой, швырял зажигательную бутылку вслед врагу...

Хватающим за душу лейтмотивом проходит через все главы «Они сражались за Родину» образ полкового знамени - символа этой солдатской веры. На последних страницах книги, когда остатки полка – двадцать семь бойцов – добираются, наконец, до штаба дивизии, писатель рисует психологически глубокую сцену с полковым

знаменем, пронесенным сквозь огонь. «Голос его, исполненный страстной веры и предельного напряжения, вырос и зазвенел как тугу натянутая струна:

- Пусть враг временно торжествует, но победа будет за нами. Вы принесете ваше знамя в Германию!.. Спасибо вам, солдаты!

Ветер тихо шевелил потускневшую золотую бахрому на малиновом полотнище, свисавшем над древком тяжелыми литыми складками. Полковник тихо подошел к знамени, преклонил колено. На секунду он качнулся и тяжело оперся пальцами правой руки о влажный песок, но, мгновенно преодолев слабость, выпрямился, благоговейно склонил забинтованную голову, прижимаясь трепещущими губами к краю бархатного полотнища, пропахшего пороховой гарью, пылью дальних дорог и неистребимым запахом степной полыни...

Описывая наши временные поражения, Шолохов тем не менее писал не психологию отступающей армии, но состояние будущих победителей, испытуемых в данный момент военной бедой, горькими неудачами. По всему их поведению, образу мышления, душевному настрою достаточно отчетливо можно представить, как любой из этих бойцов будет вести себя и в Сталинграде, и по дороге на Берлин, и в самом логове...

Шолохов писал свои главы в тот момент, когда все газеты мира - и недругов, и сочувствующих нам - уже объявили о победе Гитлера, добравшегося до Кавказа, вышедшего на Волгу, «рассевявшего» армию Советов...

А Шолохов именно в эту пору вложил в уста своим героям: «Тяжелыми шагами пойдем... Такими тяжелыми, что у немца под ногами земля затрясется!» Или та же мысль, но выраженная с еще большей наглядностью: «Как только повернутся задом на восток - ноги сучьим детям повыдергиваем из того места, откуда они растут, чтобы больше по нашей земле не ходили».

Особенна в этом романе динамика человеческого анализа: военная гроза задала массовой психологии небывало жесткий режим.

Война, отступление едва ли не каждый час предлагаю все новые повороты событий - и психика должна к ним мгновенно приспособиться, адаптироваться в самом неожиданном и невероятном, чтобы это невероятное тут же стало бытием и просто бытом солдат: в отступлении надо кормиться, спать, заботиться об оружии и боеприпасах. Надо жить.

От «Тихого Дона» до «Они сражались за Родину» и «Судьбы человека» - грандиознейшая панorama! О ней можно с полным основанием сказать: вот повествование о том, как конкретно, в каких судьбах, каких событиях рождалась новая историческая общность - русский народ.

Шолоховские книги - из тех, к которым в высшей степени приложимы слова: талантливые произведения «вдохновляют современников и передают потомкам память сердца и души о нашем поколении, о нашем времени, его треволнениях и свершениях». В мировой литературе Шолохова-художника по праву называют летописцем революции. Летописцем большой судьбы народной. Стремясь воплотить грандиозный опыт Великой Отечественной войны, Шолохов обращает свое главное внимание на простых советских людей-тружеников, отстоявших в жестоких и кровавых битвах свою социалистическую отчизну.

Уже одним этим выбором героев Шолохов показывал глубину значения подвига масс, Размышая о войне, А.М.Горький требовал изображения рядового представителя народной массы как силы, которая будет решать исход сражений. Это внимание к рядовым людям, творящим историю, - в природе искусства социалистического реализма. Шолохов, всегда с особой теплотой и глубоким проникновением изображавший людей-тружеников, в главах из романа «Они сражались за Родину» повествовал о «героической единице» - рядовых воинах Советской Армии.

Для творчества Шолохова характерно пристальное и заинтересованное внимание к тем сложным, порой драматическим процессам, в результате которых сформировался новый духовный облик советского человека. Судьба человека, будь то Григорий Мелехов или Михаил Кошевой в «Тихом Доне», Семен Давыдов или Кондрат Майданников в «Поднятой целине», всегда соотнесена, определяется в романах Шолохова судьбой народа, творящего историю народа в Великой Отечественной войне. [6, с.78].

ЛИТЕРАТУРА

1. Бирюков Ф.Г. О подвиге народном: Жизнь и творчество М.А.Шолохова – М.: Просвещение, 1989. – 207 с.
1. Бирюков Ф.Г. Художественные открытия Михаила Шолохова. – М., 1980. С. 68-71 .
2. Михайлов О.Н. Страницы русского реализма // Заметки о русской литературе XX века.- М., 1982. с. 123-124
3. Русская литература XX века. Большой учебный справочник / Е.М. Болдырева, Н.Ю. Буровцева, Т.Г. Кучина и др.- М., 2001. – С. 52-97.
4. Шолохов М.А. Наука ненависти. Они сражались за Родину. Судьба человека. – М.: Воениздат, 1978.
5. Хватов А.И. На страже века (Художественный мир Шолохова). – М.: «Современник» 1975. – С. 74-78. [7] Шолохов М.А. Они сражались за Родину – М.: Современник, 1976.
6. Русские писатели XX века. Большой учебный справочник для школьников и поступающих в вузы / авт. В.В. Агеносов, П.В. Басинский, Л.В. Ершова и др. – М., 2000. – С. 57-79.

ИЗОБРАЖЕНИЕ ВОЙНЫ В РОМАНЕ М. ШОЛОХОВА «ОНИ СРАЖАЛИСЬ ЗА РОДИНУ»

В статье говорится об истории создания и об особенностях незаконченного романа М.А. Шолохова «Они сражались за родину». Первые главы романа появились в печати в 1943 году и писатель работал над ней до конца жизни. Шолохов не раз говорил о том, что работа над романом шла очень тяжело, так как начал он создавать его с середины, то есть с глав, повествующих о драматических военных событиях лета 1942 года на Дону. Вводные главы, в которых говорится о довоенном времени, автор создавал уже после войны и начал печатать лишь в 1954 году. Также в статье рассматриваются особенности романа, как произведения соцреализма и произведения эпического характера.

Ключевые слова: Роман, реализм, необычность, эпос, война, сражения, эпизоды, герои.

ОБРАЗИ ЧАНГ ДАР РОМАНИ М.ШОЛОХОВ «ОНХО БАРОИ ВАТАНИ ХУД ЧАНГИДАНД»

Макола дар бораи таърихи оғариниш ва дар бораи ҳусусиятҳои романи нотамоми М.А. Шолохов «ОНХО барои Ватан чангиданд». Аввалин бобҳои роман соли 1943 дар шакли чоп баромаданд ва нависанд то оҳирги умр дар болои он кор кард. Шолохов чандин бор гӯфта буд, ки кор дар роман хеле душвор аст, зоро вай ба эҷоди он аз миёна, яъне аз бобҳо, ки дар бораи рӯйдодҳои драмавии ҳарбии тобистони соли 1942 дар Дон накл мекунанд, оғоз кард. Бобҳои мукаддимавӣ, ки дар бораи замони пеш аз чанг сухан меронанд, муаллиф пас аз чанг эҷод карда, танҳо дар соли 1954 ба чоп шурӯъ карданд. Дар макола инчунин ҳусусиятҳои роман ҳамчун асарҳои реализми сотсиалистӣ ва асарҳои дорон ҳусусияти эпикӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Калидвоҷаҳо: Роман, реализм,ベンазири, эпикӣ, чанг, чангҳо, эпизодҳо, қаҳрамонон.

THE IMAGE OF THE WAR IN THE NOVEL BY M. SHOLOKHOV "THEY FOUGHT FOR THEIR HOMELAND"

The first chapters of the novel appeared in print in 1943 and the writer worked on it until the end of his life. Sholokhov has repeatedly said that the work on the novel was very difficult, since he began to create it from the middle, that is, from the chapters telling about the dramatic military events of the summer of 1942 on the Don. The introductory chapters, which talk about the pre-war time, were created by the author after the war and began to print only in 1954. The article also examines the features of the novel, as works of socialist realism and works of an epic nature. The article tells about the history of creation and about the features of the unfinished novel by M.A. Sholokhov "They fought for their homeland."

Keywords: novel, realism, singularity, epic, war, battles, episodes, heroes.

Сведения об авторе: Холматова Марҳабо – Таджикский национальный университет, магистрант 2 года обучения кафедры мировой литературы. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17.

Information about the author: Kholmatova Markhabo – Tajik National University, second year graduate student of the Department of World Literature. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

**КАТЕГОРИЯИ СИҒАИ ФЕЪЛ ДАР ҶУМЛАҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ҚОЛАБИ
“ДИЛИ КАСЕ ПУР” ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ МУОСИРИ ТОЧИКӢ**

**Шералиев Ш.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Ҷумлаҳои фразеологии қолаби “**дили касе пур**” дар забони адабии мусоири тоҷикӣ аз ҷумлаи қолабҳои серистеъмол ба шумор мераванд. Тадқиқи ҳамаҷонибаи категорияи сиғаи феъл дар ташаккули тобишҳои маънои мухталиф, аз қабили мухимият, ҳоҳиш, шарт, тахайюл ва фарзу гумонҳои амалу ҳаракат, ки дар ҷумлаҳои фразеологии қолаби “**дили касе пур**” низ мушоҳида мешаванд. Ба ин восита метавон мӯайян кард, ки ҳабари ин қолаби фразеологии забон то чӣ андоза үстувор ва ё ноустувор буда, қобилияти ба ҷумлаҳои оддии синтаксисӣ гузаштанро доранд.

Чумлаҳои фразеологии қолаби “**дили касе пур**” дар забони адабии мусори тоҷикӣ мавқеи хосро ишғол мекунанд. “Дар байни қолабҳои гуногуни чумлаҳои фразеологӣ, чумлаҳои фразеологии қолабҳои **дили касе пур ва миси касе (чизе) баромад** аз ҷиҳати хосиятҳои гуногуни грамматикии худ мавқеи маҳсусро ишғол мекунанд. Пеш аз ҳама ин қолабҳои фразеологӣ дар забони имрӯзаи тоҷикӣ аз чумлаи қолабҳои серистеъмол мебошанд. Аз ҷиҳати ифодаи маънои грамматикий онҳо аксар сохторҳои сохторҳои мағбулианд. Системаи шаклҳои грамматикиашон чун шаклҳои морфологии феълҳо хеле мураккаб аст. Маҳсусан, қолаби **дили касе пур**, ки онро баръакси **миси касе (чизе) баромад** чумлаи фразеологӣ унвон додан мумкин аст, дорои хосиятҳои мураккаби грамматикист” [10, с. 303].

Дар чумлаҳои фразеологии қолаби “**дили касе пур**” низ категорияи сиға метавонад ифодаҳои гуногуни модалияти амал, аз қабили муҳимијат, ҳоҳиш, шарт, тахайюл ва фарзу гумонҳои амалу ҳаракатро инъикос намояд, ки онҳо дар навбати худ маъноҳои маҳсуси грамматикий доранд. Бояд таъкид кард, ки дар чумлаҳои фразеологии қолаби “**дили касе пур**” феъл метавонад аз маънои аслии худ дур рафта, комилан маънои нави маҷозӣ гирад. Он функсияе, ки дар сиғаи феъли забони тоҷикӣ мушоҳида карда мешавад, дар ин гурӯҳ ба қуллӣ фарқ мекунад. Ҷиҳати муштараки чунин воҳидҳои фразеологӣ дар робита бо категорияи сиға дар он аст, ки метавон тамоми навъи ифодаи замониро дар онҳо мушоҳида кард. Мавриди зикр аст, ки феъли ҷумла метавонад дар таркиби воҳиди фразеологӣ бошад ва ҳамзамон фикри ҷумла дар он хотима ёфта бошад. Аз ин рӯ, таъсири категорияи сиға дар ин навъи қолабҳои фразеологӣ баравъо мушоҳида мешавад. “Азбаски ҳабари қолаби фразеологии **дили касе пур** бо ҳиссаҳои номии нутқ ифода ёфтааст, он чун ҳабарҳои номӣ бандакҳои ҳабарӣ ва феълҳои ёвари *шудан*, будан ва муродифоти дигари грамматикии ин феълҳои ёварро қабул карда, шаклҳои гуногуни замонӣ ва сиғаҳоро ба вуҷуд оварда метавонад. Дар ифодаи шаклҳои замонии сиғаи ҳабарӣ баробари бандакҳои ҳабарӣ (бештар бандаки шаҳси сеюми танҳо) феълҳои ёридиҳандай будан ва шудан низ ба кор бурда мешаванд. Ин қолаб ба маънои замони ҳозираи сиғаи ҳабарӣ метавонад бе бандаки ҳабарӣ ҳам истеъмол шавад. Дар ин маврид, одатан, бандаки ҳабарии шаҳси сеюми танҳо дар назар аст” [10, с.311]. Чунончи, дар мисолҳои зайл:

Рангӯ рӯяш канда, сараш бо дока баста... (К. Мирзоев, Зиндагӣ ҳам нафасе, с. 7). – Гули зебоям, модари бачаҳоям... – мегуфт Шермалик, **дилаш боғ-боғ шукуфта** (С. Турсун, Се рӯзи як баҳор, 93). Ва баҳудиву бехудона гапҳое гуфта, ки дилҳо об, **ҷигарҳо реш гашта** (К. Мирзоев, Марги бегуноҳ, с.16). Аммо Маликаро имконе намонда, ки пой пеш монад, **ҳангӯ мадораш канда** (К. Мирзоев, Марги бегуноҳ, с.14). Ҳозир бошад, **дасти мо боло**, ҳар кас пурсад, ҷавоб ҳамин ки ҳудаш наҳост, нарасидани муаллимро дидою дониста қасдан нозу нузӯнон ҳудашро азиз карданӣ шуда, баромада рафт (Ф. Ниёзӣ, Вафо, с.160).

Чумлаҳои фразеологии қолаби “**дили касе пур**” дар ифодаи маънои замони ҳозираи сиғаи ҳабарӣ бо бандаки ҳабарии *аст* истеъмол ёбад. Масалан:

Азбаски ба шутурҳоям **дилам пур** аст, онҳоро ба киро андохтаам (С. Айнӣ, Гуломон, с.76). – Барои он ки **дилат нарм** аст (С. Турсун, Се рӯзи як баҳор, с.12).

Ҳамчунин дигар маъноҳои замонӣ низ ба мушоҳида мерасанд. Чунончи:

Сиғаи ҳабарӣ ба маънои замони ҳозира-оянда:

Асбобу анҷомашро бинед, **ҳангӯ мангатон меканад** (П. Толис, Тобистон, с.272). Агар як бори дигар Ислом Қўрбошӣ ба қишлоқамон меомаданд, бо тақсим намудани вай **димоғашонро чоқ мекардем** (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид, с.7). Нолай найи ҷӯпонӣ мувофиқи зарби ҳамин суруд бо як тарзи ҳазинона баланд шуда, **дилҳоро меҳарошид**, **ҷигарҳоро об мекард** ва баданҳоро меларзонид (С. Айнӣ, Гуломон, с.130).

Сиғаи ҳабарӣ ба маънои замони гузаштаи наздик:

Аз дидани ин манзара, чӣ хеле мегӯянд, як гӯшаи **дилаш қушода гашт**, хуб кард, ки омад, ҳабар дод (К. Мирзоев, Марги бегуноҳ, с.15). – Ба сари ман дод назан, Рустам, ман ягон кори ношоиста накардаам, “ҳа” нагуфтам! – **димоғи** Парвона **сӯҳт** (К. Мирзоев, Марги бегуноҳ, с.29). ... Шогирди мунҷӣ Рӯзимурод дар кунҷе ҳаросон меистод ва **чехраи амир гул кард** (У. Кӯҳзод, Ҳайҷо, с.4).

Сиғаи ҳабарӣ ба маънои замони гузаштаи дур:

Ин гапат рост, - гуфт – Азиз, ки дар ҳақиқат як ду бор бо Остонов **гапаш турехта буд** (Ч. Икромӣ, Ҳатлон, 10). Дашибонҳо, шаттаҳо, шапалоқҳо Арбоб чунон **чашмашро тарсонид** буд, ки ёрои сар бардошта ба ӯ нигоҳ карданро надошт (С. Айнӣ, Одина, 15).

Сигай хабарӣ ба маъни замони ҳозираи давомдор:

Ана оқибат миси коратон баромада монду мардум ба қасофати он акнун **ба сари ман ҷормағз шикаста истодаанд** (Ф. Ниёзӣ, Вафо, с.217). Лекин **танобашонро қашида ист**, ки аз худ нараванд (С. Турсун, Се рӯзи як баҳор, с.89).

Сигай хабарӣ ба маъни замони ғузаштаи нақлий:

Мегӯянд-ку, **рӯямро сиёҳ кардааст**, ду бутта ришам, ғами туу очат дар дилам (К. Мирзоев, Зиндагӣ ҳам нафасе, 19). Онҳо онҷоид, дар шаҳр ба дунё омада, **хуни ноғашон он ҷо рехтааст** (К. Мирзоев, Зиндагӣ ҳам нафасе, с.5).

Сигай хабарӣ ба маъни замони ғузаштаи нақлии ҳикояй:

Чанд рӯз боз **ҷашмам** бехуда **намепаридааст** (Ф. Ниёзӣ, Вафо, с.18). Шукр, ҳоло **биниат тег накашидааст**, ки аз зиндагӣ дасту дил бишӯй (Ч. Акобир, Пазмонӣ, с.6). Кадом як кал аз афти кор сарашро луч кардааст, ки **димоги** ҳаво **гирифтааст** (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид, с.291). Вай се сол пеш аз ба ин ҷо омадани ман бо ҳудкушӣ **корашро тамом кардааст** (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид, с.214).

Сигай хабарӣ ба маъни замони ғузаштаи ҳикояй:

Зани раҳматии Исмоилхон ба ҳама меҳрубон буд, аз **забонаш қанду асал мерехт** (К. Мирзоев, Зиндагӣ ҳам нафасе, с.6). Сайдбек дар аввал моту мабҳут гашт, **гӯшҳояш бовар намекард**, ки Калтаи Мансур ҷуръат карда, ба вай гап мезанд, ба кор боро, мегӯяд (К. Мирзоев, Зиндагӣ ҳам нафасе, с.11). Улфатов аз ин таърифҳо **ба куртааш намегунҷид** (Ф. Ниёзӣ, Вафо, с.217).

Тобишҳои маъни шаклҳои сигай шартӣ-ҳоҳишмандӣ дар ҷумлаҳои фразеологии қолаби “дили қасе пур” чун ҷумлаҳои одди синтаксисӣ ғайр аз соҳти ҷумла ва оҳанг, бо қалимаҳои ёридиҳанда, пайвандак ва ҳиссаҳои равшантар ифода мешаванд. Ҳар як унсури ғрамматикий ва қалимаи ёридиҳанда бо тобиши маҳсуси ғрамматикий омада, маъни сифавӣ ва ҷилои услубии феълҳоро, ҳусусан шаклҳои аористро ошкор месозад ва то андозае қувват медиҳад. Масалан, дар сурате ки маъни шарт дар нутқ ба воситай оҳанг ифода мегардад, пайвандаки *агар* ин маъниро равшантар ва оҳангни суханро равонтар месозад. Илова бар ин, бо пайвандаки *то* маъни замонӣ ва бо ҳам маъни хилоф возеҳтар таъкид мешавад:

Бале, *агар баҳтамон тофта*, ба онҳо рӯ ба рӯ наоем, аз дарё ғузаштан ҳам осон мегардад (С. Турсун, Се рӯзи як баҳор, с.86). – Айб накунед, хола, ҷизи дигаре надорем, *агар дилатон қашад*, ҳаминашро, ҳаминашро ҳӯред! – гуфт (С. Айнӣ, Гуломон, с.143).

Ифодаи эҳтимолият ва таҳмину фариза ва гумони гӯянда дар ин навъи қолабҳои фразеологӣ бо қалимаҳои чун *рафту*, аз *афташ*, *барин* низ мушоҳид мешавад:

Рафту бо қасе **гапаш ғурезад**, то ба вай даст ба гиребон нашавад, ба гуфти ҳудаш, аз чаккаҳои сари ӯ хун нағирад, думашро сар намедод (К. Мирзоев, Зиндагӣ ҳам нафасе, с.11). Аз *афташ*, ғайбати мо **гӯшатонро тафсонд**, ки кофта омадед (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид, с.287). Афту андоми акои Олиму Улфатов торафт ғазаболуд мегашт ва ҳар дуяшон ҳам **ба куртаашон кайк даромадагӣ барин**, бетоқат мешуданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо, с.158).

Илова бар ин, мавҷудияти ҳуди қалимаи эҳтимол ва ё *шояд* низ метавонад маъни таҳминӣ ва ба шарте вобаста будани амалро равшан инъикос қунад:

Агар ба ин гапҳо аз таҳти дил бовар қунед, ҳаёлоти ширин, эҳтимол, то ба ҷое бирасад, ки ба одамони сиҳат **раҳматон биёд** (Ф. Муҳаммадиев, Куллиёт, с.19). Ешояд бафурсат **корро пазонда бошад**, ки медонад (С. Турсун, Се рӯзи як баҳор, с.101).

Сигай амрӣ изҳори ҳоҳиш ва супориш, фармон ва таъкид ва ё водор кардан ба амалеро, ки асосан ба шахси дуюм равона карда шудааст, мефаҳмонад. Масалан, дар ҷумлаҳои зайл супориш ба шахси дуюм равона карда шудааст:

Ба ҳизматгори дари хона, ба номаш ҷоряқкор ё чӯпон, **бештар забон дех** (С. Турсун, Се рӯзи як баҳор, с.89). Ҳушатро ба сар гир, **калларо кор фармо**, бачагию беақлӣ бас (К. Мирзоев, Зиндагӣ ҳам нафасе, с.34). **Дила васеъ қун**, ошно (Ф. Муҳаммадиев, Куллиёт, с.28).

Умуман, таъсири ҳама гуна навъҳои замонии сиғаи феълро дар таркиби чумлаҳои фразеологии қолаби “**дили касе пур**” метавон мушоҳидатар, ки то андозае онҳо ба чумлаҳои одди синтаксисӣ наздикий доранд. Инъикоси навъҳои гуногуни сиғаи феъл дар чунин қолабҳои фразеологӣ, пеш аз ҳама, ба ҳабари онҳо, ки бо ҳиссаҳои гуногуни номии нутқ ифода мейбад, вобастагӣ дорад.

АДАБИЁТ

1. Азимова М. Н. Сопоставительно-типологический анализ фразеологической системы таджикского и английского языков: // автореф. дис... докт. филол. Наук.– Душанбе, 2006.– 49с.
2. Дӯстов Ҳ.Ҷ. Воҳидҳои фразеологии ташбехӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик.- Душанбе, “Чонибек”.– 2014, 186саҳ.
3. Маҷидов Ҳ. Аломатҳои фарқкунандай воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ.//Масъалаҳои забони тоҷикӣ. Унти давлатии Тоҷикистон.- Душанбе: Ирфон, 1967.– С.61-78.
4. Маҷидов Ҳ. Воҳидҳои фразеологӣ ва қалима.//Мактаби советӣ.-1984.- №4. – с. 19-21.
5. Маҷидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик.Ч.1. Лугатшиносӣ.- Душанбе,2007. – 242с.
6. Маҷидов Ҳ. Таркиби лексикии воҳидҳои фразеологӣ.//Мактаби советӣ. 1986.-№10. С. 72-78.
7. Маҷидов Ҳ. Таркибҳои фразеологӣ. //Мактаби советӣ. -1980. -№1 -С.21-24.
8. Маҷидов Ҳ. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик.-Душанбе. 1982. 104с.
9. Маҷидов Ҳ. Чумлаҳои фразеологӣ. //Мактаби советӣ. – 1978.-№5.-С.15-19.
10. Маҷидов Ҳ. Сехри сухани форсии тоҷикӣ. -Душанбе. “Дақиқӣ”. -2014. 352с.

КАТЕГОРИЯ СИҒАИ ФЕЪЛ ДАР ЧУМЛАҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ҚОЛАБИ “ДИЛИ КАСЕ ПУР” ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ МУОСИРИ ТО҆ЦИКӢ

Дар мақолаи маркур муҳимтарин ҳусусиятҳои категорияи сиғаи феъл дар робита бо ташаккули маъноҳои муҳталиф аз қабили муҳимиёт, ҳоҳиш, шарт, таҳайюл ва фарзу гумонҳои амалу ҳаракат дар қолаби чумлаи фразеологии “**дили касе пур**” мавриди таджик қарор гирифтааст. Инъикоси навъҳои гуногуни сиғаи феъл дар чунин қолабҳои фразеологӣ, пеш аз ҳама, ба ҳабари онҳо, ки бо ҳиссаҳои гуногуни номии нутқ ифода мейбад, вобастагӣ дорад. Таъсири ҳама гуна навъҳои замонии сиғаи феълро дар таркиби чумлаҳои фразеологии қолаби “**дили касе пур**” метавон мушоҳидатар, ки то андозае онҳо ба чумлаҳои одди синтаксисӣ наздикий доранд. Инъикоси навъҳои гуногуни сиғаи феъл дар чунин қолабҳои фразеологӣ, пеш аз ҳама, ба ҳабари онҳо, ки бо ҳиссаҳои гуногуни номии нутқ ифода мейбад, вобастагӣ дорад.

Калидвожаҳо: категорияи сиға, чумлаҳои фразеологӣ, феъл, унсурҳои грамматики, замонҳои феъл.

КАТЕГОРИЯ НАКЛОНЕНИЯ В ГЛАГОЛЬНОМ ФРАЗЕОЛОГИЗМЕ НА СЛОЕ “ПОДЛЕЖАЩЕЕ, ИЗМЕНЯЮЩЕЕ ЧАСТЬ СКАЗУЕМОГО” В СОВРЕМЕННОМ ТАДЖИКСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассматриваются важнейшие признаки категории наклонения, относящиеся к процессу различных значений, таких как значимость действия, волеизъявления, состояния, воображения и мысли в слове подлежащего, изменяющейся части и сказуемого. Главный символ отражения в категории наклонения зависит от сказуемого, который выражается с помощью различных именных частей речи.

Ключевые слова: категория наклонения, глагольные фразеологизмы, глагол, грамматические признаки, время.

THE CATEGORY OF MOOD IN VERBAL PHRASEOLOGICAL UNIT ON LAYER OF “SUBJECT CHANGING PART PREDICATE” IN MODERN TAJIK LITERARY LANGUAGE

The article discusses the most important features of the category of mood concerning the process of different meanings such as importance of action, willing, condition, imagination and thoughts in the layer of subject, changing part and predicate. The main symbol of the reflection in the category of mood depends on predicate, which is expressed with different nominal parts of speech.

Key words: the category of mood, verbal phraseological units, verb, grammatical features, tense.

Сведения об авторе: Шералиев Шерали – Таджикский национальный университет, магистрант кафедры таджикского литературного языка. Адрес: 734025, Республика Таджикистан г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: (+992) 988 50 94 93. Email: sherka1997@inbox.ru.

Information about the author: Sheraliev Sherali – Tajik National University, graduate student of the department of modern Tajik literary language. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Phone: (+992) 988 50 94 93. Email: sherka1997@inbox.ru.

ТЕРМИНОЛОГИЯ СОСТАВА МЕДИЦИНСКИХ ПРЕПАРАТОВ

**Махкамзода Ш. К.
Таджикский национальный университет**

Социально ограничено употребление терминологической и профессиональной лексики, используемой людьми одной профессии, работающими в одной области науки, техники. Термины и профессионализмы даются в толковых словарях с пометой

"специальное", иногда указывается сфера употребления того или иного термина: физ., медиц., матем., астроном. и т.д. Каждая область знания имеет свою терминологическую систему.

Термины - слова или словосочетания, называющие специальные понятия какои-либо специальной области науки, техники, искусства. В основе каждого термина обязательно лежит определение (дефиниция) обозначаемой им реалии, благодаря чему термины представляют собой точную и в то же время сжатую характеристику предмета или явления. Каждая отрасль знания оперирует своими терминами, составляющими суть терминологической системы данной науки [1, с.90].

Для образования терминов используются:

1) метафорический перенос названия: *петля* (спорт.), *таз* (мед.), *пастушья сумка* (бот.) – *сходство формы*; *подушка* (геол.), *парус* (арх.), *золотое сечение* (иск.) – *сходство функции*;

2) лексико-словообразовательный способ: *луномодуль*, *дымоуловитель* – сложение основ; *биоинженерия*, *электрозвонок*, *ультраакустика* – использование заимствованных элементов био-, электро-, ультра- и др.;

3) заимствование слов: *лазер*, *алгоритм*, *сканер* [1, с.51-52].

Вопросы о том, что представляет собой термин как знак и единица языка, каковы его функции, какое место занимает он в лексической системе, рассматривали многие отечественные лингвисты (В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, Д.С. Лотте, А.А. Реформатский, О.С. Ахманова, Ф.П. Филин, В.М. Лейчик, В.П. Даниленко, Б.Н. Головин, Р.Ю. Кобрин, А.С. Герд, А.И. Моисеев, В.А. Татаринов, Н.Б. Гвишиани, П.Н. Денисов, Л.А. Капанадзе, Т.Л. Канделаки, А.В. Суперанская, С.В. Гринев, Г.П. Немец, И.М. Кобозева, Т.Х. Каде, Л.Ю. Буянова, С.Г. Казарина и др.).

В их трудах изучались языковая и понятийная системность терминов, генетический состав специальной лексики, парадигматическая и иерархическая организация таксонов, их взаимосвязь в семантическом объёме терминов; терминообразовательная парадигматика, иерархические и функциональные отношения между терминируемыми понятиями и т.д. [8, с.112].

В лингвистической литературе нет единого мнения о терминологической синонимии. Хотя, безусловно, наличие синонимов не является в терминологии желательным явлением, факт ее существования признается многими учеными (В.А. Гречко, Б.Н. Головин, С.В. Гринев, В.П. Даниленко, Р.Ю. Кобрин). Другие же языковеды-исследователи категорично отвергают синонимию в сфере современной терминологии, в профессиональной лексике (В.К. Фаворит, А.П. Евгеньева, А.Б. Шapiro, Е.Н. Толкина). Основной базой создания терминологической синонимии являются заимствования из греческого и латинского языков и их эквиваленты русского происхождения. Многие исследователи отрицают наличие полных синонимов. Д.С. Лотте считает, что в терминологии следует различать «абсолютные» и «относительные» синонимы, И.В. Рахманов различает в семантическом плане равнозначные и неравнозначные синонимы. Отрицают наличие «абсолютных» синонимов Е.М. Галкина-Федорук, Л.А. Булаховский, Р.А. Будагов и др. Не до конца решена проблема изучения терминов как элементов языковой картины мира.

В составе терминологической лексики можно выделить несколько "слоев", различающихся сферой употребления, особенностями обозначаемого объекта.

1. Прежде всего, это общенаучные термины, которые используются в различных областях знаний и принадлежат научному стилю речи в целом: эксперимент, адекватный, эквивалент, прогнозировать, гипотетический, прогрессировать, реакция и т. д. Эти термины образуют общий понятийный фонд различных наук и имеют наибольшую частотность использования.

2. Различаются и специальные термины, которые закреплены за определенными научными дисциплинами, отраслями производства и техники; например в лингвистике: подлежащее, сказуемое, прилагательное, местоимение; в медицине: инфаркт, миома, пародонтит, кардиология и пр. В этих терминологиях концентрируется квинтэссенция каждой науки [18, с.91].

Терминологическая лексика, как никакая другая, информативна. Поэтому в языке науки термины незаменимы: они позволяют кратко и предельно точно сформулировать мысль. Однако степень терминологизации научных трудов неодинакова. Частотность употребления терминов зависит от характера изложения, адресации текста (1, с.91).

Современное общество требует такой формы описания получаемых данных, которая позволила бы сделать величайшие открытия человечества достоянием каждого.

Однако нередко язык монографических исследований так перегружен терминами, что становится недоступным даже специалисту. Поэтому важно, чтобы используемые терминологии были достаточно освоены наукой, а вновь вводимые термины необходимо разъяснять.

Своебразной приметой нашего времени стало распространение терминов за пределами научных произведений. Это дает основание говорить об общей терминологизации современной речи. Так, немало слов, имеющих терминологическое значение, получили широкое употребление, без каких бы то ни было ограничений: трактор, радио, телевидение, кислород. Другую группу составляют слова, которые имеют двойственную природу: они могут функционировать и как термины, и как общеупотребительные слова. В первом случае эти лексические единицы характеризуются специальными оттенками значения, придающими им особую точность и однозначность. Так, слово гора, означающее в широком употреблении - 'значительная возвышенность, поднимающаяся над окружающей местностью' и имеющее ряд переносных значений, не содержит в своем толковании конкретных измерений высоты.

С древнейших времен люди лечили различные заболевания. Все лекарства изготавливались из растительных компонентов, трав, кореньев и т.п. Постепенно, в ходе развития, с появлением химии, к растительным компонентам стали прымывать различные химические элементы. В настоящее время состав лекарственных форм очень разнообразен. В состав лекарств входят: химические элементы, вещества растительного и животного происхождения.

Все элементы препаратов делятся на: активные и вспомогательные.

Активные вещества в основном состоят из химических элементов. Химические элементы – составные части вещества, построенные из атомов с одинаковым электрическим зарядом ядра.

К вспомогательным веществам относятся, как правило, вещества растительного и животного происхождения, хотя есть лекарства, основанные только на растительном и животном сырье.

Обычно активный состав лекарства описывается при помощи химической терминологии, которая обозначает сложные химические соединения. Она включает в себя слова, в состав которых входят названия химических элементов, состоящих в какой-либо реакции. Но так же изредка может содержать слова общеупотребительные.

Вспомогательный состав, напротив, в основном состоит из общеупотребительных слов (или терминологических слов которые за частотью применения перешли в слова общеупотребительные), и лишь третья часть состоит из слов химической терминологии.

Рассмотрим терминологию состава лекарственных препаратов на примере медицинских аннотаций. Сделав анализ состава препаратов можно сделать вывод, что выделяется три группы. К первой относятся те элементы препаратов, которые в своем словарном составе содержат только химические термины. К ним относятся:

*Диоктаэдрический смектин;
Сахарин натрий;
Метформин гидрохлорид;
Токоферола ацетат;
Парацетамол;
Фенирамина малеат;
Фенилэфрина гидрохлорид;
Пирацетам;
Циннаризин;
Метранидазол;
Феназон;
Лидокаина гидрохлорид;
Тиосульфат натрия глицерол;
Апилак лиофилизированный;
Верапамила гидрохлорид;
Индапамид;
Сульфацил натриянатрия тиосульфат;
Гликлазид;
Кальция гидрофосфат дигидрат;
Амилметакрезол;
Левомицетин;*

*Метилурацил;
Норфлоксацин;
Глибенкламид;
Повидон магния стеарат;
Гипромеллоза;
Натрия цитрат ;
Кремния диоксид коллоидный;
Магния стеарат;
Титана диоксид;
Калия сорбат;
Кальция стеарат;
Натрия альгинат;
Повидон;
Гидроксипропилметилцеллюлоза;
Кремния ангидрит коллоидный;
Макрогол 6000;
Глицерол;
Мальтодекстрин;
Гипромеллеза;
Полиэтиленоксид;
Пропиленгликоль;*

Ко второй группе относятся элементы препаратов, имеющие в своем составе только общеупотребительную лексику. Это:

*Глюкоза;
Ванилин;
Аскорбиновая кислота;
Масло какао;
Твердый жир;
Кофеин;
Безводная лимонная кислота;
Сахароза;
Лактоза;
Желатин;
Картофельный крахмал
Крахмальная патока;
Тальк;
Настойка календулы;
Вазелин медицинский;
Глицерин дистиллированный;
Вода очищенная;
Вода для инъекций;
Краситель Е124.
Кислота молочная;*

Третья группа содержит как общеупотребительные слова, так и химическую терминологию. К ней относятся:

*Интерферон человеческий рекомбинантный альфа-2;
Беззародышевый водный субстрат продуктов обмена веществ;
Микрокристаллическая целлюлоза;
Прениприл третбутиламиновая соль;
Стрептоцид растворимый;
2,4-дихлорбензиловый спирт;
Краситель хинолин;
Натрия фосфат кислый;
Калия фосфат кислый;
Кислота фосфорная;
Кислота лимонная моногидрат;
Лактозы моногидрат;*

Проанализировав 20 аннотаций лекарственных препаратов можно сделать выводы, что: во-первых, основную часть словарных элементов состава лекарств составляют химические термины; во-вторых элементы состоящие из общеупотребительных и смешанных терминов составляют лишь третью часть; в

третьих содержании активных веществах употребляется в значительной части химическая терминология и в незначительной части общеупотребительные слова; в четвертых в содержании вспомогательного состава над химическими терминами преобладают общеупотребительные слова.

В результате анализа можно сделать следующие выводы:

1. Медицинская аннотация – необходимое приложение к каждому лекарственному препарату. В ней прописаны все те пункты, которые дают представление о препарате, его функции, о способе применения и дозировке и т.д.

2. Для написания медицинских аннотаций используются термины некоторых наук. В частности: медицинская терминология, химическая терминология. Эти термины используются для обозначения заболеваний и состава лекарственного средства. Также может использоваться общеупотребительная лексика.

3. С точки зрения синтаксиса терминология заболеваний состоит из отдельных слов, простых и сложных словосочетаний, ономассионных образований и аббревиатур.

Медицинская терминология — это язык, на котором общаются врачи различных специальностей. Он должен быть ясным для читателя и слушателя по отношению к понятиям. Наиболее приемлемыми для существования в медицинской терминологии следует считать те слова, которые приняты большинством специалистов, понятны всем и отражают суть явления или предмета. Смыслоное значение того или иного термина в медицине только тогда становится всеобщим достоянием, когда оно зафиксировано точным термином, не допускающим различных толкований, простым, однозначным (4,с.24). В любом языке лексика наиболее подвижная его часть. Словообразование в ней идет спонтанно и формы этого процесса разнообразны, что является показателем степени развития языка, поскольку слова здесь вступают в синонимические отношения и обрастают полисемией. Особенностью латинского языка является его строгое подчинение основам медицинской и фармацевтической терминологии, номинации – выражения латинскими терминами научных понятий в теоретических и практических дисциплинах медико-биологического, фармацевтического и медицинского содержания.

Для всех наук, в том числе и для медицинской науки, верно утверждение, что в терминологии отражается результат познавательного процесса в данной области знания. Термин является инструментом познания, поскольку дает возможность обогащать научные факты, умножать знания и передавать их следующим поколениям ученых. Бесконечный процесс познания мира, возникновение новых и модернизация уже имеющихся понятий, открытие и создание все новых и новых объектов реальной действительности требуют от языка обеспечить говорящий на данном языке коллектив необходимым количеством слов для их номинации. Обилие терминов затрудняет их запоминание, однако «подогнанные» под какое-либо широко известное и часто употребляемое слово, они быстро входят в речевой обиход, а затем закрепляются в языке, так как стереотипность форм сокращения дает возможность легко сохранить их в памяти.

Исходя из этого, можно сделать вывод о том, что по своим словообразовательным возможностям терминология, используемая в медицинских аннотациях беспредельна. Не имея эквивалентов в других языках, анализируемые термины заимствуются различными языками и становятся частью интернациональной лексики.

Но медицинская терминология в медицинских аннотациях не является явлением положительным. Перенасыщение аннотаций медицинскими и химическими терминами приводит к тому, что человек, не имеющий специального образования, не в силах разобраться в содержании аннотации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Солнцев, Е.М. Общие и частные проблемы перевода медицинских текстов [Текст] // Е.М. Солнцев . - Вестник МГЛУ. – 2010. - №9. - с. 131-141
2. Суперанская, А. В. Общая терминология. Вопросы теории [Текст] / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. – М.: АСТА, 2007. – 207 с.
3. Суперанская, А. В. Общая терминология: терминологическая деятельность [Текст] / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева – М.: АСТА, 2008. – 288 с.

ИСТИЛОХОТИ КОМПОЗИСИЯИ ТАЙЁРИИ ТИБ

Дар мақола гуфта мешавад, ки аз замонҳои қадим мардум бемориҳои гуногунро табобат мекарданд. Ҳама доруҳо аз компонентҳои гиёҳӣ, гиёҳҳо, решашо ва ғ. Оҳиста-оҳиста, дар ҷараёни рушд, бо пайдоиши химия, унсурҳои гуногуни кимиёйӣ ба ҷузъҳои растаниҳо пайваст мешаванд. Дар айни замон, таркиби шаклҳои истфода хеле гуногун аст. Ба таркиби доруҳо инҳо доҳил мешаванд: элементҳои кимиёйӣ, моддаҳои растаниӣ ва ҳайвонот. Ҳама унсурҳои доруҳо ба инҳо

тақсим мешаванд: фаъол ва ёрирасон. Барои ҳама илмҳо, аз ҷумла илми тиб, дуруст аст, ки истилоҳот натиҷаи раванди маърифатиро дар ин самти дониш инъикос мекунад. Истилоҳ як воситаи шинохтан аст, зоро он имкон медиҳад, ки далелҳои илмӣ ғанӣ гардонида, дониш афзоиш ёбад ва ба наслҳои ояндаи олимон интиқол дода шавад. Раванди бепоёни шинохти ҷаҳон, пайдоиши нав ва муносирозии мағҳумҳои мавҷуда, қашф ва эҷоди ашёи бештар ва бештари воқеяят аз забон тақозо менамояд, ки гуфтугӯи дастаҷамъона ба забони муайян бо миқдори зарурӣ қалимаҳо барои пешбарии онҳо таъмин карда шавад. Фаровонии истилоҳҳо дар ёд доштани онҳо мушкилӣ ёҷод мекунад, аммо ба ҳар як қалимаи маъруф ва зуд-зуд истифодашаванда "мувоғиқат" мекунанд, онҳо зуд ба истифодай гуфтор ворид мешаванд ва сипас дар забон мустаҳкам мешаванд, зоро шаклҳои стереотипи шартномавӣ нигоҳ доштани онҳоро дар хотир осон мекунад. Истилоҳоти тиббӣ забонест, ки табиони ихтисосҳои мухталиф бо он сӯҳбат мекунанд. Он бояд нисбат ба мағҳумҳо барои хонанда ва шунаванди равшан бошад. Вожаҳое, ки аксарияти мутахассисон қабул мекунанд, барои ҳама фаҳмонанд ва моҳияти падида ё ашёро инъикос мекунанд, бояд барои истилоҳоти тиббӣ қобили қабул бошанд. Маънои семантикаи истилоҳ дар тиб танҳо пас аз он ба моликияти маъмулӣ табдил мёбад, ки он бо истилоҳи дақиқе муқаррар карда шавад, ки ба тафсирҳои гуногун, содда ва якранг роҳ надиҳад.

Калидвожаҳо: истилоҳ, тасниф, забони русӣ, забони ҳориҷӣ, истилоҳи тиббӣ, системаи истилоҳот, сохтор, стандартизация, системаи истилоҳот, қалима, ибора, доруҳо, таснифот.

ТЕРМИНОЛОГИЯ СОСТАВА МЕДИЦИНСКИХ ПРЕПАРАТОВ

В статье говорится, что с древнейших времен люди лечили различные заболевания. Все лекарства изготавливались из растительных компонентов, трав, кореньев и т.п. Постепенно, в ходе развития, с появлением химии, к растительным компонентам стали примыкать различные химические элементы. В настоящее время состав лекарственных форм очень разнообразен. В состав лекарств входят: химические элементы, вещества растительного и животного происхождения. Все элементы препаратов делятся на: активные и вспомогательные. Для всех наук, в том числе и для медицинской науки, верно утверждение, что в терминологии отражается результат познавательного процесса в данной области знания. Термин является инструментом познания, поскольку дает возможность обогащать научные факты, умножать знания и передавать их следующим поколениям ученых. Бесконечный процесс познания мира, возникновение новых и модернизация уже имеющихся понятий, открытие и создание все новых и новых объектов реальной действительности требуют от языка обеспечить говорящий на данном языке коллектив необходимым количеством слов для их номинации. Обилие терминов затрудняет их запоминание, однако «подогнанные» под какое-либо широко известное и часто употребляемое слово, они быстро входят в речевой обиход, а затем закрепляются в языке, так как стереотипность форм сокращения дает возможность легко сохранить их в памяти. Медицинская терминология — это язык, на котором общаются врачи различных специальностей. Он должен быть ясным для читателя и слушателя по отношению к понятиям. Наиболее приемлемыми для существования в медицинской терминологии следует считать те слова, которые приняты большинством специалистов, понятны всем и отражают суть явления или предмета. Смысловое значение того или иного термина в медицине только тогда становится всеобщим достоянием, когда оно зафиксировано точным термином, не допускающим различных толкований, простым, однозначным.

Ключевые слова: термин, классификация, русский язык, иностранный язык, медицинская терминология, терминосистема, структура, нормированность, терминосистема, слово, словосочетание, лекарственные препараты, классификация.

TERMINOLOGY OF THE COMPOSITION OF MEDICAL PREPARATIONS

The article says that since ancient times, people have treated various diseases. all medicines were made from plant components, herbs, roots, etc. gradually, in the course of development, with the advent of chemistry, various chemical elements began to join the plant components. Currently, the composition of dosage forms is very diverse. The composition of medicines includes: chemical elements, substances of plant and animal origin. All elements of drugs are divided into: active and auxiliary. For all sciences, including medical science, it is true that the terminology reflects the result of the cognitive process in this area of knowledge. The term is a tool of cognition, as it makes it possible to enrich scientific facts, multiply knowledge and pass it on to the next generations of scientists. The endless process of cognition of the world, the emergence of new and modernization of existing concepts, the discovery and creation of new and new objects of real reality require the language to provide the team speaking this language with the necessary number of words for their nomination. The abundance of terms makes it difficult to remember them, but "adjusted" to any well-known and often used word, they quickly enter speech usage, and then are fixed in the language, since the stereotyped forms of contraction make it easy to save them in memory. Medical terminology is the language in which doctors of various specialties communicate. It should be clear to the reader and listener in relation to the concepts. The most acceptable for existence in medical terminology should be considered those words that are accepted by most specialists, are understandable to everyone and reflect the essence of the phenomenon or subject. The semantic meaning of a term in medicine only becomes public domain when it is fixed by an exact term that does not allow for different interpretations, simple, unambiguous.

Keywords: term, classification, Russian language, foreign language, medical terminology, term system, structure, normalization, term system, word, phrase, drugs, classification.

Сведения об авторе: *Махкамзода Шукронова Куватбек* – магистрант 2-го года обучения факультета русской филологии Таджикского национального университета. Тел.: **93 566 06 09**

Information about the author: *Mahkamzoda Shukrona Kuvatbek* – master's degree student of the 2nd year of study at the faculty of Russian Philology of the Tajik national University. Phone: **93 566 06 09**

О ПЕРЕВОДЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЯХ В РУССКО-ТАДЖИКСКОМ СЛОВАРЕ

Хикматова Ф.К.
Таджикский национальный университет

Как известно, ещё давно переводчики заметили, что для отдельных фрагментов текста оригинала, таких как слов, словосочетаний и даже предложений существуют соответствия в виде определённых слов. Потом эти соответствия стали называть переводческими трансформациями.

«Преобразования, с помощью которых можно осуществить переход от языковых единиц оригинала к единицам перевода, называются переводческими (межъязыковыми) трансформациями» [2, с.208].

Переводческие трансформации рассматриваются в переводе как приёмы перевода, которые может использовать переводчик при переводе различных текстов, в тех случаях, когда словарное соответствие отсутствует, или не может быть использовано в условиях данного контекста [2, с. 208].

Существует огромное множество способов классификации переводческих трансформаций. При классификации переводческих трансформаций мы опираемся на научную классификацию известного лингвиста, Бархударова Л.С. который выделяет следующие типы переводческих трансформаций:

- перестановки;
- замены;
- добавления;
- опущения [1, с.189].

Переходим к анализу наших примеров из Русско-таджикского словаря. Частота употребления типов переводческих трансформаций выглядит следующим образом:

№	Типы переводческих трансформаций	Количество
1	Замена	33
3	Перестановка	10
4	Добавление	10
5	Конкретизация	9
6	Целостное преобразование	10

Наша таблица показывает, что чаще всего в русско-таджикском словаре наблюдаются замены.

Переводческие трансформации разделены нами на грамматические и лексические. К грамматическим трансформациям относится замена и перестановка.

Замена

Самый распространённый вид трансформаций – это замены. В процессе перевода замене могут подвергаться формы слов, части речи, члены предложения [1, с. 194].

В нашей работе мы выделили замены слов простыми и сложными словосочетаниями, а также комбинированным переводом:

Замена слова простым словосочетанием:

Донос-хабари маҳфӣ, маълумоти пинҳонӣ; (РТС с.23)

Гигант-одами (ҳайвони) азимчӯсса; широкоплечий гигант-одами азимчӯссаи шонапаҳн; (РТС с.170)

Плавник- олати шино, қаноти моҳӣ (ҳайвони обӣ); (РТС с.730)

Дневник-дафтари хотира; (РТС с.219)

Дидактик-мутахассиси дидактика; (РТС с.214)

Двустролка-милтиқи думила; (РТС с.201)

Единоличник-дехқони яккадаст; (РТС с.249)

Ежегодник-нашрияи солона; (РТС с.250)

Железосплав-хӯлаи оҳан; (РТС с.255)

Замена слова комбинированным переводом

Комбинированный перевод-это перевод, когда переводчик применяет сразу несколько приёмов для перевода исходного текста.

Комбинированный способ наиболее удачно передаёт специфику национального мышления и одновременно практически исключает недопонимание при переводе на другой язык. Например:

Перейдем к анализу нашего фактического материала, извлеченного из русско-таджикского словаря:

1. А) эквивалентное соответствие; Б) замена слова словосочетанием:

Двоеборец- а) духарбачай, б) варзишгари духарба; (РТС с.199)

Демонстрант-а) намоишгар, б) иштироккунандаи намоиш; (РТС с.207)

Дирижёрство-дирижёй, кори дирижёй; (РТС с.216)

Егерь-мерган, роҳбалади шикор; (РТС с.248)

Жаба-ғук, қурбокқаи чулӣ; (РТС с.252)

2. А) заимствованное слово; Б) замена слова словосочетанием:

Абажур - а) абажур, б) сарпӯши ҷароғ, қуббаи ҷароғ, болопӯшаки лампа; (РТС с.21)

Антрополог - а) антрополог, б) мутахассиси антропология; (РТС с.35)

Бакенбарды - а) бакенбард, б) ҷиши бари рӯ; (РТС с.44)

Балерина - а) балерина, б) ракқосаи балет; (РТС с.44)

Денатурализация - а) денатурализация, б) аз раияти ягон давлат баромадан; (РТС с.208)

3. А) глагол Б) замена слова сложным словосочетанием:

Актерствовать - а) актёр кардан, актёр будан, б) қасби актёр доштан; (РТС с.28)

Базировать - а) асосдор кардан, асоснок гардонидан, б) дар замимаи чизе ташкил кардан; (РТС с.43)

Агонизировать - а) ҷон қандан, б) дар ҳолати назъ будан, ба талвосаи ҷонканий афтодан; (РТС с.25)

Дедуцировать - а) дедуксия кардан, б) аз рӯи дедуксия хулоса баровардан; (РТС с.203)

Демонетизация - а) лавғ (бекор) кардани пул, б) аз қувваи роиҷ маҳрум кардани пул; (РТС с.207)

Дерзать - а) часорат (ҷуръат) кардан, б) далерона саъю қӯшиш кардан; (РТС с.210)

Замена слова сложным словосочетанием:

Абонировать – мувофики абонемент гирифтан; (РТС с.21)

Баллотироваться – номзадии ҳудро ба овоз мондан; (РТС с.45)

Деблокировать – аз муҳосира ҳалос кардан; (РТС с.201)

Безвыездно – ба ҳеч кучо сафар накарда; (РТС с.51)

Позларадствовать – муддате аз бадбахтии дигарон шод шудан, ба рӯзи бади қасон ҳурсандӣ кардан; (РТС с.776)

Поикать – якчанд бор ҳиккак задан, муддате ҳик-ҳик кардан; (РТС с.777)

Деликатничать – аз ҳад зиёд боодобӣ (рафтори мулоим) кардан; (РТС с.205)

Переусердствовать – аз ҳад зиёд саъю қӯшиш кардан, ҷидду ҷаҳди барзиёд ба кор бурдан; (РТС с.719)

Перестановка

Перестановка – это изменение расположения языковых элементов в тексте перевода по сравнению с текстом подлинника. [1,191] Перестановка может быть обусловлена разными причинами-расхождениями в грамматической структуре двух языков, особенностями коммуникативного членения высказываний, а также требования стиля. [6, с.223]. Например:

Генеральная Ассамблея Организации Объединённых Наций-Ассамблеяи Генералии Ташкилоти Давлатҳои Мустакил; (РТС с.40)

Кремлёвские башни-бурҷҳои Кремл; водонапорная башня- манораи обфишор; (РТС с.49)

Пионерский галстук- галстуки пионерӣ; (РТС с.165)

Гарантийный договор-шартномаи кафолат; гарантыйный срок-мӯҳлати кафолат; (РТС с.166)

Пороховая гарь-сӯхтаи борут; запах гары-бӯи сӯхта; (РТС с.166)

Мажорная гамма-қаторовози мажорӣ; (РТС с.166)

Городской Совет народных депутатов-Совети депутатҳои ҳалқии шаҳр; депутат Верховного Совета- депутати Совети Олий; (РТС с.209)

Хвойное дерево – дарахти сӯзанбарг; фруктовые деревья – дарахтони мевадор; (РТС с. 209)

Счастливое детство – қӯдакии хушбаҳт; (РТС с.212)

Политический деятель – арбоби сиёсӣ; заслуженный деятель науки – ҳодими хизматнишондодаи илм; (РТС с.213)

Лексические трансформации

Добавление

Причиной вызывающей необходимость добавлений в тексте перевода является то, что можно назвать «формальной невыраженностью» семантических компонентов словосочетания в языке оригинала. [1,221] Применение этого приёма ведет к расширению текста перевода по сравнению с текстом оригинала. [6,181] Например,

Пожужжать – муддате виззос кардан (задан), мудатте ғингос задан, ғинг-ғинг кардан; (РТС с.775)

Пожуировать – муддате айшу ишрат (айёшӣ, қайфу сафо) кардан; (РТС с.775)

Позаняться – камтар машғул шудан, камтар кор кардан, каме машғулият кардан; (РТС с.775)

Позвякивать – андак ҷангар-ҷунгур кардан, гоҳ-гоҳ ҷарангос задан; (РТС с.776)

Позванивать – гоҳ-гоҳ занг задан, суст ҷингироҳ задан; (РТС с.776)

Позвенеть – муддате занг задан, муддате ҷингироҳ задан; (РТС с.776)

Позевать – муддате ҳамёза қашидан; (РТС с.776)

Позлить – андак оташин (асабонӣ) кардан, каме ҳашмгин кардан, қадре ба қаҳр овардан; (РТС с.776)

Поиграть – андак бозӣ кардан, каме навохтан; (РТС с.777)

Покапризничать – муддате нозунуз кардан, андак инчиқӣ кардан, каме ноз кардан; (РТС с.779)

Конкретизация

Конкретизация – это замена слова или словосочетания языка оригинала с более широким значением словом или словосочетанием языка перевода с более узким значением [1, с.210]. Например:

Дядя – амак (брать отца); тағо (брать матери); (РТС с.248)

Тётя – хола (по матери); амма (по отцу); янга (жена дяди); (РТС с.1099)

Двоюродный, - ая, - ое; - ый брат – амакбача, тағобача, аммабача, холабача, писари амак (тағо, амма, хола); - ая сестра - амакбача, тағобача, аммабача, холабача, духтари амак (тағо, амма, хола); (РТС с.200)

Кузен – (двоюродный брат – со стороны брата отца) писари амак, амакбача; (со стороны сестры отца) писари амма, аммабача; (со стороны брата матери) писари тағо, тағобача; (со стороны сестры матери) писари хола, холабача;); (РТС с.430)

Кузина – (двоюродная сестра – со стороны брата отца) духтари амак, амакбача; (со стороны сестры отца) духтари амма, аммабача; (со стороны брата матери) духтари тағо, тағобача; (со стороны сестры матери) духтари хола, холабача); (РТС с.430)

Антоновка – дарахти себи антоновка (дерево); себи антоновка (плод); (РТС с.35)

Абрикос – дарахти зардолу (дерево); зардолу (плод); (РТС с.22)

Анис – бодиён (растение); тухми бодиён (семена); (РТС с.34)

Ежевика – марминҷон (куст.); меваи марминҷон (ягоды); (РТС с.250)

Здесь речь идёт о тех словах в исходном языке, которым в языке перевода соответствует несколько слов с более частными значениями [Рыбин, с.150].

Целостное преобразование

Само название приёма – целостное преобразование – говорит о том, что изменения, которые происходят при нём, носят более значительный и глубокий характер, чем во всех других приёмах. Целостность его заключается в том, что трансформации подвергаются не отдельно взятое слово, а целый смысловой комплекс-словосочетание или все предложение. Причём не один из элементов (слов) этого преобразуемого комплекса взятый в отдельности, не связан семантически (т.е. по смыслу) с новой формой выражения – т.е. при переводе заменяется все описание предметной ситуации.

В качестве примеров целостного преобразования обычно приводят различные этикетные формулы и фразеологизмы, перевод которых на таджикский язык требует полного отрыва от словарных значений составляющих их слов. [6,177] К примеру:

Седьмая (десятая) вода на киселе – хеши ҳари тағо (амак); (РТС с.388)

Держать язык за зубами – лаб фурӯ бастан, забон нигоҳ доштан; (РТС с.331)

Водит за нос – бо чормағзи пуч доман пур кардан, бо ваъдаи дурӯғ фиреб додан; комар носа (у) не подточит – касе ғингӣ гуфта наметавонад; (РТС с.584)

Бледный как смерть – ба рӯяш ҷангӣ лаҳад задааст; (РТС с.66)

Играть в бирюльки – аз бекорӣ қадукорӣ, бехудакорӣ кардан; (РТС с.63)

Бояться как черт ладана – мурданивон тарсидан; (РТС с.436)

Непочатый край – фаровонӣ, баҳадду хисоб; (РТС с.417)

Белая кость – асилзода, ашрофзода; (РТС с.415)
Как угорелая кошка – мурғи посӯхта барин; (РТС с.416)
На сердце камень лежит – дил пурғам аст; (РТС с.375)

Целостное преобразование – активно действующий приём, позволяющий добиться в переводе адекватности благодаря полному отказу от словарных соответствий.

Таким образом, в основу нашей работы легла классификация Л.С. Бархударова, так как именно она представляется более полной и логичной. Проанализировав примеры, взятые из русско-таджикского словаря, мы пришли к выводу что, чаще всего встречаются переводческие трансформации грамматического характера, а именно замены и перестановки. Также нами были выявлены лексические трансформации, такие как конкретизация, добавление и целостное преобразование.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод-М.: Международные отношения, Москва, 1975-240с.
2. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): -М.: Высшая школа, 1990-253с.
3. Нагзебекова М.Б Учебное пособие по теории перевода.- Душанбе, 2003. 102с.
4. Нагзебекова М.Б. и Гаривова М. Сходства и различия глаголов сообщения в русско-таджикском словаре // Международная научно – практическая конференция «Актуальные проблемы теории и практики перевода». Душанбе, 2020.
5. Русско-таджикский словарь под редакцией члена корр. АН СССР М. С Асимова, Москва, 1985-1280с.
6. Рыбин П.В. Теория перевода (курс лекций) под редакцией проф. Г.Н. Ермоленко, Москва, 2007-263с.

О ПЕРЕВОДЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЯХ В РУССКО-ТАДЖИКСКОМ СЛОВАРЕ

Данная статья посвящена переводческим трансформациям рассматривающие в переводе как приёмы перевода, которые может использовать переводчик при переводе различных текстов, в тех случаях, когда словарное соответствие отсутствует, или не может быть использовано. В основу работы легла классификация Л.С.Бархударова, так как она представляется более полной и логичной. Переводческие трансформации были разделены нами на лексические и грамматические. Выделены такие виды лексических трансформаций: добавление, конкретизация и целостное преобразование. К грамматическим трансформациям относятся замены и перестановка. Наиболее продуктивным способом грамматических трансформаций оказались замены.

Ключевые слова: переводческие трансформации, русский язык, таджикский язык, приёмы перевода, лексические трансформации, грамматические трансформации.

ДАР БОРАИ ТАҲВИЛҲОИ ТАРҶУМОНӢ ДАР ЛУГАТИ РУСӢ-ТОЧИКӢ

Мақолаи мазкур ба таҳвилҳои тарҷумонӣ бо назардошти усулҳои тарҷума баҳшида шудааст, ки тарҷумон метавонад хангоми тарҷумай матнҳои гуногун истифода барад, дар ҳолатҳое, ки мутобиқати лугатӣ мавҷуд нест ё наметавонад истифода шавад. Мақола дар асоси таснифи Л.С.Бархударов соҳта шудааст, зоро он комилтар ва мантиқан дурусттар аст. Мо таҳвилҳои тарҷумониро ба таҳвилҳои лугавӣ ва грамматикий тақсим кардем. Намудҳои зерини таҳвилҳои лугавӣ муайян карда шудаанд: иловакунӣ, конкретикунонӣ ва дигаргунсозии кулӣ. Таҳвилҳои грамматикий ивазқуниҳо ва ҷойивазқуниҳо дар бар мегиранд. Ивазқуниҳо самараноктарин роҳи дигаргунҳои грамматикий мебошанд.

Калидвоҷаҳо: таҳвилҳои тарҷумонӣ, забони русӣ, забони тоҷикӣ, усули тарҷума, таҳвилҳои лугавӣ, таҳвилҳои грамматикий.

ABOUT TRANSFORMATION IN THE RUSSIAN-TAJIK DICTIONARY

This article is devoted to translation transformations considering translation techniques that a translator can use when translating various texts, in cases where there is no dictionary correspondence or cannot be used. The work is based on the classification of L.S. Barkhudarov, as it seems to be more complete and logical. We divided translation transformations into lexical and grammatical ones. The following types of lexical transformations are highlighted: addition, concretization and integral transformation. Grammatical transformations include substitutions and permutations. Substitutions have proven to be the most productive way of grammatical transformations.

Key words: translation transformations, Russian, Tajik, translation techniques, lexical transformations, grammatical transformations.

Сведения об авторе: *Хикматова Фарзона Каримжоновна* – Таджикский национальный университет, магистрантка 2 года обучения, кафедра перевода и межкультурной коммуникации. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Тел.: **907 03 76 10**

Information about the author: *Hikmatova Farzona Karimjonovna* – Tajik National University, secjnd year graduate student of the Department of Translation and Intercultural Communication. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave. 17. Phone: **907 03 76 10**

**ЖАНРОВО-КОМПОЗИЦИОННОЕ СВОЕОБРАЗИЕ ПОЭМЫ
Н. В. ГОГОЛЯ «МЕРТВЫЕ ДУШИ»**

Ахмедова Ф.
Таджикский национальный университет

Н. В. Гоголь всегда считал поэму «Мертвые души», работа над которой длилась около 17 лет, главным произведением своей жизни. В письмах В. Жуковскому он восклицает: «Клянусь, я что-то сделаю, чего не сделает обыкновенный человек.... Если совершу это творение, так как нужно его совершить, то... какой огромный, какой оригинальный сюжет! Какая разнообразная куча! Вся Русь явится в нем! [1, с.190.] Действительно, замысел произведения был чрезвычайно сложен и оригинален. Он во многом требовал переосмыслиния взглядов на жизнь, на Русь на людей. Необходимо было найти и новые способы художественного воплощения замысла. Привычные рамки жанров становились для него слишком тесными. А потому Н. В. Гоголь ищет новые формы для завязки сюжета и его развития. В начале работы над произведением в письмах Н.В. Гоголя часто фигурирует слово «роман». В 1836 году Гоголь пишет: «... вещь, над которой я сижу и тружусь теперь, и которую долго обдумывал, и которую долго еще буду обдумывать, не похожа ни на повесть, ни на роман, длинная, длинная» [1, с.191].

Н.В. Гоголь признает существование повествовательной поэзии и выделяет в ней несколько жанров «величайшим» из них писатель считает эпопею, в которой отражается целая историческая эпоха. Жизнь народа или всего человечества («Илиада» Гомера). Роман Н.В. Гоголь называет «слишком условным» и считает, что его предмет – не вся жизнь, а лишь «замечательное происшествие в жизни». Внимание автора должно быть сосредоточено на характерах, и прежде всего на главном герое. [3, 67] Кроме этого Н.В. Гоголь выделяет ещё один жанр – «меньший род эпопеи», стоящий посередине между эпопеей и романом. Малая эпопея не имеет «всемирный» характер, но содержит полный «эпический» объем замечательных частных явлений. Её герой – «частное и невидное лицо, но, однако же, значительное во многих отношениях для наблюдателя души человеческой». И далее: «Автор ведет его жизнь сквозь цель приключений и перемен, дабы представить, с тем вместе вживить верную картину всего значительного в чертах и нравах взятого им времени» [1, с.70]. Кроме того, Н.В.Гоголь особо выделяет сатирическую и обличительную направленность меньшего рода эпопеи наиболее точно описывают характер «Мертвых душ». Можно упомянуть и ещё некоторые признаки этого: более свободные стремления автора отыскать в прошлом «живые уроки для настоящего».

Возникает впечатление, что описывая жанр малой эпопеи, Н.В. Гоголь во многом анализировал главное произведение своей жизни. Действительно, Чичиков – герой «Мертвых душ», - лицо незаметное, не выделяющееся, но именно такой человек представляет для автора огромный интерес как герой нового типа, герой своего времени, выходящий на арену общественной жизни, «приобретатель», который опошил всё, включая даже саму идею дела. Проводя героя по Русским дорогам, автору удается показать огромный диапазон русской жизни во всех ее проявлениях: помещиков, чиновников, крестьян, усадьбы, трактиры, природу и многое другое. Исследуя частное, Гоголь делает выводы о целом, рисует страшную картину нравов современной ему России и, главное, исследует душу народа. Рассуждение Гоголя могут подниматься на общечеловеческий уровень, и судит он своих героев судом истории. И, кроме того, действительность писатель изображает с «сатирической стороны», а именно это, по его мнению, позволяет писателю создать значительное произведение, несмотря на мелочь взятого случая.

Н.В.Гоголь никогда не относился к писателям, которые стремились «уложить» свое произведение в рамки какого – либо общепринятого жанра. Творческое воображение могло диктовать ему свои законы. [2, с.78] А потому, начав с жанра традиционного авантюрного романа, Н.В. Гоголь следуя все более расширяющемуся замыслу, выходит за рамки и романа, и традиционной повести, и поэмы. Лирическое начало, присутствие которого становится все более и более значимым по мере развертывания событий, выражено в лирических авторских отступлениях, когда мысль писателя уходит далеко от событий с жизни главного героя и охватывает все предметы изображения, «всю Русь», и выходит на общечеловеческий уровень. И тогда «Мертвые души» действительно становится поэмой, человеческой души.

Итак, мы можем сказать, что в том виде, в котором «Мертвые души» представили перед читателем, это произведение соединило в себе элементы различных жанров, это и эпическое масштабное произведение, и плутовской роман, и лирическая поэма, и социально – психологический роман, и повесть, и сатирическое произведение – а в целом – единое произведение, которое еще долгое время будет поражать нас глубинной анализа русского характера и удивительно точным предсказанием, будущего Руси, России.

Н.В. Гоголя, как до него М.Ю.Лермонтова, например, всегда волновали проблемы духовности и нравственности - и общества в целом, и отдельной личности. В своих произведениях писатель стремился показать обществу «всю глубину его настоящей мерзости». Иронизируя, смеясь над человеческими пороками, Гоголь стремился избежать мертвенностии души. Эта же тема звучит в комедии «Ревизор». По версии Гоголя, «сборный город» И - аллегория души, где пагубные страсти - его неправедные горожане.

Смысл названия поэмы «Мертвые души» во-первых, в том, что главный герой, Чичиков, покупает мертвые души у помещиков, чтобы заложить каждую по двести рублей в опекунский совет и таким образом составить себе капитал; во-вторых, Гоголь показывает в поэме людей, чьи сердца очерствели, а души перестали что-либо чувствовать. Что же губит этих чиновников и помещиков? По мнению Гоголя, «приобретение - вина всего» [1, с.27], поэтому именно тема копейки появляется всюду в произведении, где речь идет о мертвых душах.

Отец завещал Чичикову: «...больше всего береги и копи копейку...» [1, с.219]. Впоследствии, следуя этому совету, Чичиков из обыкновенного мальчика превратился в дельца и ловкача, у которого в душе не осталось почти ничего святого.

Аналогично тому, как школьник Павлуша зашивал в мешочки по пяти рублей, Коробочка набирала «понемногу деньжонок в пестрядевые мешочки, размещенные по ящикам комода» [6, с.33]. Гоголь словами Чичикова называет Коробочку «дубинноголовой», имея в виду, по всей видимости, не только то, что она недалекая женщина, но и то, что она черства душой и сердцем. У Коробочки, как и у Чичикова, осталась только страсть к накоплению. Эта же черта, только в гипертрофированном виде, есть и у Плюшкина. Он каждый день ходил по своей деревне, подбирал все, что попадалось ему на пути, и складывал в кучу в углу комнаты. Именно об этом герое Гоголь написал: «И до такой ничтожности, гадости мог снизойти человек!» [1, с.121] Если сравнивать кучу Плюшкина и дорожную шкатулку Чичикова, то можно прийти к выводу, что это аналогичные вещи, стой, лишь разницей, что Чичиков располагает все предметы: мыльницу, бритвы, песочницы, чернильницы, перья, сургучи, билеты визитные, театральные и другие, бумаги, деньги – согласно плану.

С темой денег, а, следовательно, и с темой мертвенностии души тесно связана сюжетная вставка - «Повесть о капитане Копейкине», который потерял на войне руку и ногу, не мог больше себя обеспечивать, и обратился к властям с просьбой о пансионе. Однако его просьба не была удовлетворена. Бедность, голод заставили Копейкина настаивать. Генерал только сурово и неодобрительно взглянул, и у Копейкина «души уж нет - уж она ушла в пятки». Следовательно, если Гоголь употребил это выражение, то он подразумевал, что Копейкин - живой духовно человек. Таким образом. Гоголь поставил перед читателем проблему зависимости нравственно чистых людей от приобретателей и от денег вообще.

Итак, «мертвыми душами» в поэме можно назвать и Чичикова, и Коробочку, и Плюшкина. Кто такие тогда «весьма обходительный и учтивый» помещик Манилов, «несколько неуклюжий на вид» Собакевич и «исторический» человек Ноздрев? Можно ли сказать, что они живут полноценной жизнью? Конечно же, нет. Притворно и приторно-сладкий в обращении с окружающими Манилов, крепкий хозяин Собакевич и кутила, Ноздрев одну из сторон своей жизни (соответственно: подчинение всего пустой манерности, игре) превратили в доминирующую и чуть ли не единственную. Нравственной жизни ни у кого из них нет, они тоже мертвы духовно.

Однако Чичиков и Плюшкин, в отличие от других помещиков, показаны в развитии, но в развитии обратном, то есть в деградации, и, по замыслу Гоголя, должны были возродиться во втором томе произведения. Интересно заметить, что у Данте в «Божественной комедии» грешники попадали сначала в ад, потом в чистилище, а затем уже в рай. Именно этот путь могли проделать Чичиков и Плюшкин.

Некоторые исследователи считают, что та последовательность, согласно которой Чичиков попадал к помещикам, сходна с девятью кругами ада Данте, где тяжесть

грехов увеличивается от первого круга к девятому, собственно от Манилова к Плюшкину. С этим утверждением можно не согласиться, однако вполне возможно предположить, что каждый помещик - это своего рода грех, о тяжести которого может судить только господь.

Мотив земного суда и законности также присутствует в поэме и всегда проявляется рядом с темой копейки, которая губит души: законность аферы Чичикова (но не по Божиим заповедям); невозможность для капитана Копейкина по земному суду получить положенное ему по принципам гуманизма пенсионное обеспечение; Коробочка, продав Чичикову мертвых крестьян, тут же поехала в город узнать, не продешевила ли она и законна ли эта сделка. Можно сделать вывод, что человек, нарушающий закон Божий, стремясь приобрести как можно больше материальных благ, неумолимо теряет человеческий облик, становясь мертвым духовно.

В целом «Мертвые души» - произведение о контрастности, непредсказуемости российской действительности (само название поэмы - оксюморон). В произведении есть как упрек людям, так и восторг перед Русью. Об этом Гоголь писал в XI главе «Мертвых душ». Писатель утверждал, что наряду с «мертвыми людьми» в России есть место богатырям, ибо каждое звание, каждая должность требует богатырства. Почему? Да потому, что они, места эти, опозорены взяточниками и бюрократами. У русского народа, «полного творящих способностей души», богатырская миссия. Однако эта миссия, по мнению Гоголя, во времена, описанные в поэме, практически неосуществима, так как возможность проявления богатырства есть, но за чем-то поверхностным и неважным нравственно измельчавший русский народ не видит их. Об этом сюжетная вставка поэмы о Кибе Мокиевиче и Мокии Кибовице. Однако Гоголь верит в то, что если открыть глаза народу на его упущение, на мертвые души, то Россия выполнит, наконец, свою богатырскую миссию.

В поэме есть и живые духовно, данные в развитии персонажи. Это умершие, но при жизни имевшие духовную жизнь крестьяне: Федотов, Петр Савельев Неуважай - Корыто, Степан Пробка - «тот богатырь, что в гвардию годился бы», Максим Телятников, Григорий доезжай другие – не доедешь, Еремей Карякин, Никита и Андрей Волокита, Попов, Абакум Фыров и другие.

Для Гоголя также важна живая душа писателя, который не льстит людям, а отважился сказать им правду. Такой писатель, пророк отвержен обществом. Он пытается «глаголом жечь сердца людей», как пророк Пушкина, но люди его не принимают, как не принимали пророка Лермонтова. Интересно заметить, что, в отличие от посланников Божих, пророк Гоголя говорит о будущем с оптимизмом, верит в лучшее, надеется, что благодаря живым духовно людям Русь возродится. Почему же тогда был сожжен второй том «Мертвых душ», где писатель хотел показать лучшие помышления русского народа, все благородство его породы? Это Гоголь объяснил в «Выбранных местах из переписки с друзьями» тем, что вторая часть поэмы привела бы к пустой гордости и хвастовству и была бы на руку губителям всего человеческого в человеке.

«Мертвые души» можно считать исповедальным произведением, так как Н. В. Гоголь замечал недостатки не только в окружающих, но и в себе. Писатель говорил о том, что героев поэмы он наделил «сверх их собственной гадости моей собственной дрянью». Гоголь верил, что его произведение заставит читателей задуматься о своей душе: жива она или нет.

Чичиков – такое же порождение времени, как Онегин или Печорин. Об этом писал Белинский, отмечая, что «Чичиков, как приобретатель, не меньше, если не больше Печорина, - герой нашего времени». Мы же без преувеличения можем сказать, Чичиков воплотил в себе черты многих современных предпринимателей, для которых превыше всего выгода. И как это ни прискорбно, но это «герой» и нашего времени тоже» [2, с. 107].

ЛИТЕРАТУРА

1. Гоголь Н. В. Собр. соч. в 7-ми томах. Т.5. – М., 1978
2. Головченко А. Реализм Гоголя. – М., 1953
3. Манин Ю. Поэтика Гоголя. – М.: Литература, 1978
4. Машинский С. Художественности мир Гоголя. – М., 1971
5. Машинский С.И. «Мертвые души» Н.В. Гоголя . – М., 1966
6. Поспелов Г. Н. Творчество Н.В. Гоголя. – М., 1954
7. Храпченко М.Б. Николай Гоголь: Литературный путь: Величие писателя. // М.Б. Храпченко. М ., 1984. – 290 с.

8. 27. Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений в 16-ти т. //Н.Г. Чернышевский М., 1947. - Т. 3. - 439 с.

ЖАНРОВО-КОМПОЗИЦИОННОЕ СВОЕОБРАЗИЕ ПОЭМЫ Н. В. ГОГОЛЯ «МЕРТВЫЕ ДУШИ»

В статье говорится о жанрово-композиционном своеобразии поэмы «Мертвые души» Н.В. Гоголь никогда не относился к писателям, которые стремились «уложить» свое произведение в рамки какого-либо общепринятого жанра. Творческое воображение могло диктовать ему свои законы. А потому, начав с жанра традиционного авантюрного романа, Н.В. Гоголь следуя все более расширяющемуся замыслу, выходит за рамки и романа, и традиционной повести, и поэмы. Лирическое начало, присутствие которого становится все более значимым по мере развертывания событий, выражено в лирических авторских отступлениях, когда мысль писателя уходит далеко от событий с жизнью главного героя и охватывает все предметы изображения, «всю Русь», и выходит на общечеловеческий уровень. И тогда «Мертвые души» действительно становится поэмой, человеческой души.

Ключевые слова: жанр, композиция, поэма, эпопея, сатира, контраст, оксюморон.

ЖАНР ВА ТАРКИБИ ШЕЪР Н.В. ГОГОЛ "ЧОНҲОИ МУРДА"

Дар макола дар бораи жанр ва асолати композитсионии шеър сухан меравад "Чонҳои мурда" Н.В. Гогол ҳеч гоҳ яке аз нависандагон набуд, ки кӯшиш мекард, ки асари худро ба доираи ягон жанри аз ҷониби умум қабулшуда «мувофикат» қунад. Тахайюлоти эҷодӣ метавонист қонунҳои худро ба ў дикта қунад. Аз ин рӯ, аз жанри романҳои анъанавии саргузаштӣ сар карда, Н.В. Гогол, пас аз як концепсияи доимо васеъшаванд, аз доираи роман ва достони анъанавӣ ва шеър берун мешавад. Оғози лирикӣ, ки ҳузури он бо гузашти рӯйдодҳо рӯз аз рӯз аҳамияти бештар пайдо мекунад, дар дигарҳои лирикӣи муаллиф ифода ёфтааст, ვакте ки андешаи нависанда аз рӯйдодҳои ҳаёти қаҳрамон дур шуда, тамоми мавзӯъҳои тасвир, «тамоми Россия» -ро фаро мегирад ва ба сатҳи инсонӣ мерасад. Ва он гоҳ «Чонҳои мурда» өвқеан ба шеър, ба ҷони инсон мубаддал мешавад.

Калидвозажо: жанр, композитсия, шеър, эпос, ҳаҷв, контраст, оксиморон.

GENRE AND COMPOSITION OF THE POEM N.V. GOGOL «DEAD SOULS»

The article talks about the genre and compositional originality of the poem "Dead Souls" N.V. Gogol was never one of the writers who sought to "fit" their work into the framework of any generally accepted genre. The creative imagination could dictate its own laws to him. Therefore, starting with the genre of the traditional adventure novel, N.V. Gogol, following an ever-expanding concept, goes beyond the framework of the novel, and the traditional story, and the poem. The lyrical beginning, the presence of which becomes more and more significant as the events unfold, is expressed in the author's lyrical digressions, when the writer's thought goes far from the events in the life of the protagonist and embraces all the subjects of the image, "all of Russia", and reaches the human level. And then "Dead Souls" really becomes a poem, a human soul.

Key words: genre, composition, poem, epic, satire, contrast, oxymoron.

Сведения об авторе: Ахмедова Фарангез Таджикский национальный университет, магистрант -2 года обучения, кафедра мировой литературы. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, пр.Рудаки, 17.

Information about the author: Akhmedova Farangez Tajik National University, undergraduate -2 year of study, Department of World Literature. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave. 17.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОМБИНИРОВАННОГО ПРИЁМА ПРИ ПЕРЕВОДЕ ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКО-ТАДЖИКСКОГО СЛОВАРЯ)

**Нозимова М.А.
Таджикский национальный университет**

В данной статье делается попытка рассмотреть использование комбинированного приема при переводе литературоведческих терминов на материале русско-таджикского словаря.

В. Григорьев отмечает типичные характеристики термина литературоведения как термина гуманитарной науки. Он утверждает, что термины литературоведения не однозначны и не упорядочены должным образом, в сравнении с «терминами естественнонаучных и научно-технических дисциплин» [3, с.408]. По мнению исследователя, это обусловлено рядом причин: 1) сложностью и спецификой объекта исследования; 2) высокой подверженностью историческим изменениям даже «основополагающих понятий литературы»; 3) необходимостью и оправданностью внедрения окказиональных терминов в терминосистему литературоведения» [3, с.408]. В. Григорьев утверждает, что терминосистема литературоведения является открытой, часто заимствующей понятия других наук, результатом чего стало расширение терминологического аппарата, что приводит к сложности его системного описания.

Наибольшее количество терминов заимствуется литературоведением из лингвистики, семиотики и математики [4, с.408].

При переводе литературоведческих терминов необходимо переводить: однословный термин или терминологическую группу, выяснив это, можно выстраивать работу. Как перевести одно слово понятно, достаточно просто найти точный эквивалент в языке. Перевод терминологической группы потребует большего количества сил и времени. Дело в том, что сначала, при чтении предложения нужно определить, где находится термин, можно ли перевести его одним словом или у него есть готовый эквивалент, который состоит из нескольких слов. Если это терминологическая группа, то необходимо поделить ее на составляющие и перевести, либо найти эквивалент. Особенность перевода терминов состоит в том, что нужно постоянно осуществлять поиск эквивалентов в другом языке, т.к. просто элементарных общих знаний недостаточно, как, например, при переводе художественной литературы.

Л.С. Бархударов переводом называет процесс преобразования речевого произведения на одном языке в речевое произведение на другом языке при сохранении неизменного плана содержания, то есть значения [1, с.256].

В Википедии есть следующее определение: перевод – деятельность по интерпретации смысла текста на одном языке (исходном языке) и созданию нового, эквивалентного текста на другом языке (переводящем языке).

Комбинированный перевод – это перевод, когда переводчик применяет сразу несколько приёмов для перевода исходного текста.

Комбинированный способ, как нам кажется, наиболее удачно передает специфику национального мышления и одновременно практически исключает недопонимание при переводе на другой язык.

Таким образом, решение вопроса о выборе определенного приема при переводе реалий будет напрямую зависеть от задачи, которая стоит перед переводчиком: сохранить колорит языковой единицы с возможным ущербом для семантики или передать значение реалии, утратив при этом колорит.

При анализе нашего материала, мы опирались на классификацию проф. М.Б. Нагзебековой [6, с.7].

Виды комбинированного перевода, используемые при передаче русских литературоведческих терминов на таджикский язык, можно показать в следующей таблице:

Виды комбинированного приёма

Таблица 1.

	Виды комбинированного приёма	Количество
1	а) заимствование б) описательный приём	23
2	а) заимствование б) эквивалент	6
3	а) заимствование б) словосочетание	3
4	а) словосочетание б) описательный перевод	3
5	а) эквивалент б) описательный перевод	2
6	а) словосочетание б) эквивалент	2
7	а) заимствование б) словосочетание в) описательный перевод	2
8	а) заимствование б) эквивалент в) описательный перевод	2

Итого 43 примера

Переходим к анализу нашего материала, взятого из Русско-таджикского словаря.

Таблица 2.

№	Виды комбинированного приёма	Русский термин	Таджикские примеры	
			Акмеизм лит.	а) акмеизм б) (равияи адабии декоданс дар Россия, ки дар соли 1980 ба вучуд омада, шиори «санъат
1	а) заимствование б) описательный приём			

			барои санъатро таблиғ мекард») с.28
	Аллитерация лит.	а) аллитерация Амфибрахий лит.	б) (услуби шеърнависӣ ки барои афзудани таъсири сухан калимаҳоеро интихоб мекунад, ки дар онҳо овозҳо ҳамсадо тақрор шаванд, мас: «симинзақано, симтандо, симъузоро»). С. 30 б) (вазни руқнаш сехичой, ки зада ба хичои дуюм меафтад). С.30
	Анаграмма лит.	а)анаграмма	б)таҳриф (ивази чои ҳарфҳои калима, ки дар натиҷа калимаи нав ба вучуд меояд, асс; «мазмун–манзум ё ки ман – нам»). С32.
	Анапест лит. Ассонанс лит.	а)анапест а) ассонанс	б) (вазни руқнаш сехичой, ки задааш дар хичои сеюм меояд). С 35 б) (коғиян нопуррае, ки аз овозҳои садонок иборат аст). С40.
	Варваризм лит.	а) варваризм	б) (калима ё иборае, ки аз забон ба дигар забон баромада, фасоҳати онро меҳоҳанд).
	Гекзаметр лит. Диалог 2.лит. Диалог 3.лит. Дилогия лит.	а) гекзаметр а) диалог. а) диалог а) дилогия	б) (шеъри ҳар мисрааш шашрукна дар адабиёти қадими Юнону Рим ва тақлиди ин шеър дар асрҳои сонӣ). С.167. б) (асари адабие, ки ба шакли сӯҳбати ду ё якчанд касс иборат аст). С 214 б) (ду роман ва ё ду асари драмавӣ, ки гами асосиаш як аст). С 215
	Дольник лит. Идиллия лит.	а) дольник а) идиллия	б) (навъи руқни сехичнои шеъри ҳичой). С 229. б) (1. лит. манзумое, ки зиндагиро дар оғуши табиат аз будани зиёд орому осоишта тасвир мекунад)
	Имажинизм лит.	а)имажинизм	б) (яке аз ҷараёнҳои назми руси солҳои аввали баъди революцияи октябр, ки гояи эҷодиётро инкор мекард ва тумтарақии зоҳирӣ образҳоро асоси эҷод мешумурд). С 349.
	Интрига лит.	а) интрига	б) (мазмуни асосии драма ё роман, ки дар атрофии вай воеа инкишоф мебад). С 357
	Кантата лит.	а) кантата	б) (навъи шери тантананок). С 377.
	Канцона лит.	а) канцона.	б) (шакли маҳсуси шеъри лирикии маъмулии асрҳои миёна дар Италия) С. 377
	Композиция лит.	а)композиция	б) (1. соҳти асари бадей.

2.	a) заимствование б) эквивалент a) эквивалент б) заимствование	Лиризм 1. лит Парадокс лит.	a) лиризм a) парадокс	2. асари мусиқىй, тасвири ҳайкалтарошың вағ. 3. асари таркибии бадей, масалан, асари адабиёт мусиқىй. 4. оханг сози таъмири мусиқىй) С. 403. б) (хусусияти лирик, рух ва характери лирики асар); 2. (лирическое настроение) рухияни лирик С. 447. б) (фикре, ки бо ақидаҳои маъмули мувофиқ намекунад) С.682.
		Пастораль лит.	a) пастораль	б) (1. лит. асаре, ки зиндагонии оддии чўпононро орому саодатманд тасвир мекунад).
		Пеон лит. Перифраз лит.	a) пеон. a) перифраза	б) (рукни шеъри чаҳор хичои антикӣ) С. 691 б) (ифодае, ки маънои ягон ифодаи дигарро бо шарҳ ва эзоҳо маъмули таъбир мекунад. Чунончи ба ҷои «шеър» «подшоҳи ҳайвонот» гуфтан ё навиштан). С. 722. б) таҳқира баёз. С.35
		Антология лит. Очерк 4. лит Драматизм 1. лит. Панегирик лит.	a) антология a) очерк драматизм, a)панегирист	куваи таъсири асар; С 239. б) мадхиянавис, мадхияхон, маддоҳ, санохон, саногӯй. С.681
		Аллегория лит.	б) аллегория	а) маҷоз, рамз, киноя, истиора аллегория. С. 30
		Баллада лит	б) баллада	а) қисса манзума, баллада . С.45
	a) заимствование б) словосочетания	Акмеист лит.	a) акмеист,	б) тарафдори акмеизм. С.28
		Имажинист лит.	a)имажинист	б) пайрави имжинизм. С 349.
		Антитеза лит.	a) антитеза,	б) санъати тазод. 2 см. антитеза. С 35.
4.	a) словосочетания б) описательный перевод	Анафора лит.	a) ҳусни такрор	б) (такрори айни як калима ё таркиб дар авали чанд байт). С. 33
		Вирши лит.	a) шеъри хичой	б) (дар адабиёти руссу украини асрҳои 17-18.) иран. шеъри суст (сақат). С.105
		Звукозапись лит.	a) сабти садо	б) (яке аз усулҳои хушоҳанг намудани садоҳо дар адабиёт ва мусиқий) С. 316
		Концепция 1лит.	a) гоя, a) мусаман	б) фикрӣ асосии роман С. 408 б) (шакли шеърии иборат аз ҳашт мисраъ дар адабиёти рус ва Европа; бар хилофи мусалмони тоҷикӣ, ки дар он мисраъҳои якуму сеюму панҷу, дуюми ҷоруму шашум ва ҳафтум; ҳаштум ҳамқоғия мешаванд) С. 623
5.	a) эквивалент б) описательный перевод	Октава 3. лит.		

6.	а) словосочетания б) эквивалент	Метр II. 1.лит.	а) вазни шеър	б) баҳр. С 479.
		Метрический II. лит	б) вазни шеър	а) ...и арӯз С.480
7.	а) заимствование б) словосочетания в) описательный перевод	Мелодрама 2. лит. Патерик лит.	а) мелодрама а) патерик	б) - в) (асари драмави) мазмунаш ҳам фоциавиу ҳам мазҳакавӣ) С. 474. б)китоби тафсир в) (китоби шаҳри падарони муқаддас – роҳибони ягон дайр).
8.	а) заимствование б) эквивалент в) описательный перевод	Памфлет лит.	а) памфлет	б) ҳаҷвия в) (ба муқобили ягон шахс, воқеа иҷтимоӣ, сиёй вағ) С. 680
		Диалог 3. лит	а) диалог	б) муқолама в) (қисми асарӣ абадӣ, ки аз баёни сухбати ду ё ^и якчанд касс иборат аст) С 214

В результате анализа русских литературоведческих терминов, с точки зрения приёмов их передачи на таджикский язык, мы пришли к выводу, что наиболее точным и исключающим неточности при переводе является комбинирований приём, когда переводчик применяет сразу несколько приёмов. Наиболее употребительным видом является комбинированный приём, состоящей из заимствования и описательного перевода.

Таким образом, комбинированный перевод наиболее удачно передает значение русских литературоведческих терминов на таджикский язык, и включает в себя 6 видов: **заимствование + описательный перевод (акмеизм); заимствование + эквивалент (антология); эквивалент + описательный перевод (концепция) и т.п.**

ЛИТЕРАТУРА

- Бархударов Л.С. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории перевода. М: Междунар. отношения, 1975)1.Лейчик В.М. Терминоведение : предмет, методы, структура / В. М. Лейчик. - Москва : Изд-во ЛКИ, 2007. - 256 с.
- Виноградов В.В. Вступительное слово Вопросы терминологии. – М.,1961. – С.5-10
- Григорьев В. Термин литературоведческий // Словарь литературоведческих терминов / Под ред. Л.И. Тимофеева и С.В. Тураева. М.: Просвещение, 1974. - С. 407-409.
- Жуков О. Р. К вопросу о специфике терминов лингвистики и литературоведения (сопоставительный анализ) / О. Р. Жуков // Научный диалог. - 2012. - № 12: Филология. - С. 64-75.
- Нагзабекова М.Б. Учебное пособие по теории перевода – Д. 2003. С. 115.
- Нагзабекова М.Б. и Гарипова М. Сходства и различия глаголов сообщения в русско – таджикском словаре // Международная научно – практическая конференция «Актуальные проблемы теории и практики перевода». Душанбе. 2020.
- Русско – таджикский словарь под редакцией члена - корр. АН СССР М.С. Асимова. Москва, 1985 – 1280 С.
- СЛТ - Словарь литературоведческих терминов / под ред. Л. И. Тимофеева и С. В. Тураева. – Москва : Просвещение, 1974. – 510 с.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОМБИНИРОВАННОГО ПРИЁМА ПРИ ПЕРЕВОДЕ ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКО - ТАДЖИКСКОГО СЛОВАРЯ)

Статья посвящается использованию комбинированного перевода литературоведческих терминов с русского на таджикский язык. Комбинированный перевод – это перевод, когда переводчик применяет сразу несколько приёмов для перевода исходного текста. При переводе литературоведческих терминов нами выделены следующие виды комбинированного приёма: а) заимствование, б) описательный перевод; а) заимствование б) эквивалент; а) заимствование б) словосочетание; а) словосочетание б) описательный перевод; а) эквивалент описательный перевод; а) словосочетание б) эквивалент; а) заимствование б) словосочетание в) описательный перевод; а) заимствование б) эквивалент в) описательный перевод.

Ключевые слова: комбинированный приём, перевод, литературоведческий термин, русский язык, таджикский язык, словосочетание.

ИСТИФОДАБАРИИ ПАЙВАСТШАВИИ УСУЛИ ДАР РаFTI ТАРЧУМА ИСТИЛОҲОТИ АДАБИЁТ (ДАР АСОСИ ЛУГАТИ РУСӢ-ТОЧИКӢ)

Дар мақолаи мазкур бо якчояшавии истилоҳоти адабӣ бахшида шудааст. Якчояшавии тарчума ё пайвастшави ин тарчумаест, ки дар он тарчумон якчанд усулро истифода мебарад. Дар рафти истилоҳотҳо адаби мо якчанд усулро, ки бо пайвастшави бахшида шудааст истифода бурдем: а) иқтибос б) тарчумай тафсiri; а) иқтибос б) ҳаммайно; а) иқтибос б) ибора; а) ибора б) тарчумай тафсiri; а) иқтибос б) тарчумай тафсiri; а) ибора б) ҳаммайно; а) иқтибос б) ибора в) тарчумай тафсiri; а) иқтибос б) ҳаммайно; в) тарчумай тафсiri;

Калидвожаҳо: усули пайваштшави якчояшави, тарҷума, истилоҳоти адабиёт, забони русӣ, забони тоҷикӣ, ибора.

**THE USE OF A COMBINED TECHNIQUE IN THE TRANSLATION OF LITERARY TERMS
(BASED ON THE RUSSIAN - TAJIK DICTIONARY)**

The article is devoted to the use of a combined translation of literary terms from Russian into Tajik. Combined translation is a translation when the translator applies several techniques at once to translate the source text. When translating literary terms, we have identified the following types of combined technique: a) borrowing, b) descriptive technique; a) borrowing b) equivalent; a) borrowing; b) phrase; a) phrase b) descriptive translation; a) the equivalent of a descriptive translation; a) a phrase b) an equivalent; a) borrowing b) phrase c) descriptive translation; a) borrowing b) equivalent c) descriptive translation.

Keywords: combined technique, translation, literary term, Russian, Tajik, word combination.

Сведения об авторе: *Нозимова Мавзуна Асомиддиновна* – Таджикский национальный университет, магистрантка 2 года обучения, кафедра перевода и межкультурной коммуникации. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Тел.: **501 11 80 34**. E-mail: nozimova2018@mail.ru

Information about the author: *Nozimova Mavzuna Asomiddinovna* – Tajik National University, second year graduate student of the Department of Translation and Intercultural Communication. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave. 17. Phone: **501 11 80 34** E-mail: nozimova2018@mail.ru

ХЛЕСТАКОВ И ХЛЕСТАКОВЩИНА (ПО ПЬЕСЕ Н.В. ГОГОЛЯ «РЕВИЗОР»)

**Каримова М.
Таджикский национальный университет**

Желание Гоголя создать комедию с «солью» и «злостью», властно охватившее писателя, осуществилось в пьесе «Ревизор», в которой он «решился собрать в одну кучу всё дурное в России... все несправедливости... и за одним разом посмеяться над всем». [3, С.56]. Сразу обозначена социальная направленность комедии, а не традиционная – любовь. Гоголь продолжает традиции А.С. Грибоедова и Н.Г. Фонвизина. Но Гоголь внес новое, своеобразное своей комедией «Ревизор».

Персонажи «Ревизора» представляют собой «корпорацию разных служебных воров и грабителей» (выражение из письма В. Г. Белинского к Гоголю). Сюжет «Ревизора», по признанию Гоголя, был подсказан ему Пушкиным, хотя тема, безусловно, являлась характерной для российской действительности.

Комедия раскрывает облик самодержавно-бюрократического строя с его взяточничеством, казнокрадством и беззаконием. Например, правилом жизни городничего, хозяина уездного города, является формула - «не пропускать того, что плывёт в руки». И он обкрадывает казну, занимается вымогательством, потакает в мздоимстве другим чиновникам. Попечитель богоугодных заведений Землянико не только придерживается этой же философии, но является еще и доносчиком. Все они: и судья Тяпкин-Ляпкин, берущий взятки борзыми щенками; и Хлопов – жалкий «сеятель» на ниве народного просвещения; и почтмейстер Шпекин, распечатывающий и читающий чужие письма, - как бы выхвачены из реальной жизни, потому что их взгляды на службу и мораль правдиво отражают облик самодержавно-бюрократического строя России начала 30-х годов XIX века. В погоне за личным обогащением государственные люди забывают о государственных проблемах. Отсюда их халатное отношение к службе. Они допускают повсюду беззаконие, произвол, злоупотребления.

Главный герой Хлестаков по натуре хвастлив, глуповат и безответствен. Речь его отрывиста и вылетает из его рта совершенно неожиданно. Так пишет о нем сам Гоголь, Хлестаков появляется в комедии совершенно неожиданно и тут же производит впечатление на всех чиновников города Н. Одет он в дорогие одежды, не платит за обед, да и живет уж очень долго. Согласитесь, не мудрено признать такого человека за ревизора-инкогнито? Поэтому-то и принимают его все чиновники города за человека государственного, начиная всячески ублажать. А Хлестаков рад стараться. Его самолюбие говорит ему, что он такой хороший и добрый, только поэтому его тут так здесь любят. Он изворачивается и красуется, как только может. Бросает какие-то несмышеные фразы, располагает вниманием дам, кружа им головы. Так еще и с совершенно спокойной совестью берет взятки, которые суют ему со всех сторон. Деньги то нужны Ивану Александровичу, ведь спустил он их всех у пехотного

капитана. Но так как совесть Хлестакова чиста, как стеклышико, он винит самого капитана, но ни в коем случае не себя.

И вот «фитилька», коллежский «елистратишка», человек «без царя в голове» - Иван Александрович Хлестаков, - попадая в среду чиновников, трепещущих от страха перед ним, руководствуясь правилом «на то и живешь, чтобы срывать цветы удовольствия», вообразил, что «уважение и преданность» оказывают именно ему, Хлестакову, так как он представляет собой нечто значительное. В действительной же жизни Хлестаков никто и ничто. Но он настолько лжив и хвастлив, что сам обманывается на свой счет и искренне верит в собственную значительность. Лжет Хлестаков самозабвенно и даже артистично. Всегда голодный, он, например, хвалится роскошным обедом, доставляемым ему непосредственно из Парижа вместе с необычайным арбузом ценою в семьсот рублей [4, с.76].

Хлестаков – пустой и пошлый человечишко. Но он именует себя писателем и поэтом, хвастается богатством – и, как ни странно, производит на чиновников впечатление человека интересного, содержательного и даже умного. В их глазах Хлестаков вырастает в столоначальника, в строгого ministra, в знаменитого писателя, в генералиссимуса. Чиновники задабривают его взятками, купцы подают жалобы на городничего, не забывая присовокупить к ним щедрые подношения. Хлестаков начинает ухаживать за женой и дочерью градоначальника и даже получает согласие и благословение на брак.

Хлестаков обворожил всех чиновников, купцов, полицию и дамское общество города. При этом в поступках и речах Хлестакова нет расчёта, на это у него просто не хватило бы ума. Его величие – в страхе, в испуганном воображении окружающих его чиновников-обывателей и в собственной буйной фантазии, когда Хлестаков, встретив в захолустном городишке всё, о чём мечтал: деньги, внимание женщин, почтительность и подобострастие, - вдруг вспомнил блистательную роскошь петербургского Невского проспекта и его завсегдатаев и спроецировал это на себя. Ведь настоящих карет с лакеями в золотых ливреях, великолепных квартир и именитых знакомых в его жизни никогда не было и не будет. Хлестаков навсегда останется мелким чиновником с мелкими ничтожными мечтами. Однако определенным образом сложились обстоятельства – и, к собственному удовольствию и к удовольствию чиновников, Хлестаков играет роль ревизора: одолжения, благодарности, лесть и взятки принимались, как и полагалось важному лицу, создавая иллюзию полнейшей истинности.

Николай Васильевич Гоголь прививает своему герою интересную речь с инородными словами французского происхождения. Хлестаков, в одной сцене использует литературные и художественные выражения, в другой, пользуется вульгарными фразами. Его персона переменчива и легко изменяема. Он подстраивается под окружающих и мастерски играет свою роль. Поэтому, под понятием хлестаковщины читатель может подразумевать наигранность, вранье и ложь, а также несерьезность и нелепое хвастовство. Хлестаков пуст, но все его понятия и взгляды сформированы тем самым строем, который порождает городничих и держиморд. Вот почему он ведет себя в чрезвычайных обстоятельствах пьесы в точности так же, как мог бы вести себя настоящий ревизор: распекает, берет взятки, всем лжет о своей жизни. В пустоте Хлестакова, как в огромном зеркале, отражаются многие явления породившей его эпохи. И потому понятна ошибка чиновников, принявших «маленького» человека за высокопоставленное лицо. В томто и дело, что Хлестаков одновременно и пустышка, и светский человек. Такова сложная двойственность этой роли.

Итак, Хлестаков – главное лицо, смех – главное положительное лицо. Видимо, Гоголь таким приемом хотел донести до каждого из зрителей мысль о его личной ответственности за происходящее с ним и вокруг него, напомнить о неминуемом возмездии, которое рано или поздно настигнет каждого, кто живет не в ладу с совестью. Подтверждает это знаменитая «немая сцена» в finale комедии: приехал настоящий ревизор. Но это, увы, не делает его главным лицом комедии, хоть он и настоящий. И пока его нравственные устои зрителям неизвестны, главным лицом комедии остается Иван Александрович Хлестаков. В его образе Гоголь высмеивает простоту, душевную пустоту, хвастовство, стремление выдать желаемое за действительное.

По меткому замечанию Герцена, чертой эпохи, свойственной всем сверху донизу, от царя до полового, является стремление пустить пыль в глаза, прикинуться не тем,

кем он есть на самом деле, - хлестаковщина. Хлестаков – широкое и меткое обобщение. Сам Гоголь отмечал: «Хлестаков – он везде», считая, что в каждом из людей есть частица его героя. Так, в «Письме одному литератору» великий драматург писал: «Всякий на минуту, если не на несколько минут, делался или делается Хлестаковым, но, натурально, об этом не хочет только признаться...» [3, с.56].

Таким образом, герой живет как плод фантазии замечательного русского драматурга и в то же время реален, как сама жизнь, которую Гоголь показал как сквозь увеличительное стекло. Хлестаковщина – это тип карьеризма, когда человек выдает себя за того, кем он хочет быть, но кем на самом деле не является и быть не может. Хлестаковщина означает беззастенчивое хвастовство, вранье, фразерство и т. п. [7, с.67], мы встречаем людей, обладающих легкомыслием и пустословием, хвастовством и крайней несерьезностью. Классика потому и является классикой, что писателям удаётся увидеть и описать глубочайшие явления реальной жизни Персона Хлестакова стала уникальным образом, который переходил из поколения в поколение.

Сам автор писал о том, что ему достаточно трудно далась характеристика главного героя. Только лишь благодаря тому, что Н.В. Гоголь имел хорошее представление о жизни чиновников и о существовании таких людей, как Хлестаков, он смог создать реальный портер лжеревизора. Хлестаков – пустой человек, но он заключает в себе, по словам Гоголя, «много качеств, принадлежащих людям, которых свет не называет пустыми» [3, с. 78]. И офицер, и литератор, и даже «государственный муж» окажется иногда Хлестаковым. Гоголь подчеркивает широкую типичность нарисованного им образа: «Словом, это лицо должно быть тип много разбросанного в разных русских характерах, но которое здесь соединилось случайно в одном лице, как весьма часто попадается и в природе» [9, с. 65]. Трудно с большей ясностью определить значение комедии.

Таким образом, комедия Н.В. Гоголя явилась новым словом в драматургии. В своем конфликте, являвшемся новым для русской драматургии, она вскрывала социальные устои существовавшего общества. Используя традиционную схему любовного конфликта, Н.В. Гоголь трансформирует его в социальную сферу и, таким образом, сам конфликт пьесы приобретает социальную направленность. Кроме этого в своей комедии Н.В. Гоголь использует особенности языка, вырисовывая характер каждого персонажа. Все это определило дальнейшее развитие отечественной драматургии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Берковский Н.Я. Заметки из архива (о Гоголе) // Вопросы литературы. - 1984. - № 3. - С. 108 - 125.
2. Белый Андрей. Мастерство Гоголя. / А. Белый- М., 1996. - 351 с.
3. Гоголь Н.В. Повести. Драматические произведения./ Н.В. Гоголь - Л., 1983. - 285 с.
4. Гуковский Г.А. Реализм Гоголя. / Г.А. Гуковский М.-Л., 1979. - 530 с.
5. Коцингер С. Возвышенное у Гоголя: власть риторики и возвышенное искусство // Традиции и новаторство в русской классической литературе (... Гоголь... Достоевский...). - СПб., 1992. - С. 3 - 24.
6. Лазарева А.Н. Духовный опыт Гоголя.//А.Н. Лазарева - М., 1993. - 155 с.
7. Лотман Ю.М. В школе поэтического слова. Пушкин. Лермонтов. Гоголь. // Ю.В.Лотман М., 1988. - 528 с.
8. Ман Ю.В. Поэтика Гоголя. Вариации к теме. //Ю.В. Ман- М., 1996. - 528 с.

ХЛЕСТАКОВ И ХЛЕСТАКОВЩИНА (ПО ПЬЕСЕ Н.В. ГОГОЛЯ «РЕВИЗОР»)

В статье рассматривается такое общественное явление, которое до сих пор актуально хлестаковщина. Хлестаковщина – это тип карьеризма, когда человек выдает себя за того, кем он хочет быть, но кем на самом деле не является и быть не может. Хлестаковщина означает беззастенчивое хвастовство, вранье, фразерство и т.п. Мы встречаем людей, обладающих легкомыслием и пустословием, хвастовством и крайней несерьезностью. Классика потому и является классикой, что писателям удаётся увидеть и описать глубочайшие явления реальной жизни Персона Хлестакова стала уникальным образом, который переходит из поколения в поколение.

Ключевые слова: драма, комедия, хлестаковщина, юмор, сатира, персонажи, ревизор, инкогнито, мелкий чиновник, конфликт.

ХЛЕСТАКОВ ВА ХЛЕСТАКОВШИНА (ДАР ПЬЕСАИ Н.В. ГОГОЛ «РЕВИЗОР»)

Дар мақола як падидай иҷтимоӣ баррасӣ шудааст, ки то ҳол барои хлестаковизм робита дорад. Хлестаковизм як намуди мансаб аст, вақте ки шаҳс худро тавре нишон медиҳад, ки меҳоҳад бошад, аммо ў воқеан нест ва буда наметавонад. Хлестаковизм маъни лоғзани бешармонад, дурӯғгӯй, иборасозӣ ва гайраро дорад. Мо бо одамоне, ки бо сабуқфаҳмӣ ва гапҳои бехуда, лоғзандӣ ва сабуқфирӯзӣ шадид дучор меом. Аз ин рӯ, классикон классиконанд, зоро нависандагон муссар мегарданд, ки падидоҳои амики хаётро бинанд ва тасвир кунанд. Шахси Хлестаков образи беназире шудааст, ки аз насл ба насл мерос мондааст.

Калидвоожаҳо: драма, мазҳака, хлестаковизм, юмор, ҳаҷв, персонажҳо, аудитор, инкогнито, мансабдори хурд, конфликт.

KHLESTAKOV AND KHLESTAKOVSHINA (ON THE PLAY OF N.V. GOGOL «THE REVISOR»)

The article examines a social phenomenon that is still relevant to the Khlestakovism. Khlestakovism is a type of careerism, when a person pretends to be who he wants to be, but who he really is not and cannot be. Khlestakovism means shameless boasting, lying., Phrase-mongering, etc. We meet people with frivolity and idle talk, boasting and extreme frivolity. Classics are therefore classics because writers manage to see and describe the deepest phenomena of real life. Khlestakov's persona has become a unique image that is passed down from generation to generation.

Key words: drama, comedy, Khlestakovism, humor, satire, characters, auditor, incognito, petty official, conflict.

Сведения об авторе: *Каримова М.Дж.* – магистрант 2 курса факультета русской филологии Таджикского национального университета. Тел.: **904 08 71 70**

Information about the author: *Karimova M.J.* – second year graduate student of the faculty of Russian philology of the Tajik National University/ Phone: **904 08 71 70**

ОСОБЕННОСТИ ПОЭЗИИ А. ФЕТА

**Буриева М.Х.
Таджикский национальный университет**

Поэты как реки... Творчество одних можно сравнить с медленным, спокойным и гармоничным течением, другие завораживают своими круговоротами, стремительностью и непредсказуемостью. Воды одних катят мощные волны и не останавливаются ни перед чем, другие же наполнены восхитительной тишиной и таинственностью.

А какова поэзия Афанасия Афанасьевича Фета, творчество которого пришлось на сложный во всех отношениях, период как в истории, так и в литературе – II половину XIX века? Почему до сих пор не утихают споры о сущности его поэзии, в какую эстетическую формулу можно заключить его творчество, в чём, по Фету, смысл бытия и назначение поэта?

Познакомившись с монографиями известных литературоведов о творчестве А.Фета, можно сделать вывод, что настоящая тема наиболее глубоко раскрыта современным критиком, писателем Львом Озеровым. Реферируя его труд «А.Фет. (О мастерстве поэта)», следует согласиться с основными выводами о том, что мироощущение поэта тесно связано с природой. Так, как чувствует, понимает, слушает и слышит природу Фет, с ним никто не сравнится, «органическое слияние с миром» [4, с. 54] способствовало открытию новых горизонтов красоты и гармонии.

Хронотоп фетовских стихотворений разлит в мире звуков, красок, чувств. Поэт улавливает самые сокровенные минуты бытия. Если это время суток, то обязательно утро или вечер; если время года – то обязательно весна. У многих поэтов есть «своя» тема, у Фета же есть свои любимые поэтические образы, которые предстают по-новому в каждом новом стихотворении. Эту загадку видения поэта неповторимости в обыденном будет исследовать не одно поколение поклонников поэзии, наслаждаясь прозрачностью звука и чистотой слога удивительного поэта - Афанасия Афанасьевича Фета. Поэт занимает совершенно особое положение в русской поэзии второй половины XIX века. Общественная ситуация в России тех лет подразумевала активное участие литературы в гражданских процессах, то есть праздность стихов и прозы, а также их ярко выраженную гражданскую направленность. Некрасов дал начало этому движению, заявив, что каждый писатель обязан «отчитываться» перед обществом, быть прежде всего гражданином, а потом уже человеком искусства. Такую мысль он выразил в стихотворении «Поэт и гражданин». В одной из реплик гражданина: «Поэтом можешь ты не быть, но гражданином быть обязан...». Фет этого принципа не придерживался, оставаясь вне политики, и заполнил, таким образом, свою нишу в поэзии той эпохи.

«Откуда у этого добродушного, толстого офицера, такая непонятная лирическая дерзость, свойство великих поэтов?» - писал Лев Толстой о Фете. «Лирическая дерзость» ... Нельзя точнее определить основное качество фетовской поэзии. Творчество Афанасия Афанасьевича Фета – одна из вершин русской лирики.

Тончайшее знание языка природы и человеческой души, умение лаконичными штрихами передать смену чувств, зыбкость и сущность настроений.

Через все творчество Афанасия Фета, – то затихая, то громко звуча, – проходит одна отчаянная, звучащая нота, одна звонкая трагическая доминанта, и тот, кто не чувствует этой струны, тот не чувствует Фета, ибо «все остальные мотивы, находясь как бы на периферии его творчества, и подключены к этой основной линии высокого напряжения» [6, с.68].

Афанасий Афанасьевич Фет – необыкновенно талантливый лирик Его часто называют «чистым лириком». Н. Скатов писал, что суть таланта включает в «уловлении мимолетных впечатлений от явлений природы» [6, с.134]. Поэт сосредоточился в своем творчестве на прекрасных мгновениях в жизни природы и человека, не случайно Фет считал, что и жизнь человека и окружающий мир бессмысленны и безобразны. Достойны восхищения и поэтического описания лишь отдельные явления, мгновения.

В мировоззрении и эстетических принципах представителей «чистой» поэзии есть много общего – того, что их сближает и составляет сущность направления. Это общее понимание сущности и задач искусства, строгое разграничение «низкого» и «поэтического» в действительности, противопоставление реальной действительности свободному миру поэтической мечты, погруженность в глубины духа, напряженный интерес к тайнам души человеческой, тяга к интуитивному и бессознательному, повышенное внимание к единичному, неповторимому в человеке. В своем творчестве поэты «чистого искусства» испытывали влияние таких философов, как Платон, Шеллинг, Шопенгауэр, с их пристальным вниманием и иррациональным глубинам психики, стремлением подвести по метафизику «вседенного сущего» надежный логико-гносеологический фундамент.

«Чистым» лирикам свойственна умиротворенность и иди личность. Можно сказать, что одна из констант их целостного мировидения – идиллический хронотоп, который они по-разному осмысливали в процессе творчества. Идиллический топос явился смыслом – и структурообразующей доминантой художественной картины мира поэтов.

Поэзия «Чистое искусство» сыграла важную роль в становлении конце 19 века символизма и других модернистских течений. В литературных школах, возникших вслед за символизмом (эгофутуризм, имажинизм, отчасти акмеизм), идея «чистого искусства», в сущности, исчерпала себя на русской почве.

Истоки творчества поэта – в его личности и биографии. Свою жизнь он разделил на жизнь поэта и жизнь человека. Поэт творил под псевдонимом Фет (его настоящая фамилия – Шеншин). Фет известен не только как автор прекрасных стихотворений; поэт был другом Льва Толстого, Ивана Тургенева, Апполона Григорьева, переводил труды Шопенгауэра и Гейне. И, тем не менее, главным в творчестве Фета можно назвать поклонение красоте в любых её проявлениях.

А.А. Фет был человеком с нелегкой судьбой, являлся незаконно рожденным ребенком и добивался отцовской фамилии и дворянства. Фет (Шеншин) был офицером, затем расчетливым помещиком, который ненавидел все прогрессивное. Поэзия для него стала окном, через которое он проникал из мира вечной скорби в мир красоты. Поэт никогда не говорил о том, что красота может спасти мир, изменить его. Нужно просто уметь увидеть и оценить прекрасные мгновения, а задача поэзии – остановить эти мгновения и зафиксировать их. Поэзия, по мнению Фета, должна выражать невыразимое, будоражащее сознание. Поэзия Фета сродни импрессионизму – он изображает картину, не выражая мысль, он передает впечатление от увиденного, состояние, впечатление, настроение. Прежде всего, поэта влекут загадочные, едва уловимые ощущения, навеянные созерцанием прекрасного, природы, любовью. Все это как бы витает в воздухе. в искусстве, от обобщения, от законченности. Традиционное изображение требовало абстрагирования от конкретного объекта и впечатлений от него, их суммирования и выделения некой средней идеи, при этом нужно было отсечь случайное, запечатлев общее, главное. Импрессионизм же был против общего, утверждал частное, импрессионисты изображали каждое мгновение. Это означало: никакого сюжета, никакой истории.

Импрессионистическая поэтика вполне подходила под теорию натурализма. Натурализм стремился, прежде всего, выражать природу, но во впечатлении от нее. Он требовал правдивости, верности натуре, но это означало верность первому впечатлению. А впечатление зависит от конкретного темперамента, оно субъективно и мимолетно. Поэтому в литературе, как и в живописи, использовались крупные мазки:

одна интонация, одно настроение, замена глагольных форм назывными предложениями, замена обобщающих прилагательных причастиями и деепричастиями, выражирующими процесс, становление.

Стремление Фета «показать явление во всем многообразии его переменчивых форм сближает его с импрессионизмом» [2, с.87]. Зорко взгляดываясь во внешний мир и показывая его таким, каким он предстает в данный момент, Фет вырабатывает новые для поэзии приемы, импрессионистического стиля.

Его интересует не столько предмет, сколько впечатление, которое производит данный предмет. Фет изображает внешний мир в том виде, который соответствует сиюминутному настроению поэта.

Новаторство Фета было настолько смелым, что многие современники не понимали его стихотворений, поэтому при жизни Фета его поэзия не нашла должного отклика у современников.

Это ещё раз подтверждает то, что в свое время Фета не поняли. Только двадцатое столетие по-настоящему открыло Фета, его удивительную поэзию, которая раскрывает перед нами весь мир.

Стихи А.Фета – это чистая поэзия, в том смысле, что там нет ни капельки прозы. Обыкновенно он не воспевал жарких чувств, отчаяния, восторга, высоких мыслей, нет, он писал о самом простом – о картинах природы, о дожде, о снеге, о море, о горах, о лесе, о звездах, о самых простых движениях души, даже о минутных впечатлениях. Его поэзия радостна и светла, ей присущее чувство света и покоя. Даже о своей загубленной любви он пишет светло и спокойно, хотя его чувство глубоко и свежо, как в первые минуты. До конца жизни Фету не изменила радость, которой проникнуты почти все его стихи.

Красота, естественность, искренность его поэзии доходят до полного совершенства, стих его изумительно выразителен, образен, музыкален. Недаром к его поэзии обращались и Чайковский, и Римский-Корсаков, и Балакирев, и Рахманинов, и другие композиторы. «Поэзия Фета – сама природа, зеркально глядящая через человеческую душу...». – К.Д. Бальмонт.

«В традиционной мировой и русской лирике тема природы является одной из основных, обязательно затрагиваемых тем. И у Фета также эта тема отражается во многих его стихотворениях. Тема природы в его произведениях тесно переплетается и с любовной лирикой, и с характерной для Фета темой красоты, единой и неделимой. В ранних стихотворениях 40-х годов тема природы выражена не явно, образы природы общи, не детализируются:

Чудная картина,
Как ты мне родна:
Белая равнина,
Полная луна... [1, с.45]

Афанасий Фет – самый смелый экспериментатор в русской поэзии XIX века, прокладывающий свой путь в будущее. Философское осмысление жизни, особый склад лирического дарования, сверхчуткое художественное восприятие природы не предполагают знакомства читателя с предыдущим творчеством поэта, оно открыто для ассоциативных связей, это как бы запись одного мгновенного переживания или впечатления в цепи переживаний. Это звено в цепи, не имеющей взаимного начала и конца, но этот «кусочек жизни» самостоятелен, он органичен и значим своей самостью.

У Фета природа лишь объект художественного восторга, эстетического наслаждения, отрешенного от мысли о связи природы с человеческими нуждами и человеческим трудом. Он очень дорожит мигом, стремится к фиксации изменений в природе и любит описывать точно определимое время суток, где самыми любимыми являются вечер и утро. В его творчестве поэтический образ этого времени сопоставлен с переживаниями, психологическим настроем человека; в них Фет проявил способность передать природные ощущения в их органическом единстве. В лирике Фета поэтический образ природы неотделим от человеческой личности, его мечтаний, стремлений и порывов.

Определяя свойство своего мироощущения, Фет писал: «Только человек, и только он один во всем мироздании, чувствует потребность спрашивать: что такое окружающая природа? Откуда все это? Что такое он сам? Откуда? Куда? Зачем? И чем выше человек, чем могущественнее его нравственная природа, тем искреннее возникают в нем эти вопросы». «Природа создала этого поэта для того, чтобы самое себя подслушать, подсмотреть и самое себя понять. Для того чтобы узнать, что думает

о ней, природе, человек, ее детище, как он воспринимает ее. Природа создала Фета для того, чтобы проводить – как воспринимает ее чуткая душа человека» [4, с. 21], – так определил сущность поэта-импрессиониста современный литературовед Озеров..

ЛИТЕРАТУРА

1. Фет А.А. Сочинения. – В 2 т. – Т.2. – М., 1982.
2. Григорьева А.Д. «А.А. Фет и его поэтика» // Русская речь №3, 1983.
3. Лагунов А.И. Афанасий Фет. – Х.: Ранок; Веста, 2002. 123с.
4. Литературоведческий словарь-справочник. – М.: Академия, 2005. 234с.
5. Маймин Е.А. Афанасий Афанасьевич Фет: Книга для учащихся. – М.: Просвещение, 1989 г. – 159 с. – (Биография писателя)
6. Озеров Л. А.А. Фет (О мастерстве поэта). – М.: Знание, 1970.
7. Сильман Т. Заметки о лирике. – М.–Л., 1977.
8. Скатов Н.Н. Лирика А.А. Фета (истоки, метод, эволюция). – М., 1972.

ОСОБЕННОСТИ ПОЭЗИИ А. ФЕТА

В статье говорится об особенностях поэзии А. Фета. Стремление Фета «показать явление во всем многообразии его переменчивых форм сближает его с импрессионизмом. Зорко вглядываясь во внешний мир и показывая его таким, каким он предстает в данный момент, Фет вырабатывает новые для поэзии приемы, импрессионистического стиля. Его интересует не столько предмет, сколько впечатление, которое производит данный предмет. Фет изображает внешний мир в том виде, который соответствует сиюминутному настроению поэта. Новаторство Фета было настолько смелым, что многие современники не понимали его стихотворений, поэтому при жизни Фета его поэзия не нашла должного отклика у современников. Это ещё раз подтверждает то, что в свое время Фета не поняли. Только двадцатое столетие по-настоящему открыло Фета, его удивительную поэзию, которая раскрывает перед нами весь мир.

Ключевые слова: Хронотоп, символизм, импрессионизм, поэзия, пейзаж, идиллический топос, лирика, чистое искусство, мотив, ассоциация, поэтический образ, метафора, эпитет

ХУСУСИЯТХОИ АСАРХОИ А. ФЕТ

Дар макола дар бораи хусусиятҳои ашъори А. Фет сухан меравад. Кӯшиши Фет “барои нишон додани падидо бо ҳама намудҳои шаклҳои тағирёбандаш ўро ба импрессионизм наздиқ мекунад. Ҳушёрони ба олами беруна нигоҳ карда, онро тавре нишон медиҳад, ки дар айни замон пайдо мешавад, Фет усулҳои нави шеър, услуби импрессионистири таҳия мекунад. Вай на ба мавзӯй, балки ба таассуроте, ки ин мавзӯйро тавлид мекунад, таваҷҷӯх дорад. Фет олами берунаро ба шакле тасвир мекунад, ки ба табъи лаҳзавии шоир мувоғиқат мекунад. Навоварии Фет ба дараҷае часур буд, ки аксари ҳамзамонон ашъори ўро намефаҳмиданд, аз ин рӯ, дар тӯли хаёти Фет шеъри ў дар байнӣ ҳамзамононаш посухи мунособ наёфт, ки ин бори дигар тасдиқ мекунад, ки Петро он замон нафаҳмида буданд. Танҳо асри XX воқеан Фет, шеъри ачиби худро қашф кард, ки тамоми оламро ба мо боз мекунад.

Калидвоҷаҳо: Хронотоп, символизм, импрессионизм, шеър, манзара, топосҳои идилликӣ, лирика, санъати тоза, мотив, ассоциатия, тасвири шоирона, ташбех, эпитет

FEATURES OF A. FET'S POETRY

The article talks about the features of A. Fet's poetry. Fet's aspiration “to show the phenomenon in all the variety of its changeable forms brings him closer to impressionism. Vigilantly peering into the outside world and showing it as it appears at the moment, Fet develops new techniques for poetry, an impressionistic style. He is interested not so much in the subject as in the impression that the given subject produces. Fet depicts the outside world in a form that corresponds to the poet's momentary mood. Fet's innovation was so bold that many of his contemporaries did not understand his poems, so during Fet's life his poetry did not find the proper response among his contemporaries, which once again confirms that Fet was not understood at the time. Only the twentieth century really discovered Fet, his amazing poetry, which reveals the whole world to us.

Keywords: Chronotope, symbolism, impressionism, poetry, landscape, idyllic topos, lyrics, pure art, motive, association, poetic image, metaphor, epithet.

Сведения об авторе: Буриева Махина Холмурадовна –магистрантка 2-го года обучения кафедры мировой литературы ТНУ. **Адрес:** Республика Таджикистан, г. Душанбе, р. Сино, ул.Нахимов 64/16. Телефон: 915 31 32 42

Information about the author: Burieva Mahina Kholmurodovna – second year master of the Department of World Literature of Tajik National University. **Address:** Republic of Tajikistan, Dushanbe, d. Sino, st. Nahimov 64/16. Phone: 915 31 32 42

МУХОЧИРАТИ МЕҲНАТИИ АҲОЛИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА ОҚИБАТҲОИ ИҚТИСОДИИ ОН

**Шосаворбеков Ш. Ш.
Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон**

Раванди муҳочират, хусусан дар давраи ҷаҳонишавӣ, ки ҳар сол милионҳо одамон аз як минтақа ба минтақаи дигар мегузаранд, як раванди маъмулӣ шудааст. Ба ҳисоби миёна, имрӯзҳо дар саросари ҷаҳон беш аз 200 милион нафар дар муҳочирати меҳнатӣ қарор доранд.

Тамоюли болоравии муҳочирати меҳнатии хориҷӣ, ки солҳои охир дар бисёр кишварҳо мавриди истифода қарор дорад, дар Тоҷикистони мусосир низ ба мушоҳид мерасад. Яке аз натиҷаҳои бозсозии сиёсӣ ва иҷтимоию иқтиносӣ дар Тоҷикистон он аст, ки кишвари номбурда ба як давлати содиркунандай қувваи корӣ табдил ёфтааст.

Бо назардошти имкониятҳои зиндагӣ ҳар сол даҳҳо ҳазор шаҳрвандони кишвар, аз ҷумла ҷавонон муҳочират мекунанд. Аз ин рӯ, ҷанбаҳои муҳталифи муҳочирати меҳнатӣ дар маркази таваҷҷӯҳи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор дорад. Ҳамзамон, барои беҳбуни шароити зиндагӣ ва фаъолияти муҳочирони меҳнатӣ дар хориҷа талошҳои пайваста анҷом дода мешаванд. Ҳадафи Ҳукумати кишвар дар ин самт дар баробари ҳалли мушкилоти будубоши муҳочирони меҳнатӣ, ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои онҳо, инчунин беҳбуни вазъи онҳо, фароҳам овардани шароит барои шуғл мебошад.

Қисми бештари муҳочирони тоҷик ба давлатҳои пасошӯравӣ, асосан ба Федератсияи Русия сафар мекунанд. Масъалаҳои асосии гуфтушунидҳои мунтаззами мақомоти Тоҷикистон ва Русия – танзими раванди муҳочират, инчунин ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои шаҳрвандони Тоҷикистон дар Русия мебошад. Бо шарофати талошҳои пайвастаи Ҳукумати Тоҷикистон шароити будубош ва кории шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Федератсияи Русия рӯз то рӯз беҳтар шуда истодааст. Мӯҳлати сабти ном аз 7 то 15 рӯз тамдид гардида, масъалаи додани шиносномаҳои биометрӣ ба муҳочирони хориҷӣ низ ҳал шуд ва имрӯз шаҳрвандони кишвар дар ин самт азият намекашанд.

Ҳукумати Тоҷикистон музокиротро бо Русия дар бораи тамдиди мӯҳлати сабти ном ва баргузории афви навбатии муҳочират идома медиҳад. Бешубҳа, ин як қадами муассир дар самти фароҳам овардани шароити мусоид барои кори шаҳрвандони Тоҷикистон дар Федератсияи Русия хоҳад буд.

Ғайр аз ин, масъалаи тезонидани раванди таҳия ва имзои созишиномаи байнihuкуматӣ оид ба ҳамкорӣ дар соҳаи нафақаи муҳочирони меҳнатӣ, паст кардани нархи патент барои онҳо ва дигар масъалаҳои марбут ба ҳуқуқ ва манфиатҳои муҳочирони меҳнатӣ – шаҳрвандони Тоҷикистон дар Русия баррасӣ гардида истодааст.

Дар ҳоли ҳозир шаҳрвандони Тоҷикистон тақрибан дар тамоми гӯшаву канори Русия кор ва фаъолият мекунанд. Дар қаламрави Федератсияи Русия зиёда аз 60 ассоциатсияи тоҷикон вучуд доранд.

Бояд қайд кард, ки диаспораи тоҷикон дар Русия имрӯз на танҳо аз муҳочирони меҳнатӣ – коргарон-соҳтмончиҳои Русия иборат аст. Дар ин кишвар ҳазорон зиёён – олимон, донишҷӯён, табион ва мутахассисони баландиҳтисоси дигар касбҳо кору зиндагӣ мекунанд ва дар ҷомеаи Русия мавқеи худро пайдо кардаанд.

Аз ин лиҳоз, Ҳукумати Тоҷикистон дар татбиқи сиёсати хориҷии худ рушд ва таҳқими ҳамкориҳои мутақобилан судмандро бо минтақаҳои Федератсияи Русия самти афзалиятнок меҳисобад.

Дар натиҷаи андешидани ҷораҳо оид ба ташкили ҷойҳои нави корӣ дар доҳили кишвар то соли 2018 шумораи шаҳрвандоне, ки ба муҳочирати меҳнатӣ рӯ овардаанд, дар муқоиса бо соли 2013, тақрибан 50% коҳиш ёфт. Бояд қайд кард, ки ин тамоюл ҳоло ҳам идома дорад.

Сабабҳои иқтиносии муҳочирати меҳнатӣ дар Тоҷикистон инҳоянд:

1. Набудани ҷойҳои кории кофӣ;

2. Даромади хадди ақал ва музди меңнати нисбатан кам;

3. Мақсадҳои номуайян барои гирифтани тахассуси зарурӣ;

4. Инфрасоҳтори номусоид, ки ба талаботҳо нисбатан ҷавобӣ нестанд.

Солҳои охир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои назорати раванди муҳочирати меңнатии шаҳрвандон ҷораҳои муайян андешида мешаванд.

Ҳадафҳои иқтисодии сиёсати муҳочирати меңнатии ҳориҷӣ инҳоянд:

- коҳиш додани бекорӣ;

- афзоиши ҳиссаи музди меңнат дар даромади аҳолӣ ва маҷмӯи маҳсулоти доҳилӣ;

- баланд бардоштани сатҳи қасбӣ ва фарҳангии қувваи корӣ тавассути барномаҳои таълимии қасбӣ барои муҳочирон дар ҳориҷа;

- афзоиши пасандозҳои пулии муҳочирон.

Ҳадафи иҷтимоии сиёсати муҳочирати меңнатӣ аз инҳо иборат мебошанд:

- тайёр кардани қадрҳои қасбӣ аз доҳили муҳочирон;

- фароҳам овардани шароити мӯътадили корӣ барои муҳочирони меңнатӣ дар асоси созишинаҳои дучониба;

- ҳифзи иҷтимоии муҳочирон дар ҳориҷа ва татбиқи барномаҳои ҳатмии шуғл ҳангоми бозгашти онҳо.

Ҳадафҳои стратегии сиёсати байналмилалии муҳочират инҳоянд:

- боздоштани афзоиши муҳочирати ғайрирасмӣ (ғайриқонунӣ);

- ҳавасмандгардонии содироти қувваи кории баландихтисос;

- таҳияи барномаҳои миёна ва дарозмуддати муҳочирати меңнатӣ мутобиқи

Стратегияи паст кардани сатҳи камбизоатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон;

Муҳочирати меңнатии беруна дар сатҳҳои макро ва микроқтисодӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Воридоти миқдори зиёди асъори ҳориҷӣ (1 миллиард доллар дар як сол) яке аз василаҳои тақвияти пули миллӣ мебошад. Дар шароити ҳозира дар нуқтаҳои мубодилаи асъор ин омил хеле муҳим мегардад. Аз тарафи дигар, тавсееи интиқол бо асъори ҳориҷӣ ба воридоти мол мусоидат мекунад, зеро ҳариди мол дар бозорҳои ҳориҷӣ тавассути асъори ҳориҷӣ ва фурӯш тавассути пули миллӣ сурат мегирад.

Тавре ки таҷрибаи қишварҳои дигар нишон медиҳад, се соҳаи шуғл – соҳаи саноат, рушди тиҷорати ҳурд ва хизматрасонӣ мавҷуданд. Маҳз дар ин баҳшҳо миқдори зиёди қувваи корӣ ҷалб карда мешавад. Таъмини шуғли аҳолӣ, кам кардани суръати афзоиши бекорӣ ва танзими бозори меңнат яке аз мушкилоти асосии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Имрӯзҳо, мушкилоти бозори меңнат ба манфиатҳои нафарони зиёде таъсир мерасонад. Омӯзиши проблемаи ташаккул ва истифодаи захираҳои меңнатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити иқтисоди тағйирёбанда нишон дод, ки имрӯз дар ҷумҳурий як қатор омилҳои мавҷуданд, ки ба бозори меңнат бо роҳҳои гуногун таъсир мерасонанд.

Маблағҳои фиристодаи муҳочирон қобилияти пардохтпазирии аҳолиро бехтар мекунад. Маблағҳои интиқолнамудаи муҳочирон, инчунин пули миллиро тақвият мебахшад, дороиҳои низоми бонкиро вәсъе мекунад ва қобилияти қарзидии бонкҳоро зиёд мекунад. Дар асоси ин, мо метавонем иқтисоди воқеиро тавассути ворид кардани воситаҳои нақлиёту таҷҳизотҳо барқарор кунем ва соҳтори технологии такрористехсоли сармояи асосиро тағиیر дихем. Дар ин ҳолат, интиқоли пул яке аз муҳимтарин манбаҳои сармоягузорӣ ба ҳисоб меравад.

Беҳуда нест, ки мушкилоти муҳочирати меңнатии беруна зери назорати доимии Ҳукумати қишвар қарор дорад. Солҳои пеш аз бӯҳрони молиявӣ ба қишвар аз ҳисоби муҳочирони дар Русия, Қазоқистон ва дигар қишварҳои ИДМ фаъолияткунанда зиёда аз 3,6 миллиард доллар ворид мешуд. Як қисми ин маблағ барои соҳтани манзил, ҳариди мошин ва тиҷорат сарф мешуд. Аммо қисми дигари он самаранок истифода нагардида, дар "сандуқҳо" мөхобад.

Бояд қайд кард, ки мо аз имконияти муҳочирати меңнатии ҳориҷӣ пурра истифода намебарем. Масалан, қисме аз муҳочирони тоҷик дар қишварҳои ҳориҷӣ ғайриқонунӣ кору зиндагӣ мекунанд. Коршиносон чунин меҳисобанд, ки ҳар як муҳочир може ба ҳисоби миёна 300 доллар кор мекунад. Дар сурати бақайдгирии пурраи муҳочирон вазъ ба қулӣ тағиیر ҳоҳад ёфт.

Сатҳи бениҳоят пасти интиқоли маблағ аз муҳочирони тоҷик ба ду сабаб вобаста аст:

Якум, як қисми муҳочирони меҳнатӣ дар идораҳои дахлдор ҳамчун муҳочири меҳнатӣ ба қайд гирифта нашудаанд. Намояндагони ин навъи муҳочират одатан дар ҷойҳои кори каммааш бо маоши миқдоран кам кор менамоянд. Қисми зиёди даромади онҳоро мақомот ва турӯҳҳои ҷинӣ иҷборан мегиранд ва каме дар дасти ҳуди муҳочирон боқӣ мемонад. Инчунин, муҳочирони ғайриқонунӣ на ҳамеша бо кор таъмин карда мешаванд.

Сониян, муҳочирони тоҷик асосан дар Федератсияи Русия ва Қазоқистон кор мекунанд. Дар кишварҳои дар боло зикршуда музди миёнаи меҳнат нисбат ба кишварҳои пешрафта ва даромади миёнаи аҳолӣ камтар аст. Аз ин рӯ, Ҳукумати кишвар бояд низоми хоси шуғли шаҳрвандони Тоҷикистонро дар ҳориҷа таҷдиди назар қунад ва механизми муассиртари ҳалли ин мушкилотро пешниҳод қунад.

Ҳар як муҳочир бояд тавассути ҳадамоти муҳочири миёнаи меҳнатии назди Вазорати меҳнат, муҳочират ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва идораҳои дахлдори онҳо ба ҳориҷа фиристода шавад. Сафоратхонаҳои Тоҷикистон дар ҳориҷа бояд дар бораи шумора ва ҷойҳои кории холӣ маълумоти пурра дошта бошанду ин маълумотро дастраси муҳочирон намоянд. Барои нигоҳ доштани интиқоли пул дар бонкҳо ҷораҳои зарурӣ андешанд. Пеш аз ҳама, муҳочирро бояд барои нигоҳ доштани пасандози бонкӣ ташвиқ кард. Умуман, яке аз вазифаҳои асосии низоми бонкӣ ва мақомоти молиявӣ зиёд кардани пасандозҳои аҳолӣ, аз ҷумла муҳочирон ва ба сармоя табдил додани онҳо мебошад. Қисми дигари интиқоли пулӣ, ки ба ҳудуди гирдгардиши мол ворид мешавад, ба афзоиши даромади давлат мусоидат ҳоҳад кард.

Интиқоли маблағҳои муҳочирон бояд тавассути бонкҳои тиҷоратӣ сурат гирад. Барои ин, бонкҳои Тоҷикистон бояд тамоми имкониятҳоро истифода баранд ва интиқоли пулро ба ҳар як шаҳрванд тавассути муассисаҳои бонкӣ ташкил қунанд. Дар ин ҳолат, фаҳмонидани аҳамияти ин ҷорабинӣ барои муҳочирон, ташкили корҳои таблиғотӣ миёни муҳочирон ва оилаҳои онҳо муҳим аст.

Барои ҷамъоварии маълумоти пурра дар бораи нишондиҳандаҳои воқеии муҳочири миёнаи меҳнатӣ, ҳаҷми даромади муҳочирон, ҳаҷми пуле, ки ба Тоҷикистон ворид мешавад, мо метавонем дурустии пешӯйҳои иҷтимоию иқтисодиро муайян қунем ва самаранокии иттилооти пулиро ба танзим дарорем. Ҳамаи ин ба паст шудани сатҳи таваррум, таъмин намудани иқтисодиёти зарурӣ бо захираҳои пулӣ ва қарзӣ мусоидат мекунад.

Баъзе маълумотро тавассути гузаронидани пурсиҷномаҳои аъзои оилаи муҳочирон дар бораи шуғли расмӣ, кори доимӣ, шуғл ва таҳассус гирифтани мумкин аст. Мақомоти давлатӣ, инчунин вазифадоранд, ки дар бораи тақсимоти муҳочирон, ҳиссаи онҳо, издивоҷ ва шаҳрвандӣ маълумот пешниҳод қунанд.

Дар соҳаи интиқоли маблағҳо инҳо заруранд: таносуби интиқоли бонкӣ ва ғайрибонкӣ; ҳаҷми интиқоли пул дар як моҳ; ҳаҷми миёнаи интиқоли пул барои як муҳочир; динамикаи ин нишондиҳандаҳо дар тӯли 2-3 сол; ҳаҷми мутлақи интиқоли пул; ҳаҷми мутлақи воридоти ғайринақдӣ (либос, асбобҳои рӯзгор, дастгоҳҳои электронӣ, мошинҳо, таҷҳизоти технологӣ ва ғайра).

Гарчанде коҳиши муҳочири дар солҳои охир бо рушди иқтисодӣ ва ташкили ҷойҳои нави корӣ дар доҳили кишвар алоқаманд аст, раванди муҳочири миёнаи меҳнатӣ ба Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ), алалхусус ба Федератсияи Русия ва ҳориҷи дур, идома дорад. Зеро ба ташаккули рафтори аксарияти муҳочирони меҳнатӣ як қатор омилҳои муҳими иҷтимоию иқтисодӣ таъсир мерасонанд, ки ин дар навбати ҳуд боиси афзоиши тамоюли муҳочири миёнаи меҳнатӣ мегардад. Дар айни замон, омилҳои асосии иҷтимоию иқтисодии афзоиши муҳочири миёнаи меҳнатӣ ба ҳориҷи дур ва наздик инҳоянд: дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар сатҳи баланди таваллуд ва афзоиши табиии аҳолӣ инъикос ёфтааст; афзоиши шумораи бекорон ва қувваи кории истифоданашуда дар иқтисод аз ҳисоби афзоиши табиии аҳолӣ; музди миёнаи моҳонаи номиналии кормандони корхонаҳо ва ташкилотҳо аз рӯи намудҳои фаъолияти иқтисодӣ ва ғ.

Чадвали №1
Ҷараёни муҳочири: воридот ва ҳориҷшавӣ дар солҳои 2010-2018 (нафар)

Сол	Шумораи шаҳрвандони ҶТ, ки ба ҳориҷа ба муҳочири миёнаи меҳнатӣ рафтаанд			Шумораи шаҳрвандони ҳориҷӣ, ки дар ҳудуди ҶТ кор мекунанд		
	Ҳамагӣ	Мард	Зан	Ҳамагӣ	Мард	Зан

2010	736 446	656 814	79 632	2 361	2 225	136
2011	750 391	663 658	86 733	4 069	3 846	223
2012	744 368	657 353	87 015	5 211	4 898	313
2013	799 698	698 806	100 892	6 000	5 387	613
2014	670 806	564 390	106 416	7 668	5 461	2 207
2015	450 449	392 933	57 516	10 218	6 687	3 531
2016	517 308	435 457	81 851	11 300	-	-
2017	487 757	419 721	68 036	6 645	-	-
2018	530 883	453 870	77 013	-	-	-

Сарчашма: Омори солонаи демографии Чумхурии Тоҷикистон – 2018.

Тибқи омор, шумораи муҳоҷирони меҳнатӣ дар соли 2018 нисбат ба соли 2010-ум 30% коҳиш ёфтааст, аммо баъзе коршиносон чунин мешуморанд, ки ин рақам аз нишондодҳои оморӣ зиёдтар аст. Ба ҳисоби миёна 87%-и муҳоҷирони меҳнатии тоҷикро мардон ташкил карда, танҳо 13%-и онро занон ташкил мекунанд. Дар соли 2018 шаҳрвандони Тоҷикистон ба Русия (518,1 ҳазор нафар), Қазоқистон (9,7 ҳазор нафар) ва дигар кишварҳо муҳоҷират карданд.

Муҳоҷирати меҳнатӣ айни замон як механизмест, ки на танҳо ба баланд бардоштани сатҳи зиндагии шаҳрвандон таъсири мусбат мерасонад, балки омилест, ки ба рушди низоми молиявию бонкӣ ва дар маҷмӯъ бахши хусусӣ такони ҷиддӣ ҳоҳад бахшид.

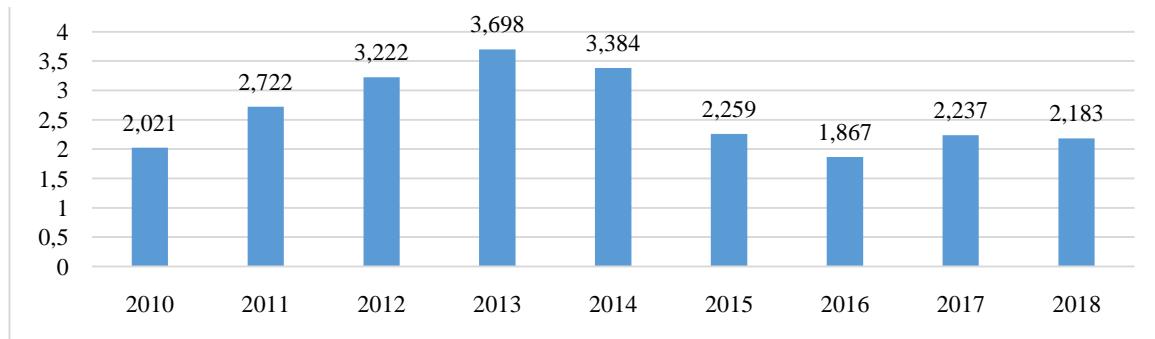
Воситаҳои пулии интиқолдодаи муҳоҷирон омили аслии рушди иқтисодӣ, манбаи муҳими беҳтар намудани сатҳи зиндагии аҳолӣ мебошанд ва дар коҳиши сатҳи камбизоатӣ таъсири назаррас доранд.

Айни замон, маблағҳои интиқолдодаи муҳоҷирон тақрибан 30%-и ММД-и кишварро ташкил медиҳад. Тибқи маълумоти мавҷуда, интиқоли маблағҳо аз соли 2012 то 2014 боло рафт, аммо дар солҳои охир онҳо ин нишондиҳанда коҳиш ёфтаанд.

Дар охири соли 2018 ҳачми интиқоли пулӣ нисбат ба соли 2013 1,5 миллиард доллар коҳиш ёфт. Коҳиши интиқоли пул дар солҳои охир бо кам шудани даромади муҳоҷирони меҳнатӣ, ки дар навбати худ бо кам шудани шумораи муҳоҷирон (асосан манъи вуруди муҳоҷирони меҳнатӣ ба ҳудуди Федератсияи Русия) рабт дорад.

Диаграмма №1

Маблағҳои интиқолдодаи муҳоҷирони меҳнатӣ (бо ҳисоби млрд.доллари ИМА)



Сарчашма: Бонки Умумиҷаҳонӣ. Муҳоҷират ва интиқоли воситаҳои пулӣ
<https://www.worldbank.org/en/topic/labormarkets/brief/migration-and-remittances>

Тақрибан 89%-и муҳоҷирони меҳнатӣ ба ҳешвандонашон дар Тоҷикистон мунтаззам маблағ мефиристанд. Тибқи як пажӯҳиши Созмони Байналмилалии Меҳнат, аксари муҳоҷирон (87%) интиқоли пулро тавассути равандҳои расмӣ - бонкҳо ва операторони интиқоли пул анҷом медиҳанд.

Таҳқиқоти Созмони Байналмилалии Меҳнат нишон дод, ки муҳоҷирони меҳнатӣ тақрибан 47%-и даромади худро ба хонаҳояшон мефиристанд. Тақрибан 33%-и даромади муҳоҷирон дар кишвари иқомат масраф мешавад (масалан, дар Русия). Дар ҳоле, ки интиқоли маблағҳои пулии муҳоҷирони меҳнатӣ камбизоатиро дар кишвар ба таври назаррас коҳиш медиҳад, онҳо асосан барои маблағгузории эҳтиёҷоти истеъмолкунандагон истифода мешаванд, на ба ҳавасмандгардонии истеҳсолоти миллӣ, тавсеаи тичорати хурд ва миёна ва ташкили ҷойҳои нави корӣ. Тақрибан 21%-и хонаводаҳо аз 81% то 100%-и

воситаҳои пулии муҳочирон равонкардaro барои манфиатҳои шахсӣ сарф мекунанд.

АДАБИЁТ

1. Азимов А.Д. Взаимодействие рынков труда Таджикистана и России в условиях трансформации демографических процессов// Вестник ТГУПБП.- № 1/10. – 2014. – С.124-130.
2. Бабаджанова М.М. Проблемы внешней трудовой миграции и механизмы её изучения // Вестник университета. – Душанбе: РТСУ, 2012. - №1. - 2012. – С.189-200.
3. Раҳмон Э. Речь Президента на встрече с представителями таджикской диаспоры в Москве // Народная газета. – 2008. – 28 февраля.
4. Камбари Г. От Москвы до самых до окраин // Ленинабадская правда. – 2004. – 28 июля.
5. Касымов Н. Прогрессивное значение образования русских поселков в Ходжентском уезде. – Душанбе: Дониш,1968. – 146 с.
6. Мирзоев О.Х. Концепция государственной миграционной политики Республики Таджикистан // Вестник ТГПУ. - №3. – 2006. – С.12-16 .

МУҲОЧИРАТИ МЕҲНАТИ АҲОЛИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА ОҚИБАТҲОИ ИҚТИСОДИИОН

Дар мақолаи мазкур муҳочирави меҳнатии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва оқибатҳои он нишон дода шудааст. Сол то сол шумораи муҳочирони меҳнатӣ дар саросари ҷаҳон вусъат мейбад, мамлакатҳо барои кам намудани ин ҳолат бисёр тадбирҳоро меандешанд. Ҳусусан дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ярмаркаҳои ҷойҳои кории нав барои кам кардани муҳочирави меҳнатии шаҳрвандон ва ба ҷойҳои корӣ таъмин намудани онҳоро Ҳукумати кишвар дар якҷояй бо Вазорати меҳнат, муҳочирави шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил менамоянд. Таъмин намудани шаҳрвандон бо ҷойи кори айни ҳол низ костагиҳои худро дорад. Сабаби асосии ба миқдори камтар таъмин шудани шаҳрвандон дар он аст, ки онҳо ихтисоси зарурии соҳаро надоранд ва ҳифзи эшон ба талаботи бозори мусоир ҷавобгӯ нест. Омили дигараш бошад, поён будани сатҳи музди меҳнат дар ихтисосҳо маҳсуб мешавад. Ҳурӯҷ кардани пандемияи Covid-19 дар натиҷа ба қатъ гардидани вуруди муҳочирони меҳнатӣ ба дигар давлатҳо овард, ки ин албатта таъсири худро ба иқтисолидёти кишвар ва ба буҷети хонаводагӣ расонид, ки боиси нигаронӣ аст.

Калидвоҷаҳо: муҳочирави меҳнатӣ, қувваи корӣ, ҷаҳонишавӣ, шароити мусоид, ҷараёни муҳочирав, интиқоли маблағҳо, иқтисолидёти кишвар, буҷети хонаводагӣ.

ТРУДОВАЯ МИГРАЦИЯ НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН И ЕЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

В данной статье показана трудовая миграция населения Республики Таджикистан и ее последствия. С каждым годом количество трудовых мигрантов во всем мире растет, и страны предпринимают шаги, чтобы уменьшить эту ситуацию. В частности, ярмарки вакансий в Республике Таджикистан организуются Правительством Республики Таджикистан совместно с Министерством труда, миграции и занятости Республики Таджикистан с целью сокращения трудовой миграции и обеспечения их рабочими местами. У трудоустройства тоже есть свои недостатки. Основная причина низкой занятости граждан заключается в том, что они не обладают необходимыми навыками в данной сфере, а их профессия не соответствует требованиям современного рынка. Еще один фактор - низкий уровень месячной заработной платы по специальностям. Вспышка пандемии (Covid-19) привела к остановке потока рабочих-мигрантов в другие страны, что, безусловно, повлияло на экономику страны и бюджеты домашних хозяйств, что является поводом для беспокойства.

Ключевые слова: трудовая миграция, рабочая сила, период глобализации, благоприятные условия, миграционный процесс, денежные переводы, национальная экономика, бюджет домашних хозяйств.

LABOR MIGRATION OF THE POPULATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND ITS ECONOMIC CONSEQUENCES

This article shows the labor migration of the population of the Republic of Tajikistan and its consequences. The number of labor migrants around the world is growing every year, and countries are taking steps to reduce this situation. In particular, job fairs in the Republic of Tajikistan are organized by the Government of the Republic of Tajikistan together with the Ministry of Labor, Migration and Employment of the Republic of Tajikistan in order to reduce labor migration and provide them with jobs. Employment also has its drawbacks. The main reason for the low employment of citizens is that they do not have the necessary skills in this area, and their profession does not meet the requirements of the modern market. Another factor is the low level of monthly wages in specialties. The outbreak of the pandemic (Covid-19) has led to a halt in the flow of migrant workers to other countries, which certainly affected the country's economy and household budgets, which is a cause for concern.

Keywords: labor migration, labor force, period of globalization, favorable conditions, migration process, remittances, national economy, household budget.

Сведения об авторе: Шосаворбеков Шодон Шосаворбекович – магистрант 2-го курса кафедры мировой экономики финансово-экономического факультета Таджикского Национального Университета, тел: +992 000 06 48 04, E-mail: shodon.97@mail.ru

Information about the author: Shosavorbekov Shodon Shosavorbekovich – 2nd year master's student of the Department of world economy of the faculty of Finance and Economics of the Tajik National University, tel: +992 000 06 48 04, E-mail: shodon.97@mail.ru

НАҚШИ ВАСОИТИ АХБОРИ ОММА ДАР РУШДИ ИҚТИСОДИ ШИРКАТ

Ширзамон Хил Исматуллоҳ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Одамон ё ҳайвонот метавонанд тафйиротҳои муҳити зистро тавассути мағзи баъзе узвҳояшон ба майна интиқол диханд ва сипас қарорҳои зарурӣ қабул кунанд. Ин узвҳо ҷашм, гӯш, бинӣ, забон ва пӯст мебошанд. Ҳар як узвро расона меноманд ва ҷамъи қалима расонаҳо мебошад.

Далели он, ки он баъзан ба таври ҷудогона ва баъзан дар ҷамъ истифода мешавад, ба қалимаи "медиа" ё "медиа" ва "медиа" ("медиа") баробар аст. Медиа ё "медиа" дар ин қалима маъни расониданро доранд ва гуфта мешавад он дастгоҳҳо мебошанд, ки фарҳангҳо ва афкорро интиқол медиҳанд (12).

Тавре ки аз қалимаи ВАО маълум аст, рисолати ВАО расонидан, расонидани суханон, паёмҳо ва нуқтаи назари мову шумо ба шахси дигар ё шахсоне иборат аст. Имрӯз васоити ахбори омма аз тамаддунҳои нав соҳта шудаанд ва ба назар гирифта мешаванд.

Воситаҳои ахбори омма дар намуди таълимии худ ба ҳамаи имкониятҳое, ки метавонанд дар муҳити таълими шароит фароҳам оранд, ки дар доираи он донишомӯзон бо фаҳмиши комил маълумот, рафтор ва малакаҳои нав ба даст меоранд (20).

Васоити ахбори омма каналҳои табиии омода ва паҳн кардани иттилоот дар ҷомеа барои шаҳрвандон мебошанд ва қувваҳои иҷтимоиро водор мекунанд, ки ҳангоми оғоҳӣ аз ҳуқуқҳои худ ҳиссаи худро талаб кунанд. Нигоҳи кӯтоҳ ба талошҳои ҷорӣ дар соҳаи ВАО-и минтақавӣ ва ҷаҳонӣ ин воқеяяти талҳро нишон медиҳад. Такрибан ҳамаи васоити ахбори умумиҷаҳонӣ, аз ҷумла ҷоп, аудио ва видео, аслан як абзори такаббури ҷаҳонӣ гаштанд. Ҳаритасозии сиёсатҳои байналмилалӣ ва минтақавӣ ва таблиғи фарҳанг ва либерализм, дунявият ва гуногуни фарҳангии Ғарб ва ташвиқи исён алайҳи принсипҳо ва арзишҳои миллӣ ва исломӣ мубаддал гардидаанд (Бибакободӣ, 2010).

Дар тӯли тамоми ҳаёти худ, одамон ҳамеша василаи иртиботро истифода мекарданд, то паёми худро ба дигарон расонанд, аз ин рӯ онҳоро бесабаб маҳлук намегӯянд (Мавлоно, 1387).

Одами замонҳои қадим, дар замонҳои қадим, аз муоширати рӯ ба рӯ истифода мекард ва паёмҳои худро тавассути табл ва дуд ба дигарон мефиристод. Дар ин давра одамон аз ҷаҳони берунии ҷомеаи қӯҷак ва маҳдуди худ бехабар буданд ва тамоми дунёро дар гурӯҳи маҳдуд ва хурди худ медиданد.

Тақрибан 700 пеш аз милод, дар Юнон як ихтирооти бузург ихтироъ карда шуд ва ин алифбо буд.

Ихтирои алифбо, ба мисли пули гуфтор ва навиштан, ин ду нафарро ба ҳам овард ва онҳоро оштӣ дод, фосилаҳо аз байн рафтанд ва инсон тавонист дар бораи интиқоли афкор ва ба дигарон фиристодани онҳо фикр кунад. Бунёди ин гардиши таъриҳӣ таҳаввули анъанаҳои даҳҳазорсолаи шифоҳӣ ва муоширати гайрифарибист, ки ибтидои тағироти сифатии иртиботи инсонӣ, паҳн шудани саводнокӣ ба садсолаҳо пас аз ихтироъ ва тавссеаи саноати полиграфӣ ва қоғаз буд. (7)

Ихтирои ҷопи Котенберг ба Аснан имкон дод, ки илова бар иртиботи мустақим, муоширати ҳаттиро ба даст орад ва бо оғози ин марҳила инсон ба асри навиштан ё синни Котенберг ворид шуд.

Дар нимаи дуюми асри XV саноати полиграфӣ суръат гирифт, навиштани ахбор зиёд шуд ва нашри он имконпазир гардиҳ ва ин нашрия даврӣ набуд. Матбуоти даврӣ пас аз яқуним аср пас аз ихтирои саноати полиграфӣ пайдо шуд. Аз ибтидои асри XVI ахбор моли воқеӣ шуд ва ВАО аввалин воситаи нави алоқа гардиҳ.

Ҳамин тариқ, матбуот ба яке аз муҳимтарин маҳсулоти ҷомеаи саноатӣ табдил ёфт, ки аз аввали асри XVII рушди босуръати худро оғоз намуда, дар нимаи дуюми асри XIX ва нимаи аввали асри XX ҳусусиятҳои саноати калонро ба худ гирифт. (Лернер, 1383)

Рушди иқтисодӣ ба истилоҳ дар як муддати кӯтоҳ, ба мисли як сол, истеҳсолот ва даромади миллиро меафзояд. Ба ибораи дигар, рушди иқтисодӣ ба

тағирёбии миқдории ҳар як тағирёбанда дар давраи муайян, одатан дар як сол ишора мекунад.

Рушди иқтисодӣ афзоиши ночизи арзиши маҳсулот (ММД, ММД ё истеҳсолот ба ҳар сари аҳолӣ) дар як сол нисбат ба соли гузашта мебошад.

Ба тариқи дигар, рушди иқтисодӣ афзоиши ММД ё ММД ё ҳаҷми онҳо ба ҳар сари аҳолӣ аз як давра ба давраи дигар мебошад.

Дар солҳои 50-ум ва 60-ум рушди иқтисодӣ ҳамчун пешбарандаи асосии рушд дониста шуда, ҳадафи он афзоиши ММД ва даромади ҳар сари аҳолӣ буд, дарвоқеъ, дар солҳои 60-ум рушд ҳамеша ҳамчун як падидай сирф иқтисодӣ хисобида мешуд ва аксар вақт чунин мешумориданд, ки рушди иқтисодӣ баробар аст. Ин чизи бештар меорад ва ин баробарӣ боиси комилан решакан шудани камбизоатӣ мегардад, аз ин сабаб як қатор иқтисоддонон ва сиёсатмадорон дар охири сол барои чен кардани афзоиши нисбии истеҳсолоти миллӣ рақамҳои гуногунро ҷамъоварӣ мекарданд. Бисёриҳо эҳсос мекарданд, ки рушди иқтисодӣ омили калидии решакан кардан ё ҳадди аққал коҳиш додани камбизоатии мутлақ аст, ки воқеияти ҳаёти иқтисодии ҳамаи қишварҳои пешрафта нест, аз ин рӯ аксар вақт таъкид мешуд, ки худи масъалаи камбизоатӣ бояд баррасӣ карда шавад. Ҳал ҳоҳад кард. (Тавассолӣ, 2003)

3.2 Рушди иқтисодӣ: Рушди иқтисодӣ ин коҳиш ё рафъи камбизоатӣ, нобаробарӣ ва бекорӣ дар доираи иқтисоди афзоянда мебошад.

Рушди иқтисодӣ раванди ба даст овардани даромади воқеии ба сари аҳолӣ дар як давлат дар муддати тӯлонӣ мебошад

Давомнокии онро зиёд кунед. Рушд чизи ногаҳонӣ нест, балки як раванди тадриҷист ва он оҳиста ва пайваста пеш меравад ва муҳимтар аз ҳама, рушд пайваста аст ва агар дорои унсури муттасилӣ бошад, пурмазмун аст.

Дар бораи рушд дар маҷмӯъ сухан рондан мумкин аст, ки он рушди фарҳангӣ, рушди иҷтимоӣ, рушди сиёсӣ, рушди маъмуриӣ, рушди иқтисодӣ ва ғ. Гарчанде ки рушд як падидай объективии иқтисодӣ бошад ҳам, баръакси рушди иқтисодӣ, он мураккаб ва бисёрҷанба аст ва миқдори нишондиҳандаҳо, аз қабили даромади солона, пасандоз, сармоягузорӣ ва интиқоли технологияи пешрафта аз ҷомеаҳои анъанавӣ ба қишварҳои ақибмонда ё суст рушдёфта, ғайриимкон аст. Чен карда шуд. Зеро дар баробари беҳбуди вазъи иқтисодӣ ва афзоиши сарвати миллӣ, бояд дар соҳтори иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ, технологӣ ва иттилоотӣ низ тағироти куллии сифатӣ ба амал ояд (Самуэлсен, 2005).

Тавре ки дар боло қайд кардем, ВАО воситаи коммуникатсияи оммавӣ мебошад, ки имрӯз васеъ паҳн шудааст ва ҳоло ба ҷуз матбуот, радио ва телевизион шабакаи ҷаҳонии Интернетро низ дар бар мегирад. Консентратсияи зиёди аҳолӣ дар шаҳрҳои қалон, шароити маҳсуси тамаддуни саноатӣ ва мураккабии ҳаёти иҷтимоӣ, вобастагӣ ва ҳамbastagии миллӣ ва байналмилаӣ, ноамнӣ ва бӯхронҳо, таҳаввулоти режимҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ, тағирёбии поҳои фарҳангӣ, тарқ Анъанаҳои қадима, ҳусусан зулм ва ҷудоиҳои иҷтимоӣ, аз ҷумлаи омилҳо мебошанд, ки ниёзмандии инсонро аз ҳама рӯйдодҳои муҳити атроф огоҳ мекунанд, ба дараҷае, ки рушди васоити аҳбори омма ва рушди иқтисодиву иҷтимоӣ ва таҳқими поҳои демократия ва Фаҳмиши байналмилаӣ барои яқдигар зарур шудааст. Дар ин ҷомеаҳо одамон қӯшиш мекунанд, ки ҳамеша дар ҳама масъалаҳо ва масъалаҳои иҷтимоӣ нав бошанд, то онҳо мустақиман ё ғайримустақим нақши мушахҳаси худро дар ҳаёти гурӯҳӣ иҷро кунанд.

Аз ин рӯ, огоҳии иҷтимоӣ яке аз муҳимтарин ҳусусиятҳои замони мусир ба ҳисоб меравад ва маҳз ҳамин огоҳӣ одамонро ба ҳаёти инфиродӣ ва колективӣ таваҷҷӯҳ намуда, диққати онҳоро ба озодиҳо ва масъулиятҳои ҳуд ҷалб мекунад. Ҳамин тариқ, дар ҷомеаи имрӯза инсон метавонад танҳо дар сурати доштани иттилоот ва иттилооти коғӣ, сиёсатҳои дуруст, афкор ва ғояҳои солим беҳтарин гурӯҳҳо ва василаҳои зиндагиро барои гурӯҳ ба даст орад ва ин бо истифодаи васоити аҳбори омма сурат мегирад. , Рӯзномаҳо, мачаллаҳо, китобҳо, сайтҳои иттилоотӣ ва дар як қалима иттилоот мавҷуданд. (17)

Имрӯзҳо таваҷҷӯҳи капиталистон ба васоити аҳбори омма низ ҷалб карда шудааст, зеро ба ин васила онҳо бо бартарии афкори ҷамъият метавонанд бозори муносибро барои маҳсулоти ҳуд ба вучуд оранд. Дар гузашта ҳама ҷизҳое, ки

истехсолкунандагон пешниҳод мекарданд, фурӯхта мешуданд, аммо бо афзоиши истехсолкунандагони бозор, Дар самти тамоюли рақобат, дар ин ҳолат, васоити ахбори омма ҳамчун воситаи муаррифии маҳсулоти истехсолшуда истифода мешуданд ва аз ин рӯ таблиғ ҳамчун касб ва пule байни ВАО ва иқтисод ҷорӣ карда шуд. (Самуэлсен, 2005)

Ҳангоми татбиқи тафаккури назариявии ВАО дар иқтисодиёт нақши ВАО дар ҳамкории байни субъектҳои гуногуни иқтисодӣ таҳлил карда мешавад. Худи ВАО ҳамчун платформаи муносибат бо истехсолот ва талабот дар бозорҳои шахсӣ амал мекунад. Аз ҳарфҳои алифбои меҳкӯбии бобилий то битҳои интернетӣ, васоити ахбори омма тавонистанд шартнома ба тиҷорати шахсӣ баранд, аз ин рӯ, ВАО ҳамеша муҳим буданд, аммо баръало иқтисодиёти муосир (13).

4-1 ВАО ва ҳавасмандгардонии рушди иқтисодӣ

Барои ҳавасмандгардонии пешрафт, одамон пеш аз ҳама бояд рушд ва пешрафтро донанд, маълумот ва ғояҳои нав ба даст оранд, онҳо бояд зарурати тағиротро дарк қунанд ва онҳо бояд дар бораи роҳҳои гуногуни тағирот маълумот дошта бошанд. Аҳамияти васоити ахбори омма дар ин тағирот аз он иборат аст, ки ин воситаҳо дастгирии вазири тағироти иҷтимоӣ дар рушди миллӣ мебошанд. Васоити ахбори омма бо нақши таълимӣ ва хабарии худ дар эҷоди тағирот ва малакаҳо, арзишҳо ва ангезаҳо муассир мебошанд (Румӣ, 2008).

Воситаҳои ахбори омма метавонанд усулҳои мувофиқро барои мувофиқат кардани эҳтиёҷоти ҷамъиятий бо иншооти миллии кишвар истифода баранд. Дар бахши истеъмол, баъзан истеъмолот ба рушд зарар мерасонад ва ягона роҳи ба даст овардани пешрафт ин сарфа кардан аст. Албатта, агар сарфа маънои ҷамъ кардани сармоя ва ҷудо кардани захираҳо ба сармоягузориҳои асосӣ бошад, ин комилан дуруст аст. Ва агар мағҳуми сарфа даст қашидан аз истехсол ва истеъмоли молҳои зарурӣ бошад, он бешубҳа дуруст нест ва бояд гуфт, ки иқтисодиёт илми истифодаи дуруст аст, на илми сарфакорӣ, рисолати васоити ахбори омма дар фахмидани ин муҳим аст. Ин истеъмолкуни сабки ғарбӣ шояд хиёнат ба иқтисодиёти миллӣ бошад, тарғиби роҳи дурусти истехсол ва тақсимоти молҳои асосӣ ва ҳавасманд кардани мардум ба истифодаи он бузургтарин хидмат барои рушд аст.

АДАБИЁТ

1. Маҷаллаи Маркази тадқиқоти исломии радио ва телевизион, ҷилди 7, 2012
2. Бибакободӣ, Ғазал-Таҳқиқоти номавӣ, 2010, №11
3. Ковар, Ҷасъуд (2011). Интернет ва зарари иҷтимоӣ. Техрон, Нашрансалман
4. Мавлана, Ҳамид. (2008) Дар бораи навсозии коммуникатсия ва тағирёбии ҷомеа, Мутарҷим: Юнес Шокраҳ, Маркази Омӯзиш ва Тадқиқоти ВАО
5. Лернер, Даниел (2004) Гузариши ҷомеаи анъанавӣ, модернизатсияи Шарқи Наздик. Тарҷума: Доктор Фоламреза Ҳаҷҷо Сарварӣ ва Ҷасъуд Овейси, Интишороти Институти тадқиқотӣ.
6. Таҳмасб, Моҳташам Долат Шаҳӣ - Асосҳои иқтисод - Интишороти Ҳуҷаста, Техрон - Сол (1991).
7. Тавассолӣ, Маҳмуд - Рушди иқтисодӣ - Дошишкадаи интишороти Техрон - 2003.
8. Моҳонаи илмӣ-таҳассусии Ассотсиатсияи робитаҳои ҷамъиятий № 76 майи 2011.
9. Пол Самуэлсен, Асосҳои иқтисод, Нордхаус, Уилям Сал (2005).
10. <http://hawzah.net/fa/magzin/view/3814/4872/40550>
11. <http://ensani.ir/file/downloud/article/20121231092449-956-18.pdf>
12. <http://www.irna.ir/fa/news/298040>

НАҚШИ ВАСОИТИ АХБОРИ ОММА ДАР РУШДИ ИҚТИСОДИ ШИРКАТ

Дар ин мақола баъзе масъалаҳои марбут ба нақши ВАО дар рушди иқтисод дар шароити муосир баррасӣ карда шуданд. Дар замони муосир нақши васоити ахбори омма дар рушди иқтисодӣ мавқеи ҳоси ҳудро дорад. Васоити ахбори омма ҳамеша як ҷузъи муҳим ва раднашаванди иқтисодиёти муосир буданд ва ҳангоми татбиқи тафаккури назариявии ВАО дар иқтисодиёт нақши он дар ҳамкории байни субъектҳои гуногуни иқтисодӣ таҷассум карда мешавад. Реклама як қисми муҳими фаъолияти ширкат мебошад. Роҳбарони ширкат бояд ба он диққати маҳсус диҳанд. Пешниҳод мешавад, ки соҳибони корхонаҳо тавассути васоити ахбори омма ба монанди телевизион, радио, технологияи муосир ва ғайра фурӯши молҳои ҳудро осон қунанд. Соҳибони корхонаҳо бояд барои ҷалби муштариён тавассути ВАО миқдори бештари сармояи ширкатро ба таблиғоти тиҷорӣ ҷудо қунанд, ки таваҷҷӯҳи бозорро ба манфиати худ ҷалбнамоянд, то маҳсулоти он ба бозор барои фурӯш ва бо нарҳи беҳтар фурӯхта шавад.

Калидвожаҳо: рушди иқтисодӣ, таблиғ, корхонаҳо, муштариен, бозор, васоити ахбори омма

РОЛЬ СМИ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ КОМПАНИИ

В статье рассматриваются некоторые вопросы, связанные с ролью СМИ в экономическом развитии в современных условиях. В наше время роль средств массовой информации в экономическом

развитии занимает особое место. СМИ всегда были важной и незаменимой частью современной экономики, и их роль отражается в сотрудничестве между различными экономическими субъектами в реализации теоретического мышления СМИ в экономике. Реклама – важная часть бизнеса компании. Руководителям компаний нужно уделять этому особое внимание. Предлагается, чтобы владельцы бизнеса упростили продажу своих товаров через средства массовой информации, такие как телевидение, радио, современные технологии и так далее. Владельцам бизнеса необходимо направить больше капитала компании на коммерческую рекламу, чтобы привлечь клиентов через средства массовой информации, привлечь внимание рынка к своим интересам, чтобы ее продукция могла продаваться и продаваться по более выгодной цене.

Ключевые слова: экономическое развитие, реклама, предприятия, покупатели, рынок, СМИ.

THE ROLE OF MASS MEDIA IN THE COMPANY'S ECONOMIC DEVELOPMENT

The article deals with some issues related to the role of mass media in economic development in modern conditions. Nowadays, the role of mass media in economic development occupies a special place. The media has always been an important and irreplaceable part of the modern economy, and its role is reflected in the cooperation between various economic actors in the implementation of the theoretical thinking of the media in the economy. Advertising is an important part of the company's business. Business leaders need to pay special attention to this. It is proposed that business owners simplify the sale of their goods through mass media, such as television, radio, modern technology, and so on. Business owners need to spend more of the company's capital on commercial advertising to attract customers through the media, to attract market attention to their interests, so that its products can be sold and sold at a better price.

Keywords: economic development, advertising, enterprises, buyers, market, mass media

Сведения об авторе: Ширзамон Хил Исматуллоҳ – магистрант второго курса факультета экономики и управления Таджикского национального университета Тел: 880 99 59 59

Information about the author: Shirzammon Khil Ismatulloh – second-year master's student of the faculty of economics and management of the Tajik National University. Phone: 880 99 59 59

РУШДИ НИЗОМИ ПАРДОХТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

**Худойназаров Д.А., Файзуллоев М., Муминов Ш.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Яке аз ҷузъҳои асосии инфрасоҳтори молиявӣ ин низоми пардохтии миллӣ ба шумор меравад, ки фаъолияти устувору мунтазами низоми молиявии кишвар, татбиқи сиёсати пулию қарзӣ ва буҷетиро бо саривакту бехатар гузаронидани пардохтҳо ва ҳисоббаробаркуниҳо таъмин намуда, ба рушди иҷтимоию иқтисодии мамлакат мусоидат менамояд.

Ба рушди низоми пардохт Бонки миллии Тоҷикистон таваҷҷӯҳи маҳсус зоҳир намуда, ташкили фаъолияти низоми самараноку боэътиноми пардохтӣ, ҳисоббаробаркунӣ ва интиқоли маблағҳои пулиро дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон ба уҳда дорад ва фаъолияти онҳоро танзим ва назорат менамояд.

Низоми пардохтӣ – маҷмуи ташкилотҳо, ки бо мақсади интиқоли маблағҳо мутобиқи қоидаҳои низоми пардохтӣ якҷоя амал менамоянд фаҳмида мешавад.

Фаъолияти низомҳои пардохтӣ ва муносибатҳои тарафайни иштирокдорони он бо санадҳои меъёрию ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, хучҷатҳои меъёрии Бонки миллии Тоҷикистон ва шартномаҳои тарафайн ба танзим дароварда мешаванд.

Иштирокчиёни низомҳои пардохтӣ дар мамлакат Бонки миллии Тоҷикистон, ташкилотҳои қарзии молиявӣ ва Сарраёсати Ҳазинадории Марказии Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор мераванд.

Яке аз мақсадҳои асосии Бонки миллии Тоҷикистон мусоидат кардан ба фаъолияти самаранок, боэътиномд ва мунтазами низоми пардохтӣ мебошад.

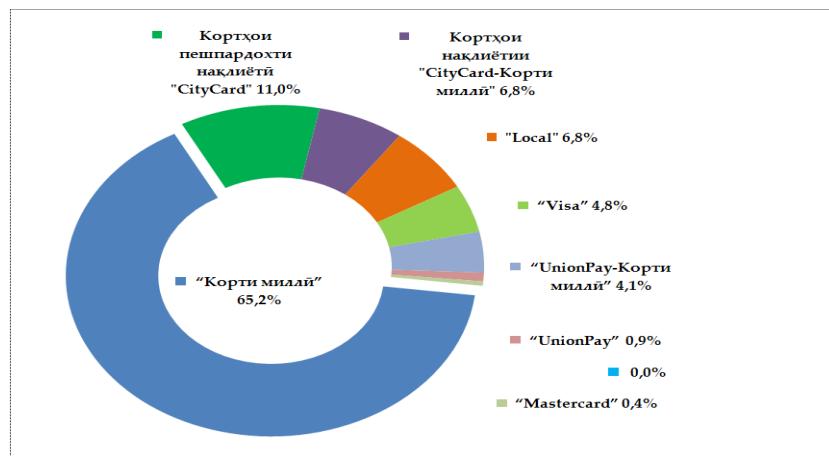
Ҳисоббаробаркуниҳои байнибонкӣ дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон тавассути низоми пардохтии Бонки миллии Тоҷикистон амалӣ мегарданд. Пешниҳоди хизматрасонии ҳисоббаробаркунӣ аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон дар асоси пардохти ҳаққи хизмат сурат мегирад.

Бонки миллии Тоҷикистон тартиб ва муҳлати нигоҳдории ҳучҷатҳои ҳисоббаробаркуниҳои байнибонкӣ, тартиби нигоҳдории маълумоте, ки ба амалиётҳои дар низоми электронии пардохтӣ иҷротардида тааллуқ дорад, муқаррар менамояд. Ҳучҷати асосии пардохтии ҳисоббаробаркуниҳои байнибонкӣ дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон супоришнома мебошад.

Рушди бозори kortxoi пардохтӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз омилҳои муҳимтарин дар ҳалли масъалаи рушди низоми ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ ҷиҳати коҳиши додани ҳаҷми пули нақд дар муомилот мебошад. Барои ҳалли масъалаи зикргардида, Бонки миллии Тоҷикистон дар якҷоягӣ бо ташкилотҳои қарзӣ барои вусъат додани истифодабарии kortxoi пардохтии бонкӣ дар савдои чакана ва қабули онҳо ҳангоми пардохти молу хизматрасониҳо тадбирҳои зарурӣ андешида истодааст.

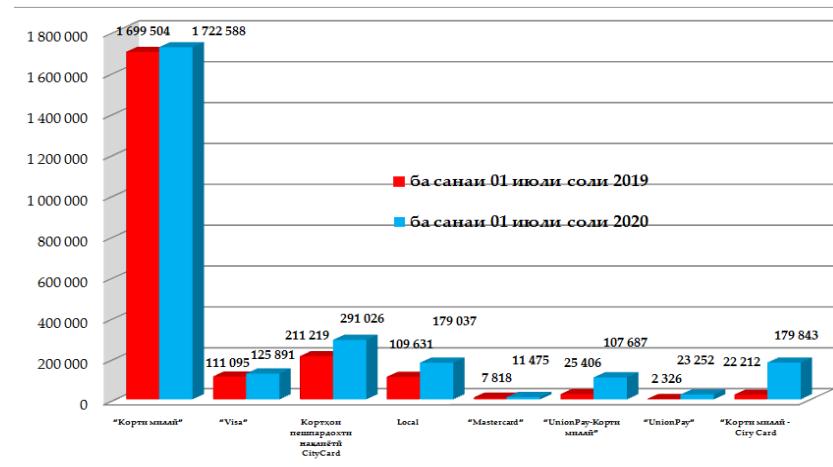
Айни замон, аз ҷониби ташкилотҳои қарзии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон kortxoi пардохтии Низоми пардохтии миллӣ “КОРТИ МИЛЛӢ”, низомҳои пардохтии байналмилалии VISA ва Mastercard, kortxoi муштараки (кобрендинг) низомҳои пардохтии UnionPay ва НПМ ”КОРТИ МИЛЛӢ” ва kortxoi пардохтии низомҳои дохилии ташкилотҳои қарзӣ ба муомилот бароварда шуда истодаанд.

**Ҳиссаи kortxoi пардохтии низомҳои пардохтӣ дар
Ҷумҳурии Тоҷикистон**

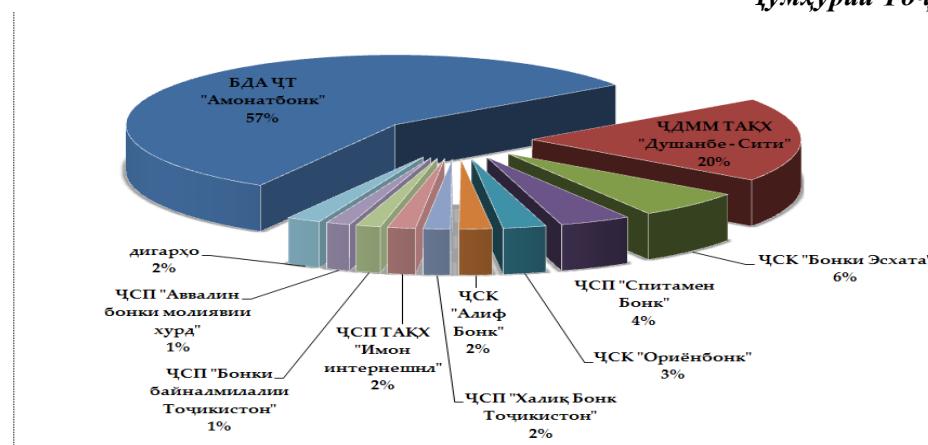


Тибқи таҳлилҳои оморӣ ба санаи 01 июля соли 2020, миқдори умумии kortxoi пардохтии бонкии ба муомилот баровардашуда 2 640 ҳазор ададро ташкил доданд, ки нисбат ба санаи 01 июля соли 2019 20,8% зиёд гардидаанд. Аз ин миқдор, 65,2% - kortxoi пардохтии Низоми пардохтии миллии (НПМ) “Корти миллӣ”, 11% - kortxoi пешпардохти нақлиётӣ “CityCard”, 6,8% kortxoi нақлиётӣ “CityCard-Корти миллӣ”, 6,8% - kortxoi пардохтии низомҳои дохилии ташкилотҳои қарзии молиявӣ, 6,1% - kortxoi низомҳои пардохтии байналмилали (VISA, Mastercard ва UnionPay) ва 4,1% - kortxoi пардохтии муштаракнишон (UnionPay-НПМ ”Корти миллӣ) мебошанд.

Шумораи kortxoi пардохтии ба муомилот баровардашуда аз рӯи низомҳои пардохтӣ



**Ҳиссаи картҳои пардохти баровардашудаи ташкилотҳои қарзии
Ҷумҳурии Тоҷикистон**



Ташкилотҳои қарзии ватаний бо мақсади зиёд намудани ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ технологияҳои муосири пардохтӣ,

ба монанди бонкдории мобилий, интернет-банкинг ва интиқоли маблағҳои электрониро ҷорӣ намуда, бо роҳи татбиқи маҳсулоти нави бонкӣ имконияти ба таври ғайринақдӣ пардохт намудани молу хизматрасониҳоро ба муштариён бомуваффақият фароҳам оварда истодаанд.

Қайд кардан бамаврид аст, ки яке аз тамоюли нав дар низоми бонкӣ ин аз ҷониби ташкилотҳои қарзии молиявии ватаний татбиқ шудани технологияи интиқоли маблағҳои электронӣ мебошад.

АДАБИЁТ

- Банковские риски: учебник / под ред. О. И. Лаврушина, Н. И. Валенцовой. –3-е изд., перераб. и доп. – М. : КНОРУС, 2013. – 292 с.
- Белоглазова Г.Н., Кроливецкая Л.П. Банковское дело организация деятельности коммерческого банка. Учебник для вузов. — М.:ИздательствоЮрайт, 2011 г. — 422 с.
- О.И. Лаврушина, Банковское дело, уч. М. изд. «Финансы и статистика», 1999г- 576стр.
- Обидов Ф.С., Худойназаров Д.А. Пул, қарз, бонк, нашрияи ВМИ ЧТ 146 саҳ.
- Махмадов О.С. Эффективная платежная система как условие развития розничного банковского обслуживания в Республике Таджикистан. Вестник российского экономического университета им. Г.И. Плеханова Вступление. Путь в науку, 2017. № 3 (19). – с. 84-95.
- Гаюров Г.Х. Дистанционное банковское обслуживание и его роль в развитии банковского сектора Республики Таджикистан //Вестник ТГУПБП.-2017.№3(72).-С.95-106.
- Низоми пардохти БМТ. соли 2020.
- Маълумоти омории БМТ.

РУШДИ НИЗОМИ ПАРДОХТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар фишурдаи мазкур масъалаҳои алоқаманд бо рушди низоми пардохтӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Афзалияти истифодабарии низоми самараноку боэътиҳоди пардохтӣ дар рушди низоми бонкии мамлакат асоснок карда шудааст. Муаллиф муаммоҳоеро, ки ба тараққиёти низоми пардохтӣ дар мамлакат гардидаанд, таваҷҷӯҳи зиёд зоҳир намудааст. Қайд карда шудааст,

ки оид ба рушди низоми пардохтӣ таҷрибаи мамлакатҳои пешрафта дар ин самт мавриди истифода қарор гирад. Инчунин доир ба танзими фаъолияти низомҳои пардохтӣ ва муносибатҳои тарафайни иштирокчиёни он, ки бо санадҳою қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, хучҷатҳои меъёрии Бонки миллии Тоҷикистон ва шартномаҳои тарафайн муайян карда мешаванд мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Муайян карда шудааст, ки мушкилоти мубрами иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷойдошта талаб дорад, ки барномаҳои ояндадори рушди низоми пардохтӣ мавриди истифода қарор дода шавад.

Калидвожаҳо: низоми пардохтӣ, кортҳои пардохтии бонкҳо, сиёсати пулию қарзӣ, низоми бонкӣ, иштирокчиёни низомҳои пардохтӣ, таҷрибаи ҷаҳонӣ, барномаҳо, санадҳои меъёрию ҳукуқи, рушди иҷтимоию иқтисодӣ.

РАЗВИТИЕ ПЛАТЕЖНОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В этом контексте рассматриваются проблемы, связанные с развитием платежной системы. Обосновано преимущество использования эффективной и надежной платежной системы в развитии банковской системы страны. Особое внимание автор уделяет развитию платежной системы в стране. Отмечается, что в этом направлении будет использован опыт развитых стран в развитии платежной системы. Также изучено регулирование платежной системы и взаимоотношений ее участников, которые определяются актами и законодательством Республики Таджикистан, нормативными документами Национального банка Таджикистана и двусторонними соглашениями.

Определено, что современные экономические и социальные проблемы требуют использования перспективных программ развития платежной системы.

Ключевые слова: платежная система, денежно-кредитная политика, банковская система, участники платежных систем, мировой опыт, программы, нормативные акты, социально-экономическое развитие

PAYMENT SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

In this context, the problems related to the development of the payment system are considered. The advantage of using an effective and reliable payment system in the development of the country's banking system is justified. The author pays special attention to the development of the payment system in the country. It is noted that the experience of developed countries in the development of the payment system will be used in this direction. It has also been studied the regulation of payment systems and mutual relations of its participants, which are determined by the acts and legislation of the Republic of Tajikistan, normative documents of the National Bank of Tajikistan and bilateral agreements. It is determined that current economic and social problems require the use of promising programs for the development of the payment system.

Keywords: payment system, monetary policy, banking system, participants of payment systems, world experience, programs, regulations, social and economic development

Сведения об авторах: *Файзуллоев Мехридин Давлатович* – магистрант второго курса кафедры банковского дела Таджикского национального университета Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. ул. С.Айни 35. Телефон: (+992) 907 51 95 59.

Муминов Шоҳин – магистрант второго курса кафедры банковского дела Таджикского национального университета Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. ул. С.Айни 35. Телефон: (+992) 988 07 07 97

Худойназаров Дилшод Ашурович – Таджикский национальный университет, старший преподаватель кафедры банковского дела. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. ул. С.Айни 35. Телефон: (+992) 900-62-59-59. E-mail: khudoynazarov.dl@mail.ru

Information about the authors: *Fayzulloev Mehriddin Davlatovich* – second-year master's student of the Department of banking of the Tajik National University Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave. 17. S. Aini Street 35. Phone number: (+992) 907 51 95 59.

Muminov Shokhin - second-year master's student of the Department of banking of the Tajik National University Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. S. Aini Street 35. Phone: (+992) 988 07 07 97

Khudoynazarov Dilshod Ashurovich - Tajik National University, senior teacher of the Banking Department. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave. 17. Phone: (+992) 900-62-59-59. E-mail: khudoynazarov.dl@mail.ru

РОҲҲОИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ САМАРАНОКИИ ЛИЗИНГ ДАР ИҚТИСОДИЁТИ КИШОVARЗӢ

**Усмонов У.Р.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Имрӯз сатҳи рушди иқтисодиёти ҳар як давлат бевосита ба афзоиши истеҳсолоти ватании молу хизматҳо вобаста мебошад. Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва афзоиши рақобат рушди истеҳсолоти ватаний бе истифодаи технологияҳои инноватсионӣ ва муосири истеҳсолӣ ғайриимкон дастовардҳо дар соҳа аст.

Чумхурии Тоҷикистон кишвари агросаноатӣ буда, дар он бештари аҳолӣ дар бахши кишоварзӣ ва соҳаҳои коркарди иқтисодиёт ҷалб карда шудаанд. Бо вучуди ин, рушди истеҳсолоти ватаний, аз ҷумла соҳаи кишоварзӣ, бе таъмини дуруст ва саривақтии истеҳсолкунандагон бо таҷхизоти муосири зарурӣ ғайриимкон аст. Соҳибкорон ва дехқонон дар Чумхурии Тоҷикистон ба навсозии техникий ва навқунии воситаҳои кухна ва фарсадаи истеҳсолоти худ ниёз доранд.

Механизми асосии навсозии парки саноатию техникии бахши истеҳсолию иқтисодӣ лизинг ба ҳисоб меравад.

Лизинг воситаи молиявие мебошад, ки ба молистеҳсолкунандагон кишоварзӣ имконият фароҳам меоварад, фондҳои асосиро нав кунанд, қобилияти рақобатпазирии маҳсулоти истеҳсолшударо баланд бардоранд, тавассути техника ва технологияи нав ҳарочотро кам намуда, самаранокии истеҳсолотро беҳтар созанд.

Ҷиҳати беҳтарнамоии самаранокии истеҳсолот дар кишоварзӣ амалиёти лизингӣ:

- ба ташкилотҳои кишоварзӣ дар ҷустуҷӯи захираҳои қарзӣ, дар таҳия ва тарҳрезии бизнес - нақшаҳо, дар асосноккунии техникий-иқтисодӣ, дар иҷрои таълаботи бонк, ки ба қарзиграндаи пуриқтидор пешниҳод карда шудаанд, дар омӯзиши бозори молҳо, дар ҷустуҷӯи молрасонҳо, ки дастгоҳу таҷхизоти заруриро таъмин мекунанд, мусоидат намояд;

- дар ҳӯҷҷатгузории гумruk, дар пардоҳти андозҳо ва ҷамъоварии маблагҳои ғайриандозии даҳлдор, дар риояи қонунгузории асъор, дар гузаронидани бақайдгирии давлатӣ, сугуртабандӣ масъулиятро ба дӯш гирад;

- васеъ намудан ва тақмилдии истеҳсолот, марҳала ба марҳала нав кардани заминai моддӣ-техникии корхона, ки ба тарафи дигар равона намудани маблагҳои гардонро замина мегузорад, пешгирий менамояд;

- пули озодшудаи иҷорагир метавонад муваққатан барои дигар ҳадафҳо сарф карда шавад.

Ҳамчунин, агар дастгоҳ ё таҷхизот бо шартҳои лизинг харида шуда бошад ва бо мурури замон ба таври ҷисмонӣ ё маънавӣ кухна шуда бошад, ё ба сатҳи рушди иқтидорҳои замонавии истеҳсолии ташкилотҳои кишоварзӣ то охири амали қарордоди лизингӣ мувофиқат накунанд, дар он сурат лизингигранда то охири муҳлати қарордод пардоҳти маблағи иҷоравиро давом медиҳад. Ҳиссаи кишоварзии Чумхурии Тоҷикистон дар маҷмӯи маҳсулоти доҳилӣ тамоюли камшавӣ дошта бошад ҳам, оқилона истифода бурданi иқтидори захираҳо яке аз соҳаҳои асосии таъминкунандай бехатарии озуқавории кишвар бοқӣ мемонад.

Бинобар ин, дар мамлакат диққати асосӣ ба рушди бахши аграрӣ дода шуда, барномаҳои мақсаднони соҳавӣ қабул карда мешаванд, ки ин барномаҳо дастгирии ҳамаҷонибаи соҳаи кишоварзӣ аз ҷониби давлатро пешбинӣ менамоянд. Дар муқоиса бо дигар ҳусусиятҳои харидории техника ё таҷхизотҳо (карзҳои бонкӣ, ва ғайра) лизинг як қатор афзалиятҳои назаррас дорад.

Оғози рушди лизинги молиявӣ дар Чумхурии Тоҷикистон ба вазъияти мусбии рушди бозори молиявӣ ва устувории афзоиши нишондиҳандаҳои рушди низоми бонкӣ мусоидат намуда, барои сармоягузорӣ ба амалиётҳои молиявии миёнамуҳлат имконият доданд, ки яке аз онҳо лизинги молиявӣ мебошад. Сабаби дигари онро беҳтар намудани фазои соҳибкорӣ дар Чумхурии Тоҷикистон номидан мумкин аст. Рушди соҳаи лизинг имкониятҳои маблағгузории бахши воқеии иқтисодиётро тавсса бахшида, ба афзоиши истеҳсоли маҳсулоти ватаний, фурӯши воситаҳои асосӣ мусоидат ҳоҳад кард, инчунин, интиҳоби механизмҳои маблағгузориро дастраси корхонаҳои Чумхурии Тоҷикистон мегардонад.

Раванди навсозии воситаҳои асосӣ аслан, аз ҳисоби фоидайи тақсимнашудаи корхонаҳо маблағгузорӣ мешавад ва набудани сармояи қарзи дастрасшаванда онро бозмедорад. Ҳарчанд дар се соли охир қарзиҳои бонкӣ ба бахши воқеӣ афзоиш ёфтааст, вале бонкҳо ҳанӯз ҳам нақши худро ҳамчун як миёнарави молиявӣ иҷро намекунанд. Лизинги молиявӣ ҳамчун механизми алтернативии маблағгузорӣ дар иҷрои вазифаҳои стратегии дар назди иқтисодиёти Чумхурии Тоҷикистон voguzorshuda нақши муҳим мебозад ва метавонад боиси азnavatҷизonии воситаҳои асосии корхонаҳои саноатӣ гардад.

Муайян намудани сарҳади бозори хизматрасониҳои лизингӣ самаранокии иқтисодии ин шакли ҷалби захираҳо дар вакти риояи маҳдудиятҳои қонунгузорӣ аз рӯйи муносибат нисбат ба объекти лизинг мешавад. Барои таъсиси соҳторҳои оқилонаи бозори хизматрасониҳои лизингӣ дар минтақаи мушаххас чунин

намудҳои операторон бо чунин миқдоре бояд иштирок қунанд, ки талабот ба ин намуди хизмат қонеъ кунонда шавад. Ҳар як ширкати лизингӣ вобаста ба имкониятҳои дар сегменти муайянӣ бозор доштааш фаъолият намуда, вазифаи мушаххаси худро доро мебошад ва ба намуди мушаххаси операторони бозор, ки қаблан гурӯҳбандӣ карда будем, дохил мешавад.

Маҷмӯи операторони бозор бояд талаботро барои хизматрасониҳои лизингӣ таъмин намояд. Ҳаҷми эҳтиёҷот ба хизматҳои лизингӣ ва соҳтори талаботро ба онҳо мумкин аст ба таври аёни бо ёрии модели ҳудудӣ муайян кард. Интегратсияи методикаи хисоби эҳтиёҷоти бозори дохили мамлакат дар фурӯш ва ҷалби дороиҳо тавассути нақшоҳои гуногуни лизинг ва модели бозори хизматрасониҳои лизингӣ имконият медиҳад, ки мавқеи лизинг дар иқтисодиёт бо тафриқаи талабот оид ба хизматҳои ҳар қадом ширкати лизингӣ пешниҳод карда шавад. Шарҳи қиёсии вазифаи лизинг дар назар дорад, ки маҷмӯи талабот дар иқтисодиёт наметавонад танҳо бо ёрии роҳи анъанавии фурӯш қонеъ гардонида шавад, ки ҳариди дороиҳои инвеститсиониро аз ҳисоби маблағҳои ҳудӣ дар назар дорад. Зарурати комёб шудан ба мувозинати байни пешниҳоди дороиҳо ва талабот ба онҳо субъектҳои ҳочагидориро ба қашфи роҳҳои нави маблағгузорӣ водор менамояд.

Дар иқтисодиёт усулҳои нави фурӯш ба роҳ монда мешаванд, ки барои ҳар қадоме аз онҳо дар таъмини маҷмӯи талабот ҳиссае рост меояд. Ҳиссаи лизинг дар ҳаҷми умумии дороиҳои ҳаридашуда аз татбиқи он дар минтақаи мушаххаси иқтисодӣ вобаста аст. Аз тарафи дигар, татбиқи вазифаи лизинг тибқи тафриқабандии операторони ҷудогона бо синтези минбаъда дар бозори хизматрасониҳои лизингӣ иҷро мегардад.

Интенсификатсияи вазифаҳои ҷудогонаи субъектҳои бозори лизингӣ, чун қоида, бо маҳсусгардонӣ ва баланд бардоштани консентратсияи намудҳои яхелai фаъолият хотима меёбад. Ин ба баланд бардоштани таҳассуси кормандон ва кам кардани ҳароҷот барои воҳиди хизматрасонии лизингӣ сабаб мегардад.

Ба ҳамин тартиб, ҳар андозае ки маҳсусгардонии хизматрасонии операторони бозор баланд бошад, ҳамон қадар таносуби ҳароҷот дар ҳаҷми умумии хизматрасониҳо кам мешавад. Ҳамин тавр, андозаи бозори дохилии хизматҳои лизингӣ ба талаботи чунин хизматрасониҳо вобаста аст, соҳтори вай бошад, мустакиман аз иҷрои эҳтиёҷоти истифодабарандоҳо вобаста мебошад.

АДАБИЁТ

1. Конуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иҷорай молиявӣ (лизинг)», ш. Душанбе, 22 апрел 2003 с., №9.
2. Белоус А.П. Лизинг: Мировой опыт, уроки для России / отв. ред. Е.С. Хесин - М.:РАН. Институт мировой экономики, 2000 г., стр. 79.
3. Алиева Н.М. Организационно - экономический механизм воспроизводства основных фондов в АПК региона на основе лизинга: на примере Республики Дагестан. дисс. на соискание уч. зв. к.э.н., 2009. – С. 167.
4. Анисимов М.В. Организационно - экономический механизм лизинга в аграрном секторе в условиях рыночных отношений: По материалам Новгородской области. дисс. на соискание уч. зв. к.э.н., 2010.
5. Баротов М.Б. Процесс реформирования в сельском хозяйстве Таджикистана Экономика Таджикистана. Стратегия развития, 1998. – №1.
6. Базаров Ш.Ш. Экономические основы организации технического агросервиса. – Душанбе, 2000. – С. 195.

РОҲҲОИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ САМАРАНОҚИИ ЛИЗИНГ ДАР ИҚТИСОДИЁТИ КИШОВАРЗӢ

Дар мақола муҳиммияти истифодаи лизинг дар соҳаи кишоварзии мамлакат арзёбӣ, сарҳади бозори хизматрасониҳои лизингӣ ва самаранокии иқтисодии ин муайян гардидааст. Дар мақола ҷиҳати баланд намудани самаранокии меҳнат дар соҳаи кишоварзии мамлакат ва беҳтар гардонидани роҳҳои истифодаи лизинг пешниҳодот манзур шудааст. Қайд шудааст, ки дар мамлакат дикқати асосӣ ба рушди бахши аграрӣ дода шуда, барномаҳои мақсадноки соҳавӣ қабул карда мешаванд, ки ин барномаҳо дастгирии ҳамаҷонибаи соҳаи кишоварзӣ аз ҷониби давлатро пешбинӣ менамоянд. Дар мукоиса бо дигар хусусиятҳои ҳаридории техника ё таҷқизотҳо (қарзҳои бонкӣ, ва гайра) лизинг як қатор афзалиятҳои назаррас дорад. Оғози рушди лизинги молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба вазъияти мусбии рушди бозори молиявӣ ва устувории афзоиши нишондихандаҳои рушди низоми бонкӣ мусоидат намуда, барои сармоягузорӣ ба амалиётҳои молиявии миёнамуҳлат имконият доданд, ки яке аз онҳо лизинги молиявӣ мебошад.

Калидвожаҳо: лизинг, иқтисод, кишоварзӣ, рушди бозори молиявӣ.

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЛИЗИНГА В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

В статье оценивается важность использования лизинга в аграрном секторе страны, выявляются границы рынка лизинговых услуг и его экономическая эффективность. В статье предлагаются

предложения по повышению производительности труда в аграрном секторе страны и совершенствованию использования лизинга. Было отмечено, что в стране уделяется особое внимание развитию агропромышленного комплекса и принимаются целевые отраслевые программы, которые предусматривают полную поддержку аграрного сектора со стороны государства. Лизинг имеет ряд существенных преимуществ по сравнению с другими особенностями покупки техники или оборудования (банковские кредиты и т.д.). Начало развития финансового лизинга в Республике Таджикистан способствовало положительной ситуации в развитии финансовых рынков и устойчивости показателей роста банковской системы, предоставив возможность инвестировать в среднесрочные финансовые операции, одной из которых является финансовый лизинг.

Ключевые слова: лизинг, экономика, сельское хозяйство, развитие финансового рынка.

WAYS TO IMPROVE THE EFFICIENCY OF LEASING IN AGRICULTURE

The article assesses the importance of using leasing in the agricultural sector of the country, identifies the boundaries of the leasing services market and its economic efficiency. The article offers suggestions for improving labor productivity in the agricultural sector of the country and improving the use of leasing. It was noted that the country pays special attention to the development of the agro-industrial complex and adopts targeted sectoral programs that provide for full support of the agricultural sector from the state. Leasing has a number of significant advantages over other features of buying machinery or equipment (Bank loans, etc.). the Beginning of the development of financial leasing in the Republic of Tajikistan contributed to a positive situation in the development of financial markets and the stability of the growth indicators of the banking system, providing an opportunity to invest in medium-term financial operations, one of which is financial leasing.

Keywords: leasing, economy, agriculture, development of the financial market.

Сведения об авторе: Усмонов Усмонджон Рустамович – магистр 2 курса кафедры банковского дела финансово-экономического факультета Таджикского национального университета

Information about the author: Usmonov Usmonjon Rustamovich - 2nd year master of the Department of banking of the faculty of Finance and Economics of the Tajik National University

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

*Абдуллоев А.Х., Сулаймонов С.
Таджикский национальный университет*

Одной из важнейших задач государства в современный период глубоких социально-экономических преобразований является обеспечение эффективного функционирования систем, осуществляющих социальную защиту тем категориям граждан, которые в наибольшей степени являются социально незащищенными. К таким социально-демографическим группам, нуждающимся в помощи и поддержке, относятся граждане пожилого возраста, инвалиды, семьи с детьми и др. Важнейшая задача системы социальной защиты населения – это поддержание уровня жизни в складывающихся экстремальных ситуациях, содействие их адаптации в рыночных условиях.

Социальная защита граждан в Республике Таджикистан всегда занимало и занимает одно из ключевых, определяющих мест в жизни государства и общества. Она непосредственно зависит от развития экономики и теснейшим образом связано с политикой и социальным благополучием людей труда и неработающих слоев населения.

Под социальной защитой следует понимать форму выражения социальной политики государства, направленной на материальное обеспечение определенных категорий граждан из средств госбюджета и специальных внебюджетных государственных фондов в случае наступления событий, признаваемых государством на данном этапе своего развития социально значимыми, с целью выравнивания социального положения этих граждан по сравнению с остальными членами общества.

Пенсионное обеспечение является основным видом социальной защиты нетрудоспособных граждан.

С каждым годом повышается уровень социального обеспечения в стране, улучшается качество предоставления социальных услуг. За период с 1996 года по 2020 год минимальный размер пенсии увеличился почти в 15 раз.

Таким образом, хотим провести полный анализ социальной защиты населения Республики Таджикистан начиная с численности пенсионеров за 2013-2019 гг.(табл.1)

Таблица 1
Численность пенсионеров, состоящих на учете в органах социальной защиты населения
тыс. чел.

Показатели	Годы							2019/2013, в %
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	
Всего пенсионеров	610,9	603,6	617,4	642,8	664,8	687,1	711,2	116,4
из них женщин	356,1	379,9	379,6	411,0	425,9	435,7	443,2	124,5
в том числе:								
по старости	365,6	377,3	390,6	410,3	425,1	442,6	458,8	125,5
по инвалидности	100,1	82,7	76,4	74,2	72,0	67,2	67,1	67,0
по случаю потери кормильца	41,7	37,9	36,1	33,3	32,6	31,3	29,6	71,0
за выслугу лет	3,9	3,9	4,3	5,0	5,3	4,8	4,3	110,3
социальные	95,5	97,9	106,2	116,5	126,5	137,9	148,4	155,4
Численность работающих пенсионеров	36,1	33,7	31,5	48,1	45,1	42,3	39,0	108,0

Составлено и посчитано автором на основе: Статистический ежегодник Республики Таджикистан// Статистический ежегодник. – Душанбе: АСПРТ, 2020. – 495стр.; - С.163. [2, с.163]

Анализ показывает, что за рассматриваемый период количество пенсионеров возросло на 100,3 тысяч человек. Темпы прироста количество пенсионеров в 2019 г по сравнению с 2018 г составил 16,4 %. Доля женщин в общем количестве пенсионеров за анализируемый период увеличился от 58,3 % в 2013 г до 62,3 % в 2019 году. Численность пенсионеров по старости в 2019 году по сравнению с 2013 годом увеличился на 25,5 %. Однако, численность работающих пенсионеров в 2019 году по сравнению с 2018 годом уменьшился на 7,7 %. На рисунке 1, можно наглядно увидеть положение численности пенсионеров, которые состоят на учете в органах социальной защиты.

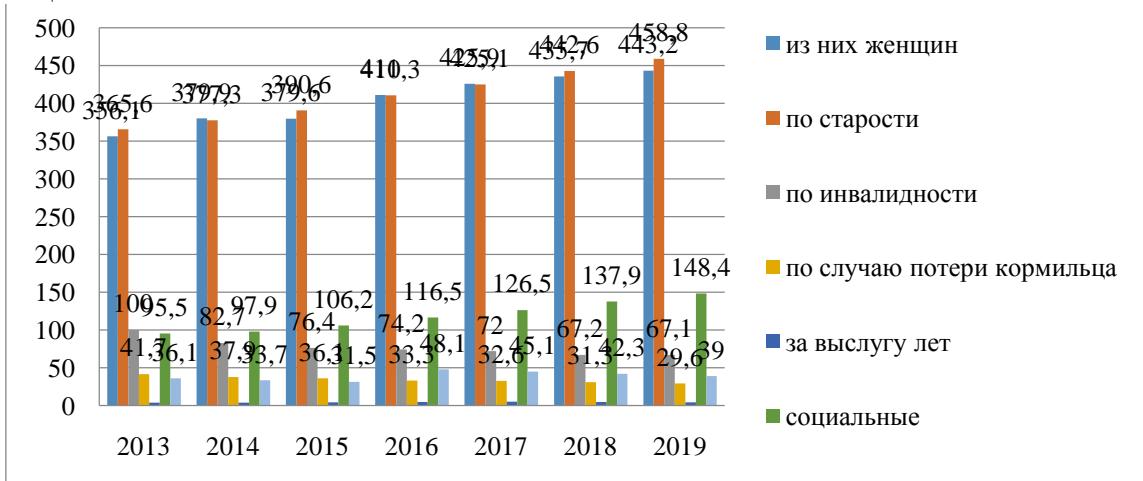


Рисунок 1. Структура численности пенсионеров, состоящих на учете в органах социальной защиты (тыс. чел.) [2, с.163]

При этом среднемесячная пенсия увеличилась, этому свидетельствуют следующие индикаторы. По данным таблицы 2 видно, что все показатели имеют тенденцию роста.

Таблица 2
Основные социально-экономические индикаторы уровня жизни населения

Показатели	Годы							2019/ 2013, в %
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	
среднемесячная заработная плата	694,89	816,27	878,91	962,16	1144,19	1233,82	1335,52	192,2
Средний размер пенсии	228,27	230,14	228,17	272,13	270,67	309,94	303,21	132,8
Соотношение среднего размера пенсии и среднемесячной заработной платы, %	32,8	28,2	26,0	28,3	23,7	25,1	22,7	69,2

Составлено и посчитано автором на основе: Статистический ежегодник Республики Таджикистан// Статистический ежегодник. – Душанбе: АСПРТ, 2020. – 495стр.; - С.11. [2, с.164]

Как свидетельствуют данные таблицы 2 среднемесячная заработная плата за рассматриваемый период в среднем увеличился на 1009,4 сомоний. Темпы прироста рассматриваемого показателя в 2019 году по сравнению с 2018 годом составило 92,2 %. Средний размер пенсии пенсионеров в 2019 году по сравнению с 2013 году увеличился на 32,8 %. Однако размер данного показателя в 2019 году по сравнению с 2018 годом уменьшился на 6,73 сомоний.

В целях обеспечения всеобщей доступности и общественно приемлемого качества важнейших социальных благ в ходе реформирования были установлены и в настоящее время используются государственные минимальные социальные стандарты: прожиточный минимум, минимальная заработная плата, минимальные размеры пенсий и др. На основе таблицы 2, наглядно темп роста среднемесячной заработной платы и пенсии можно показать на рисунке 2. в виде диаграммы.

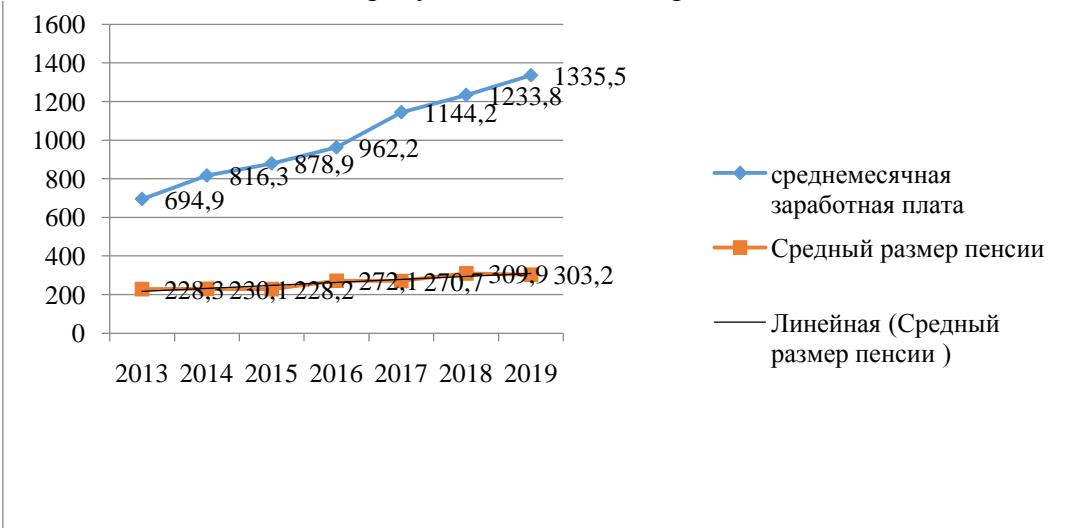


Рисунок 2. Темпы роста основных социально-экономических индикаторов уровня жизни населения[2, с.165].

Однако действующие в настоящее время социальные стандарты перестали отражать изменившиеся социально-экономические условия и не имеют необходимой системной взаимосвязи между собой. Из-за отсутствия экономически обоснованных нормативов исчисления социальных выплат и их взаимосвязи с системой оплаты труда потеряна адекватная связь между уровнем доходов работающего населения и получаемыми пенсионными выплатами. В связи с чем, начата работа по совершенствованию государственных стандартов социального обеспечения.

Особое место в социальном обеспечении занимает пенсионная реформа. Результат проводящей реформы реально показывают основные показатели пенсионного обеспечения Республики Таджикистан.(табл.3).

Таблица 3.
Основные показатели пенсионного обеспечения Республики Таджикистан
сомони

Показатели	Годы							2019/ 2013, в %
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	

Численность пенсионеров, состоящих на учете в органах социальной защиты населения, всего, тыс.	610,9	603,6	617,4	642,8	664,8	687,1	711,2	116,4
в % к предыдущему году	102,4	98,8	102,3	104,1	103,4	103,3	103,5	101,1
Численность занятых в экономике, приходящихся на 1 пенсионера, человек	3,8	3,9	3,9	3,7	3,6	3,5	3,5	92,1
Минимальный размер пенсии, сомони	130,00	130,00	130,00	156,00	156,00	180,00	180,00	138,5
Соотношение минимального размера пенсии по старости с минимальным размером оплаты труда	52	52	52	39	39	45	45	86,5
Средний размер назначенных месячных пенсий, сомони	228,27	230,14	228,17	272,13	270,67	309,94	303,21	132,8
Реальный размер назначенных месячных пенсий, в процентах к предыдущему году	119,5	95,0	93,7	112,6	92,7	110,3	90,7	75,9

Составленно и посчитанно автором на основе: Статистический ежегодник Республики Таджикистан// Статистический ежегодник. – Душанбе: АСПРТ, 2020. – 495стр.; - С.166. /2, с.170/

Как свидетельствуют данные таблицы 3, численность пенсионеров, состоящих на учете в органах социальной защиты населения, за семь лет увеличился на 16,4 %. Численность занятых в экономике, приходящихся на 1 пенсионера имеет тенденцию к уменьшению. За рассматриваемый период этот показатель сократился на 7,9 %. Показатель минимальный размер пенсии за семь лет увеличился на 50 сомони.

В целом, анализ данной таблицы показывает, и темп роста, и при этом снижение некоторых индикаторов. Многочисленные факторы влияющие на данную тенденцию и на финансовую устойчивость пенсионной системы показаны в рисунке 3.

*Рисунок 3
Основные факторы, влияющие на финансовое равновесие пенсионной системы*



Сохраняющаяся бедность, безработица, старение населения, глобализация рынков, а также рост так называемого неформального сектора, требует дальнейшего углубления социальных реформ. Это и вызвало необходимость разработки Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года, направленной на создание трехуровневой системы социального обеспечения, основными характеристиками которой являются финансовая устойчивость и распределение ответственности между государством, работодателем и работником [1, с.25].

Если в переходный период социальная защита была направлена в основном на социально уязвимые слои населения, то в условиях экономического роста назрела

необходимость в создании новой модели соцобеспечения, адекватной рыночным условиям. Проведена реформа оплаты труда работников бюджетной сферы, введена накопительная пенсионная реформа, осуществлена замена натуральных льгот выплатой денежных пособий.

Целью Программы является: создание финансово устойчивой, экономически эффективной, социально справедливой трехуровневой системы пенсионного обеспечения с распределением ответственности между государством, работодателем и работником. Программа предусматривает:

- поэтапное приближение системы государственных социальных стандартов к международным стандартам;
- развитие социального страхования основных социальных рисков (наступление старости, потеря трудоспособности, потеря кормильца, потеря работы);
- совершенствование организации социальной помощи;
- расширение доступности пенсионного обеспечения и социальных услуг;
- совершенствование социальной реабилитации инвалидов;
- дальнейшее развитие институтов, обеспечивающих функционирование системы пенсионного и социального обеспечения;
- совершенствование нормативной правовой базы системы социального обеспечения и др.

Единым базовым социальным индикатором должен стать прожиточный минимум, определяемый на основе стоимости минимальной потребительской корзины, необходимой для сохранения здоровья человека и обеспечения его жизнедеятельности. Определение других минимальных государственных стандартов в сфере оплаты труда, пенсионного обеспечения, предоставления социальной помощи будет осуществляться на основе прожиточного минимума, что позволит реализовать государственные гарантии удовлетворения минимальных потребностей и обеспечит их системную зависимость. С учетом единства и соподчинения будут определены и государственные стандарты оказания социальных услуг.

Базовый уровень социального обеспечения включает следующие социальные выплаты:

- государственная базовая пенсионная выплата по старости;
- государственное базовое пособие по инвалидности;
- государственное базовое пособие по потере кормильца;
- государственное пособие на погребение (только для получателей базовых социальных выплат).

Для формирования базового уровня системы социального обеспечения планируется:

- поэтапное изменение методики исчисления размеров пособий из средств государственного бюджета (по возрасту, инвалидности, потере кормильца). Размеры пособия определяются в отношении к прожиточному минимуму;
- поэтапное введение с 2010 года базовой пенсионной выплаты для всех граждан Республики Таджикистан при достижении пенсионного возраста.

Таким образом, на основе проведенного анализа необходимо отметить, что совершенствование системы пенсионного обеспечения и увеличение доходов населения приведут к повышению платежеспособного спроса и послужат импульсом экономического роста.

ЛИТЕРАТУРА

1. Стратегия национального развития Республики Таджикистан до 2030 года// Указом Маджлиси намояндагон Маджлиси Олии Республики Таджикистан от 1 декабря 2016 года, № 636. – Душанбе: Контраст, 2016.
2. Ежегодник Республики Таджикистан//Статистический ежегодник Республики Таджикистан/АСПРТ. – Душанбе, 2019. – 343с.
3. Бабий В.С. Место и роль негосударственных пенсионных фондов в системе пенсионного обеспечения России // В.С.Бабий. Поволжский торгово-экономический журнал. – 2012. - № 2. – С.120.- 420с.
4. Концепция социальной защиты населения Республики Таджикистан от 29 декабря 2010 года № 783 // Централизованный Банк Правовой информации. ADLIA. Версия 7.0.

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Одной из важнейших задач государства в современный период глубоких социально-экономических преобразований является обеспечение эффективного функционирования систем, осуществляющих социальную защиту тем категориям граждан, которые в наибольшей степени являются социально незащищенными. Социальная защита граждан в Республике Таджикистан всегда занимало и занимает одно из ключевых, определяющих мест в жизни государства и общества. Она непосредственно зависит

от развития экономики и теснейшим образом связана с политикой и социальным благополучием людей труда и неработающих слоев населения. Пенсионное обеспечение является основным видом социальной защиты нетрудоспособных граждан. Пенсионное обеспечение – эта форма материального обеспечения граждан со стороны государства или иных субъектов в установленных законом случаях. Основанием для пенсионного обеспечения согласно таджикскому законодательству является: достижение соответствующего пенсионного возраста, наступление инвалидности, а для нетрудоспособных членов семьи – потеря кормильца; для пенсионного обеспечения отдельных категорий трудящихся – длительное выполнение определенной профессиональной деятельности.

Ключевые слова: социальное обеспечение, пенсионный фонд, заработка плата, пенсия, пенсия, нетрудоспособное население, инвалидность, пенсионный возраст, социальная защита.

ТАҲЛИЛИ ВАЗЪИ МУОСИР ВА ДУРНАМОИ РУШДИ ҲИФЗИ ИҶТИМОЙ ДАР ЧУМХУРИЙ ТОҶИКИСТОН

Яке аз вазифаҳои давлат дар давраи муосири истроҳоти амики иҷтимоӣ-иқтисодӣ таъмини амалнамоии низоме мебошад, ки ҳимояи иҷтимоиро ба он категорияни шаҳрвандоне мерасонад, ки аз ҷиҳати иҷтимоӣ ҳимоянашаванда мебошанд. Ҳимояи иҷтимоии шаҳрвандон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамеша яке аз масълаҳои қалидӣ дар ҳаёти давлат ва ҷомеа ба ҳисоб мерафт ва меравад. Он мустақиман аз рушди иқтисодиёт вобаста буда, ба таври зич бо сиёsat ва сатҳи некӯаҳволии иҷтимоии одамони меҳнаткаш ва қишири бекори аҳолӣ алоқаманд мебошад. Таъминоти нафака яке аз намудҳои асосии ҳифзи иҷтимоии шаҳрвандҳои ғайри қобили меҳнат ба ҳисоб меравад. Таъминоти нафака – ин шакли таъминоти моддии шаҳрвандон аз ҷониби давлат ё дигар субъектҳо дар ҳолатҳои аз тарафи қонун муқарраргардида мебошад. Мутобиқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон асос барои таъминоти нафака инҳо баромад мекунанд: расидан ба синну соли нафақавӣ, маъюбӣ, аҳолии ғайри қобили меҳнат, барои таъминоти нафақавии категорияҳои алоҳидаи меҳнаткашон – фаъолияти дарозмуддати муайяни касбӣ.

Калидвожаҳо: таъминоти иҷтимоӣ, фонди нафака, музди меҳнат, нафака, аҳолии ғайри қобили меҳнат, маъюбӣ, синну соли нафақавӣ, ҳифзи иҷтимоӣ.

ANALYSIS OF THE CURRENT STATE AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

One of the most important tasks of the state in the modern period of deep socio-economic transformations is to ensure the effective functioning of systems that provide social protection to those categories of citizens who are most socially vulnerable. Social protection of citizens in the Republic of Tajikistan has always occupied and occupies one of the key defining places in the life of the state and society. It directly depends on the development of the economy and is closely connected with the politics and social well-being of working people and non-working sections of the population. Pension security is the main type of social protection for unemployed citizens. Pension security is a form of material support for citizens from the state or other entities in cases established by law. According to Tajik legislation, the basis for pensions is: reaching the appropriate retirement age, the onset of disability, and for disabled family members - the loss of the breadwinner; for the pension provision of certain categories of workers - the long-term performance of certain professional activities.

Keywords; social security, pension fund, salary, pension, pension, disabled population, disability, retirement age, social protection

Сведения об авторах: *Абдуллоев Абдурасул* - Таджикский национальный университет, к.э.н., доцент кафедры финанс и страхования. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки. E-mail: abdurasul-888@mail.ru. Телефон: **988-26-66-85**

Сулаймонов Сомон – Таджикский национальный университет, магистр 2 курса. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки. E-mail: somon-2000@mail.ru. Телефон: **988-26-66-85**

Information about the authors: *Abdulloev Abdurasul* - Tajik National University, Ph.D., Associate Professor of the Department of Finance and Insurance. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue, 44. E-mail: abdurasul-888@mail.ru. Phone: **988-26-66-85**

Sulaimonov Somon – Tajik National University, 2nd year master. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue, 44. E-mail: somon-2000@mail.ru. Phone: **988-26-66-85**

УДК: 347.73 (575.3)

ТАНЗИМИ МОЛИЯВӢ ВА ҲУҚУҚИИ ҲИФЗИ ИҶТИМОИИ АҲОЛӢ ДАР ЧУМХУРИЙ ТОҶИКИСТОН

**Ҳикматов С.Ҳ., Сабурзода Ф.М.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Максади асосии истроҳоти иқтисодӣ баъд аз соҳибистикол гаштани Ҷумҳурии Тоҷикистон ин бунёди низоми иқтисоди бозории самти иҷтимоӣ дошта мебошад. Чунин самтгирӣ ба ањана ва ҳувияти мардуми тоҷик ҷиҳати амалисозии манфиатҳои ҷамъият ва бехсозии некӯаҳволии мардум асос меёбад. Аз ҳамин

сабаб, сиёсати имрӯзай давлат низ ба ин самт равона карда шудааст. Вобаста ба ин, ҳаминро бояд қайд намуд, ки ислоҳоти иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дастовардҳои ҷомеаи мо дар даврони истиқлолият бевосита бо фаъолияти созандай Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтаррам Эмомалӣ Раҳмон рабт дорад. Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи Конститутсия давлати иҷтимоӣ эълон гардида, уҳдадор шудааст, ки барои ҳар як инсон шароити зиндагии арзанда ва инкишофи озодонаро фароҳам орад [1, саҳ. 128].

Дар асоси принципи иҷтимоӣ будани давлат муносибати комилан нави шаҳрванд ва давлат ба миён омадааст, ки ҳадафи он зина ба зина баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолии қишвар мебошад. Аз ин рӯ, ҳаллу фасли тадриҷии масъалаҳои ҳаёти иҷтимоии қишвар яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати дохилии қишвар аст.

Асноди асосие, ки асосҳои ҳифзи иҷтимоии аҳолиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба танзим медарорад, ин Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки мувоғиқи он: “Шаҳс дар пиронсолӣ, ҳангоми беморӣ, маъюбӣ, гум кардани қобилияти кор, маҳрум шудан аз сарпараст ва мавриҷҳо дигаре, ки қонун муайян кардааст, кафолати таъмини иҷтимоӣ дорад [2, моддаи 39].

Ташкил ва истифодаи фондҳои пулии таъиноти маҳсус дошта, ба мақсади аз ҷиҳати моддӣ таъмин намудани қисми аҳолие, ки қобилияти меҳнатии худро гум кардаанд, бо ёрии суғуртai иҷтимоӣ сурат мегирад ва ин ҳамчун низоми аз тарафи давлат танзимшаванда ташкилшуда, инъикоскунандай талаботи воқеӣ ва зарурати инкишофи вай мебошад. Бо инкишофи ҷамъият мақом ва нақши суғуртai иҷтимоӣ боло рафта, сабаби зиёдшавии миқдору сифати хизматрасониҳои зарурӣ, инчунин болоравии арзиш ва васеъшавии сарҳади фаъолияти иҷтимоии давлат мегардад. Аз ин лиҳоз, суғуртai иҷтимоӣ яке аз фишангҳои таъмину барқарор ва ҳифзундандаи қобилияти кории одамон буда, дар ҳалли масоили беҳтар намудани аҳволи моддию маишии онҳо саҳми муайян мегузорад. Дар умум, суғуртai иҷтимоӣ кулли муносибатҳои иқтисодиест, ки низоми маблағгузории пардохтҳои иҷтимоиро аз ҳисоби саҳмҳои суғуртавӣ ба танзим медарорад ва асоси ташкили ҳимояи иҷтимоии аҳолӣ ба шумор рафта, аз тарафи давлат ташкил гардида ва бо санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ба танзим дароварда мешавад.

Аз лиҳози иҷтимоӣ ва сиёсӣ суғуртai иҷтимоӣ шакли ба амал барории ҳуқуқҳои конституционии шаҳрвандон нисbat ба таъминоти моддии онҳо дар пиронсолӣ, дар мавриди беморӣ, пурра ва ё қисман гум кардани қобилияти корӣ ва ё набудани қобилияти корӣ аз кӯдакӣ, аз даст додани саробон ва бекорӣ ба шумор меравад. Ҳачми таъминот бо воситаҳои пули ба собиқаи корӣ, музди кор, сатҳи корношоямӣ ва ё маҷрӯҳӣ, ки тибқи қонунгузориҳои маъмурию ҳуқуқӣ аз тарафи давлат танзим карда мешавад, вобаста аст.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон суғуртai иҷтимоӣ ва таъминоти иҷтимоии аҳолӣ аҳамияти маҳсус дорад. Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд шудааст, ки ҳар як шаҳс ҳуқуқ ба меҳнат, интихоби касб, кор ва ҳимояи иҷтимоӣ доранд. Ин ҳуқуқҳои шаҳрвандон аз ҷониби давлат таъмин ва ҳимоя карда мешавад.

Чӣ тавре, ки дар боло қайд кардем, таъмини иҷтимоии аҳолӣ аз Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон сарчашма мегирад, ки ин заминай асосӣ барои дигар санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ дар соҳаи мазкур гардидааст. Дар даврони соҳибистиклолии мамлакат соҳаи иҷтимоӣ сол то сол рушд гардида, баҳри мукаммал намудани он як қатор қонуну қарор ва барномаҳо қабул гардидааст, ки барои таъмини сатҳи баланди соҳаи иҷтимоии мамлакат мусоидат намуда истодаанд.

Бо мақсади таҳқими соҳаи мазкур ва дастгирии шахсони эҳтиёҷманд Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи суғуртai давлатии иҷтимоӣ” аз 13-уми декабри соли 1997 қабул гардид, ки дар он асосҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва ташкилии суғуртai давлатии иҷтимоӣ муайян гардидаст. Қонуни дар боло зикргардида, куллан ба масъалаи ҳифзи иҷтимоии аҳолӣ баҳшида шудааст, ки дар фаслҳои он доир ба мукаррароти умумӣ, навъ ва андозаи таъминот мутобики суғурtaи давлатии иҷтимоӣ, шартҳои умумии таъин ва пардохти маблағҳои суғурta ва пардохтҳои мақсаднок ва маблағгузории суғурtaи давлатии иҷтимоӣ маълумот дода шудааст.

Навъҳои таъминот оид ба суғурtaи давлатии иҷтимоӣ марбут ба моддаи 9-уми Қонуни мазкур дониста мешавад, ки он аз таъминоти нафақа, қўмакпулӣ

барои корношоямии муваққатӣ, қӯмакпулии ҳомиладорӣ ва таваллуд, қӯмакпулиҳои оилавӣ, қӯмакпули ба сабаби бекорӣ, қӯмакпули барои дағн ба аъзои оилаи камбизоат иборат мебошад. Мутобики қонуни мазкур: “дар низоми суғуртаи иҷтимоӣ барои ҳар як шаҳси суғурташуда рақами инфиродии суғурта гузошта мешавад, ки он ҳамзамон рақами хисобномаи андӯхи инфиродӣ мебошад. Зикри рақамҳои инфиродии суғуртаи иҷтимоӣ дар муносибатҳои байниҳамдигарии суғуртакунанда, муассисаи суғурта ва шаҳси суғурташуда ҳатмӣ мебошад [3, моддаи 10].

Ҳамин тавр, дигар муносибатҳо оид ба суғуртаи давлатии иҷтимоӣ байни суғурташавандагон, суғуртакунандагон ва муассисаҳои суғуртавӣ бо ҳамин қонун ба роҳ монда шуда, матлаби шаҳсони ниёзманд ва эҳтиёҷмандро амалӣ мегардонад. Ин қонун боиси дастгирӣ гардидаст категорияи шаҳсоне, ки ниёз ба қӯмакҳои молию пулӣ доранд, гардидааст, ки ин аз пешрафт ва рушд ёфтани соҳаи иҷтимоӣ гардидааст, ки тадриҷан сатҳи хизматрасониҳои худро бехтару хубтар мегардонад.

Дигар асноди ҳуқуқие, ки баҳри таҳқими муносибатҳои иҷтимоӣ баҳшида шудааст, инҳо Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи таъмини нафақаи шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз 25.06.1993, №796, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи нафақаҳои суғуртавӣ ва давлатӣ” аз 12.01.2010, №595, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи суғуртаи ҳатмии нафақавии қасбӣ” аз 26.12.2011, №790, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи баҳисобирии инфиродӣ дар низоми суғуртаи ҳатмии нафақавӣ” аз 03.07.2012, №860, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи суғуртаи ҳатмии нафақавӣ” аз 19.03.2013, №955, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи хизмати далатӣ” аз 05.03.2007, №233 ба шумор мераванд.

Ҳаминро бояд қайд намуд, ки дар чомеа шаҳсоне ҳастанд, ки эҳтиёҷ ба дастгирии давлат доранд, яъне онҳо қобилияти пурра ба меҳнат фаро гирифтандро надоранд ва ҳамзамон давлат кафолати кумак карданро ба ин тоифа одамон дар асоси қонунҳои номбурда медиҳад. Масалан, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи таъмини нафақаи шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон”, инчунин мутобики Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба тамоми шаҳрвандоне, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон истиқомат мекунанд, ҳуқуқи таъминоти моддиро тавассути додани нафақаҳои меҳнатию иҷтимоӣ кафолат медиҳад.

Қонун химояи иҷтимоии нафақаҳӯро бо роҳи муқаррар намудани нафақаҳо барои қифояти ақали зиндагӣ, инчунин мунтазам дида баромадани андозаҳои онҳоро бинобар каму зиёд шудани андозаи ҳадди ақали бучети истеъмолӣ ва баланд шудани самаранокии иқтисодиёти ҷумҳурӣ кафолат медиҳад.

Дар асоси моддаи аввали қонуни мазкур шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи синну сол, аз рӯи маъюбӣ, ба сабаби маҳрум шудан аз саробон ва сабабҳои дигари дар ин қонун пешбинишуда ба таъмини нафақа ҳуқуқ доранд. Шаҳрвандони давлатҳои дигар, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон истиқомат мекунанд, баробари шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ба нафақа ҳуқуқ доранд, агар шарти дигаре дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ нашуда бошад.

Мувофиқи ҳамин қонун ба шаҳрвандоне, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон истиқомат мекунанд, чунин нафақаҳо таъин карда мешавад:

1. Нафақаҳои меҳнатӣ:

- аз рӯи синну сол (пиронсолӣ);
- аз рӯи маъюбӣ;
- барои маҳрум шудан аз саробон;
- барои хизмати дарозмуддат;

2. Нафақаҳои иҷтимоӣ [4, моддаи 2].

Вобаста ба ин, моддаҳои 4-9-уми қонуни мазкур муносибатҳо ва масъалаҳои байни шаҳсони нафақагирандагонро шарҳ медиҳад.

Дар умум дар ин қонун шарту шароитҳои нафақа, таъмини он ба нафақаҳӯрон, намудҳои он, андозаи онҳо ва дигар масъалаҳои марбут ба ин низом оварда шудааст, ки асос барои дигар қонунҳои амалкунандай соҳаи иҷтимоӣ гардидаанд.

Мақсад ва самти фаъолияти давлат оид ба танзими баҳши иҷтимоӣ аз рӯи сиёсати иҷтимоии давлат муайян карда мешавад. Сиёсати иҷтимоӣ ин низоми

чорабинихо ва иқдомҳои мақсадноки давлат оиди танзими муносибатҳо байни табақаҳо, миллатҳо, гурӯҳҳои алоҳидаи аҳолӣ, ки ба баландбардории некуаҳволии ҷамъияти, истифодаи оқилонаи иқтидори меҳнатӣ ва дар ин асос баландбардории самаранокии иқтисодиёти давлат равона карда шудааст. Дар низоми иқтисоди бозорӣ сиёсати иҷтимоии давлат дорои якчанд принсипҳои асосӣ мебошад, ки мо онро дар расми 1 дида мебароем.



Расми 1. Принсипҳои асосии сиёсати иҷтимоии давлат.

Сарчашима: *Таҳияи муаллиф.

Принципи мақсаднокӣ самтнокии сиёсати иҷтимоиро барои ноилшавӣ ба мақсадҳои дароз, миёна ва кӯтоҳмуддат, ки инкишофи соҳаҳои иҷтимоиро дар дурнамои муайян нишон медиҳад.

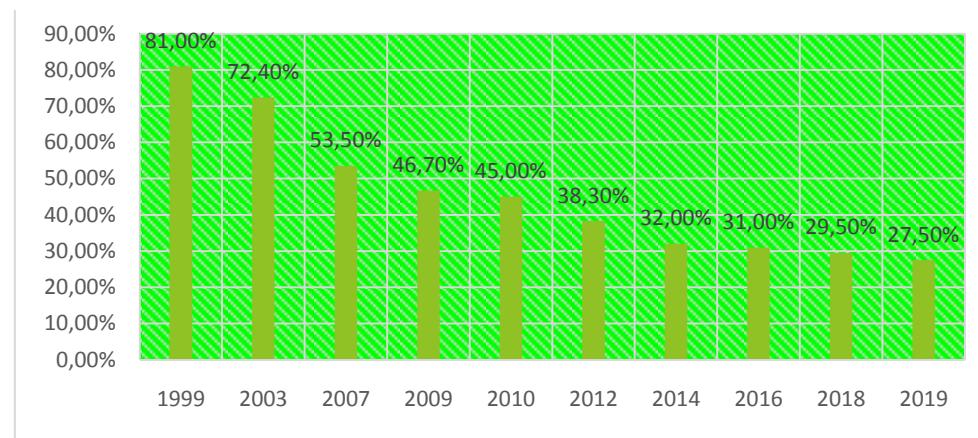
Принципи ба ҳисоб гирифтани имкониятҳо ба он асос ёфтааст, ки ҳангоми ташаккули сиёсати иҷтимоии давлат бояд аз як тараф имкониятҳои худи одамон ҷиҳати ҳалли мушкилоти иҷтимоиашон ва аз тарафи дигар имконияти давлат ба ҳисоб гирифта мешавад.

Принципи воеият ва ошкор будан бо принципи ба ҳисоб гирифтани имкониятҳо саҳт алоқаманд буда, муайян будани ҳамаи асосҳои сиёсати иҷтимоиро ба қулли ҷамъият нишон медиҳад.

Принципи ягонағӣ ва баробарӣ аз сиёсати иҷтимоӣ тақозо менамояд, ки бо мақсадҳои инкишофи давлат ва ҷамъият шароити зисти мардум, вобаста аз соҳтори манфиатҳои ҳаётӣ инсон мувофиқ бошад.

Принципи умумият ва сурогавӣ сиёсати иҷтимоиро ба он равона месозад, ки аввал он бояд ба ҳама табақаҳои аҳолӣ, гурӯҳҳои иҷтимоӣ, муассисаҳо, ташкилотҳо ва ниҳодҳои соҳаи иҷтимоиро фаро гирад, дуввум ҷараҳои сурогадор нисбат ба ҳар як соҳтори иҷтимоии ҷамъият дошта бошад [5, саҳ.119].

Яке аз нишондиҳандаҳои асосӣ, ки барои фаҳмидан ва баҳо додани дар қадом сатҳ қарор доштани вазъи моддӣ ва молиявии шаҳрвандони ҳар як қишвар истифода мешавад, ин сатҳи камбизоатӣ мебошад. Роҷеъ ба ин, масъалаи камбизоатӣ ва беҳтар намудани сатҳу сифати зиндагонии аҳолӣ яке аз масъалаҳои стратегии ҳар як давлат ба шумор рафта, солҳои охир дар ин самт барои ба ҳадафи ниҳоӣ расидан аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон корҳои зиёде ба анҷом расонида шуда истодааст. Бояд қайд намуд, ки бо шароғати сиёсати иҷтимоӣ-иқтисодии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, масъалаи камбизоатӣ дар қишвар қарӣ, ки ҳалли ҳудро ёфтааст. Қӯшишҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарар Ҷомӯйи Ҷумҳурии Тоҷикистон муборизӣ мебошад.



Расми 2. Суръати коҳишёбии сатҳи камбизоатӣ дар ЧТ.
Сарчашма:* Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Аз расми 2 дида мешавад, ки мутобиқ ба маълумотҳои тадқиқоти гузаронидаи Бонки ҷаҳонӣ сатҳи камбизоатӣ аз 81% дар соли 1999 то ба 27,5% дар соли 2019 ё 2,9 маротиба коҳиш дода шудааст.

Таъмин намудани аҳолии қобили мөхнат бо ҷои кори доимӣ яке аз вазифаи мураккаб дар назди ҳар як давлат мебошад. Роҷеъ ба ин, яке аз ҳадафи асосие, ки Пешвои муаззами миллат бъди барқарор намудани сулҳу суботи кишвар дар назди худ гузоштанд, ин масъалаи паст намудани сатҳи камбизоатӣ, бекорӣ ва ба ин восита таъмин намудани шуғли аҳолӣ буд. Бо ин мақсад, бо дастуру суупоришҳои Пешвои муаззами миллат як қатор қарорҳо қабул гардианд, ки бобати коҳиш додани сатҳи камбизоатӣ заминai мусоид гузоштанд.

Таҷриба нишон дод, ки сиёсати пешгирифтаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо роҳбарии Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ин самт натиҷаи хӯб дода, ба ҳар як шаҳрванд имконияти кор ва фаъолият фароҳам оварда шуд. Ҳамаи қонунҳои дар боло зикршуда бо мақсади дастигирӣ кардани шахсоне, ки ниёз ба қӯмакҳои моддию молиявӣ доранд, қабул карда шудаанд. Вобаста ба ин, сиёсати иҷтимоии имрӯзai ҷумҳурӣ яке аз воситаҳои дар амал тадбиқ намудани сиёсати иқтисодии давлат, яъне ноил гаштан ба дараҷаи баланди беҳбудии некӯаҳволии чомеа мебошад.

АДАБИЁТ

1. Таҳаввулоти конституционии Тоҷикистони сохибистиклол. – Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2019. – 672 сах.
2. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2016.
3. www.mmk.tj. Маҳзани қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сӯѓуртаи давлатии иҷтимоӣ”. – Душанбе, [санаи муроҷиат 28.11.2020].
4. www.mmk.tj. Маҳзани қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи таъмини нафақаи шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон”. – Душанбе, [санаи муроҷиат 27.11.2020].
5. Ҷонмамадов Ш.Б. Танзими давлатии иқтисодиёт // Ш.Б. Ҷонмамадов, Ҷ. Р. Раҳмонов, Ф. С. Мамадалиев. – Душанбе, 2010. – 166 сах.

ТАНЗИМИ МОЛИЯВӢ ВА ҲУҚУҚИИ ХИФЗИ ИҼТИМОИИ АҲОЛӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҼКИСТОН

Хиғзи иҷтимоии аҳолӣ яке аз қисмҳои асосӣ ва таркибии сиёсати давлат буда, аз ҷиҳати қонун асоснок карда шудааст ва заминai таъмин намудани адолати иҷтимоӣ мебошад. Дар ҷумҳурӣ дар соҳаи хиғзи иҷтимоии аҳолӣ як қатор қонуну қарорҳо қабул шудаанд, ки ба ислоҳоти низоми хиғзи иҷтимоӣ, аз ҷумла, таъмини нафақа, шуғли аҳолӣ, беҳтар намудани сифати хизматрасониҳои иҷтимоӣ ба оилаҳои камбизоат ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолӣ равона гардидаанд. Инкишофу рушди иқтисодиёт ва тадбирҳое, ки сохибкорону давлатро нисбат ба он қисми аҳолие, ки бо сабабҳои ғуногун бо кор фаро гирифта намешаванд, ё худ мөхнат карда, зисту зиндагониашонро таъмин карда наметавонанд, маҷбур месозад, ки муносабати худро ба онҳо куллан тағиیر диханд. Бо мақсади хиғзу дастигирӣ аҳолии ғайри қобили мөхнат ва камбизоату барҷомонда давлат қисми даромади миллиро чудо менамояд, то ки ин қишири чомеа аз мадди назар дур намонанд.

Калидвоҷаҳо: танзими ҳуқуқӣ, хиғзи иҷтимоии аҳолӣ, сиёсати иҷтимоӣ, сӯѓуртаи иҷтимоӣ, сатҳи камбизоатӣ, музди мөхнат ва нафақа.

ФИНАНСОВОЕ И ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Социальная защита населения является одной из основных и неотъемлемых частей государственной политики, юридически обоснована и является основой обеспечения социальной

справедливости. В области социальной защиты в стране принят ряд законов и постановлений, направленных на реформирование системы социальной защиты, включая пенсии, занятость, повышение качества социальных услуг для малообеспеченных семей и повышение уровня жизни. Экономическое развитие и меры, вынуждающие предпринимателей и государство в корне изменить свое отношение к тем слоям населения, которые по разным причинам не трудоустроены или не могут работать и зарабатывать себе на жизнь. Чтобы защитить и поддержать инвалидов и бедных, государство выделяет часть национального дохода, чтобы этот сегмент общества не оставался незамеченным.

Ключевые слова: правовое регулирование, социальная защита, социальная политика, социальное страхование, уровень бедности, заработка плата и пенсии.

FINANCIAL AND LEGAL REGULATION OF SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Social protection of the population is one of the main and integral parts of state policy, is legally justified and is the basis for ensuring social justice. In the field of social protection, the country has adopted a number of laws and resolutions aimed at reforming the social protection system, including pensions, employment, improving the quality of social services for poor families and improving living standards. Economic development and measures that force entrepreneurs and the state to change their attitude towards those parts of the population who for various reasons are not employed, or are unable to work and earn a living. In order to protect and support the disabled and the poor, the state allocates a portion of national income so that this segment of society is not overlooked.

Keywords: legal regulation, social protection, social policy, social insurance, poverty rate, wages and pensions.

Сведения об авторах: *Хикматов Сафарали Хикматович* – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры управления государственными финансами. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: (+992) 93-505-55-99.

Сабурзода Фаридуни Мирзоали – Таджикский национальный университет, магистрант курса 2-й специальности 25010410 – финансы и кредит, финансово – экономический факультет. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: (+992) 909-33-03-34. E-mail: faridunmirzoali@gmail.com

Information about the authors: *Hikmatov Safarali Hikmatovich* – Tajik National University, candidate of economic sciences, associate professor of the department of public finance management. **Address:** Rudaki Avenue 17, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan. Phone: (+992) 93-505-55-99.

Saburzoda Fariduni Mirzoali – Tajik National University, 2nd year master's degree 25010410 – finance and credit, faculty of finance and economics. **Address:** Rudaki Avenue 17, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan. Phone: (+992) 909-33-03-34. E-mail: faridunmirzoali@gmail.com

ОСНОВНЫЕ ПРИЧИНЫ ДЕФИЦИТА ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

**Иброхимзода М., Давлатшоев О.Х.
Таджикский национальный университет**

Государственный бюджет является центральный звено для финансовой системы всех стран. Государственный бюджет - это денежный фонд, используемый государством для финансирования своей деятельности, который обеспечивает армию, правоохранительные органы, непроизводственный сектор, правительство, образование и здравоохранение.

Один из основных принципов бюджета - его равноправие. С одной стороны, все доходы должны использоваться на благо людей, живущих в этом стране. С другой стороны, планируемые расходы должны быть соизмеримы с доходами.

Лучшее исполнение государственного бюджета – это полное покрытие расходов доходами и формирование остатка средств, то есть превышение доходов над расходами. Полученный остаток может быть использован государством, например, для досрочного погашения кредитов или в случае непредвиденных обстоятельств. Но очень немногие доходы и расходы совпадают. Доходы бюджета более или менее превышают его расходы.

Если расходы превышают доходы, возникает дефицит бюджета, а если доходы превышают расходы, возникает профицит бюджета.

Бюджетный дефицит – это увеличение расходов над доходами, сумма, которую государство не может покрыть из источников, сформированных законом, или из средств, которые могут быть получены от налогоплательщиков.

Дефицит бюджета может возникнуть во время исполнения бюджета (например, в случае низких доходов или увеличения расходов в течение года) и в процессе

составления бюджета (это умышленное увеличение расходов над доходами, и в этом случае источники дефицита бюджета будут определены заранее).

В больших бюджетах такое бывает редко, но в целом дефицит приводит к увеличению государственного долга или неполному финансированию обязательств перед населением.

Дефицит становится активным и неактивным. Активный дефицит является результатом увеличения расходов, в то время как неактивный дефицит - результатом снижения налогов и прочего импорта в результате замедления экономического роста или неполных платежей. Стабильный и большой дефицит бюджета свидетельствует о бюджетном кризисе, необходимости реформирования расходной части, формировании прогрессивной налоговой системы, правильном распределении расходов и доходов между республиканским и местным бюджетами.

По данным Международного валютного фонда, дефицит более 3% ВВП вызывает беспокойство.

В Республики Таджикистан дефицит бюджета покрывается за счет государственных облигаций, доходов от приватизации государственного имущества и внешнего долга.

Показателем экономической ситуации в каждой стране является размер бюджетного дефицита и государственного долга. Умеренный уровень бюджетного дефицита - это дефицит, не превышающий 3% ВВП. Соотношение государственного долга следующее: до 25% ВВП – низкий долг, до 60% - умеренный долг, до 80% - высокий, более 80% - чрезмерный долг.

Причин дефицита бюджета много, например:

• Сокращение производства (что приводит к неполным налоговым поступлениям в бюджет);

• Увеличение количества денег в обращении за счет выпуска «пустых» денег (это приводит к росту цен и, соответственно, увеличению расходов);

• Увеличение расходов на социальные программы;

• Развитие теневого сектора экономики (незарегистрированное предпринимательство);

• Увеличение непроизводственных расходов, хищение и другие.

Несомненно, дефицит бюджета - одна из «негативных» категорий экономики, таких как инфляция, кризис, безработица, неплатежеспособность, но в то же время он является неотъемлемой частью экономической системы. Кроме того, без них экономическая система теряет способность расти и развиваться. Следует отметить, что дефицит бюджета не является признаком здоровой экономики.

Источники финансирования дефицита государственного бюджета Республики Таджикистан включают:

а) внутренние источники:

• Займы, полученные Правительством Республики Таджикистан от кредитных организаций в национальной валюте;

• Государственные облигации, выпущенные Правительством Республики Таджикистан в форме ценных бумаг;

• Бюджетные суды, полученные из бюджета верхнего уровня бюджетной системы Республики Таджикистан;

• Доход от приватизации государственного имущества;

• Доход от казначейских векселей;

• За счет вкладов республиканского бюджета;

• Займы Национального банка и выпуск государственных ценных бумаг.

б) внешние источники:

• Кредиты зарубежных стран, международных финансовых институтов и нерезидентов, полученные в иностранной валюте;

• Финансирование за счет грантов международных организаций.

Например, дефицит государственного бюджета Республики Таджикистан на 2019 год установлен в размере 0,5 процента ВВП или в размере 391063 тысячи сомони.

Источники покрытия дефицита бюджета за 2019 были определены следующим образом:

■ Доходы от приватизации, доходы от государственных акций и аренды республиканского имущества - 25 000 тысяч сомони;

■ Доход от продажи казначейских векселей - 100 000 сомони;

- Перевыполнение плана доходов местных бюджетов - 11719 тыс. сомони;
- За счет свободных средств республиканского бюджета на 1 января 2019 года - 100 000 тыс. сомони;
- За счет кредитов (грантов) международных финансовых организаций - 154344 тыс. сомони.

Дефицит государственного бюджета Республики Таджикистан за последние 10 лет увеличился на 59%. Существуют разные взгляды на управление бюджетным дефицитом. Например, до великой депрессии 1930-х годов годовой сбалансированный бюджет был одной из основных целей государственной фискальной политики. Это означало, что в каждом финансовом году бюджет должен был быть сбалансированным, то есть должен соблюдаться баланс между доходной и расходной составляющими. Однако изучение этой проблемы показывает, что сбалансированный бюджет в некоторой степени снижает эффективность фискальной политики.

Из вышеизложенного можно сделать вывод, что:

- ✓ Бюджетный дефицит - это финансовое состояние, указывающее на плохое состояние экономики;
- ✓ Даже то, что дефицита бюджета нет, не означает, что в стране нет проблем и она хорошо развита. Тем не менее, страны стараются удерживать дефицит бюджета на уровне 2-3%;
- ✓ До сих пор нет единого мнения о влиянии бюджетного дефицита на экономическое развитие. Некоторые считают, что дефицит бюджета имеет только отрицательную сторону. Другие говорят, что дефицит бюджета не представляет угрозы для национальной экономики. Третья часть объединяет разные идеи;
- ✓ Чтобы определить влияние бюджетного дефицита на национальную экономику, необходимо сначала оценить его качество, а затем проанализировать причины и влияние на экономику и общество;
- ✓ Финансирование дефицита бюджета может осуществляться за счет различных форм кредита (внутреннего и внешнего);
- ✓ Бюджетный дефицит попадает в категорию отрицательных экономических, наряду с инфляцией, кризисом, безработицей, банкротством, и является неотъемлемой частью экономической системы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон Республики Таджикистан «О государственных финансах Республики Таджикистан» Душанбе, 28 июня 2011 г., №723.
2. Закон Республики Таджикистан «О Государственном бюджете Республики Таджикистан на 2019 год».
3. Бюджет и бюджетный сектор. Худоев М., Наджмиддинов С., Душанбе: "Ирфон" 2012 г.
4. Давлатшоев О.Х. Совершенствование механизма бюджетно-налогового регулирования экономики / О.Х. Давлатшоев // Вестник ТНУ. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2013. – №2/4 (114). –С.26-30.
5. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года. Душанбе - 2016.
6. <http://minfin.tj/>

ОСНОВНЫЕ ПРИЧИНЫ ДЕФИЦИТА ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье исследуются основные причины дефицита государственного бюджета Республики Таджикистан. Сегодня дефицит госбюджета - одна из главных экономических проблем. В литературе эта проблема подробно не анализируется, потому что экономисты часто не анализируют проблему бюджетного дефицита, а анализируют ее причины. Экономические показатели любой страны - это состояние государственных финансов. То есть с того момента, как правительство начинает планировать свои доходы и расходы, возникает проблема выравнивания. Дефицит бюджета - это увеличение расходов по отношению к доходам бюджета. Это финансовое явление, с которым все страны, в том числе и Республика Таджикистан, сталкиваются в разное время. С достижением независимости и переходом к рыночным отношениям было сложно поддерживать баланс бюджета, но мы стараемся максимально решить эту проблему. Развитые страны признали объективность бюджетного дефицита, и политика бюджетного дефицита существует давно. Поскольку полностью сбалансировать государственный бюджет невозможно, он может существовать только в теории.

Ключевые слова: государственный бюджет, доходы и расходы бюджета, дефицит государственного бюджета, межбюджетные отношения, бюджетное регулирование.

САБАБХОИ АСОСИ КАСРИ БУЧЕТИ ДАВЛАТИИ ЧУМХУРИИ ТОЧИКИСТОН

Дар мақола сабабҳои асосии касри бучети давлатии Чумхурии Тоҷикистон мавриди омӯзиш карор гирифтааст. Касри бучети давлатӣ имрӯзҳо яке аз муаммоҳои асосии иқтисодӣ ба шумор меравад. Дар адабиёт ин муаммо на он қадар васеъ таҳлил карда шудааст, зоро иқтисодшиносон бештари вакът муаммои касри бучетро таҳлил намекунанд, балки сабабҳои онро таҳлил мекунанд. Нишондиҳандои иқтисодии ҳар як давлат – ин ҳолати молияи давлатӣ аст. Яъне аз лаҳзае, ки

давлат ба накша гирифтани даромаду харочотҳои худро оғоз мекунад, муаммои баробар намудани онҳо низ пайдо мешаванд. Қасри бучет – ин зиёдшавии харочот нисбат ба даромади бучет мебошад. Ин ходисаи молиявӣ мебошад, ки тамоми давлатҳо, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар давраҳои гуногун ба он дучор мешаванд. Бо ба дастории истиқлолият ва гузариш ба муносабатҳои бозорӣ таъмини тавозуни бучетӣ душвор буд, вале мо кӯшиш карда истодаем, ки ба қадри имкон ин душвориро ҳал намоем. Мамлакатҳои тараққикарда объективӣ будани қасри бучетро эътироф кардаанд ва муддати зиёдест, ки сиёсати қасри бучет вуҷуд дорад. Ҷунки ба пуррагӣ мувозинӣ будани бучети давлатӣ гайриимкон аст, танҳо назарияӣ ҷой доштани он мумкин мебошад.

Калидвоҷаҳо: бучет давлатӣ, даромад ва харочоти бучетӣ, қасри бучети давлатӣ, муносабатҳои байнибучетӣ, танзими бучетӣ.

MAIN REASONS FOR THE STATE BUDGET DEFICIT REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article examines the main reasons for the state budget deficit of the Republic of Tajikistan. Today, the state budget deficit is one of the main economic problems. In the literature, this problem is not analyzed in detail, because economists often do not analyze the problem of the budget deficit, but analyze its causes. The economic performance of any country is the state of public finances. That is, from the moment the government starts planning its income and expenses, the problem of equalization arises. A budget deficit is an increase in spending in relation to budget revenues. This is a financial phenomenon that all countries, including the Republic of Tajikistan, face at different times. With the achievement of independence and the transition to market relations, it was difficult to maintain a budget balance, but we are trying to solve this problem as much as possible. Developed countries have recognized the objectivity of budget deficits, and budget deficit policies have been around for a long time. Since it is impossible to fully balance the state budget, it can only exist in theory.

Key words: state budget, budget revenues and expenditures, state budget deficit, inter-budgetary relations, budget regulation.

Сведения об авторе: *Иброхимзода Мансур* – магистрант 2-го курса кафедры управления государственными финансами Таджикского национального университета. Тел.: **987 65 99 99**
Давлатшоев О.Х. – доцент кафедры управления государственными финансами Таджикского национального университета

Information about the author: *Ibrokhimzoda Mansur* – the 2nd-year master's student of the Department of public Finance management of the Tajik National University. Phone: **987 65 99 99**
Davlatshoev O. Kh. – associate Professor, Department of public Finance management, Tajik National University

ОЦЕНКА ПОРОГОВОГО ЗНАЧЕНИЯ ВНЕШНЕГО ДОЛГА И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ТАДЖИКИСТАНА

**Калемуллоев А. М.
Таджикский национальный университет**

Целью каждой страны, и, в частности, Республики Таджикистан, является создание предпосылок для удовлетворения потребностей общества, обеспечение благоприятных условий устойчивого развития в пределах имеющихся ресурсов и возможностей. Под устойчивым развитием понимается «развитие, удовлетворяющее потребности настоящего поколения и не ставящее под угрозу возможности будущих поколений удовлетворять свои потребности», т.е. за нецелесообразную экономическую и иную деятельность нынешнего поколения не должны расплачиваться будущие. В соответствии с этим определением возможной угрозой экономической безопасности страны может выступать внешний долг (ВД), необоснованное формирование и неэффективное использование которого может спровоцировать социальные, экономические и политические проблемы [1, с.160].

Ограничителем размеров внешних заимствований может служить установка на поддержание в определенных пределах показателей долговой зависимости, используемых в мировой практике, в том числе на основе сопоставления задолженности и долговых платежей с ВВП и экспортом. Необходимо учитывать, что для Таджикистана, как и для других стран с небольшой территорией, объективно закономерен относительно низкий удельный вес экспорта в национальном продукте. Именно по этой причине, а также из-за неполной еще интеграции в мировую экономику нам, видимо, следует отдавать предпочтение не ВВП, а экспорту в качестве базы для индикатора уровня долговой зависимости [2, с.22].

Для оценки остроты долговой проблемы существуют разные критерии. Наиболее типичные из них связывают размер долга и потребности его погашения и выплаты процентов с величиной экспорта, от которого зависят потенциальные возможности обслуживания кредитов.

Границей опасности считается превышение суммы долга по сравнению с экспортом в два раза, повышенной опасности – в три раза. Сложнее ситуация с проблемой погашения долга и уплаты процентов по нему. Границей опасности считается отношение процентных платежей к экспорту 15-20%, границей повышенной опасности: 25-30%.

Однако проблема требует постоянного внимания и контроля. Способность, к тому времени, погашения долга будет зависеть от трех основных факторов: масштабов роста производства и доходов бюджета, темпов роста экспорта, обеспечения устойчивого активного сальдо торгового и платежного балансов и накопления валютных резервов. Особого внимания требует ограничение наращивания нового долга.

В настоящее время слова "экономическая безопасность" стали часто употребляться для обоснования правильности своей позиции, так и для обозначения событий в экономике, угрожающих безопасности государства.

Введение понятия экономической безопасности государства означает признание примата экономики в обеспечении внутренней и внешней безопасности государства и, следовательно, необходимость самого серьезного внимания к проблеме обоснования и реализации эффективной национальной стратегии развития.

Эффективная национальная стратегия - это такая стратегия, которая обеспечивает устойчивое увеличение темпов роста конечного продукта в оптимальной структуре для граждан, достижение полной занятости, отсутствие инфляции и справедливое распределение доходов.

Любое государство стремится извлечь максимальную выгоду от международного обмена. Исторический опыт свидетельствует, что при неравномерности экономического развития различных государств, более развитая в экономическом отношении страна стремится воспрепятствовать развитию передовых отраслей производства у более слабых партнеров, сохранив таким образом, источник снабжения дешевым сырьем и рынок сбыта для своих готовых продуктов. Для закрепления существующего международного разделения труда экономически развитая страна поощряет отстающие страны следовать принципу свободы международной торговли, не забывая при этом о защите своего рынка от сильных конкурентов. Наоборот, отстающая страна, пытаясь поддержать неконкурентоспособные производства, обеспечивающие реализацию эффективной национальной стратегии, провозглашает протекционизм, одновременно реализуя принципы свободной торговли для тех товаров, где ей выгодно.

Высокий уровень внешней задолженности оказывает негативное воздействие на развитие национальной экономики Таджикистан по нескольким направлениям:

Усиливает зависимость РТ от иностранных государств, предоставивших кредиты, при принятии решений в области экономической политики;

Происходит сокращение объёма средств, которые могут быть направлены на инвестирование, что серьёзно ограничивает экономический рост или вовсе приводит к стагнации;

Ослабляет мотивацию к достижению наилучших макроэкономических показателей, которые привлекут за собой требования о современном погашении долга в полном объёме;

Сокращение объёма средств, которые могут быть направлены на развитие социальной сферы, усиливается социальная напряженность;

Дестабилизируется денежно-кредитная ситуация;

Совокупность этих качественных показателей даёт основания характеризовать экономическую систему страны в начале нового тысячелетия как долговую. Это означает, что принятие большинства экономических решений на государственном уровне тесно связано, или даже зависит, от возможностей по погашению и обслуживанию внешнего долга. Именно поэтому построение грамотной, научно обоснованной стратегии и тактики управления внешней задолженностью и их увязка с другими направлениями экономической политики государства является на современном этапе задачей исключительной важности.

Для сохранения макроэкономической стабильности Республики Таджикистан и поддержанию сбалансированного уровня объема государственного долга разработана Среднесрочная Стратегия Управления Государственным долгом. Одной из основных целей разработки Стратегии явилось создание аналитически обоснованного документа, четко разграничающего вопросы Анализа устойчивости долга и Стратегии управления долга ввиду следующих причин:

- анализа устойчивости долга рассматривающего вопросы, касающиеся уровня долга. Количество и объем привлекаемых кредитов на очередной финансовый и на два последующих года определяются Программой государственных инвестиций (ПГИ) и Программы государственных внешних заимствований (ПГВЗ), которые являются неотъемлемой частью при формировании бюджета страны. ПГИ является основополагающей программой, в которой указывается количество кредиторов, количество текущих и планируемых кредитов, а также их разбивка по секторам экономики, где тем самым уточняется приемлемый для страны уровень заимствований на текущий финансовый и два последующих прогнозных года. Основной целью Программы государственных внешних заимствований Республики Таджикистан является повышение эффективности контроля за привлечением иностранных кредитов в Республику Таджикистан и недопущения неконтролируемого накопления внешнего долга;

- стратегия управления долгом рассматривает структуру долгового портфеля, определяет наиболее приемлемые потенциальные источники кредитования и решает вопросы максимально возможного снижения стоимости обслуживания государственного долга с учетом сопутствующего риска и индикативных показателей (норм) государственных займов.

Качественное и эффективное управление государственным долгом подразумевает целую систему принципов управления долгом, создание прозрачной системы управления с использованием четких процедур и механизмов управления долгом, а также отсутствие просроченных долговых обязательств.

Строгое следование Стратегии управления государственным долгом Республики Таджикистан обеспечит сохранение структуры существующего портфеля государственного долга на безопасном уровне.

В стратегии уделяется большое внимание дальнейшему развитию рынка государственных ценных бумаг, как первичного, так и вторичного, путем расширения диапазона сроков погашения казначейских векселей, а также постепенного увеличения доли внутренних заимствований через выпуск государственных ценных бумаг.

Основной целью стратегии является регулирование управления государственным долгом, повышение качества управления государственным долгом и достижение его устойчивого уровня, путем эффективного и целевого использования привлекаемых ресурсов, а также минимизации расходов по обслуживанию долга в течение долгосрочного периода времени.

В целях эффективной реализации долговой политики задачами Стратегии управления государственным долгом (СУГД) является:

- совершенствование системы долгового управления, важными элементами которой являются надлежащий учет и мониторинг государственного долга;
- поддержание структуры долгового портфеля;
- гарантирование возможности привлечения финансовых ресурсов для приоритетных нужд государства на протяжении продолжительного периода;
- соблюдение всех необходимых мер для предотвращения ситуаций, которые могли бы отрицательно отразиться на ликвидности финансовых ресурсов;
- соблюдение политики привлечения государственных заимствований только на высокольготных условиях (кредиты, содержащие Грантовый элемент как минимум 35 процентов, согласно рекомендации Международного валютного фонда);
- предоставление государственных гарантий по займам исключительно Министерством финансов.

Таблица 1
Показатели долговой устойчивости

Показатели долговой устойчивости	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Пороговое значение показателя
		(в процентах)					
1. Грант Элемент привлеченных кредитов	35	35	35	35	35	35	35
2. Долг к Валовому внутреннему продукту (в номинале)	35,8	34,4	32,5	28,5	25,7	22,5	40

3. Чистая приведенная стоимость долга к Валовому внутреннему продукту	29,7	29,8	28,4	21,5	19,4	17,1	30
4. Чистая приведенная стоимость долга к экспорту	150,8	120,6	111,0	120,2	141,9	95,4	100
5. Чистая приведенная стоимость долга к доходам бюджета	150,5	146,9	147,4	76,4	68,1	61,2	200
6. Обслуживание долга к экспорту	18,4	6,0	5,0	8,0	11,5	7,8	15
7. Обслуживание долга к доходам	10,0	4,1	1,8	5,1	5,5	5,0	25

Источник: составлено по [3, с 25]

- привлечение заимствований в координации с Программой государственных инвестиций на основе тщательной оценки рентабельности и эффективности проектов и совершенствования институционального механизма координации и мониторинга их реализации;

- поэтапное увеличение привлечения внутренних ресурсов путем развития рынка государственных ценных бумаг для диверсификации и достижения сбалансированной структуры портфеля заимствований.

Критерии привлечения государственных заимствований устанавливаются с целью поддержания оптимальной структуры портфеля государственного долга. Критерии и пороговые значения рисковой и стоимостной композиции долгового портфеля указаны в следующей таблице:

Вышеуказанные критерии и пороговые значения внешнего долга используются для оценки способности страны выполнять обязательства по погашению и обслуживанию накопленного объема внешнего долга. Так, международные финансовые организации (Всемирный Банк, Международный валютный фонд, Азиатский банк развития) и страны-члены Парижского клуба применяют их для классификации государств-дебиторов и определения параметров предоставления им облегчения долгового бремени, международные рейтинговые агентства - при оценке качества (надежности) долговых обязательств и присвоении суверенных кредитных рейтингов, Организация экономического сотрудничества и развития - при расчете стоимости предоставляемых государствам экспортных кредитов, суверенные заемщики - при оценке возможных последствий привлечения займов и кредитов.

Подробное описание каждого долгового показателя приведено ниже:

1. Грант элемент - Грант элемент является широко используемым измерителем льготности. Грант элемент измеряет степень льготности кредита по отношению к коммерческим заимствованиям и широко используется для сравнения условий кредита и определения их приемлемости для экономики. В данной стратегии привлечение государственных заимствований ограничено только высоко-льготными кредитами, содержащими Грант элемент как минимум 35 процентов.

2. Чистая приведенная стоимость внешнего долга к объему Валового внутреннего продукта - Соотношение чистой приведенной стоимости внешнего долга/Валовый внутренний продукт - показатель нормы накопленной задолженности, позволяющий оценить уровень долговой нагрузки на экономику страны и отражающий ее потенциальные возможности переориентировать национальное производство на экспорт в целях получения иностранной валюты и обеспечения способности погасить внешний долг. Чистая приведенная стоимость долга – это сумма всех будущих обязательств по обслуживанию существующего долга (погашения основной суммы и процентов), дисконтированных по рыночной процентной ставке.

3. Соотношение Чистой приведенной стоимости внешнего долга/экспорт - второй показатель нормы накопленной задолженности - является индикатором состояния долга, отражающим имеющиеся возможности страны погасить его накопленный объем. Чем более развит экспортный сектор национальной экономики, тем больше у дебитора возможностей выполнять имеющиеся долговые обязательства перед внешними кредиторами и, соответственно, меньше значение данного показателя. В настоящей стратегии определено пороговое значение данного показателя в 100 процентов.

4. Показатель Чистой приведенной стоимости внешнего долга/государственные доходы - отражает уровень долговой нагрузки на государственный бюджет страны. Пороговое значение определено как 200 процентов.

5. Показатель соотношения платежей по погашению и обслуживанию государственного внешнего долга и доходов государственного бюджета является своеобразным критерием ликвидности правительства страны. Имеет существенное значение при оценке платежеспособности заемщика, доля государственных обязательств, в объеме внешнего долга которого является подавляющей. Уровень данного соотношения, равный 25 процентам, в соответствии со стратегией считается предельным.

6. Показатель соотношения платежей по погашению и обслуживанию внешнего долга страны и годового объема экспорта товаров и не факторных услуг - является одним из индикаторов потенциальных проблем страны в области выполнения долговых обязательств перед иностранными кредиторами. Имеет ключевое значение при анализе платежеспособности дебитора. Позволяет оценить способность страны погашать и обслуживать внешний долг с точки зрения способности правительства и резидентов приобрести необходимую им для этих целей иностранную валюту. Пороговое значение определено как 15 процентов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахророва А.Д., Бобоев Ф. Дж. Внешний долг Республики Таджикистан в контексте экономической безопасности// Вестник Таджикского технического университета. – Душанбе, 2015. - № 4(32). – С.160-168.
2. Буткевич В. «Долги Таджикистана растут, а погасить их нечем» «экономика и Жизнь» № 44, 2012.
3. Стратегия управления государственным долгом Республики Таджикистан на 2018 – 2020 годы. Утверждена Постановлением Правительства Республики Таджикистан то «31» марта 2017 г., № 214.
4. Отчёт о состоянии внешнего долга Таджикистана. – Душанбе: Министерство Финансов РТ,2019. – 33с.

ОЦЕНКА ПОРОГОВОГО ЗНАЧЕНИЯ ВНЕШНЕГО ДОЛГА И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ТАДЖИКИСТАНА

Для оценки остроты долговой проблемы существуют разные критерии. Наиболее типичные из них связывают размер долга и потребности его погашения и выплаты процентов с величиной экспорта, от которого зависят потенциальные возможности обслуживания кредитов. Границей опасности считается превышение суммы долга по сравнению с экспортом в два раза, повышенной опасности - в три раза. Сложнее ситуация с проблемой погашения долга и уплаты процентов по нему. Границей опасности считается отношение процентных платежей к экспорту 15-20%, границей повышенной опасности: 25-30%. Однако проблема требует постоянного внимания и контроля. Способность, к тому времени, погашения долга будет зависеть от трех основных факторов: масштабов роста производства и доходов бюджета, темпов роста экспорта, обеспечения устойчивого активного сальдо торгового и платежного балансов и накопления валютных резервов. Особого внимания требует ограничение наращивания нового долга. В настоящее время слова "экономическая безопасность" стали часто употребляться для обоснования правильности своей позиции, так и для обозначения событий в экономике, угрожающих безопасности государства.

Ключевые слова; внешний долг, обслуживание внешнего долга, экономическая безопасность, процентные выплаты, экспорт, критерии, международные финансовые организации.

АРЗЁБИИ ҲАДДИ НИҲОИ ҚАРЗИ ҲОРИҶӢ ВА АМНИЯТИ ИҚТИСОДИИ ТОҶИКИСТОН

Барои арзёбии мухиммияти масоили қарзӣ бузургиҳои гуногун вучуд доранд. Намудҳои нисбат мухими онҳо ҳаҷми қарзро ва талаботҳои пӯшонидани он ва пардоҳти фоизҳоро бо нишондиҳандаҳои содирот алоқаманд медонанд, ки аз он имкониятҳои нерӯманди хизматрасонии қарз вобаста мебошад. Доираи ҳавфнокӣ зиёдгардии маблағи қарз дар муқоиса бо содирот ба ду маротиба, ҳатари зиёд – ба се маротиба мебошад. вазъияти мутташакил бо муаамои пӯшонидани қарз ва пардохтоҳ аз рӯи он мебошанд. Доираи ҳавфнокӣ таносуби пардохтоҳи фоизӣ нисбат ба содирот 15-20%, доираи ҳатари баланд: 25-30% мебошад. Аммо, мушкилот диккати доимӣ ва назоратро талаб мекунад. Кобилияти то он замон пардохт кардани қарз аз се омили асосӣ вобаста ҳоҳад буд: миқёси афзоши истехсолот ва даромади буча, суръати афзоши содирот, таъмини изофаи устувори савдо ва пардохтоҳ ва ҷамъоварии заҳираҳои асьорӣ. Маҳдуд кардани афзоши қарзи нав диккати маҳсусро талаб мекунад. Даф айни замон ибораи "амнияти иқтисодӣ" аксаρ вакт барои сафед кардани дурӯстии мавкеи худ ва муайян кардани рӯйдодҳои иқтисодӣ, ки ба амнияти давлат таҳдид мекунанд, истифода мешуданд.

Калидвоҷаҳо; қарзи ҳориҷӣ, хизматрасонии қарзи ҳориҷӣ, амнияти иқтисодӣ, пардохтоҳи фоизӣ, содирот, бузургихо, ташкилотҳои байналхалқӣ молиявӣ.

ESTIMATION OF THE EXTERNAL DEBT THRESHOLD AND ECONOMIC SECURITY OF TAJIKISTAN

There are different criteria for assessing the severity of the debt problem. The most typical of them relate the amount of debt and the needs for its repayment and interest payments with the value of exports, on which the potential for servicing loans depends. The border of danger is considered to be an excess of the amount of debt in comparison with exports by two times, increased danger - three times. The situation with the problem of paving off debt and paying interest on it is more complicated. The border of danger is considered the ratio of interest payments to export 15-20%, the border of increased danger: 25-30%. However, the problem requires constant attention and control. The ability, by that time, to repay the debt will depend on three main factors: the scale of

growth in production and budget revenues, the rate of growth of exports, the provision of a stable surplus of trade and payments, and the accumulation of foreign exchange reserves. Limiting the build-up of new debt requires special attention. Nowadays, the words "economic security" are often used to substantiate the correctness of their position, and to designate events in the economy that threaten the security of the state.

Keywords: external debt, external debt service, economic security, interest payments, exports, criteria, international financial organizations.

Сведения об авторе: *Калемуллоев Ануши* – Таджикский национальный университет, магистр 2 курса магистратуры финансового экономического факультета, Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: anush-2000@mail.ru. Телефон: (+992) 931 01 99 10

Information about the authors: *Kalemulloev Anush* – Tajik National University, 2nd year master. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 44. E-mail: anush-2000@mail.ru. Phone: 931 01 99 10

ДЕФИЦИТ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА КАК ФИНАНСОВАЯ КАТЕГОРИЯ

*Иброхимзода М., Давлатшоев О.Х.
Таджикский национальный университет*

Каждое правительство стремится к тому, чтобы доходная часть государственного бюджета была равна расходной части. Отношения между этими сторонами называют «балансом доходов».

В процессе подготовки, утверждения и исполнения бюджета может возникнуть баланс доходов и расходов, увеличение расходов над доходами - дефицит, а увеличение доходов над расходами - профицит бюджета. Но часто расходная часть обычно больше, чем доходная. Это называется «дефицит бюджета».

Дефицит происходит от латинского слова «deficit», что означает «убыток», «расходы сверх дохода», «недостаток».

Дефицит бюджета - это финансовая категория, отражающая тот факт, что доходы не могут покрыть расходы. Если обозначить госрасходы буквой G, а налоги и другие платежи буквой T, то дефицит бюджета можно рассчитать следующим образом: **G-T**

Иными словами, дефицит бюджета – это система экономических отношений, направленная на привлечение дополнительных доходов для финансирования государственных расходов.

Такой дополнительный доход создается за счет эмиссии денег, выпуска государственных ценных бумаг, приватизации государственного имущества и получения внутренних и внешних займов.

Не секрет, что принятие мер по сокращению бюджетного дефицита и поиск источников финансирования является обязанностью государства. Также дефицит бюджета является инструментом налогово-бюджетной политики, посредством которого регулируется совокупный спрос и объем государственного долга.

Чтобы определить влияние бюджетного дефицита на состояние национальной экономики, мы должны, прежде всего, оценить качество дефицита.

Основные причины дефицита бюджета делятся на три группы:

1. Дефицит бюджета возникает, когда государству необходимо инвестировать в экономическое развитие;

2. Дефицит возникает в результате чрезвычайных ситуаций (войн, стихийных бедствий и т.д.), которые уже истощают имеющиеся ресурсы;

3. Дефицит может быть отражением кризиса в экономике, а также неэффективности финансово-кредитных отношений.

Дефицит доходов бюджета не представляет значительного риска для экономики по сравнению с ее расходами в пределах 2-3% ВВП. Если он превышает этот уровень, необходимо искать определенные меры.

Следует отметить, что в современном мире нет страны, которая не сталкивается с проблемой бюджетного дефицита.

Многие экономисты пытались понять природу дефицита и найти способы его преодоления. Среди них - известный экономист Дж. М. Кейнс. Он предложил политику дефицитного финансирования.

Венгерский экономист Янош Корнал также сыграл важную роль в изучении механизма функционирования социальной экономики. Он считал, что дефицит бюджета связан с нехваткой ресурсов для реализации каких-либо мер.

На сегодняшний день нет единого мнения о влиянии бюджетного дефицита на экономическое развитие.

В настоящее время существует три точки зрения на то, как дефицит повлияет на экономическое развитие страны.

С монетаристской точки зрения, которую отстаивает американский экономист Милтон Фридман, бюджетный дефицит - это негативное явление. Потому что это ускоряет инфляцию, исключает частные инвестиции и тормозит развитие производства. Кроме того, для следующего поколения дефицит бюджета может быть обременительным, поскольку долг необходимо возвращать.

Кейнсианский взгляд возник во время глобального экономического кризиса 1929-1933 годов. Согласно этой теории, государственные облигации призваны остановить кризис и снизить безработицу. Такие облигации могут быть основным источником инвестиций.

Основоположником этой теории является английский экономист Дж. М. Кейнс, а его сторонниками – американские экономисты А. Хансен, Г. Маултон, С. Хоррис.

В 1940 году Кейнс, используя опыт Германии и Великобритании, пришел к выводу, что полная занятость населения в современных условиях индустриальной экономики может быть обеспечена за счет финансирования из государственных облигаций.

Эклектическая точка зрения объединяет разные принципы и мнения. Некоторые теоретики-эклектики полагают, что увеличение дефицита бюджета обеспечит высокий уровень процентных ставок и увеличит курс национальной валюты на внешних рынках.

Другие экономисты (также известные как неоклассики) во главе с Робертом Барро утверждают, что увеличение бюджетного дефицита не имеет ничего общего с повышением процентных ставок. Роберт Барро считал, что государственный долг можно покрыть только за счет будущих налогов.

Неоклассические экономисты также придерживаются мнения, что для покрытия дефицита необходимо привлекать чрезвычайные доходы - денежную массу и заемствования. Повышение процентных ставок по государственным ценным бумагам, которое происходит в случае дефицита, препятствует частным инвестициям.

Существуют разные взгляды на управление бюджетным дефицитом. Например, до великой депрессии 1930-х годов годовой сбалансированный бюджет был одной из основных целей государственной фискальной политики. Это означало, что в каждом финансовом году бюджет должен быть сбалансированным, то есть должен был соблюдаться баланс между доходной и расходной составляющими. Однако изучение этой проблемы показывает, что сбалансированный бюджет в некоторой степени снижает эффективность фискальной политики.

Концепция бюджетного баланса дает возможность добиться равенства доходов и расходов бюджета. Эта концепция объясняется следующим образом: чтобы противодействовать экономическому спаду, правительству необходимо снизить налоги и увеличить государственные расходы, то есть намеренно вызывает дефицит бюджета.

В случае экономического развития необходимо повышение налогов и сокращение государственных расходов. В этом случае полученное сальдо бюджета можно использовать для покрытия государственного долга.

Другая концепция заключается в том, что целью государственной фискальной политики является не сбалансированность бюджета, а сбалансированность экономики.

Согласно этой концепции, баланс бюджета становится второстепенным вопросом, потому что:

- Налоговые платежи в бюджет автоматически увеличиваются по мере развития экономики. Эта деятельность будет стимулироваться макроэкономическим балансом, и дефицит бюджета покроет себя;

- У государства есть монополия на определение налогов и выдачу денег. Короче говоря, у него есть возможность финансировать дефицит бюджета;

- Проблемы государственного долга менее обременительны для экономики, точнее, для развитых стран.

Таким образом, вышеперечисленные концепции больше основаны на финансовой политике, выбранной государством.

Фискальная политика состоит из:

- ✓ Наличие программы финансовой деятельности в пределах денежного потенциала страны;
- ✓ Контроль за развитием бюджетного дефицита и поиск источников его покрытия;
- ✓ Выделение бюджетных средств на мероприятия, приносящие значительную экономическую выгоду.

Одна из особенностей государственного бюджета - несбалансированность, то есть дефицит или, в некоторых случаях, превышение доходов.

Различные типы бюджетного дефицита различаются в зависимости от стратегии налогово-бюджетной политики.

Основными видами дефицита бюджета являются:

- Циклический дефицит государственного бюджета - результат работы встроенных стабилизаторов;
- Структурный дефицит государственного бюджета - разница между доходной и расходной частями бюджета в условиях полной занятости;
- Операционный дефицит государственного бюджета - общий дефицит государственного бюджета, за исключением инфляционной части процентных платежей по обслуживанию государственного долга;
- Исходный дефицит государственного бюджета - разница между общим дефицитом и общей суммой погашения долга;
- Квазифискальный дефицит государственного бюджета - (доходы, которые могли быть уплачены в бюджет, но не были получены) - «скрытый» дефицит государственного бюджета, связанный с квазифискальной деятельностью государства.

Циклический дефицит государственного бюджета является результатом деятельности установленных стабилизаторов экономики.

«Встроенный» (автоматический) фиксатор - это экономический механизм, который снижает амплитуду циклических изменений занятости и не меняет экономическую политику.

Такими заявителями выступают прогрессивные системы налогообложения и система государственных трансфертов в промышленно развитых странах.

Встроенный (автоматический) фиксатор - это экономический механизм, устраняющий некомфортные ситуации на протяжении всего бизнес-цикла без участия государства.

Структурный дефицит государственного бюджета - это разница между доходами и расходами бюджета в условиях полной занятости.

Квазифискальный дефицит государственного бюджета - (доходы, которые могли быть уплачены в бюджет, но не были получены) - «скрытый» дефицит государственного бюджета, связанный с квазифискальной деятельностью государства.

Квазибюджетные расходы включают:

- 1) расходы на обслуживание государственного долга;
- 2) финансирование Национальным банком затрат на меры по стабилизации обменного курса;
- 3) рефинансирование кредитов коммерческим банкам и др.

Также следует отметить, что, помимо описанных выше типов, существует активный и пассивный дефицит бюджета.

Активный бюджетный дефицит является результатом увеличения государственных расходов и снижения налогов.

Пассивный бюджетный дефицит возникает при сокращении государственных доходов.

В переходной экономике дефицит государственного бюджета определяется текущими мерами государственного регулирования. Только после корректировки текущего бюджетного дефицита можно будет обнаружить дефицит, типичный для переходной экономики.

Структурный дефицит измерить труднее, чем оценить. Поэтому при разработке стабилизационных стратегий и структурных реформ они полагаются на простую оценку бюджетного дефицита.

Операционный дефицит государственного бюджета - это общий дефицит государственного бюджета с уменьшением инфляционной части процентных платежей по обслуживанию государственного долга.

Первоначальный дефицит государственного бюджета - это разница между общим дефицитом и общей суммой погашения долга. Наличие первичного дефицита - фактор, увеличивающий долговую нагрузку. В большинстве стран с переходной экономикой выбор эффективных методов финансирования бюджетного дефицита неодинаков.

Финансирование бюджетного дефицита – приоритетная задача. Однако чтобы правильно оценить возможность финансирования дефицита бюджета, необходимо сравнить общую сумму государственного долга не только с ВВП, но и с денежной суммой.

ЛИТЕРАТУРА

7. Закон Республики Таджикистан «О государственных финансах Республики Таджикистан» Душанбе, 28 июня 2011 г., №723.
8. Закон Республики Таджикистан «О Государственном бюджете Республики Таджикистан на 2020 год».
9. Бюджет и бюджетная система. Учеб. / Поляк Г.Б. -М.: Юнити, 2005;
10. Бюджет и бюджетный сектор. Учеб. / Худоев М., Наджмиддинов С., Душанбе: "Ирфон" 2012 г.

ДЕФИЦИТ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА КАК ФИНАНСОВАЯ КАТЕГОРИЯ

В статье рассматривается дефицит государственного бюджета как финансовая категория. Проблема дефицита государственного бюджета - одна из самых острых проблем экономики. В литературе проблема дефицита госбюджета подробно не анализируется, потому что экономисты часто не анализируют проблему бюджетного дефицита, а анализируют ее причины. Невозможно полностью сбалансировать государственный бюджет, он может существовать только теоретически. На практике нет государства, в котором все финансово-экономические критерии хорошо функционируют, а расходы государственного бюджета меньше его доходов. Это финансовое явление, с которым все страны, в том числе и Республика Таджикистан, сталкиваются в разное время. В интересах национальной экономики одним из наиболее эффективных источников финансирования дефицита бюджета является внешний долг. Потому что они не отвлекают финансовые ресурсы из внутреннего денежного обращения. Поэтому собранные средства следует направлять только на инвестиционные проекты. В связи с тем, что дефицит государственного бюджета вызван социальными программами, в основном он должен покрываться за счет продажи государственного имущества.

Ключевые слова: финансовая категория, государственный бюджет, дефицит государственного бюджета, бюджетное регулирование.

КАСРИ БУЧЕТИ ДАВЛАТӢ ҲАМЧУН КАТЕГОРИЯИ МОЛИЯВӢ

Дар макола касри бучети давлатӣ ҳамчун категорияи молиявӣ омӯхта шудааст. Муаммои касри бучети давлатӣ яке аз муаммоҳои актуалии иқтисодӣ ба ҳисоб меравад. Дар адабиёт ин муаммо на он қадар васеъ таҳлил карда шудааст, зоро иқтисодшиносон бештари вақт муаммои касри бучетро таҳлил намекунанд, балки сабабҳои онро таҳлил мекунанд. Дар амалия давлате нест, ки дар он ҳамаи маҳаҳои молиявию иқтисодӣ хуб фаъолият намуда, ҳарочоти бучети давлатӣ аз даромади он камтар бошад. Ин ҳодисаи молиявӣ мебошад, ки тамоми давлатҳо, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар давраҳои гуногун ба он дучор мешаванд. Барои манфиатҳои иқтисодӣ миллӣ яке аз сарҷашмаҳои самараноки молиякунонии касри бучет – ин қарзҳои берунӣ мебошад. Зоро онҳо заҳираҳои молиявиро аз муомилоти доҳилии пулию қарзӣ ба дигар самт равон намекунанд. Бинобар ин, воситаҳои ҷалбшуда бояд танҳо барои лоиҳаҳои инвеститсионӣ равона карда шаванд. Аз сабаби оне, ки касри бучети давлатӣ аз ҳисоби барномаҳои иҷтимоӣ пайдо шудааст, бояд бештар тарики фурӯши моликияти давлатӣ он рӯйпӯш карда шавад.

Калидвожаҳо: категорияи молиявӣ, бучет давлатӣ, касри бучети давлатӣ, танзими бучетӣ.

STATE BUDGET DEFICIT AS A FINANCIAL CATEGORY

The article examines the state budget deficit as a financial category. The problem of the state budget deficit is one of the most acute problems of the economy. In the literature, the problem of the budget deficit is not analyzed in detail, because economists often do not analyze the problem of the budget deficit, but analyze its causes. It is impossible to fully balance the state budget, it can only exist in theory. In practice, there is no state in which all financial and economic criteria function well, and the state budget expenditures are less than its revenues. All countries, including the Republic of Tajikistan, face this financial phenomenon at different times. In the interests of the national economy, one of the most effective sources of financing the budget deficit is external debt. They do not divert financial resources from domestic money circulation. Therefore, the collected funds should be directed only to investment projects. Because social programs cause the state budget deficit, it should mainly be covered by the sale of state property.

Key words: financial category, state budget, state budget deficit, budget regulation.

Сведения об авторе: *Иброхимзода Мансур* – магистрант 2-го курса кафедры управления государственными финансами ТНУ. Тел.: 987 65 99 99

Давлатшоев О.Х. – доцент кафедры управления государственными финансами Таджикского национального университета

Information about the authors: *Ibrohimzoda Mansur* – 2nd year Master's student of the Department of Public Finance Management of TNU. Tel.: 987 65 99 99

Davlatshoev O. Kh. - Associate Professor, Department of Public Finance Management, Tajik National University

НИЗОМИ РЕЙТИНГИИ “CAMELS” ВА ТАЪСИРИ ОН БА ФАҶОЛИЯТИ БОНКХОИ ТИЧОРАТИ

**Гаюров F.X., Усмонов У.Р., Курбони Б.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Фаъолияти молиявӣ яке аз намудҳои фаъолияти инсонӣ буда, дар вобастагӣ бо муносибатҳои моливу пулӣ дар ҷамъияти ва зарурияти ба вучуд овардани маблағҳои пулӣ барои истифодаи қонеъгардонии талаботҳои мавҷуда ташкил карда мешавад. Созандагони фаъолияти молиявӣ – ҳокимияти давлатӣ, мақомотҳои маҳаллӣ ва субъектони хоҷагидорӣ мебошанд. Давлат ва мақомотҳои маҳаллӣ фаъолияти молиявиро ҷорӣ намуда, талаботҳоро муқаррар намуда, фазои молиявиро барои субъектони хоҷагидорӣ фароҳам меорад.

Ташкили фаъолияти молиявӣ дар самтҳои давлатдорӣ, бонкдорӣ, хоҷагидорӣ ва дар як қатор соҳаҳои кишоварзию саноатӣ ба назар мерасад. Барои мисол, дар самти давлатӣ яке аз фаъолиятҳои молиявӣ ин ҳазинадорӣ мебошад, ки ҳамоҳангзории идоракунии захираҳои иқтисодии умумидавлатӣ, ташкили назорати даромаду ҳарочот, ҷамъоварӣ ва истифодабарии маблағҳо, идоракунии иҷрои буҷети давлатӣ ва қарзҳои давлатӣ ва барориши қоғазҳои қиматкони давлатиро амалӣ менамояд. Яке аз ҳусусиятҳои фаъолияти молияни давлатӣ дар он аст, ки давлат аз як тараф барои таъмини фаъолияти манбаҳои молиявии таъиноти ҳоси истифодабарӣ доштаро фароҳам оварда, аз тарафи дигар, манбаҳои молиявии фароҳам овардашударо вобаста ба талаботи давлат аз рӯи мақсади муайян истифода менамояд. Ҳарочоти ин манбаҳо асосан тавассути буҷети давлатӣ ба роҳ монда мешавад.

Имрӯзҳо дар доираи муносибатҳои иқтисоди бозорӣ дар шароите, ки рақобати озодро дар бозор таъмин намуда, субъектони хоҷагидориро мачбур месозад, то ташкили дурусти захираҳои молиявӣ, робитаҳои молиявӣ ва умуман фаъолияти молиявӣ хуб ба роҳ монда шаванд. Дар давлатҳои рӯ ба тараққӣ шакли асосии ташкили ҳуқуқии моликиятдорӣ ҷамъиятҳои саҳҳомӣ мебошанд. Баровардани саҳмия, ки ташкили ҷамъияти саҳҳомӣ дар он асос ёфтааст, шакли тавонӣ ҷалби сармоя ва такмили пасандозҳои пулии шаҳрвандон барои сармоягузории истеҳсолӣ мебошад.

Фаъолияти молиявии бонкӣ ин пеш аз ҳама дарки комплексии низоми муайянни нишондиҳандаҳое дар назар дошта мешавад, ки инъикосгари самаранок истифодакунии захираҳои молиявии бонк дар ҷараёни ташаккул, тақсим ва истифодаи дурусти он барои рушди фаъолияти минбаъдаи бонк фахмида мешавад.

Баҳогузорӣ – илм оиди арзиш, қисме аз таҳлили иқтисодӣ, ки ба таъиноти принципҳои илмӣ ва пояи методологии онҳо такя менамояд. Ақидаи субъективии баҳогузор ва усулҳои математикиро дар вобастаги бо ҳам ифода намуда, ба таҷрибаи қасбии ў асоснок гардидааст. Ба низом даровардани таҳлил ва гункуни маълумотҳое, ки таҳлилгар бевосита барои муайян намудани арзиши намудҳои муҳталифи дорои ва баҳогузории онҳо аз рӯи қонунҳои даҳлдор мебошад.

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки иҷроиши пайвастаи мониторинги фаъолияти молиявии бонки тиҷоратӣ, пеш аз ҳама дар алоқамандӣ бо ҳусусияти фаъолияти он гузаронида мешавад. Фаъолияти асосии бонкҳои тиҷоратӣ, аксаран бо амонату пасандозҳои гузошати мизочон алоқаманд буда, барои нигаҳдории маблағҳои пулии онҳо уҳдадор мебошанд. Ҳар як амонатгузор ба таъмини амнияти амонати гузоштааш меҳоҳад боварӣ дошта бошад. Аз ин рӯ онҳоро зарур аст, ки пеш аз воситаҳои пулии ҳудро ба бонк бовар кардан, доир ба устувории фаъолияти молиявии бонк ва боэътиමодии он иттилооти зарурӣ дошта бошанд. Барои собит соҳтани устуворӣ ва боэътиມodӣ, бонк бояд доимо фаъолияти молиявии ҳудро баҳогузорӣ карда он амалу вазъияте, ки дар оянда ба мизочонаш зарар эҷод месозад, бартараф намояд. Ба таври дигар, натиҷаи баҳогузории фаъолияти молиявии ба даст овардашуда барои бонк кафолати пайвастагӣ ва самаранокии фаъолияти он башумор меравад. Инчунин, баҳогузории фаъолияти молиявии бонкҳо барои пешгӯии мавқеи ҳуд дар бозори сармоя ва рушди фаъолияташон зарур мебошад.

Баҳогузорӣ вобаста ба тартиби муайянни ҳусусиятҳои фаъолияти бонкӣ гузаронида шуда, баъдан натиҷаи ба даст овардашуда бо дигар ташкилотҳои қарзӣ да як саф муқоиса карда мешаванд. Барои мисол, дар таҷрибаи ҷаҳонӣ CAMELS-рейтинг истифода мешавад.

CAMELS – услуги баҳогузорӣ ба фаъолияти молиявии ташкилоти қарзӣ. Соли 1978 баъди қарори органҳои назоратии Низоми Федералии Захиравӣ (*Federal Reserve*), Назорати муомилоти пулӣ (*Office of the Comptroller of the Currency*) ва Федерал – Иттиҳодия оид ба сугуртаи амонатӣ (*Federal Deposit Insurance Corporation*) ИМА барои стандартикунонии низоми баҳогузории фаъолияти бонкҳо дар амал тадбиқ карда шуд[3; 12].

Дар низоми ягонаи баҳодиҳии фаъолияти бонкӣ – CAMELS ба ҳар як ташкилотҳои қарзӣ ва ташкилотҳои маблағгузории хурд баҳои (рейтингӣ) маҷмӯй дода мешавад, ки он ба баҳодиҳии (рейтингӣ) 5 ҷузви асосии вазъи молиявӣ ва амалиёти ташкилотҳои мазкур, асос ёфтааст. Ин ҷузвҳо: “мутобиқати сармоя, сифати дороиҳо, салоҳияти менечмэнт, сифат ва дараҷаи даромаднокӣ ва мутобиқати пардохтпазирӣ” мебошанд.

CAMELS – қалимаи мураккаби муҳтасаршудае (аббревиатура), ки ҳар як ҳарфи он дар алоҳоидагӣ, ҷузви муайяни фаъолияти молиявии бонкро ташкил дода, барои таҳлил пешбинӣ шуда, шомили усули баҳогузории рейтингӣ мебошад:

C – *Capital Adequacy* – мутобиқати сармоя. Дар назар аст, ки ташкилотҳои қарзӣ ва ташкилотҳои маблағгузории хурд сармояро, ки ба ҳусусияти хоси фаъолияти ҳочагии ташкилотҳои қарзӣ ва ташкилотҳои маблағгузории хурд ва дараҷаи ҳавфҳои қарзӣ, фоизӣ, пардохтпазирӣ, асьорӣ ва дигар ҳавфҳо мувофиқ аст, нигоҳ ҳоҳад дошт.

A – *Asset Quality* – сифати дороиҳо. Баҳои сифати дороиҳо сатҳи мавҷуда ва эҳтимолии ҳавфи қарзиро, ки бо сандуқи қарзӣ, сармоягузорӣ, дигар дороиҳо ва ба амалиёти гайритавозунӣ алоқаманд аст, нишон медиҳад.

M – *Management* – идоракунӣ (роҳбарият). Ин баҳо қобилияти Шӯрои нозирон ва Раёсатро ҳангоми аз тарафи онҳо мутобиқи қонун, санадҳои меъёрии ҳуқуқии амалқунанда ичро гардидани вазифаи таъмини фаъолияти бехатар, боэътиномд ва босамари ташкилотҳои қарзӣ ва ташкилотҳои маблағгузории хурд, инъикос мекунад.

E – *Earnings* – сифат ва дараҷаи даромаднокӣ. Ин баҳо на танҳо бузургӣ (андоза) ва тамоюли даромаднокӣ, балки омилҳоеро, ки метавонанд ба сифати даромаднокӣ таъсир расонанд, нишон медиҳад.

L – *Liquidity* – пардохтпазирӣ. Дар маҷмӯй бонки тиҷоратӣ бояд сатҳи пардохтпазириро, ки барои сари вақт ичро карданӣ уҳдадориҳои молиявии он басандаро аст, нигоҳ дорад.

S – *Sensitivity to risk* – эҳсоси ҳавф. То қадом андоза ҳавф самаранок идора карда мешавад. Ҳамин гуна манзараеро тасвир мекунад, ки дар он вобастагии ҳолати молиявии ташкилоти қарзӣ аз тағиیرёбии дараҷаи фоиз инъикос мегардад. Соли 1996 аз ҷониби органи назорати бонкии ИМА пешбини карда шуд, ки ҷандирии низоми рейтингии CAMEL – ро нишон дод.

Низоми мазкур, дар Тоҷикистон ҳолати молиявии бонки тиҷоратиро таҳлил, таҳқиқ ва хулосабандӣ намуда, мувофиқати амалиётҳои аз ҷониби вай анҷом додашавандаро бо талаботҳои қонунгузории чумхурӣ ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии Бонки миллии Тоҷикистон муайян мекунад.

Баҳои (рейтингӣ) маҷмӯйи ва ҷузвҳо дар асоси ҷенаки баҳодиҳии 5 ҳола аз 1 то 5 дода мешавад. Баҳои (рейтингӣ) “1”- ум баҳои аз ҳама баланд ва нишонаи бениҳоят устувор будан вазъи молиявӣ ва босамарии фаъолияти бонки тиҷоратӣ буда, он мақомоти назоратиро ба ташвиш намеоварад. Баҳои (рейтингӣ) “5” бошад баҳои аз ҳама паст ва нишони бад будани вазъ ва бесамarии фаъолияти бонки тиҷоратӣ буда, он мақомоти назорати бонкиро ташвишовар мегардонад.

Ҷадвали 1. Баҳои маҷмӯии усули CAMELS – рейтинг

Баҳои “1”	Strong Савияи баланд	Бонк «пурра сиҳат» аст.	Бонки тиҷоратии ба ин гурӯҳ шомил буда аз ҳар ҷиҳат боэътиномд буда, одатан дорои баҳои “1” ва “2” ҷузвҳо мебошад. Камбузидҳои ҷойдошта назарнорас ва бо тартиби корӣ имкон доранд аз тарафи Шӯрои нозирон ва Раёсат ислоҳ карда шаванд.
-----------	-------------------------	-------------------------	--

Баҳои “2”	<i>Satisfactory</i> Савияи конеъкунанда	Бонк амалан, «пурра сиҳат» аст.	Бонки тичоратии ба ин гурӯҳ шомил буда асосан бо эътимод мебошад. Барои он ки бонки тичорати ин баҳоро соҳиб шавад, дар аксари ҳолатҳо бояд баҳои “3” зиёд набудаи ҳамаи ҷузвҳоро дошта бошад. Ин бонки тичоратӣ шартан устувор буда, метавонанд ба ҳар ғуна тағириоти тичорат муқовимат кунанд. Онҳо то ҳадди қобили назар қонуну санадҳои меъёрии ҳукуқии дигарро риоя мекунанд.
Баҳои “3”	<i>Fair</i> Қаноатбахш (миёна)	Заифии амалиётҳои молиявӣ ва техникий, ки аз дараҷаи иҷозат додашуда то қонеънакунанда пасту баланд мешаванд.	Бонки тичоратии ин гурӯҳ одатан, ба тағириоти тичорат камтар муқовимат карда метавонанд ва нисбат ба бонкҳои тичоратие, ки баҳои маҷмӯиӣ “1” ва “2” доранд, дар муқобили таъсироти беруни нисбатан заиф ҳастанд. Илова бар ин, онҳо метавонанд то андозаи назаррас қонун ва санадҳои меъёрии ҳукуқии дигарро риоя накунанд.
Баҳои “4”	<i>Marginal</i> Танқидӣ	Мушкилии ҷиддӣ молиявии ҷой дорад.	Бонки тичоратии ба ин гурӯҳ шомил будан одатан, амалия ё шароити ҳатарноку носолими фаъолият доранд. Камбуҷҳои ҷиддии молиявӣ ва ё идоракунӣ ҷой доранд, ки боиси натиҷаҳои гайриқонаатбахши фаъолият мегарданд. Амалияи идоракунии ҳавфҳо дар муқоиса ба андоза ва мураккабии соҳтори бонки тичоратӣ одатан қобили қабул нест.
Баҳои “5”	<i>Unsatisfactory</i> Қаноат накардан	Эҳтимолияти муфлишшавӣ дар давраи наздик, баланд аст.	Бонки тичоратии ин гурӯҳ амалия ва шароити фавқулода ҳатарнок ва беътимод ва натиҷаҳои бениҳоят нокифоя ва бесамари фаъолиятро нишон медиҳанд. Аксарон амалияи идоракунии ҳавфҳо ба андоза ва мураккаби соҳтори бонки тичоратӣ мутаносиб набуда, макомоти назорати бонкиро хеле ҳам ба ташвиш меоранд.

Сарчашима:муаллиф дар асоси омӯзиши роҳнамо “Оид ба тартиби баҳодиҳии фаъолияти бонкӣ” аз 27 марта соли 2009, №107 таҳия намудааст [1].

Ҳамин тарик, қайд кардан ба маврид аст, ки усули комплексӣ барои омӯзиши фаъолияти молиявии бонки тичоратӣ имконияти баҳогузории самаранок амалигардонии маҷмӯи робитаҳои мутақобилаи мақсади бонк ва ояндабинии рушди он баҳри ҳалли масъалаҳо, ба монандӣ: нигаҳдории дараҷаи рақобатпазирӣ, ба ҳадди аксар расонидани даромад, ба ҳадди ақал расонидани ҳароҷот, таъмини қобили қабул будани суръати афзоиши сармоя ва уҳдадориҳо, пешгири кардани талафоти молиявӣ ва муфлишшавро фароҳам меоварад.

Бояд зикр намуд, ки барои самаранокии фаъолияти бонкҳои тичоратӣ ва густариши онҳо фаъолияти низомҳои рейтингӣ басо арзишманд ва муфид мебошад. Махсусан дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати устувории фаъолияти бонкҳои тичоратӣ ва низоми бонкӣ роҳандозии чунин ташкилотҳои рейтингӣ барои баҳогузорӣ ба фоидай кор ҳоҳад буд. Зеро ба ин васила мо метавонем устувории низоми бонкиро таъмин созем. Чунин таҷриба дар кишварҳои пешрафта истифода мешавад ва аз нигоҳи иқтисодӣ барои ташкилотҳои қарзӣ манфиатнок мебошад.

Бо баррасӣ намудани низоми рейтингии **CAMELS** ва методологияи он ҳулоса баровардан мумкин аст, ки барои устувории суботи молиявии бонк ва низоми бонкӣ истифодаи чунин низомҳо ногузир аст. Низоми рейтингии **CAMELS** талаб менамояд, ки кифояти сармоя, сифати дороӣҳо ва дигар ҷузъҳои методологияи бонкдорӣ дар маҷмӯъ низоми бонкӣ бояд ба талаботҳои бозорӣ ҷавобгӯ бошанд. Афзалияти асосии методологияи **CAMELS** ҳусусияти ҳамаҷонибаи арзёбии фаъолияти ташкилоти қарзӣ мебошад, ки дар асоси мулоҳизаҳои асосноки мутахассисон ба роҳ монда шудааст. Гузашта аз ин, бо истифодаи чунин низомҳои муайянкунанда вазъ ва эътимодияти

бонкҳои тиҷоратӣ мо метавонем рақобатпазирии бонкҳои тиҷоратиро таъмин созем. Зеро масъалаи муҳим дар раванди фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ имрӯз ин рақобатпазирӣ ва таъмини он мебошад. Дар таъмини рақобатпазирии бонкҳои тиҷоратӣ ва дар ин замине баландбардории самаранокии фаъолияти бонкҳо нақши ташкилотҳои баҳогузор бениҳоят азим арзёбӣ мегардад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз масъалаи муҳим ин рақобатпазирӣ баҳисоб меравад. Баландбардории рақобатпазирии бонкҳои тиҷоратӣ метавонад заминai мусоидро барои устуворӣ ва эътимоднокӣ фароҳам орад. Шароити муосири иқтисодӣ тақозои онро менамояд, ки ҷиҳати ба роҳ мондани фаъолияти самаранок бонкҳои тиҷоратӣ аз методҳои ва усулҳои гуногун истифода намоянд. Танҳо бо ин роҳ бонкҳои тиҷоратӣ метавонанд фаъолияти устуворонаи худро ба роҳ монанд ва дар ин асос даромаднокии худро таъмин созанд.

АДАБИЁТ

1. Роҳнамо “Оид ба тартиби баҳодиҳии фаъолияти бонкӣ”, Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 27 марта соли 2009 №107.
2. Астрелина В.В. Управление ликвидностью в российском коммерческом банке: учеб. пособие / В. В. Астрелина, П. К. Бондарчук, П. С. Шальнов. – М.: Форум : ИНФРА-М, 2012. – 175 с.
3. Банковское право: учебник для магистров.- 3-е изд., перераб. и доп. / под ред. Д.Г. Алексеевой, С.В. Пыхтина.– М.: Юрайт, 2012. - 1055с.
4. Белоглазова Г.Н., Кроливецкая Л.П. Банковское дело организация деятельности коммерческого банка. Учебник для вузов. — М.: Издательство Юрайт, 2011 г. — 422 с.
5. Горелая, Н. В. Организация кредитования в коммерческом банке: учеб. пособие / Н. В. Горелая. – М.: Форум: ИНФРА-М, 2012. – 207 с.
6. Киреев, В. Л. Банковское дело: учебник / В. Л. Киреев, О. Л. Козлова. – М: КНОРУС, 2012. – 239 с.
7. Колпакова Г. М. Финансы, денежное обращение и кредит: учеб. пособие для бакалавров / Г. М. Колпакова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрайт, 2012. – 538 с.
8. Костерина, Т. М. Банковское дело: учеб. для бакалавров / Т. М. Костерина; Моск. гос. ун-т экономики, статистики и информатики. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрайт, 2013. – 332 с.

НИЗОМИ РЕЙТИНГИИ “CAMELS” ВА ТАЪСИРИ ОН БА ФАЪОЛИЯТИ БОНКҲОИ ТИҶОРАТИ

Дар мақола паҳлӯҳои назариявӣ, методологӣ ва амалии низоми рейтингии “CAMELS” вобаста ба шароити муосири иқтисодӣ мавриди омӯзиши қарор гирифтааст. Ҳамчунин аҳамият, зарурӣят ва нақши он дар пешбуорди фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ мавриди баррасиву пажӯҳиш қарор дода шудааст. Муаллифон паҳлӯҳои назариявии масъаларо бо такя ба адабиёти соҳавӣ баррасӣ намудаанд ва таъсири низоми рейтингии “CAMELS” - ро ба таври возех таҳлил намудаанд. Муаллифон дарҷ менамоянд, ки дар шароити муосири иқтисодӣ яке аз сamtҳои муҳим ва афзалиятнок дар низоми бонкӣ ин баҳогузорӣ ва муайян намудани рейтинги фаъолияти онҳо дониста мешавад. Дар раванди таҳқиқот бештар ба масоили назариявӣ ва методологии низоми рейтингии “CAMELS” аҳамият дода шудааст. Зарурӣят низоми рейтингии “CAMELS” ва татбиқи он дар фаъолияти бонкӣ ба таври васъе мавриди пажӯҳиши қарор гирифтааст. Дар асоси омӯзиши сарчашмаҳои илмӣ – соҳавӣ, муаллифон тартиби фаъолияти низоми мазкурро баррасӣ кардаанд. Гузашта аз ин, таъсири низоми рейтингии “CAMELS” дар самаранокии фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Муаллифон ба он ақидаанд, ки дар раванди фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ низомҳои рейтингӣ нақши босазо дошта, метавонанд рушди устувории фаъолияти бонкҳоро таъмин созанд. Вобаста ба зарурӣят, аҳамият ва нақши низоми рейтингии “CAMELS” ва таъсири он дар самаранокии фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ, аз ҷониби муаллиfon як қатор пешниҳодҳо тавсия намудаанд.

Калидвожаҳо: рейтинг, низоми “CAMELS”, ташкилотҳои қарзӣ, хизматрасониҳои бонкӣ, хизматрасониҳои фосилавӣ, инфрасохтори бонкӣ, сармоягузорӣ, низоми бонкӣ, бонкҳои тиҷоратӣ, рақобатпазирӣ.

РЕЙТИНГОВАЯ СИСТЕМА “CAMELS” И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ

В статье исследуются теоретические, методологические и практические аспекты рейтинговой системы «CAMELS» применительно к современным экономическим условиям. Также рассматриваются важность, необходимость и его роль в продвижении деятельности коммерческих банков. Авторы обсуждают теоретические аспекты вопроса со ссылкой на отраслевую литературу и наглядно анализируют влияние рейтинговой системы «CAMELS». Авторы считают, что в современных экономических условиях одним из важнейших и приоритетных направлений в банковской системе является оценка и рейтинг их деятельности. В ходе исследования особое внимание было уделено теоретическим и методическим вопросам рейтинговой системы «CAMELS». Потребность в рейтинговой системе «CAMELS» и ее внедрение в банковской сфере широко исследуется. На основе изучения научных и отраслевых источников авторы рассматривают порядок работы данной системы. Кроме того, обсуждается влияние рейтинговой системы «CAMELS» на эффективность коммерческих банков. Авторы считают, что рейтинговые системы играют важную роль в деятельности коммерческих банков и могут обеспечить устойчивое развитие банков. В зависимости от необходимости, важности и роли рейтинговой системы «CAMELS» и ее влияния на эффективность коммерческих банков, авторы сделали ряд рекомендаций.

Ключевые слова: рейтинг, система «CAMELS», кредитные организации, банковские услуги, дистанционное обслуживание, банковская инфраструктура, инвестиции, банковская система, коммерческие банки, конкурентоспособность.

RATING SYSTEM "CAMELS" AND ITS INFLUENCE ON THE ACTIVITIES OF COMMERCIAL BANKS

The article examines the theoretical, methodological and practical aspects of the rating system "CAMELS" in relation to modern economic conditions. The importance, necessity and its role in promoting the activities of commercial banks are also considered. The authors discuss the theoretical aspects of the issue with reference to industry literature and graphically analyze the impact of the CAMELS rating system. The authors believe that in modern economic conditions one of the most important and priority areas in the banking system is the assessment and rating of their activities. During the research, special attention was paid to theoretical and methodological issues of the rating system "CAMELS". The need for the rating system "CAMELS" and its implementation in the banking sector is widely studied. Based on the study of scientific and industry sources, the authors consider the procedure for the operation of this system. In addition, the impact of the rating system "CAMELS" on the efficiency of commercial banks is discussed. The authors believe that rating systems play an important role in the activities of commercial banks and can ensure the sustainable development of banks. Depending on the need, importance and role of the CAMELS rating system and its impact on the efficiency of commercial banks, the authors made a number of recommendations.

Keywords: rating, "CAMELS" system, credit institutions, banking services, remote services, banking infrastructure, investments, banking system, commercial banks, competitiveness.

Сведения об авторах: Гаюров Гайрат Хакимович – старший преподаватель кафедры банковской деятельности Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Айни 35, E-mail: gavrat-gayurov@mail.ru Тел: (+992) 904-46-68-68
Усмонов У.Р. – магистрант 2-го курса кафедры банковское дело ТНУ. Телефон: +992 93 880 32 07; Курбони Б. – магистрант 2 – го курса кафедры банковское дело ТНУ. Телефон: +992 988 00 09 00.

Information about the authors: *Gayurov Gayrat Khakimovich* – Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer, Department of Banking, Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Aini Avenue 35, E-mail: gavrat-gayurov@mail.ru Tel: (+992) 904-46-68-68

Usmonov U.R. – Master student of the 1st course of the Department of Banking of the Tajik National University. Telephone: +992 93 880 32 07

Qurbanbi B. – Master student of the 1st course of the Department of Banking of the Tajik National University. Telephone: +992 988 00 09 00.

ТЕХНОЛОГИЯИ БОНКӢ: ЗАМИНАҲОИ ПАЙДОИШ, ТАШАККУЛЁБӢ ВА МАРҲИЛАҲОИ РУШД

**Ҳикматов У.С., Буриев Ш.М.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Тиҷорати бонкӣ дар раванди нави рушд қарор дорад. Дар ин раванд, бонкҳо бештар ба техника ва технология такя менамоянд. Йимрӯз масъалаи пешниҳоди хизматрасониҳои босифат дар низоми бонкӣ бениҳоят мубрам мебошад ва густаришёбии фаъолияти бонкҳо низ аз он вобастагӣ дорад.

Дар шароити муосир, рушди тиҷорати бонкӣ ба худкорсозии (автоматикунонии) раванди ҷорӣ намудани воситаҳои навини техникӣ ва технологияҳои пешрафтаи бонкӣ барои равона намудани маҳсу-лотҳо ва хизматрасониҳои бонкӣ ба бозор ва инчунин ба ҷустуҷӯи асбобҳое, ки дараҷаи ҷалбонкиро ба хизматрасониҳои бонкӣ баланд менамоянд, дар робитаи мустақим қарор дошта, дар натиҷа дар низоми бонкӣ кишвар ба пайдоиши равандҳои навоварона мусоидат менамояд.

Тибқи нишондоди адабиёти соҳавӣ ҳанӯз даҳ – понздаҳ сол пеш, истилоҳи технологияи бонкӣ вучуд надошт. Пайдоиши истилоҳи мазкур ба рушду инкишифи фаъолияти бонкҳо вобаста аст. Асосан ба раванди танзими нисбатан шадиди низоми бонкӣ Федератсияи Россия вобастагӣ дошт, ки чунин ҳолат имконияти рушди заминаи техникиро барои татбиқи доимии нақшаҳои қабулшудаи кор ва таҳияи хизмат-расониҳо таъмин намекард [1, с.146].

АЗ ин рӯ, дар шароити имрӯза, агар мо ба фаъолияти ташкилотҳои молиявию қарзӣ назар намоем, пас мо мебинем, ки барои таъмини самаранокии фаъолияти онҳо, технологияҳои бонкӣ нақши калидиро мебозанд. Зоро, чӣ қадаре, ки ташкилотҳои молиявию қарзӣ ба технологияҳои муосири бонкӣ рӯй оранд, пас ҳамон қадар онҳо метавонанд бо ин амалашон суръат ва сифати иҷроиши маҳсулотҳо (амалиётҳо ва хизматрасониҳо)-и бонкӣ худро боз ҳам бехтару

хубтар намоянд. Ҳангоми беҳтар гардидани суръат ва сифати маҳсулотҳои бонкии ташкилотҳои молиявию қарзӣ, талаботи мизочон ба маҳсулотҳои бонкӣ саривақт қонеъ гардонида шуда, шуморай зиёди мизочон ба ташкилот-ҳои қарзӣ бо мақсади истифода намудан аз маҳсулотҳои бонкии онҳо, ҷалб карда мешаванд, ки дар натиҷа базаи мизочии онҳо рӯз то рӯз меафзояд. Афзӯн гардидани базаи мизочии ташкилотҳои молиявию қарзӣ ба афзӯн гардидани ҳаҷми даромади онҳо, оварда мерасонад.

Ҳар яке аз ин давраҳоро мо аз ҷиҳати пайдоиши технологияҳои иттилоотӣ ва пайдоиши технологияҳои бонкӣ, дида мебароем. Давраи аввалро давраи технологияҳои дастӣ ташкил медиҳад. Ин давра дар миёнаҳои асри XIX ба миён омада, асбобҳои асосии ин давраро, пайдоиши аввалин перо, яъне перои маҳсус барои навиштан, ранг ва китоби муҳосиботӣ ташкил медод. Мақсади асосии давраи технологияҳои дастӣ, - ин пешниҳоди иттилоот дар шаклҳои лозима, ба шумор мерафт.

Давраи технологияҳои дастӣ, аз ҷиҳати пайдоиши аввалин технологияҳои бонкӣ, ба пайдоиши аввалин технологияҳои дастии бахши бонкӣ, ба мисли пайдоиши аввалин ҳисоб (счёт) – ҳо ва шишаҳои маҳсуси пурбин (лупа) рост меояд. Зоро, агар мо ба фаъолияти аввалин бонкирон назар намоем, пас мо мебинем, ки аввалин бонкирон фаъолияти худро маҳз дар асоси ин 2 асбоб ба роҳ мемонданд, яъне бо истифода аз ҳисобҳо онҳо тангаҳои худро ҳисоб намуда бо ёрии шишаҳои маҳсуси пурбин бошад аввалин бонкирон қалобии тангаҳои пешниҳодшударо муайян менамуданд.

Давраи дуюм давраи технологияҳои механикӣ ба шумор меравад. Ин давра ба охирҳои асри XIX рост меояд. Асбобҳои асосии ин давраро - ин пайдоиши аввалин машинаҳо барои навиштан (пишущая машинка), телефон, фанограф ва почта ташкил медиҳад. Мақсади асосии давраи технологияҳои иттилоотиро, - ин пешниҳоди иттилоот дар шаклҳои зарурӣ тавассути воситаҳои қулай, ташкил медод.

Дар давраи технологияҳои механикӣ иттилоотӣ, пешравиҳо дар бахши технологияҳои механикӣ бонкӣ низ ба назар мерасад. Зоро, агар мо ба бахши мазкур назар намоем, пас мо мебинем, ки асоси пайдоиши технологияҳои механикӣ бонкиро, - ин пайдоиши аввалин сейфҳо ташкил медиҳад. Истифодаи аввалин сейфҳо ҳануз ба давраи фаъолияти аввалин заргар (ювелир) – ҳо рост меояд. Ва аз он давра инҷониб, рӯз то рӯз, вобаста ба пеш рафтани технологияҳои бонкӣ, мукаммалгардии сейфҳои пешин ва бавучудоии сейфҳои нав, ба назар мерасад.

Ба давраи сеюм асосан давраи технологияҳои электрикӣ шомил мешавад. Бояд қайд кард, ки ин давра ба солҳои 40 – 60 – уми асри XX рост меояд. Зоро асбобҳои асосии ин давра дар солҳои номбурдашуда пайдо шудаанд ва ба ҳайси асбобҳои асосии давраи номбурдашуда мо метавонем чунин асбобҳоро дохил намоем, ба мисли:

- Мошинаи электронии ҳисоббарор ва таъминноти барномавии мувофиқ ба онҳо;
- Мошинаҳои электронӣ барои навиштан (электрические пишущие машинки);
- Техникаҳо барои нусхабардорӣ ва гайраҳо.

Дар ин давра аллакай мақсади асосии технологияҳои иттилоотӣ тағйир меёбад. Яъне аз шакли пешниҳоди иттилоотӣ, оҳиста – оҳиста дикқати асосӣ ба ташаккулёбии мундариҷаи он мегузарад.

Инчунин, дар давраи технологияҳои электрикӣ аллакай пешравиҳои зиёд дар бахши технологияҳои электрикӣ бонкӣ низ дида мешавад. Ба технологияҳои электрикӣ бонкӣ, мо метавонем дохил намоем:

Техникаҳои худкор барои ҳисоб кардани пул;

- Техникаҳо барои бастани пул;
- Техникаҳо барои муайян кардани пулҳои қалбакӣ;
- Тахтаҳои асьорӣ.
- Техникаҳои худкор барои ҳисоб кардани пул.

Имрӯзҳо, дар ҳамаи ташкилотҳои молиявию қарзии низоми бонкии кишвар, техникаи номбурдашуда ба таври васеъ истифода бурда мешавад. Яъне, агар мо ба бахши ҳазинавии ташкилотҳои молиявию қарзӣ назар кунем, пас мо мебинем, ки ҳаққиқатан ҳар як ташкилоти молиявию қарзӣ кӯшиш менамояд, то ин ки аз намудҳои нави техникаи номбурдашуда истифода намояд. Бо истифода аз

техникаҳои худкор барои ҳисоб кардани пул, ташкилотҳои молиявию қарзӣ ҳамарӯза воситаҳои пулии худро ҳисоб карда, дар раванди ҳисобкунӣ, онҳо пулҳои форсудаю корношоямро аз ҳаҷми умумии пулҳои нақдӣ чудо намуда, онҳоро аз муомилот дар як давраи кӯтоҳ боз медоранд.

Дар бахши ҳазинаи ташкилотҳои молиявию қарзӣ, яке аз техникаҳои муҳими дигаре, ки ба таври васеъ истифода бурда мешавад, ин техникаҳо барои бастани пул мебошанд. «Агар мо ба таҷрибаи ташкилотҳои молиявию қарзӣ оид ба истифодабарии техникаҳо барои бастани пул назар намоем, пас мо мебинем, ки асосан техникаҳои мазкур вобаста ба шакли технология, 2 навъ мешаванд, ки онҳо чунинанд:

1. Воситаҳои лентавӣ;
2. Воситаҳои пакетӣ [7].

Воситаҳои лентавӣ – ин техникаҳои маҳсусе ба шумор мераванд, ки дар ташкилотҳои молиявию қарзӣ асосан дар бахши ҳазинавӣ барои бастубанднамоии пулҳои қофазӣ, истифода бурда мешаванд. Ин воситаҳо пулҳои қофазиро бо истифода аз лентаҳои маҳсус аз он ҷумла лентаҳои пластикӣ, ламинировандашуда ва қофазӣ бастубанд менамоянд. Асосан дар бисёр ҳолатҳо дар ҳазинаи ташкилотҳои молиявию қарзӣ бо истифода аз воситаҳои лентавӣ шакли қофазии бастубанднамоии банкнотаҳоро, истифода мебаранд.

Воситаҳои пакетӣ - ин техникаҳои маҳсусе мебошанд, ки дар ҳазинаи ташкилотҳои молиявию қарзӣ ба мисли воситаҳои лентавӣ барои бастубанднамоии пулҳои қофазӣ, истифода бурда мешаванд. Воситаҳои пакетӣ дар навбати худ ба 2 гуруҳ ҷудо мешаванд, ба мисли:

1. Воситаҳои вакуумӣ барои бастубанднамоии пулҳои қофазӣ;
2. Воситаҳои гайривакуумӣ барои бастубанднамоии пулҳои қофазӣ.

Воситаҳои вакуумӣ барои бастубанднамоии пулҳои қофазӣ – техникаҳои маҳсусе мебошанд, ки тавассути онҳо пулҳои қофазӣ ба ҳалтаҳои маҳсус ҷойгир карда шуда, пеш аз мӯҳр задани он ҳалтаҳо, бо насоси маҳсус ҳавои онҳо бароварда мешавад. Ин раванд ба пуррагӣ дар шакли худкор (автоматӣ) иҷро мегардад. Аз ҳисоби оне, ки аз он ҳалтаҳо ҳаво ҷаббидаги гирифта мешавад, бастаи пул ба қадри имкон ҳавоногузар ва хеле ҷафс мегардад.

Техникаҳо барои муайян кардани пулҳои қалбакӣ - техникаҳои маҳсусе мебошанд, ки онҳоро низ асосан бахши ҳазинавии ташкилотҳои молиявию қарзӣ бо мақсади муайян кардани пулҳо ва асъорҳои қалбакӣ, истифода менамояд. Имрӯзҳо, агар мо ба таҷрибаи давлатҳои пешрафта назар намоем, пас мо мебинем, ки дар бахши бонкии давлатҳои номбурда, асосан намудҳои нави техникаҳои мазкур, истифода бурда мешаванд. Ин аз он далолат медиҳад, ки рӯз то рӯз пешравиҳо ва навғониҳои зиёд дар бахши техникаҳо барои муайян кардани пулҳои қалбакӣ, диде мешавад.

Яке аз давраҳои дигари рушди технологияҳои иттилоотиро – ин давраи технологияҳои электронӣ ташкил медиҳад. Давраи техно-логияҳои электронӣ аз солҳо 70-уми асри XX оғоз мейбад. Асбобҳои асосии ин давваро, - ин васеъгардии доираи МЭҲ ва дар пойгоҳи он ташкилшавии низомҳои нави идоранамоии худкор (автоматигар-донидашуда), коркадшавии маҷмӯи барномаҳои асосӣ ва маҳсуси бахши бонкӣ ва гайраҳо ташкил медиҳанд. Мақсади асосии ин давваро - ташаккули мундариҷаи иттилоотии тарафҳо, ташкил медиҳад.

Дар давраи технологияҳои электронӣ, гайр аз рушди технологияҳои иттилоотӣ, инчунин рушди технологияҳои электронии бонкӣ низ диде мешавад. Асоси рушди технологияҳои электронии бонкиро дар ин марҳила ин пайдоиш ва рушди терминалҳои пардохтӣ ташкил медиҳад.

Терминалҳои пардохтӣ – маҷмӯи воситаҳои техникии маҳсусе мебошанд, ки тавассути онҳо истифодаи кортҳои бонкӣ ва пулҳои нақд сурат мегирад. Терминалҳои пардохтӣ тавассути Интернет бо тартиби худхизматрасонӣ кор мекунанд. Онҳо барои анҷом додани амалиётҳои зерин истифода карда мешаванд:

❖ қабули пардохтҳои гуногун (барои истифодаи об, барк, алоқаи мобилий ва ғайра);

❖ пардохти қарзҳо дар назди шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ;

❖ интиқоли маблағ ба ҳама гуна суратҳисоби бонкӣ;

❖ интиқоли маблағ ба кортҳои бонкӣ [3, с.27].

Терминалҳои пардохтӣ асосан 2 намуд мешаванд, ба мисли:

- Банкоматҳо;
- POS – терминалҳо.

Банкомат – дастгоҳе мебошад, ки барои ба соҳибони kortҳои бонкӣ додани пулҳои нақд васл карда мешавад.

Дар замони муосир банкоматҳо ғайр аз пешниҳоди пули нақд ба соҳибони kortҳои бонкӣ инчунин вазифаҳои зеринро иҷро менамоянд:

■ Пешниҳоди маълумот оид ба суратҳисоби муштарӣ. Барои ин муштарӣ аз банкомат тавозуни суратҳисобашро мепурсад ва банкомат ба ў ин маълумотро дар шакли мухтасар пешниҳод менамояд;

■ Пур намудани суратҳисоби муштарӣ. Банкомат натанҳо пули нақд медиҳад, балки метавонад пулҳои нақдро қабул ҳам намояд. Барои ин дар банкомат қисмати маҳсус барои қабули пули нақд васл карда мешавад.

■ Қабул намудани пардохтҳо. Муштарӣ метавонад бо истифодаи клавиатураи банкомат реквизитҳои пардохт ё маълумотҳоро барои интиқол ворид намояд ва банкомат метавонад мустақилона пардохтро анҷом дихад.

■ Барасмиятдарории қарз. Ин амалиёт на дар ҳама банкоматҳо истифода мешавад. Муштарӣ дар банкомат барои гирифтани қарз супориш медиҳад ва интизори ҷавоби бонк мешавад. Дар сурати тасдиқ шудани супориш аз ҷониби бонк метавонад қарз гирад.

POS – терминалҳо. Барои осон намудани истифодабарии kortҳои бонкӣ ва таъмини гардиши пулҳои ғайринақдӣ POS – терминалҳо истифода карда мешаванд. POS – терминалҳо (компьютерҳои хурд ё дастгоҳ) дар марказҳои савдо ва дӯконҳои гуногун васл карда шуда, имконият медиҳанд, ки соҳибони kortҳои бонкӣ ба таври ғайринақдӣ молу хизматҳоро харидорӣ намоянд.

Давраи дигари рушди технологияҳои иттилоотиро давраи технологияҳои компьютерӣ ташкил медиҳад. Давраи мазкур ба миёнаҳои солҳои 80 – уми аспи XX рост меояд. Яке аз асбобҳо (инструмент) – и асосии давраи технологияҳои компьютериро, - ин компьютерҳои шахсӣ бо микдори зиёди барномаҳои стандартӣ ташкил медиҳад.

Агар мо давраи рушди технологияҳои компьютериро аз нигоҳи бонкӣ аз назар гузаронем, пас мо мебинем, ки дар ин давра пешравиҳои зиёде дидо мешавад. Ба пешравиҳои рушди технологияҳои компю-терии бахши бонкӣ мо метавонем инҳоро шомил намоем:

1. РС бонкинг;
2. Видео мушовир;
3. Тахтаҳои интерактивӣ;
4. Мизи сенсорӣ (Тачскрин – стол).

РС бонкинг – шакли хизматрасонии бонкиро меноманд, ки дар он кор бо суратҳисобҳо танҳо тавассути компьютерҳои шахсӣ амали гардонида мешавад. Аммо дар ин ҷо, ҳамаи хизматрасониҳои бонкие, ки бо истифода аз компьютерҳо онҳоро дастрас намудан мумкин аст, ба РС бонкинг шомил намешавад [8].

Давраи ниҳоии рушди технологияҳои бонкиро, - ин давраи технологияҳои фосилавӣ, ташкил медиҳад. Давраи мазкур, асосан аз охирҳои аспи XX оғоз гардида, то ба имрӯз, рӯз то рӯз мавриди ташаккулёбӣ қарор дорад [11]. Асоси ин давваро, - ин пешниҳоди хизматрасониҳо ва гузаронидани амалиётҳо ба таври фосилавӣ, ташкил медиҳад. Дар ин давра, пешравиҳои зиёд дар бахши технологияҳои фосилавии бонкӣ ба миён омадаанд. Ба ҳайси чунин пешравиҳо мо метавонем дохил намоем:

1. Бонкинги мобилий;
2. Интернет бонкинг;
3. Телебонкинг;
4. Пардохтҳои бесим (NFC)
5. Бонкҳои виртуалий.

Бонкинги мобилий – шакли фаъолияти бонкие, ки дар он идоранамоии суратҳисобҳо тавассути воситаҳои портативӣ (телефон, планшет ва ғайраҳо) амали гардонида мешавад [10]. Тавассути хизмат-расонии мазкур, ҳамавақт бехатарии воситаҳои муштариён таъмин карда мешавад. Вобаста ба ин, ҳар вақте, ки ҳаракати воситаҳои муштариён тавассути ҳисоби kortии онҳо сурат мегирад, ҳатман маълумот ба муштарӣ расонида мешавад. Нақшай ҳисоббаробаркуниҳо

дар низоми пардохтии электронӣ (интернет бонкинг) чунин шаклро дар худ инъикос менамояд (Расми 2)



Расми 2. Накшаш ҳисоббаробаркуниҳо дар низоми пардохтии электронӣ (интернет бонкинг)

дар ин чо:

1. Дархост барои пардохти мол;
2. Роҳандозинамой (перенаправление) ба сервери пардохтӣ;
3. Вориднамоии маълумотҳои корт;
4. Авторизатсия;
5. Авторизатсия;
6. Интиқоли воситаҳо;
7. Натиҷаи авторизатсия;
8. Натиҷаи авторизатсия;
9. Интиқоли воситаҳо;
10. Расонидани мол.

Телебонкинг – шакли фаъолияти бонкие мебошад, ки дар он идоранамоии суратҳисобҳо бо ёрии телефонҳои мобилий амали гардонида шуда, инчунин мизоч метавонад маълумотҳои заруриро оиди ҳаракати воситаҳои пулии худ дар суратҳисобҳои бонкӣ ва пасандозиаш, дастрас намояд [9].

Имрӯзҳо, агар мо ба шумораи банкоматҳои ташкилотҳои молиявию қарзӣ вобаста ба мавқеи ҷойгиршавии онҳо дар худуди минтақаҳои кишвар назар намоем, пас мо мебинем, ки ҳоло ҳам банкоматҳои баъзе ташкилотҳои молиявию қарзӣ дар худуди баъзе минтақаҳои кишвар вучуд надорад, ки дар натиҷа чунин амал ба он оварда мерасонад, ки мизочон имконияти дастрасиро ба суратҳисобҳои бонкӣ худ дар минтақаи зисташон доро нестанд. Дар натиҷа норасои банкоматҳо метавонад ба яке аз мушкилиҳои асосии инфрасоҳтории рушд наёфтани бахши технологияҳои бонкӣ, оварда расонад. Барои ҳалли мушкилиҳо оиди норасои банкоматҳо, ташкилотҳои молиявию қарзиро зарур мебояд, то ин ки дар рафти ҷойгирнамоии банко-матҳои худ, на танҳо ба марказ, балки инчунин ба тамоми минтақаҳои кишвар низ дикқати ҷиддӣ диҳанд, зеро танҳо ҷойгирнамоии банкоматҳои ташкилотҳои молиявию қарзӣ ба тамоми минтақаҳои кишвар, ба мизочон имконияти дастрасиро ба суратҳи-собҳояшон таъмин намуда, инчунин ба қонеъ гардидани талаботҳои мизочон бо пулҳои нақдӣ дар ҳолатҳои зарурӣ, ба боло рафтани сатҳи боварии аҳолӣ ба ташкилоти молиявии мазкур ва ниҳоятан ба таъминнамоии даромади муайян ба ташкилоти молиявию қарзӣ, мусоидат менамояд.

Инчунин, имрӯзҳо дар низоми бонкӣ кишвар аниқтараш дар бахши технологияҳои бонкӣ он, норасои POS терминалҳо низ дида мешавад. Яъне агар мо ба шароити имрӯзаи низоми бонкӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон назар намоем, пас мо мебинем, ки имрӯзҳо қисми зиёди POS терминалҳои ташкилотҳои молиявию қарзии кишвар, асосан дар супермаркетҳо дида мешаванд ва инчунин агар мо ба супермаркетҳо назар кунем, пас мо мебинем, ки дар назди ҳазинаи супермаркетҳо асосан POS терминалҳои ҳар як ташкилотҳои молиявию қарзӣ дар алоҳидагӣ дида мешавад, яъне ҳар як ташкилооти молиявию қарзӣ, POS терминали маҳсуси худро ба ҳазинаи супермаркетҳо пешниҳод намудааст.

Сипас, инчунин барои ҳалли мушкилии мазкур метавон истифодаи POS терминалҳои универсалиро ба роҳ монд. Ба POS терминалҳои универсалӣ кортҳои

пластикии тамоми ташкилотҳои молиявию қарзии кишвар дохил шуда, дар натиҷа аҳолии кишвар метавонад бе ягон монеа кортҳои пластикии ташкилотҳои мазкурро дар POS терминалҳои универсалӣ бе пардоҳти ҳаққи хизматрасонии иловагӣ истифода намоянд.

Хулоса, мо гуфта метавонем, ки рушди бахши технологияҳои бонкӣ барои низоми бонкии ҳама гуна кишварҳои ҷаҳон зарур мебошад. Аз ин лиҳоз, ташкилотҳои молиявию қарзиро мебояд, ба бахши мазкур диққати ҷиддӣ дигаранд. Зоро, технологияҳои навини бонкӣ имконият медиҳанд, то ин ки раванди кор бо мизочон боз ҳам осонтар гардад. Дар шароити имрӯза, барои мизочон танҳо ташкилотҳои кулай ва функсионалӣ нисбат ба ташкилотҳои дигар бартариятноктар мебошанд. Дар бозорҳои технологияҳои бонкӣ дар байни ташкилотҳои молиявию қарзӣ бештар бонкҳо барои ҳариди технологияҳои муосири бонкӣ ғолиб меоянд. Аз ин хотир, ман ҷунин меҳисобам, ки тамоми ташкилотҳои молиявию қарзии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон, пас аз бартарафнамоии мушкилиҳои ҷойдошта дар бахши рушди технологияҳои бонкӣ, бояд ба таҷҳизонидани тамоми бахшҳои фаъо-лияти ҳуд бо техникуму технологияҳои навини бонкӣ рӯй оранд.

АДАБИЁТ.

1. Колпакова, Г. М. Финансы, денежное обращение и кредит : учеб. пособие для бакалавров // Г. М. Колпакова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрайт, 2012.;
2. Банковское дело / Под ред. О.И. Лаврушина. - М.: Финансы и статистика, 2006. - 635с.;
3. Қодиров Ш., Чураев Б. “Маърифати молиявӣ”, Душанбе/ 2018 сол – 111 с.;
4. Рудакова О. С. Банковские электронные услуги: учеб. пособие для вузов / [О. С. Рудакова](#). – М.: Вузовский учебник: ИНФРА-М, 2011. – 399 с.;
5. Дыгай И.А. Особенности технологий потребительского кредитования в России./ В сб.: Современные банковские технологии: теоретические основы и практика.-М.: Финансы и статистика, 2005.;
6. Шабакаи интернетии <https://infourok.ru/osnovnie-etapi-razvitiya-sredstv-informacionnih-tehnologiy-286875.html>;
7. Шабакаи интернетии <https://online-kassa.ru/blog/upakovshchik-banknot-chto-eto-takoe-i-kak-primenyaetsya/>;
8. Шабакаи интернетии <http://bankdbo.ru/informaciya/pc-banking-ili-klient-bank.html>;
9. Шабакаи интернетии <https://dengi.temaretik.com/1272326241085819020/> distantsionnoe-bankovskoe-obsluzhivanie---osobennosti-i-preimushestva/;
10. Шабакаи интернетии https://www.banki.ru/wikibank/mobilnyiy_banking/;
11. Шабакаи интернетии <https://bankir.ru/publikacii/20110125/10-gadjetov-dlya-banka-bydyschego-8598570/>.

ТЕХНОЛОГИЯҲОИ БОНКӢ: ТАШАККУЛЁБӢ, ЗАМИНАҲОИ ПАЙДОИШ ВА МАРҲИЛАҲОИ РУШД

Дар мақола масъалаҳо оиди марҳилаҳои пайдоиш ва рушди технологияҳои бонкӣ, мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллифон ҳолати имрӯзи бахши технологияҳои бонкии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва мушкилиҳои ҷойдоштаи онро ба таври возеху равшан, мавриди таҳқиқ қарор додаанд. Асоснок гардидааст, ки технологияҳои бонкӣ, яке аз элементҳои муҳиме мебошанд, ки онҳо барои таъмин намудани мӯътадилии фаъолияти ташкилотҳои молиявию қарзӣ, мусоидат менамоянд. Зоро, чӣ қадаре, ки ташкилотҳои молиявию қарзӣ дар раванди фаъолияти ҳуд аз навовариҳои бахши технологияҳои бонкӣ истифода намоянд, пас фаъолияти онҳо ҳамон қадар мӯътадилу самаранок мегарданд. Аз ҷониби муаллифон, инчунин бо мақсади бартарафнамоии мушкилиҳои ҷойдошта дар бахши технологияҳои бонкии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дар асоси он рушд додани бахши мазкур, якчанд пешниҳодҳо тавсия гардидааст.

Калидвоҷаҳо: ташкилотҳои молиявию қарзӣ, бонк, технологияҳои иттилоотӣ, технологияҳои бонкӣ, давраи рушд, интернет – бонкинг ва ғайраҳо.

БАНКОВСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ: ФОРМИРОВАНИЕ, ОСНОВЫ ПРОИСХОЖДЕНИЯ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ

В статье рассматриваются этапы возникновения и развития банковских технологий. Авторами подробно изучено текущее состояние технологического сектора банковской системы Республики Таджикистан и его существующие проблемы. Обосновано, что банковские технологии являются одним из важнейших элементов, способствующих обеспечению стабильности деятельностью финансово-кредитных организаций. Потому что, чем больше финансово-кредитные организации будут использовать инновации сектора банковских технологий в своей деятельности, тем более стабильной и эффективной будет их деятельность. Авторами также рекомендован ряд предложений для решения существующих проблем в сфере банковских технологий банковской системы Республики Таджикистан и развитию этого сектора на его основе.

Ключевые слова: финансово-кредитные организации, банк, информационные технологии, банковские технологии, период развития, интернет-банкинг и др.

BANKING TECHNOLOGIES: FORMATION, BASES OF EMERGED AND STAGES OF DEVELOPMENT

The article examines the stages of the emergence and development of banking technologies. The authors studied in detail the current state of the technological sector of the banking system of the Republic of Tajikistan and its existing problems. It is substantiated that banking technologies are one of the most important elements contributing to the stability of the activities of financial and credit organizations. Because, the more financial and credit organizations use the innovations of the banking technology sector in their activities, the more stable and efficient their activities will be. The authors also recommended a number of proposals for solving existing problems in the field of banking technologies of the banking system of the Republic of Tajikistan and the development of this sector on its basis.

Key words: financial and credit organizations, bank, information technologies, banking technologies, development period, Internet banking, etc.

Информация об авторах: *Хикматов У. С.* – д. э. н., профессор кафедры банковского дела ТНУ, тел.: (раб.) (+992) 44 640 65 65. электронная почта: u.hikmatov@spitamen.com.

Буриев Шохин Муддинович – магистр 2-ого курса банковского дела ТНУ, тел. 93 880 83 69. электронная почта: shohinburiev@yandex.ru.

Information about the authors: *Hikmatov U.S.* – d. e. s., Professor of the department of banking of TNU, tel.: (+992) 44 640 65 65. e-mail: u.hikmatov@spitamen.com.

Buriev Shohin Muddinovich – 2nd year master of banking TNU, tel.: 93 880 83 69. E-mail: shohinburiev@yandex.ru.

**АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ
ГОСУДАРСТВЕННОГО ДОЛГА В РЕСПУБЛИКЕ
ТАДЖИКИСТАН**

**Бобоев Ф.Дж., Аминбекова Ш.
Таджикский национальный университет**

Практически все страны мира при проведении рыночных преобразований прибегают к привлечению внешних и внутренних займов. При эффективном расходовании заемных ресурсов на проекты с высоким мультипликативным эффектом происходит ускорение экономического роста, строятся приоритетные инвестиционные объекты, решаются социально-экономические проблемы. При неэффективном использовании происходит наращивание долговых обязательств, которое приводит к дополнительным расходам бюджета, сокращению государственных расходов, давлению на обменный курс национальной валюты и напряженности в денежно-кредитной сфере.

Таджикистан, являясь частью мирового сообщества, активно сотрудничает с международными финансово-экономическими институтами, иностранными государствами, мировыми банками с целью привлечения внешних ресурсов для реализации инвестиционных проектов, продвижения отдельных секторов экономики и достижения стратегических задач государства. Управление внешним долгом регулируется законами РТ «О государственных финансах», «О государственном и гарантитном государственном заимствовании и долге», «Об основных положениях казначейства» и «О государственном бюджете». В Таджикистане в целях обоснования внешних заимствований и эффективного управления государственным долгом реализуются: Программа Государственных инвестиций (ПГИ), Программы Государственных внешних заимствований (ПГВЗ) и Стратегия управления государственным долгом (СУГД).[1, с.162]

Государственный долг Республики Таджикистан по состоянию на 1 января 2019 года составил 3 673,26 млн. долларов США, или 48,8% к Валовому внутреннему продукту. Данный показатель за анализируемый период увеличился в 1,3 раза, и уменьшился по сравнению с 2017 годом на 6,21 млн. долларов США. (таблица 1).

Таблица 1
Динамика государственного долга Республики Таджикистан в период 2012-2018 гг., \$. млн.

Показатели	Годы							2018/ 2012, в %
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	
Государственный долг, всего	2749,1	2796,2	2577,8	2611,1	3116,2	3679,5	3673,3	133,6

Государственный долг, к ВВП, в %	35,8	32,5	27,6	32,9	44,3	50,9	48,2	134,7
Внешний долг, к ВВП, в %	28,2	25,5	22,4	27,6	32,3	39,8	38,4	136,2
Внутренний долг, к ВВП, в %	7,6	7,1	5,2	5,2	12,0	11,1	10,0	131,6

Составлено и рассчитано по: [2, с.10]

Структура государственного долга включает внешний и внутренний долги, имеющие социальное отличие. За 2018 год 80,0 % государственного долга составляет внешний долг, и только 20,0% приходиться на долю внутреннего долга. (таблица 2).

Таблица 2
Структура государственного долга Республики Таджикистан в период 2012-2018 гг., \$, млн.

Показатели	Годы							2018/ 2012, в %
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	
Государственный долг, всего	2749,1	2796,2	2577,8	2611,1	3116,2	3679,5	3673,3	133,6
Внешний долг	2168,8	2188,5	2095,9	2194,5	2274,1	2879,0	2924,2	134,8
Внутренний долг	580,6	607,7	481,9	416,6	842,1	800,5	760,0	130,9
Доля внешнего долга, в %	79	78	81	84	73	78	80	100,9
Доля внутреннего долга, в %	21	22	19	16	27	22	20	98,0

Составлено и рассчитано по: [2, с.11]

По соотношению к ВВП за рассматриваемый период внешний долг увеличился на 10,2 % т.е., от 28,2 % в 2012 году до 38,4 % в 2019 году. Внутренний долг по соотношению к ВВП за семь лет увеличился на 2,4 %.

В соответствии с принятой классификацией выделяются двусторонний и многосторонний государственные долги. (таблица 3). Общий объем ВД* на двусторонней основе в 2010 – 2018 гг. в среднем увеличился на 1256,7 \$. млн. Доля ВД на двусторонней основе в СО ВД в 2010 г. составил 45,3 %, в 2018г. он увеличился до 64 %.

Доля ОО ВД на многосторонней основе в СО ВД в рассматриваемом периоде уменьшился с 52,4 % в 2010 гг. до 32,6% в 2018 г.

Таблица 3.
Динамика внешнего долга Республики Таджикистан в период 2010-2018 гг., \$, млн.

Показатели	Годы									2018 /2010, %
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	
СО ВД	1943	2124	2169	2188	2096	2194,5	2274,1	2879	2924,2	150,5
ОО ВД* на двусторонней основе	881	1018	1027	1042	1045	1203,6	1347,67	1878,43	1872,0	212,5
ОО ВД* на многосторонней основе	1019	1062	937	923	833	789,0	750,3	838,1	954,9	93,7
Прямой гос. долг	1779	1938	1964	1965	1879	1992,6	2097,9	2716,5	2761,2	155,2
Долг НБ перед МВФ	121	141	159	174	165	147,7	121,6	99,4	65,6	54,2
Долг гос. пред-й, всего в том числе: - с гос. гарантией - без гос гарантii	41	44	45	48	51	53,2	53,6	63,1	97,3	237,3
	21,2	12,2	13,7	16,3	20	21,7	22,1	31,6	65,8	310,4
	20,3	31,5	31,5	31,5	31,5	31,5	31,5	31,5	31,5	155,2

Составлено и рассчитано по: [2, с.20]

Доля прямого государственного долга в СО ВД РТ в анализируемом периоде стабильно увеличивалась, составив в 2018 г. 94%. Удельный вес долга государственных предприятий в СО ВД в период 2010 – 2018 увеличился.

Согласно диаграммой 1,наблюдаются существенное изменение доли отдельных кредиторов(международные и региональные финансовые институты) во ВД на многосторонней основе. Удельный вес долга перед кредиторами в ОО ВД на многосторонней в 2018 году такова; ВБ – 32,6; АБР – 28,4; МВФ – 5,8;ИБР – 13,6;ЕБРР – 3,2; ФОНД ОПЕК – 4,1; Антикризисный фонд ЕАЭС – 7,9.

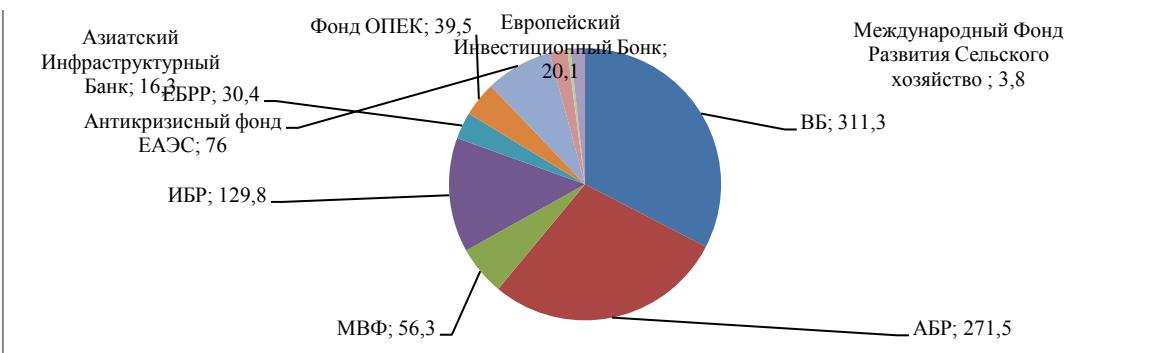


Диаграмма 1. Структура внешнего долга на многосторонней основе в 2018. \$ млн.
Составлено по: [2, с.21]

Также из диаграммы, приведенной на 2, видно, что география стран- кредиторов и их вклад в национальную экономику в рассматриваемом периоде существенно изменились.

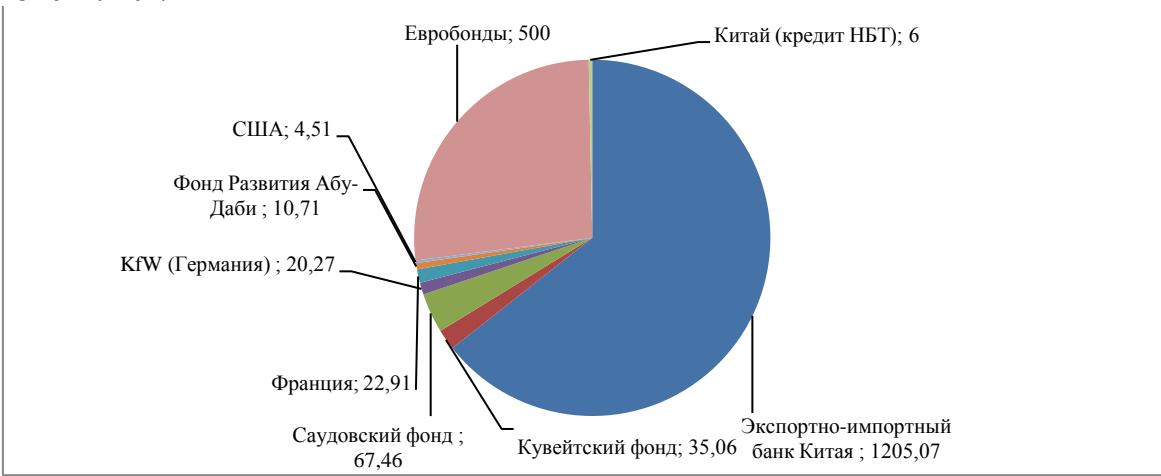


Диаграмма 2. Структура внешнего долга на двусторонней основе в 2018. \$ млн.
Составлено по: [2, с.21]

Следует отметить существенный рост ВД Таджикистана перед Китайской народной республикой за период 2007 – 2018 гг. В 2018 г. удельный вес ВД Таджикистана перед Китаем в общем объеме ВД составил 64 %, что свидетельствует о выраженной потенциальной угрозе.

Особый интерес представляет анализ целевых направлений использования кредитных ресурсов, результаты которого отражены на (диаграмме 3), и свидетельствуют о том, что приоритетной отраслью национальной экономики, в которую направляются долговые ресурсы, является энергетика.

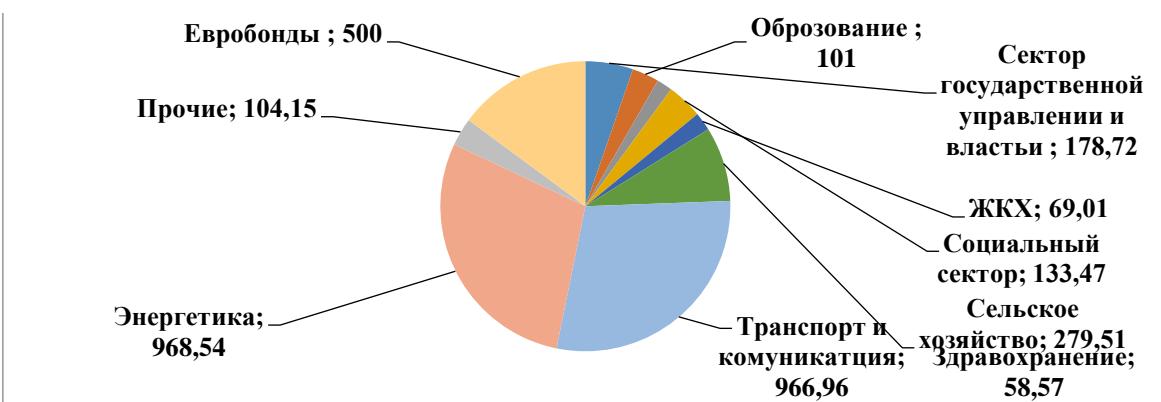


Диаграмма 3. Внешний долг РТ по отраслям экономики на 1.01. 2018. \$ млн.
Составлено по: [2, с.27]

В данной отрасли реализуется 24 долговых соглашения на сумму \$ 1649,8 млн. По состоянию на 1.01.2018 года в этой отрасли направлено 29 % от общего объема ВД. Другим приоритетным отраслью в которой направлено подавляющая часть ВД является транспорт. Его доля в общем объеме ВД по состоянию на 1.01.2018 года в

составило 28 %. Эффективное использование долговых ресурсов в указанных сферах экономики должно внести вклад в обеспечение энергетической, транспортной и продовольственной безопасности страны, что является стратегическими приоритетами государства.[1, с.165]

Следует отметить, что в указанных отраслях потенциальным кредитором выступает Китай. Согласно диаграммой 4, видно что доля Китая в финансирование энергетической отрасли энергетического отрасла составляет 56 %.

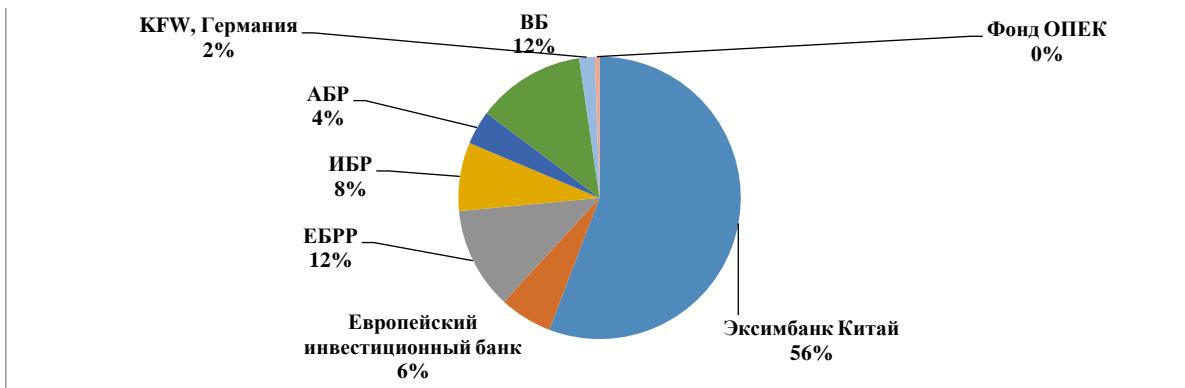


Диаграмма 4. Международные финансовые организации финансирующих энергетическую отрасль РТ, на 1.01. 2018., % Составлено по: [2, с.30]

Международная платежеспособность Таджикистана характеризуется несколькими макроэкономическими показателями, важнейшими из которых являются объем государственного долга, соотношение между внутренней и внешней его составляющей, экспортный потенциал экономики, состояние платежного баланса и обеспечение внешнего долга валовыми валютными резервами Национального банка. Согласно диаграммой 5, видно что обслуживание ВД на период 2012-2018 в среднем увеличился на 290,5 \$. млн.

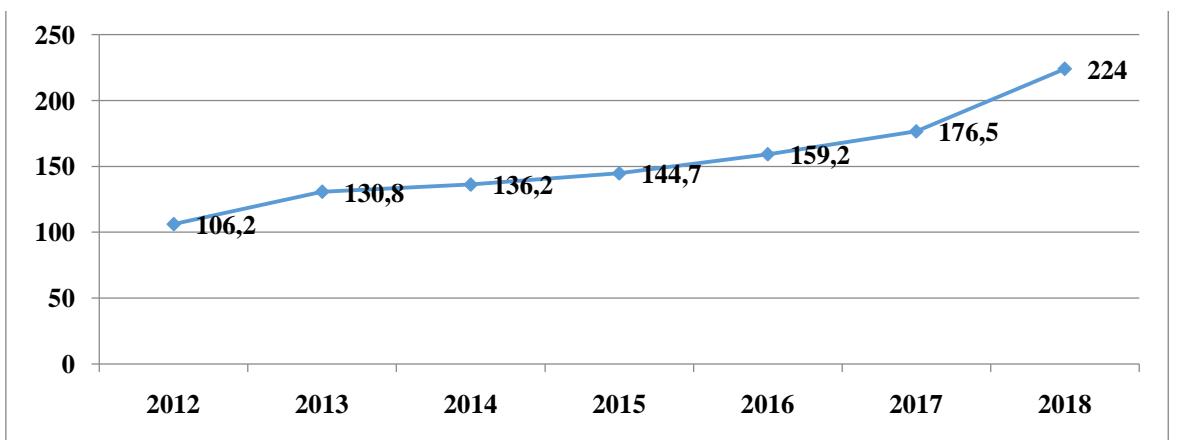


Диаграмма 5. Обслуживание внешнего долга Республики Таджикистан в период 2012-2018 гг., \$. млн. Составлено по: [2, с.22]

Индикатором, отражающим имеющиеся возможности страны обслуживать ВД, является отношение его величины к экспорту. Чем более развит экспортный сектор национальной экономики, тем больше у дебитора возможностей выполнять имеющиеся долговые обязательства перед внешними кредиторами и, соответственно, меньше значение данного показателя. В 2018 году размер ВД Таджикистана превысил общий объем экспорта в 2,4 раза, что в соответствии с критериями Всемирного банка свидетельствуют об угрозе перехода Таджикистана в группу стран с высоким уровнем внешней задолженности. [3, с.42]

*Таблица 4
Источники обслуживание внешнего долга Республики Таджикистан в период 2012-2018 гг.
млн.*

Показатели	Годы							2018/ 2012, в %
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	
Обслуживание ВД, всего	106,3	130,8	136,1	144,7	159,2	176,6	224,0	210,7
за счёт экспорта	5,2	5,5	9,8	18,2	18,7	33,6	39,2	753,8

товаров и услуг								
за счёт доходов бюджета	101,1	125,3	126,3	126,5	140,5	143	184,8	182,8

Составлено и рассчитано по: [2, с.22]

Приведенная таблицы 4, характеризует динамику обслуживания внешнего долга за счет доходов бюджета и выручки от экспорта товаров и услуг. Обслуживание внешнего долга за счет доходов бюджета в 2018 году по сравнению с 2012 году увеличился на 1,8 раза. Обслуживание ВД за счёт выручки от экспорта товаров и услуг в среднем увеличился на 18,6 \$. млн.

Выводы. Анализ тенденции формирования государственного долга Республики Таджикистан показал, что в нём преобладает внешний долг. Исходя из этого необходимо создать благоприятные условия для притока внутренних и внешних инвестиций с целью уменьшения доли ВД в структуре государственного долга. Также в качестве превентивных мер предусмотреть диверсификацию кредиторов на двусторонней основе и создать условия для изменения соотношения внутреннего и внешнего долгов в сторону увеличения первого и снижения второго.

ЛИТЕРАТУРА

5. А. Ахророва А.Д., Бобоев Ф. Дж. Внешний долг Республики Таджикистан в контексте экономической безопасности// Вестник Таджикского технического университета. – Душанбе, 2015. - № 4(32). - С.160-168.
6. Отчёт о состоянии внешнего долга Таджикистана. – Душанбе: Министерство Финансов РТ,2019. – 33с.
7. А. Ахророва А.Д., Бобоев Ф. Дж. Экспортный потенциал электроэнергетики в контексте обслуживания внешнего долга Республики Таджикистан// Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук.– Душанбе: «СИНО», 2018. - № 8, 2018. – С. 41-46.
8. Стратегия управления государственным долгом Республики Таджикистан на 2015 – 2017 годы. Утверждена Постановлением Правительства Республики Таджикистан то «31» марта 2014 г., № 214.

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО ДОЛГА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Практически все страны мира при проведении рыночных преобразований прибегают к привлечению внешних и внутренних займов. При эффективном расходовании заемных ресурсов на проекты с высоким мультипликативным эффектом происходит ускорение экономического роста, строятся приоритетные инвестиционные объекты, решаются социально-экономические проблемы. При неэффективном использовании происходит наращивание долговых обязательств, которое приводит к дополнительным расходам бюджета, сокращению государственных расходов, давлению на обменный курс национальной валюты и напряженности в денежно-кредитной сфере. Таджикистан, являясь частью мирового сообщества, активно сотрудничает с международными финансово-экономическими институтами, иностранными государствами, мировыми банками с целью привлечения внешних ресурсов для реализации инвестиционных проектов, продвижения отдельных секторов экономики и достижения стратегических задач государства. Государственный долг Республики Таджикистан по состоянию на 1 января 2019 года составил 3 673,26 млн. долларов США, или 48,8% к Валовому внутреннему продукту.

Ключевые слова: государственный долг, внешний долг, внутренний долг, обслуживание, экспорт товаров и услуг, доходы бюджета, международные финансовые организации.

ТАҲЛИЛИ ВАЗЪИ МУОСИР ВА ДУРНАМОИ РУШДИ ҚАРЗИ ДАВЛАТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Тақрибан ҳамаи мамлакатҳои ҷаҳон ҳангоми татбиқи ислоҳотҳои бозорӣ ба ҷалби қарзҳои дохилӣ ва ҳориҷӣ мепардозанд. Ҳангоми самаранок истифодабарии захираҳои қарзӣ ба лоиҳаҳои бо самараи мультиплікативии баланд шиддатёбии рушди иқтисодӣ ба миён омада, обектҳои афзалиятноки сармоягузорӣ барпо гардида, маъсаҳои иҷтимоӣ-иқтисодии зиёд ҳал мегарданд. Ҳангоми файрисамаранок истифодабарии маблағҳои қарзӣ ўҳдадориҳои қарзӣ афзоиш меёбанд, ки ба ҳароҷотҳои иловагии буҷетӣ, коҳиҷёбии ҳароҷотҳои давлатӣ, фишор ба қурби асъори асъори миллӣ ва шиддатёбӣ дар бахши пулӣ-қарзӣ меорад. Тоҷикистон, ҳамчун ҷузъи чомеаи ҷаҳонӣ, фаъолона бо ниҳодҳои байналхалқии молиявию-иқтисодӣ, мамлакатҳои ҳориҷӣ, бонҳои ҷаҳонӣ ҳамкориҳои худро бо мақсади ҷалби захираҳои ҳориҷӣ барои татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ, пешбуруди бахшҳои алоҳидай иқтисодиёт ва ноилгардии вазифаҳои стратегии мамлакат ба роҳ монда истодааст. Қарзи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳолати 1 январи соли 2019 - 3 673,26 млн. долларов ИМА, ё 48,8% нисбат ба Мачмуи маҳсулоти дохилӣ ташкил намуд.

Калидвожаҳо; қарзи давлатӣ, қарзи ҳориҷӣ, қарзи дохилӣ, хизматрасонӣ, содироти молу маҳсулот, даромадҳои буҷет, ташкилотҳои байналхалқии молиявӣ.

ANALYSIS OF THE CURRENT STATUS AND PROSPECTS OF PUBLIC DEBT DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Practically all countries of the world, when carrying out market reforms, resort to attracting external and internal loans. With the efficient use of borrowed resources on projects with a high multiplier effect, economic growth accelerates, priority investment projects are built, and socio-economic problems are solved. When used ineffectively, debt liabilities build up, which leads to additional budget spending, a reduction in government

spending, pressure on the exchange rate of the national currency and monetary tensions. Tajikistan, being a part of the world community, actively cooperates with international financial and economic institutions, foreign states, world banks in order to attract external resources for the implementation of investment projects, promotion of certain sectors of the economy and achievement of the state's strategic objectives. The state debt of the Republic of Tajikistan as of January 1, 2019 amounted to USD 3,673.26 million, or 48.8% of the Gross Domestic Product.

Keywords: public debt, external debt, internal debt, servicing, export of goods and services, budget revenues, international financial organizations.

Сведения об авторах: *Бобоев Фузайл Джумабоевич* – Таджикский национальный университет, к.э.н., с/п кафедры управления государственными финансами. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: fuzail-1991@mail.ru. Телефон: (+992) 934 51 45 45

Сведения об авторах: *Аминбекова Шахноза* – Таджикский национальный университет, магистр 2 курса магистратуры финансового экономического факультета, Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: shakha-2000@mail.ru. Телефон: (+992) 931 01 99 10

Information about the authors: *Boboev Fuzail Jumaboevich* – Tajik National University, Ph.D. in Economics, s / p of the Department of Public Finance Management. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: fuzail-1991@mail.ru. Phone: (+992) 934 51 45 45

Information about the authors: *Aminbekova Shakhsnoza* – Tajik National University, 2nd year master. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 44. E-mail: shakha-2000@mail.ru. Phone: 931 01 99 10

ОМИЛҲОИ БА ҚУРБИ АСЬОРИ МИЛЛИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ТАҲСИРРАСОН

*Абдураҳмонзода А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

Дар марҳилаи кунунии ӯшди иқтисоди миллӣ, ба вазъи пешниҳоди пул тавозуни пардоҳт дар киширо ҳамчунон таъсири манғии ҳудро ӯасонида истодааст. Тавре, ки маълум аст, нишондихандаҳои тавозуни пардоҳт метавонанд ба ҳаракати сармоя ва захираҳои асъорӣ, ки барои зиёд ё кам шудани пардоҳтпазирии бахши бонкӣ мухим мебошанд таъсири назаррас расонанд. Нихоят, ҳангоми татбик сиёсати пулию қарзӣ аз ҷониби макомотҳои танзими пулию қарзӣ, охирӣ ҳамчин заминай тағирёбии пешниҳоди пул дар сатҳи макроиқтисодӣ баромад менамояд.

Тибқи маълумотҳои оморӣ, суратхисоби амалиётҳои ҷорӣ дилҳоҳ амалиётҳои арзиши иқтисодиро фаро мегирад (ба истиснои амалиёт бо дороиҳои молиявӣ), ки миёни резидентҳо ва ғайрирезидентҳо анҷом дода мешаванд. Аз ӯйи он, инчунин амалиётҳои марбут ба пешниҳоди ройгон ё гирифтани арзишҳо, ки барои истифодай ҷорӣ пешбинӣ гардидаанд ба эътибор гирифта мешаванд. Ба гурӯҳҳои асосии таснифотӣ молҳо ва хизматрасониҳо, даромадҳо, трансферҳои ҷорӣ доҳил мешаванд.

Суратхисоби амалиётҳо бо сармоя аз ду ҷузъ иборат мебошад: трансферҳои сармоявӣ ва ҳариди (форӯши) дороиҳои ғайримолиявии ғайриистехсолӣ. Суратхисоби молиявӣ дар асоси якчанд меъёр тасниф карда мешавад. Ба онҳо доҳил мешаванд: намуди сармоягузорӣ ё нақши функционалии онҳоро иҷроқунанда (сармоягузории мустаким, сармоягузории портфели, сармоягузориҳои дигар ва дороиҳои ҷудогона). Конъюнктураи беруна ҳанӯз ҳам бисёр ҷизҳои дилҳоҳро нигоҳ доштааст. Ба ибораи дигар, ҳачми воридот нисбат ба ҳачми содирот якчанд маротиба зиёд буда, афзоиши он ба таври мӯътадил баланд бокӣ мондааст. Яъне ба ҳисоби миёна дар як сол такрибан 24.4%. Ин чунин маъно дорад, ки даромади содиротӣ ва кисми зиёди даромади мухочирони меҳнатӣ барои ҳариди молҳои ҳориҷӣ сарфа гардида, дар ҷоъеъ, маблағгузории истехсолкунандагони ҳориҷиро маънидод месозад. Ба ибораи дигар, арзиши манғии суратхисоби амалиётҳои ҷорӣ, бо назардошти ҳама шароитҳои дигар, маънои ҳуручи захираҳои асъории Бонки миллии Тоҷикистонро дорад ва бо инроҳ ба афзоиши пешниҳоди пул таъсир мерасонад.

Сарфи назар аз вуруди доимоафзояндаи захираҳои байналмилалӣ (сармояи ҳориҷӣ) аз ӯйи дигар сармояҳо (даромади мухочирони меҳнатӣ), афзоиши дороиҳои захираӣ ҳанӯз ҳам манғӣ бокӣ мемонад. Аммо бояд қайд кард, ки дар солҳои охир коҳиши ҳачми захираҳо ба таври назаррас коҳиш ёфтааст.

Сарчашмаи асосии воридшавии сармоя суратхисоби амалиётхо бо сармоя ва воситахои молиявӣ мебошад, ки тамоюли афзоиши он дар давраи охирини омӯхташуда 2.71 маротибаро ташкил дод. Умуман, таъсири умумии самараҳои зикргардида ба вазъи тавозуни пардохт, дар қатори таъсири ба ҳамни пешниҳоди пул, дар таҳқими қурби пули миллии сомонӣ низ муҳим аст, ки онро аксар вақт яке аз ҳадафҳои ниҳои сиёсати пулию қарзӣ меҳисобанд.

Талабот ва таклифот ба асьори миллӣ ва доллар бештар аз холати тавозуни пардохти қиҷвар вобаста аст. Маълум аст, ки тавозуни савдои қиҷвар гайрифаъол аст, яъне норасоии долларо ҳангоми ҳариди молҳои воридотӣ маънидод месозад, ки ба қурби пули миллӣ таъсири манғӣ мерасонанд. Ин, албатта, барои иқтисодиёти чумхӯрӣ аҳамияти манғӣ дорад, зеро сомонӣ бекурб гафрида, аммо истеъмолкунандагон он молҳоеро ки талаботи онҳоро қонеъ мегардонанд ба даст меоранд. Аз чумла, ин норасоӣ, метавонад, аз хисоби "суратхисоби сармоя ва воситахои молиявӣ" пӯшонида шавад. Агар ин тавассути сармоягузории ҳориҷӣ сурат гирад, пас ин боиси ҳуручи фоизҳо ва дивидендҳо ба лигар давлатҳо мегардад. Агар ин сармояҳо дохилӣ бошанд, пас ба афзоиши истехсоли миллӣ ва даромади сокинони миллӣ оварда мерасонад.

Ҳадафҳои сиёсати дохилии иқтисодӣ метавонанд бо ҳадафҳои иқтисодии берунӣ зид бошанд. Ба ҳадафҳои асосии дохилӣ инҳо тааллук доранд: рушди иқтисодӣ, шуғли пурра ва таварруми муқаррарӣ. Ба ҳадафҳои иқтисодии ҳориҷӣ инҳо марбут мебошанд: тавозуни савдои фаъол, ноил шудан ба тавозунии тавозуни пардохт ва қурби устувори асьори миллӣ. Дар холати тавозуни манғии савдоӣ, тавре ки гуфта шуд, болоравии нарҳи асьори асосии ҷаҳонӣ бо пули миллӣ ва афзоиши таваррум ба мушоҳида мерасад, ки ин ба таври табии ба параметрҳои макроиқтисодии иқтисодиёт таъсир мерасонад. Афзоиши ҳариди молҳои ҳориҷӣ низ ба истифодаи заифи иқтидорҳои ҳудӣ оварда мерасонад, ки ин маънои суст шудани рушди иқтисодии қиҷварро дорад.

Нарҳи мувозинати сомонӣ нисбати доллари ИМА ба таври сунӣ дар ҷорроҳаи талабот ва пешниҳод нисбати доллари ИМА муқаррар карда мешавад. Қурби асьор 8.5 сомонӣ барои 1 доллари ИМА-ро ташкил медиҳад. Агар қурби сомонӣ, тавре ки қаҷхата нишон медиҳад, боло равад, пас он коҳиш меёбад, қаҷхаттаи поён болоравии қурби сомониро нисбати доллари ИМА нишон медиҳад.

Дар чунин шароит, пешниҳоди сомонӣ нисбат ба талабот нисбат ба доллари ИМА зиёдтар мегардад. Далели ин мавҷудияти бозори сояфканест, ки дар он як доллар бо нарҳи баландтар фурӯҳта мешавад. Масалан, фурӯши \$ 1 = 8.5 сом. Ин маънои онро дорад, ки талабот ба доллар ба коҳишёбии қурби сомонӣ мусоидат менамояд. Дар иқтисодиёти мо доллар гаронтар мегардад. Сабабҳои молиявии ин бастҳо дар чист? 1. Коҳишёбии фоизҳои миллӣ барои пасандозгузорон ва ҳиссагузорон. Шумораи бештари одамон меҳоҳанд пасандозҳоро бо асьори ҳориҷӣ дошта бошанд. Ҳориҷиён намехоҳанд пасандозҳои ҳудро дар бонҳои чумхӯрӣ ҷойгир қунанд. 2. Афзоиши таваррум ба он оварда мерасонад, ки содирот гаронтар мегардад. Талабот ба сомонӣ коҳиш меёбад. Воридот нисбатан арzonтар мегардад. Пешниҳоди сомонӣ афзоиш меёбад. 3. Афзоиши дурнамои сармоягузорӣ дар ҳориҷа. Танazzули эҳтимолии нисбатан амик дар оянда дар иқтисоди мо боиси ҳуручи сармоягузорӣ аз қиҷвар мегардад. Талабот ба сомонӣ коҳиш ёфта, пешниҳоди пули миллӣ меафзояд. 4. Дурнамои афзоиши қурби асьор дар оянда. Тоҷирон ва дилерҳо то поин рафтани қурби он сомонӣ мефурӯшанд. Пешниҳоди сомонӣ зиёд мегардад. 5. Тағйиротҳои дарозмуддат дар соҳтори савдои ҷаҳонӣ. Ин ба он оварда мерасонад, ки завқи истеъмолкунандагон тағйир ёфта, соҳтори молҳо ва хизматрасонихо гуногун гардида ва ҳароҷотҳои истехсолӣ коҳиш меёбанд. Махсулотҳои мо камтар ракобатпазир ҳоҳад гардид, ки ин боиси он мегардад, ки талабот ба сомонӣ коҳиш ёфта, пешниҳод афзоиш меёбад.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алтунян А.Г. Монетарная политика как инструмент обеспечения экономической безопасности России: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук / А.Г. Алтунян. – Санкт-Петербург, 2009.
2. Тиникашвили Т.Ш. Организация и регулирование денежного хозяйства РФ: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук / Т.Ш. Тиникашвили. – Екатеринбург, 2008.

3. Стрелков М.Ю. Трансформация мировой валютной системы и перспективы интернационализации российского рубля: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук / М.Ю. Стрелков. – Санкт-Петербург, 2011.
4. Бауэр В.П. Современные финансовые инструменты экономики России (с использованием золота): автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук / В.П. Бауэр. – М., 2008.

ОМИЛҲОИ, БА ҚУРБИ АСЬОРИ МИЛЛИИ ЧУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ТАҶСИРРАСОН

Дар марҳилаи қунуни рӯшиди иқтисоди миллӣ, вазъи тавозуни пардохт дар қишвар ҳамчунон ба вазъи пешниҳоди пул таъсири манғӣ мерасонад. Тавре ки шумо медонед, нишондихандаҳои тавозуни пардохт метавонанд ба ҳаракати сармоя ва заҳираҳои асъорӣ таъсири назаррас расонанд, ки ин барои зиёд ё кам шудани пардохтпазирӣ баҳши бонкӣ муҳим аст. Ниҳоят, ҳангоми татбик сиёсати пулию қарзӣ аз ҷониби макомоти пулӣ шарти ҳатмии тағирёбии пешниҳоди пул дар сатҳи макроинтисодӣ мебошад. Таалобот ва таклифот ба пули миллӣ ва доллар бештар аз ҳолати тавозуни пардохтҳои қишвар вобаста аст. Маълум аст, ки тавозуни савдои қишвар ғайрифаъоӣ аст, яъне маънӣни ҳариди молҳои воридотӣ нарасидан долларро дорад, ки ба қурби пули миллӣ таъсири манғӣ мерасонад. Ин, албатта, барои иқтисоди чумхурӣ аҳамияти манғӣ дорад, зеро сомонӣ бекурб шудааст, аммо истеъмолкунандагон он молҳоро мегиранд, ки талаботи онҳоро қонев мекунанд.

Калидвоҷаҳо: асъор, асъори қалидӣ, тавозуни пардохт, омилҳои, ба қурби асъори сомони таҷсиррасон, таалобот ва таклифот аз рӯи қурби асъор ва асъори сомонӣ.

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА КУРС НАЦИОНАЛЬНОЙ ВАЛЮТЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

На текущем этапе развития национальной экономики на состояние денежного предложения продолжает отрицательное влияние оказывать состояние платежного баланса страны. Как известно, показатели платежного баланса могут иметь существенное влияние на движение капитала и валютных резервов, которое имеет значение в повышении или снижении ликвидности банковского сектора. Последнее, при реализации монетарной политики со стороны органов денежно-кредитного регулирования, выступает предпосылкой изменения денежного предложения на уровне макроэкономики. Спрос и предложение на национальную валюту и на доллары во многом зависит от состояния платежного баланса страны. Ясно, что торговый баланс страны носит пассивный характер, что означает нехватку долларов для покупки импортных товаров, что отрицательно воздействует на курс национальной валюты. Это, конечно, имеет отрицательное значение для экономики республики, ибо происходит обесценения сомони, но потребители получают те товары, которые удовлетворяют их потребности.

Ключевые слова: валюта, ключевая валюта, платежный баланс, факторы, влияющие на сомони, спрос и предложение на валюту и сомони.

FACTORS AFFECTING THE RATE OF THE NATIONAL CURRENCY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

At the current stage of development of the national economy, the state of the country's balance of payments continues to negatively influence the state of the money supply. As you know, the balance of payments indicators can have a significant impact on the movement of capital and foreign exchange reserves, which is important in increasing or decreasing the liquidity of the banking sector. Last, when implementing monetary policy by the monetary authorities is a prerequisite for changes in the money supply at the macroeconomic level. Supply and demand for the national currency and for dollars largely depends on the state of the country's balance of payments. It is clear that the country's trade balance is passive, which means that there is a shortage of dollars to buy imported goods, which negatively affects the exchange rate of the national currency. This, of course, has a negative significance for the economy of the republic, because the depreciation of the somoni occurs, but consumers receive those goods that satisfy their needs.

Keywords: currency, key currency, balance of payments, factors influencing somoni, supply and demand for currency and somoni.

Сведения об авторе: *Абдурахмонзода Абубакр* – Таджикский национальный университет, магистр 2 курса магистратуры финансового экономического факультета, Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: abu-2000@mail.ru. Телефон: (+992) 907 36 38 38

Information about the author: *Abdurahmonzoda Abubakr* – Tajik National University, 2-year Master of Science in Finance and Economics, Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue, 17. E-mail: abu-2000@mail.ru. Telephone: (+992) 907 36 38 38.

НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЯ ДАВЛАТИ ИЧТИМОЙ

**Шарипов А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Мавзуи назарияи давлати иҷтимоӣ дар ҷомеаи ҳозира нақши мубрам дошта, омӯхтан ва таҳлил намудани он муҳим аст. Аслан давлати иҷтимоӣ ҷунин давлате мебошад, ки тақсимоти неъматҳои моддиро бо руҳияи адолатпарвӣ ва зиндагии арзандаро барои ҳар як фарди ҷомеа таъмин менамояд. Давлат бояд ба шахсони осебазири ҷомеа барои дастрас будани манзил ва хизматрасониҳои тиббӣ, таҳсил, кумакпулиҳо дар ҳолати беморӣ кафолат диҳад ва барои амалий намудани он ҷораҳои муассиср андешад.

Дар ҷаҳони мусосир аксарияти давлатҳо ҳудро давлати иҷтимоӣ эълон намудаанд ва ин дар санадҳои доҳилий ва санадҳои байналмилаӣ дарҷ гаштааст. Аслан ақидаи давлати иҷтимоӣ таърихи кӯҳан дорад. Сарфи назар аз он, ки ин падида таърихи зиёд дорад ва байни олимон оид ба мағҳуми он ақидаи ягона вучуд надорад. Давраи инкишофёбии ин падида ба миёнаи асрҳои XVII-XIX-ум рост меояд, ки аз тарафи олимони ҳамин давра, аз он ҷумла Ҷ.Локк, Ш.Монтескеӣ, Ж.Ж.Руссо, Голбах ва Гегел бо пешкаши ақидаҳои инсондустӣ ва адолатпешагӣ ба вуқӯй пайваста буд. Баъдан соли 1850 олими машҳури олмонӣ Лоренс фон Штейн назарияи давлати иҷтимоиро ба илм доҳил намуд. Ба ақидаи олими мазкур давлат бояд шароити мусоид барои инкишофи шаҳравандони ҳуд фароҳам оварад. Аввалин маротиба ин амалия дар давлатҳои гарбӣ (дар охири асри XIX ва аввали XX) пайдо шуда буд. Дар ҳамин давра санадҳои оид ба ҳифз ва таъмини ҳуқуқҳои иҷтимоӣ қабул карда шуда буданд. Нахустин маротиба дар Олмон аз тарафи канслери ин давлат Отто Фон Бисмарк аз тарси пурқувват шудани сотисалистҳо барномаҳои ҳусусиятии иҷтимоӣ доштаи қабул гаштанд. Баъдан дигар ҳуқуматдорони давлатҳои мутараққӣ маҷбур шуданд, ки барномаҳои мазкуро қабул қунанд. Маслан, дар Олмон соли 1871 Конун дар бораи суғуртаи давлати иҷтимоӣ барои садамаҳои истеҳсолӣ ва суғуртаи тиббӣ ва қўмакпулиҳо барои маъюбон инчуни нафака қабул гардида буд. Қайд кардан зарур аст, ки ташаккулёбӣ ва паҳншавии функсияи иҷтимоии давлат дар дигар давлатҳо ба давраи баъди Ҷангиг дуюми ҷаҳонӣ рост омадааст. Бисёр санадҳои байналмилаӣ дар ҳамин давра қабул гардидааст. Масалан, дар банди 1 моддаи 25 Эъломияи ҳуқуқи башар ҳуқуқҳои иҷтимоӣ ба ду намуд чудо мешаванд:

- а) ҳуқуқи ҳар як инсон ба сатҳи зиндагӣ, аз ҷумла ба ҳурока, либос манзил, ёрии тиббӣ ва хизмати зарури иҷтимоӣ, ки ба ў ва оилааш зарур аст;
- б) ҳуқуқи ҳар як инсон ба таъминоти иҷтимоӣ дар ҳолати бекорӣ, беморӣ, маъюбӣ бевагӣ .

Инчунин дигар санади байналмилалие, ки ин мавзуъро матраҳ мекунад Паймони байналмилаӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, мебошад, ки 16 декабря с. 1966 қабул шудааст.

Оид ба назарияи давлати иҷтимоӣ ба ғайр аз санадҳои байналмилали инчунин дар санадҳои доҳилии давлатҳо низ ифода ёфтаанд. Аз он ҷумла, дар Конститутсияҳои Туркия, Шветсия, Олмон, Фаронса, Чопон ва давлатҳои дигар мағҳуми мазкур дарҷ гардианд. Давлатҳои пасошуравӣ баъди ба даст даровардани истиқлолияти давлатӣ аз таҷрибаи давлатҳои дигар истифода намуда мағҳуми давлати иҷтимоиро дар конститутсияси хеш мустаҳкам намуданд. Масалан дар конститутсияи кишварамон ҷунин оварда шудааст: «Тоҷикистон давлати иҷтимоӣ буда барои ҳар як инсон шароити зиндагии арзанда ва инкишофи озодонаро фароҳам меорад» [1].

Бояд дар назар дошт, ки мавзӯи таҳлилшавандаро олимони зиёде . Аз он ҷумла Э.В.Габерелиян, Радионова, Байматов О.В. Мартишин, С.А. Авакян ва дигарҳо кор карда баромадаанд. Қайд кардан зарур аст, ки оид ба мавзӯи дар боло зикршуда баҳси зиёд мавҷуд аст. Метавон ин олимонро ба ду гуруҳ чудо намуд: тарафдорон ва муқобилон ин назария . Ба гуруҳи якум олимони равияи сотсиал-демократӣ (В.Абендрот ,Х.Риддер ва диг.) мансубанд .Тибики андешаи ин олимон

нақш ва аҳамияти давлати иҷтимоӣ дар ҷаҳони имрӯз хеле бузург аст. Олими рус С.С. Алексеев яке аз онҳо мебошад, ки назарияи давлати иҷтимоиро зери танқид қарор додааст. Тибқи назари вай давлати иҷтимоӣ –натиҷаи ҷоннокшави фаъолияти давлат, пурзуршавии нақши давлат дар ҷомеа буда, дар айни замон мухолифи иқтисодӣ бозоргонӣ аст.

Ба ақидаи Э.В.Габерлиян моҳияти давлати иҷтимоӣ дар ғасб ва тақсим намудани неъматҳои моддӣ аз як гурухӣ аҳолӣ ба гуруҳи дигар (аз сарватмандон ба камбизоатон) мебошад. Бо ин тарз ҳуқуқҳои иҷтимоӣ гуруҳи ниёзманд таъмин мегардид [4, с.96].

Ба андешаи О.В.Мартишин давлати иҷтимоӣ барои таъмини адолати иҷтимоӣ дар ҷамъият аз фишангҳои ҳокимияти сиёсии истифода мебарад. Тибқи назари олими мазкур танҳо дар сурати даҳолати бевоситаи давлат ба ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ амалӣ мегардад. Ба ақидаи М.В.Баглай давлати иҷтимоӣ ҷунин давлате мебошад, ки барои шароити арзандай зиндагӣ, адолати иҷтимоӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ барои шаҳрвандони ҳуд ҷораандешӣ мекунад [5. с.3]. Аммо ин ҷораҳо нокифоя буда ва андешаи нав лозим аст. Давлат на танҳо кафолати неъматҳои иҷтимоӣ ба категорияи муайяни одамон балки ҳал намудани вазифаҳои умумӣ, яъне таъмини шароити арзанде барои зиндагӣ барои инсон аз руи ҳамаи ҷиҳатҳо аз он ҷумла озодии шаҳсӣ, ҳуқуқи интиҳоби сиёсӣ инҷунин беҳбуди иқтисодӣ ва ҳоказо, ки вазъияти инсонро ташкил медиҳад. С.А. Авакян мағҳуми давлати иҷтимоиро ҷунин шарҳ додааст: ин давлате мебошад, ки сиёсати вай барои фароҳам овардани шароити арзанде барои зист ва инкишофи озоданаи шаҳсӣ равона карда шудааст. Тибқи ақидаи олими мазкур ба ҳуқуқҳои анъанавии иҷтимоӣ инҳо доҳил мешавад: ҳуқуқ ба меҳнат, саломатӣ, музди меҳнат ва ғайраҳо [7. с.76].

Ба ақидаи олими дигари рус О.В. Родионова давлати иҷтимоӣ метавонад ҳам дар давлатҳои дорои режими демократӣ ва тоталитари (мисол ИҶШС) мавҷуд бошад. Ба андешаи олими мазкур дар ҷомеаи аграрӣ наметавонад давлати иҷтимоӣ арзи ҳастӣ намояд, дар ҷамъиятҳои индустрӣӣ ва баъдиндустриӣ он метавонад арзи вучуд дошта бошад. Аммо олимони дигар бар онақидаанд давлате, ки ҳуқуқҳои инсон риоя намегардад, давлатро давлати иҷтимоӣ нест (мисол ИҶШС ва дигар давлатҳои коммунистӣ, ки меҳнат на ҳамчун ҳуқуқ, балки вазифа эътироф мегардид). Моҳияти иҷтимоии давлат дар сиёсати иҷтимоӣ он ифода мегардад. Дар ин мазӯъ олимони ватаний низ ақидаи ҳудро баён намудаанд. Масалан, профессор Сотиволдиеv Р.Ш мағҳуми давлати иҷтимоиро ҷунин пешкаш намудааст: “давлати иҷтимоӣ-сатҳи баланди инишифои давлатдорӣ мебошад, ки дар он фаъолияти иҷтимоию иқтисодии давлат бо мақсади таъмини шароити зиндагии арзанде ва инкишофи озодонаи ҳар як инсон тавассути тадбирҳои иҷтимоӣ, танзими давлатии ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ ва инкишофи иқтисоди бозаргонӣ ба роҳ монда мешавад” [1, с.303].

Вобаста ба аломуатҳои давлати иҷтимоӣ олимон ақидаҳои гуногун доранд Аз он ҷумла олими ватаний Сотиволдиеv Р.Ш. аломуатҳои давлати иҷтимоиро ҷунин баён намудааст:

1. Дар давлати иҷтимоӣ шароити зиндагии арзанде ва инкишофи озодона ба ҳар як инсон зимни ҳуқуқу озодиҳои инсон, интиҳоби озодонаи қасбу кор, меҳнати озод ҳоҷагидории озод, кафолати ҳифзи давлатии иҷтимоӣ, дастгирии иҷтимоӣ, хизмати иҷтимоӣ, фаъолияти иқтисодии давлат таъмин мешавад. Аз ин нуқтаи назар, дар давлати иҷтимоӣ манфиатҳои ҳамаи ғурӯҳҳои иҷтимоии аҳолӣ, одамони қобили меҳнат ва одамони ғайри қобили меҳнат ба инобат гирифта мешаванд, эҳтиёҷоти онҳо ба зиндагии арзанде ва инкишофи озодона қонеъ мегардад.

2. Дар давлати иҷтимоӣ ба ҳар як шаҳси дорои қобили меҳнат имкон дода мешавад, ки бо меҳнати озоди хеш шароити зиндаги арзандаашро барои ҳудаш ва аъзои оилааш таъмин намояд. Барои одамони ғайри қобили меҳнат бошад, сатҳи зиндагии арзанде бо роҳи додани нафака, кӯмакпулӣ иҷтимоӣ, кӯмаки иҷтимоӣ ва шаклҳои дигари дастгирии иҷтимоии давлат кафолат дода мешавад.

3. Ҳуқуқу озодиҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии шаҳс якҷоя бо вазифаҳои иҷтимоии давлат кафолат дода мешаванд. Фаъолияти иҷтимоиву иқтисодии давлат бо мақсади таъмини ин ҳуқуқу озодиҳо дар соҳаҳои таъминоти иҷтимоии соҳтмони манзил, маориф, тандурустӣ, нақлиёт, алоқа, ҳифзи меҳнат вусъат

меёбад, сиёсати андоз ва бучавӣ баҳри аз нав тақсим намудани даромади миллӣ амалӣ мешавад.

4. Адолати иҷтимоӣ ва баробарии иҷтимоӣ, вахдат ва ҳамкории иҷтимоӣ, созиши иҷтимоии ҷомеа таъмин мешавад, равобити судманд ва манфиатбаҳш дар байни давлат ва иқтисод, давлат ва бизнесс ба роҳ монда мешавад [1, с.303].

Дар адабиёти илмӣ давлати иҷтимоӣ бинобар гуногун будани соҳти ҷамъиятигу иқтисодӣ, наъни давлатдорӣ, идеологӣ, динӣ, бо як ҷанд усол тасниф карда мешаванд. Яке аз ҷунин таснифбандӣ аз тарафи олимон Г.А. Риттер ва Роуз пешкаш шудааст. Онҳо давлати иҷтимоиро бо З модел ҷудо намуданд:

1. Давлати позитивӣ (ИМА) ҷунин давлате мебошад, ки дар он давлат ба иқтисодиёт ва таъминоти иҷтимоӣ даҳолати кам намуда, биёртар барои ҳифзи манфиатҳои коперативӣ ва ҳимояи фардикунонӣ нигаронида шудааст.

2. Дар давлати иҷтимиоии ҳусусӣ (Британияи Кабир) барои шаҳрвандони худ ҳадди камтарин дараҷаи зиндагӣ ва имконияти баробарро кафолат медиҳад. Дар ин маврид сиёсати иҷтимоии давлат ҳамчун воситаи таъмини шаҳрвандон бо кор ва хизматрасониҳои тиббӣ, таҳсил арзёбӣ мегардад.

3. Давлати некӯаҳволӣ (Нидерландия) ин як намуди давлате мебошад, ки дар он ҳадди камтарини дараҷаи зиндагӣ ва баландтарин дараҷаи даромадро муайян кара мешавад.

АДАБИЁТ

1. Сотиволдиев Р.Ш Назария давлат ва ҳукук «Империал Групп» 2018. С. 296
2. Сотиволдиев Р.Ш.Назария ҳукук ва давлат «Империал Групп»2008. с. 265
3. В.К.Филатов.Из истории социального государства в России. <https://cyberleninka.ru>
4. Василевич С.Г.Понятие сущность социального государства . <https://cyberleninka.ru>
5. Лукшин.О.В. Социальное государство : понятие, развитие и реализация идеи <https://moluch.ru/conf/Lawarchive>
6. Малышев М.А., Малышева Н.С. Проблемы формирование социального государства в России. <https://cyberleninka.ru>
7. С.ААвакян Конституционный лексион <https://cyberleninka.ru>

НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЯИ ДАВЛАТИ ИҼТИМОӢ

Дар мақолаи мазкур назария ва амалия давлати иҷтимоӣ мавриди баррасӣ қарор гирифта, вобаста ба он проблемаҳои мавҷуда ошкор карда мешавад ва моҳияти мавзӯи таҳлилшаванд ба як қатор мисолҳо фаҳмонида мешавад. Мавзӯи назария давлати иҷтимоӣ дар ҷомеаи ҳозира нақши мубрам дошта, омӯхтан ва таҳлил намудани он муҳим аст. Аслан давлати иҷтимоӣ ҷунин давлате мебошад, ки тақсимоти нېъматҳои моддиро бо руҳияи адолатпарвӣ ва зиндагии арзандаро барои ҳар як фарди ҷомеа таъмин менамояд. Давлат бояд ба шаҳсони осебазири ҷомеа барои дастрас будани манзил ва хизматрасониҳои тиббӣ, таҳсил, кумакпулиҳо дар ҳолати беморӣ кафолат дихад ва барои амалӣ намудани он ҷараҳои муассисир андешад.

Калидвоҷаҳо : давлати иҷтимоӣ, режими демократӣ, функцияи иҷтимоии давлат, давлати позитивӣ, давлати иҷтимиоии ҳусусӣ, ҳуқуқҳои иқтисодию-иҷтимоӣ, кӯмакпулиҳо ва нафақа.

ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА СОЦИАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА

В статье рассматриваются теория и практика социального государства, выявляются существующие проблемы и разъясняется сущность анализируемого предмета на ряде примеров. Предмет теории социального государства играет важную роль в современном обществе, и его важно изучать и анализировать. По сути, социальное государство – это государство, которое обеспечивает распределение материальных благ в духе справедливости и достойной жизни для каждого человека в обществе. Государство должно гарантировать, что уязвимые члены общества имеют доступ к жилью и медицинским услугам, образованию и пособиям по болезни, и принять эффективные меры для этого.

Ключевые слова: социальное государство, демократический режим, социальная функция государства, позитивное государство, частное социальное государство, социально-экономические права, пособия и пенсии.

THEORY AND PRACTICE OF THE SOCIAL STATE

The article examines the theory and practice of the social state, identifies existing problems and explains the essence of the analyzed subject on a number of examples. The subject of social state theory plays an important role in modern society, and it is important to study and analyze it. In essence, a social state is a State that ensures the distribution of material goods in the spirit of justice and a decent life for every person in society. The State must ensure that vulnerable members of society have access to housing and health services, education and health benefits, and take effective measures to do so.

Keywords: social state, democratic regime, social function of the state, positive state, private social state, socio-economic rights, benefits and pensions.

Сведения об авторе: Шарипов Амирсаид – магистрант 2-го курса юридического факультета Таджикского национального университета. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Буни-Хисорак, тел.: 888 99 94 00.

Information about the author: Sharipov Amirsaid – 2nd-year master's student of the Faculty of Law of the Tajik National University. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Buni-Hisorak Street, tel.: 888 99 94 00.

МАСЪАЛАХОИ АСОСИИ МУНОСИБАТҲОИ БАЙНИДАВЛАТИИ ТОЧИКИСТОН ДАР НИЗОМИ НАВИНИ ОЛАМ

Мирзоев М.Ш.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар даҳсолаи аввали асри XXI дар саросари ҷаҳон як қатор падидаву зуҳурот ва ҳодисаҳои наве ба вучуд омаданд, ки хусусияти глобалӣ доранд. Воқеан, дар замонҳои гузашта кам масъалаҳое ба вучуд меомаданд, ки таъсир ба кулли қишварҳои ҷаҳон доштанд. Рушди босуботи иқтисодиёту иҷтимоиёт ва бо суръати қайҳонӣ пешт рафтани илму техника, махсусан дар охири асри XX дар баробари падидаҳои мусбию ба мақсад мувофиқ, инчунин, мушкилоти зиёдро барои ҷомеаи ҷаҳонӣ ба бор оварда истодааст. Феълан, мушкилоти мавҷуда, ки хусусияти глобалӣ доранд, кулли қишварҳои оламро водор месозанд, ки дастаҷамъона баҳри бартарафсозии он сайъ дошта бошанд.

Дар шароити имрӯзai ҷаҳон, ки раванди глобализатсияи проблемаҳо ва барҳӯрди манғиатҳои давлатҳои абарқудрат шиддат ёфта, ҳавфи тероризм, экстремизми динию сиёсӣ, ҷинояткориҳои муташаккилони трансмилли, қочоқи маводи муҳаддир ва гайраҳо густариш меёбад, зарур аст, ки нисбат ба амнияти миллату давлат ва бехатарии он бештар таваҷҷӯҳ намуд. Аз ин ҷост, ки дар доираи таҳқиқоти илмӣ-академикӣ таҳлилу таҳқиқ намудани масъалаи мазкур, аз ҷумла таъмини амнияти миллӣ вобаста ба масъалаҳои асосии хусусияти глобалидошта ба зарурияти объективӣ табдил ёфтааст. Бо дарназардошти мушкилоти мавҷуда дар сатҳи байналмилаӣ ва минтақавӣ ҷандин конференсияю нишастҳои илмӣ доир мегарданд, ки ҷиҳати бартараф соҳтани ин гуна проблемаҳо тавсияҳои илмӣ пешниҳод менамоянд.

Дар миёни ҳадафҳои асосии сиёсати ҳориҷии ҳар давлат таъмини амният, талош барои афзун кардани имкониятҳои моддӣ, сиёсӣ, низомӣ, зеҳнӣ ва боло бурдани обрӯю нуғузӣ давлат дар ҷомеаи байналхалқӣ ҳаққи муқаддам доранд.

Ҳамин аст, ки аз лаҳзаи ба даст овардани истиқлолият Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар шароити душвори ислоҳоти ҳамаи соҳаҳои ҳаётӣ қарор дошт, сиёсати ҳудро ба самти рушд равона кард. Хусусиятҳои ин самти сиёсӣ дар густариши равобити байналхалқӣ ифода гардианд. Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар марҳилаи ташаккули сиёсати ҳориҷии ҳуд масъалаҳоеро ҳаллу фасл мекард, ки барои вуруди он ба ҷомеаи ҷаҳонӣ зарур буд. Ба хусус масъалаҳои зерин ҳеле мубрам буда, ҳаллу фасли фавриро тақозо менамуданд: таҳқими субот ва амнияти минтақа; густариши муносибатҳои ҳасанаи ҳамҷиворӣ бо давлатҳои ҳамсоя ва таъмиқи равандҳои ҳамгирӣ дар Осиёи Марказӣ; инкишофи ҳамаҷонибаи муносибатҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ бо давлатҳои демократии пешрафтаи Аврупо, Амрико ва Осиё; густариши ҳамкорӣ бо созмонҳои байналхалқӣ ва минтақавӣ; истиқрори равобит бо давлатҳои дар ҳоли рушд, гузариш ва инчунин бо давлатҳои «Марказ» [1, с.238].

Ҳангоми ба даст овардани истиқлолият Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун давлати воҳид дучори мушкилоти сершумор дар соҳаи ташаккули институти сиёсати ҳориҷӣ гардид. Душворӣ хусусан дар он буд, ки дар давлат як қатор шароит барои татбиқи фаъолияти стандартии муносибатҳои ҳориҷӣ, аз ҷумла таъминоти моддӣ -техникӣ, молиявӣ ва қадрӣ вучуд надоштанд. Маҳдудияти базаи захиравии давлати тозаистиклол дар давраҳои аввал монеаи объективӣ дар роҳи рушди динамикии он буд. Вале мушкилоти умдатарин дар набудани таҷриба оиди тарҳрезии стратегияи сиёсати ҳориҷӣ ва интихоби шарикон дар арсаи байналхалқӣ ифода гардида буд. Дар ин замина таъсис ёфтани Иттиҳоди давлатҳои Мустақил хизмати назаррасе ба ташаккули давлат расонид.

Вазифаҳое, ки ҷомеаи ҷаҳонӣ дар назди давлатҳо мегузорад, мунтазам тағиیر меёбанд. Дар марҳилаи ибтидоии ташаккули давлати тозаистиклол эълони озодиҳои демократӣ ва пайравӣ аз ҳуқуқи байналхалқӣ дар ҳаллу фасли масъалаҳои байналхалқӣ кифоя буд, вале таҳдидҳои садаи XXI маҷбур ба он соҳтанд, ки роҳҳои нав барои ҳаллу фасли вазифаҳои гузашташуда ҷустуҷӯ карда шаванд. Консепсияи сиёсати ҳориҷӣ, ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар санаи 27 январи соли 2015, №332 тасдик шудааст¹⁰⁷, бар мукаррароти Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, унсурҳои асосии Доктринаи амнияти миллӣ асос меёбад ва ба меъёрҳои ҳуқуқи байналхалқӣ мувофиқат мекунад. Барои татбиқи принсипҳои дар консепсияи мазкур таҳияшуда

механизмҳои амалисозии дипломатияи перспективӣ матраҳ гардианд. Дар консепсия чойгиршавии хос, омилҳо муайянкунанда ва шароити мавҷудияти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷомеаи ҷаҳонӣ таъқид шудааст. Махсусият дар оmezиши чор пластҳои фарҳангию тамаддуни дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон - аврупӣ, арабӣ -мусулмонӣ, форсӣ, чинӣ ифода меёбад; дутой аввалий бартарӣ доранд.

Аз соли 1991 то нимсолаи аввали соли 2020 афзалиятҳои муҳимтарини сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон матраҳ ва озмуда гардида, ба ҷомеаи ҷаҳонӣ ироа ва муносибатҳои дучониба ва бисёрҷониба бо аксаияти давлатҳои ҷаҳон барқарор гардианд, механизмҳо ва институтҳои зарурӣ, ки барои таъмини иҷрои уҳдадориҳои ба ҳуд гирифташуда имкон медиҳанд, ташкил шуданд. Иштироки фаъолона ба таъсиси Созмони Аҳдномаи Амнияти Дастанчамъӣ, Созмони Ҳамкории Шанхай ва Созмони иқтисодии АвруOсиё ба таҳияи шакли нави ҳамкории байналхалқӣ дар соҳаи амнияти фаромарзӣ дар АвруOсиёи Марказӣ ҳамчун яке аз минтақаҳои низомташкилдиҳандай ҷаҳон мусоидат намуд.

Консепсияи низоми назарияҳоро ба муҳтаво ва самтҳои асосии сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон ифода мекунад. Воситаи асосии амалигардонии сиёсати хориҷӣ, дар мувоғиқат бо Консепсия, дипломатияҳои дучониба, бисёрҷониба ва иқтисодӣ мебошанд. Махз ҳамкориҳо дар тамоми соҳаҳо дорои дурнамои мутақобилан судманд ва дарозмуддат мебошанд. Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Ҳалқии Чин, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Аврупо самтҳои афзалиятнок боқӣ мондаанд.

Рушди дипломатияи дучониба на танҳо ба давлатҳои ҳамсоя бо Ҷумҳурии Тоҷикистон, балки ба давлатҳои аз нигоҳи ҷуғрофӣ дурдаст ва аз ҷиҳати иқтисодӣ пешрафти ҷаҳон, марказҳои сиёсат ва иқтисодиёти ҷаҳонӣ низ тааллук дорад.

Ҷанбаи принципиалии муҳимтарини сиёсати иқтисодӣ ҳалли масъалаҳои марбут ба мушкилоти қарзи беруна ишора шудааст. Ин масъала на танҳо аҳамияти ҳудро гум накардааст, балки баръакс шакли ҷиддитарро гирифтааст. Ҳаҷми умумии сармоягузории хориҷӣ дар иқтисоди миллӣ батадриҷ раванди рӯ ба афзоишро ба даст меоварад.

Дар соли 2015 бухрони ҷиддии молиявӣ дар ҷаҳон, ки инак ҷанд сол идома дорад, коҳишёбии нарҳҳои мол ва ашёи ҳом дар бозорҳои ҷаҳон ва рушди иқтисодиёти аксаияти давлатҳои минтақа, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсири манғӣ расонданд. Кам шудани ҳаҷми сармоягузориҳои хориҷӣ боиси ноустувории пули миллӣ, коҳиҷ ёфтани сатҳи даромади аҳолӣ ва қудрати ҳаридории мардум, инчунин, суст шудани рушди иқтисодӣ гардид [2, с.154].

Дар доираи ин Консепсия ба ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҷомеаи байналхалқӣ такони нав бахшида шуд, яъне гузариш аз сатҳи таҳия ва муаррифии афзалиятҳои сиёсати хориҷӣ ба таҳқим ва татбиқи пайгиранаи онҳо сурат гирифт. Бад-ин тартиб, Ҷумҳурии Тоҷикистон муносибатҳои дипломатиро бо зиёда аз 124 давлати дунё барқарор намуд, ба беш аз 50 муассисаву ва форуми универсалӣ узвият пайдо кард. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 88 намояндагии дипломатӣ ва ташкилоти байналхалқӣ аккредитатсияшудаанд.

Дар ҳамкории бисёрҷониба Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳоло низ ба ҷустуҷӯи шаклҳои нави ҳамкорӣ ва шарикӣ дар доираи созмонҳои глобалӣ, универсалӣ ва минтақавӣ, махсус гардонида шуда барои таъмин ва мусоидат ба манфиатҳои миллии ҳуд аҳамияти аввалиндарача медиҳад.

Дипломатияи бисёрсамтӣ, ки принципи бунёдии сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон аст, дар рушди бисёрҷенакаи муносибатҳои байналхалқӣ бо давлатҳое, ки барои татбиқи манфиатҳои миллӣ бештар наздик мебошанд, зохир меёбад. Ба назари мо, ҷунун дипломатия дорои ҳусусияти бесарусомонӣ намебошад. Аммо дар ҳолатҳои муайян давлатҳо метавонанд аз як доира ба доираи дигар гузаранд.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон авлавияти асосии минтақавӣ фазои пасошӯравӣ мебошад, ки ин бо омилҳои таъриҳӣ, фарҳангӣ, геополитики, иқтисодӣ ва гуманитарӣ иртибот дорад. Яке аз авлавиятҳои муҳимтарин ва дарозмуддати сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳқим ва рушди минбаъдаи муносибатҳои ҳамаҷониба бо Федератсияи Россия мебошад. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон ин аҳамияти хоса дорад, зеро ҳар ду миллатро умумияти таърихио фарҳангӣ, манфиатҳои муштараки сиёсӣ, иқтисодӣ, илмӣ техники, гуманитарӣ, фарҳангӣ ва дигар соҳаҳо мепайвандад. Накши Федератсияи Россия дар дастёбии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба сулҳу оромӣ низ хеле бузург аст. Федератсияи Россия дар музокироти тоҷикон аз аввалин то охирин давраҳои он ширкати фаъолона

намуда, ҳамроҳ бо тарафҳои музокира роҳи пуршебу фарози гуфтушунидро тай намуд. Ҳузури неруҳои хифзи сулҳи Федератсияи Россия ва сарҳадбонони рус дар марзи Ҷумҳурии Тоҷикистону Ҷумҳурии Исломии Афғонистон боло гирифтани ҳушунатро дар давлат ҷилавгирий намуд. Зиёда аз 200 нафар афсарон ва сарбозони Федератсияи Россия дар ин роҳҷони ҳудро қурбон карданд. Пойгоҳи 201 артиши Федератсияи Россия, ки дар хоки Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷой гирифтааст, кафили дубора сар назадани даргириҳои фочиаомез дар давлати мо шуд.

Ин амр тасодуфӣ нест, ки имзои муҳимтарин санади сарнавиштсози даврони навини давлатдории тоҷикон – Созишномаи барқарории сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон – маҳз дар ш. Москва ва дар идораи сиёсии Федератсияи Россия – Кремл дар ҳузури шахсии Президенти Федератсияи Россия сурат гирифт [2, с.157-158].

Пас аз пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ ба муносибатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Федератсияи Россия аз нав заминагузорӣ шуданд ва ҳоло онҳо дар рӯҳияи муқаррароти принсиалии Эъломия дар бораи дӯстӣ, рафоқат ва шарикӣ поянда густариш меёбанд. Нақши муҳимро ҳамкориҳои зич бо Федератсияи Русия дар сиёсати ҳориҷӣ, татбиқи амалии гомҳо дар дипломатияи ҷаҳонӣ ва минтақаӣ, амнияти дастаҷамъӣ, мудофия ва хифзи сарҳадот ва сиёсати муҳочират мебозанд.

Ҳамзамон, робитаҳои тиҷоратию иқтисодӣ бо Федератсияи Россия яке аз афзалиятҳои муҳимтарини фаъолияти иқтисодии ҳориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад, чунки иртиботот ва тамоми зерсоҳтори ҷумҳурий асосан ба Федератсияи Россия ва давлатҳои ҳамсоя равона карда шудааст. Дар натиҷаи созишномаи дутарафа барномаи ҳамкориҳои иқтисодӣ қабул гардидааст, ки татбиқи он ба такмили минбаъдаи ҳамкориҳои тиҷоратӣ ва иқтисодӣ миёни ду давлат мусоидат мекунад.

Равобити мустақими Ҷумҳурии Тоҷикистон бо минтақаҳои гуногуни Федератсияи Россия низ дар сатҳи матлуб буда, дар ин замина беш аз 230 созишномаи муҳимми ҳамкорӣ ба имзо расидаанд.

Таъқид ба маврид аст, ки Федератсияи Россия тайи солҳои гузашта ва то имрӯз мақоми шарiki рақами аввали сармоягузори Ҷумҳурии Тоҷикистонро хифз намудааст. Сармояи мустақими ин давлати дӯст дар тавссеаи соҳаҳои гуногуни иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон хидмат мекунад.

Чи тавре дар Консепсияи сиёсати ҳориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2015 қайд гардида буд: «Ҳамкорӣ бо Федератсияи Россия ба таҳқими шарикӣ стратегӣ равона шудааст ва он ҳамчун яке аз шартҳои муҳимми рушди сулҳомез ва дурнамои ҷумҳурий ва татбиқи манфиатҳои дарозмуддати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳамкориҳои ҳарбӣ -сиёсӣ, ҳамкорӣ дар соҳаи иқтисодӣ, энергетика, нақлиёту коммуникатсия ва соҳаи иҷтимоӣ маҳсуб меёбад ...» [3].

Ҳурсандибахш аст, ки мо дар шароити нави рушди мустақилонаи ҳар ду давлат такя намуда, муносибатҳоямонро дар рӯҳи иттифоқчигӣ ва ҳамкории стратегӣ густариш медиҳем. Дар шароити имрӯза маҷмӯи ҳамкории ҳамаҷонибаи байни давлатҳоямон ва ҳамфирӯзии соҳаи фарҳангии гуманитарӣ аҳамияти ҳарчи муҳимтаре пайдо мекунад» [2, с.168].

Муносибатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистону Федератсияи Россия бо динамикаи афзояндай муколамаи сиёсӣ, сатҳи баланди ошкорӣ ва иқдомоти муштарақ дар масъалаҳои таъмини амният, ҳамкориҳои низомиу сиёсӣ, тиҷоративу иқтисодӣ, илмию техниқӣ ва фарҳангӣ ифода мегарданд. Дар давоми солҳои истиқололият муколамаи муассири тарафайн идома ёфтааст, ки ин ба Федератсияи Россия ва Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон дод на танҳо заминаи мукаммали шартномавию ҳуқуқиро эҷод намоянд, балки муносибати маҳсусро низ барпо қунанд. Ҳамкориҳои байналхалқӣ бо Федератсияи Россия дар доираи шакли Созмони ҳамкории Шанҳай, Иттиҳоди Давлатҳои Мустанқил, Созмони аҳдномаи амнияти дастаҷамъӣ, Иттиҳоди иқтисодии АвруOсиё ҳамчунин, соҳаи хоси баҳамрасии манфиатҳои мутақобилаи Федератсияи Россия ва Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошанд.

Иттиҳоди Давлатҳои Мустанқилборои Ҷумҳурии Тоҷикистон фазои аз ҳама муҳим боқӣ мемонад. Иқтисодиёти ҷумҳуриҳои шӯравӣ ҷузъи маҷмӯи ягонаро ташкил медоданд ва сукути Иттиҳоди Шӯравӣ яке аз сабабҳои асосии буҳрони амиқи иқтисодӣ дар давлатҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустанқилгардид. Иштирок дар раванди бозҳамгирий метавонад яке аз самтҳои калидии табдил ёфтани ҳамаи давлатҳои пасошӯравӣ ба субъекти комилҳуқуқи ҷаҳонишавии иқтисодӣ гардад [6, с.372].

Чи тавре гуфта шуд, Чумхурии Тоҷикистон иштирокчии фаъоли Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил мебошад. Давлати мо наздик ба 2 ҳазор асноди қабулшуда дар ҷорҷӯби Иттиҳодро, ки дар маҷмӯъ 3 ҳазор санадро ташкил медиҳад, имзо кардааст.

Дар феҳристи ҳамкории гуногунпаҳлуи давлатҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил ҳамкорӣ дар ҳавзай гуногунсamt нақши муҳимме ифо мекунад. Чумхурии Тоҷикистон дар ҳавзай ҳамкориҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил ширкати фаъол меварзад. Чумхурии Тоҷикистон 53 санад аз 88 асноди тасвишуда дар заминai ҳамкориҳои дучониба созишнома ба имзо расонидааст [2, с.247].

Иёлоти Муттаҳидаи Амрико шарики муҳимми стратегӣ барои Чумхурии Тоҷикистон боқӣ мемонад. Аз рӯзе, ки Чумхурии Тоҷикистон истиқлолиятро ба даст оварда, таваҷҷӯҳи Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ба ҳамкориҳои зич бо ҷумхурий афзоиш ёфт ва ин таваҷҷӯҳ хосатан дар татбиқи барномаҳои гуногун оид ба кумаки техникию башардӯстона зоҳир мегардад. Афзалиятҳои муҳимтарини Иёлоти Муттаҳидаи Амрико дар муносибат бо Чумхурии Тоҷикистон дар рушди равандҳои демократӣ дар давлат таҷассум ёфт. Равобити дипломатӣ байни Чумхурии Тоҷикистон 14 февраля соли 1992 поягузорӣ шудааст.

Вижагиҳои ҳамкориҳои Чумхурии Тоҷикистону Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ҳусну тафоҳум, ҳамраъӣ ва мавқегирии созанда дар баррасӣ ва ҳаллу фасли масоили муҳимми равобити ду давлат ва авзои байналхалқӣ мебошад.

Мавзӯоти ҳамкории Чумхурии Тоҷикистону Иёлоти Муттаҳидаи Амрико таъминӣ амният дар минтақа, пеш аз ҳама, дар Чумхурии Исломии Афғонистон, муборриза бо терроризм, ифротгарӣ, қочоқу савдои гайриқонуни маводи муҳаддир мебошад.

Рушди муносибот бо Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ба он мусоидат кард, ки бо кумаки Иёлоти Муттаҳидаи Амрико дар рӯи дарёи Панҷ дар марзи Чумхурии Тоҷикистону Чумхурии Исломии Афғонистон якчанд пулҳои автомобилгузар бунёд карда шуданд, ки заминai 300 дарсад афзудани ҳаҷми муомилоти тиҷоратии давлати моро бо давлати ҳамсоя фароҳам овардааст.

Бо туфайли қӯшиши дипломатӣ, миёни Чумхурии Тоҷикистон ва Чумхурии Мардумии Чин ҳеч ихтилоф ё масъалаҳои ҳалношуда, ки ба рушди ҳамкорӣ монеа эҷод созад, вуҷуд надорад. Ин ду давлати ҳамҷивор дорои марзи муштарак буда, масъалаи делимитатсия ва демаркатсияи сарҳади давлатиро бо ба имзо расонидани Созишнома дар бораи сарҳади давлатӣ дар соли 1996 ҳаллу фасл намуданд.

Чумхурии Мардумии Чин аз лиҳози сармоягузорӣ ба иқтисоди Тоҷикистон мақоми аввалро дар миёни шарикони иқтисодии давлати мо соҳиб мебошад. Вижагии робитаҳои Чумхурии Тоҷикистон бо Чумхурии Мардумии Чин сатҳи устувору пойдори ҳамкориҳои ду давлат мебошад. То имрӯз бо маблағгузории ин ҳамсояи бузург силсилаи лоиҳаҳои стратегӣ, аз қабили шоҳроҳи Ҷанак-Ҳуҷанд-Душанбе, накӯҳои Шаршар, Чормағзак, Шаҳристон, ҳатҳои интиқоли барқи «Ҷануб-Шимол», «Лолазор-Ҳатлон» ва дигар созандагиҳо анҷом ёфтаанд.

Дар ин росто сафари расмии давлатии Раиси Чумхурии Мардумии Чин Си Ҷинпин ба Чумхурии Тоҷикистон дар моҳи сентябрисоли 2014, ки сиёsatшиносон ин сафарро, бо таваҷҷӯҳ ба тавоғуқҳои бадастомада «оғози марҳалаи нав дар ҳамкориҳои ду давлат» унвон кардаанд, саҳифаи тозаero дар равобити гуногунарсаи Чумхурии Тоҷикистону Чумхурии Мардумии Чин боз намуд [2, с.228].

Дар стратегияҳои сиёsatи ҳориҷӣ пайдо шудани «бисёрсамтӣ »-ро бо фурӯшии Иттиҳоди Чумхуриҳои Шӯравии Сотсиалистӣ марбут медонанд. Дар он давра Чумхурии Тоҷикистон дучори буҳрони молӣ гардид. Чумхурии Тоҷикистон бо набудани равобити мустақими тиҷоратию иқтисодӣ бо давлатҳои ҷаҳон, инчунин, бо надоштани ягон тасаввурот дар бораи пешбури корҳо дар арсаи байналхалқӣ, дучори на танҳо бадтар гардидани вазъи иқтисодӣ, балки масъалаҳои ҳалнашудаи марҳои давлатӣ гардид. Маҳз дар ҳамон замон идеяи бисёрсамтӣ ҳамчун муназзам гузаронидани сиёsatи ҳориҷии давлати соҳибхтиёر садо дод.

Чумхурии Тоҷикистон, ки қариб дар маркази АвруOсиё воқеъ аст, лозим аст, ки сиёsatи бисёрсамтиро пеша кунад. Бисёрсамтӣ, бино ба андешаи М. Шайхутдинов, синтези оқилонаи реализми сиёсӣ ва ғаразҳои солимро ифода мекунад. Бисёрсамтӣ на танҳо шарти тартиб ва усули зинда мондан, балки шарти мустаҳкам намудани субъективияти геополитикиӣ ва байналхалқии худ дар назди

давлатҳои абарқудрат маҳсуб ёфта, ҳамчун кафолат барои нигоҳдории давлат дар вазъиятҳои мураккаби геополитики мебошад. Ниҳоят бисёрсамтӣ робитаи зичи тактика ва стратегияи рафткор дар арсаи байналхалқро мефаҳмонад [5].

Дипломатияи бисёрсамтӣ ҳоло хусусиятҳои навро касб мекунад. Он бисёрсоҳавӣ, серпаҳлу ва бисёрсатҳӣ мегардад. Дар амал маънои дипломатияи бисёрсамтӣ густариши иштирок дар фаъолияти ташкилотҳои байналхалқӣ, ки дар маркази таваҷҷӯҳ масъалаҳои муҳимми тамаддуни башарӣ, ба хусус ҳифзи муҳити зист, тағириёбии иқлими, таъмини оби тоза, ҷустуҷӯи манбаъҳои нави энергия, эҷоди коридорҳои ҳамлу нақл, ҷилавгирий аз низоъҳо, ҳифзи ҳуқуқи гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва гайра мебошад. Аз ин рӯ, сиёсати бисёрсамтӣ иштироки фаъоли Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар ҳалли ин мушқилоти глобалий имкониятҳои навро барои танзими онҳо ҳам дар сатҳи маҳаллӣ ва ҳам минтақавӣ кушода мегардонад. Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз ташабbusкорон дар самти оби тоза мебошад, ки проблемаи глобалии чаҳони имрӯза мебошад.

Имрӯз ба Ҷумҳурии Тоҷикистон идома додани сиёсати маҳз ҳадафанди бисёрсамтӣ зарур аст, чунки он ба татбиқи манфиатҳои миллӣ ва нигаҳдории бетарафӣ имкон медиҳад. Оянда аз пайи бисёрсамтист ва ин як падидаи муваққатӣ нест, ба зудӣ аз байн наҳоҳад рафт, балки хусусияти доимии сиёсати хориҷии ҳар қадом давлати соҳибистиклорро касб ҳоҳад кард [4].

Ҳамин тариқ аз таҳлили боло бар меояд, ки стратегияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳоли рушд қарор дорад. Аз лаҳзаи ба даст овардани истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар шароити душвори ислоҳоти ҳамаи соҳаҳои ҳаётӣ қарор дошт, сиёсати ҳудро ба самти рушд равона кард. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сиёсати хориҷии ҳуд, дар марҳилаи ташаккули он, масъалаҳоеро ҳаллу фасл мекард, ки барои вуруди он ба ҷомеаи чаҳонӣ зарур буд.

АДАБИЁТ

1. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире Пер. с англ. П.М. Кудюкина. ...СПб.: Университетская книга, 2001. – С. 238.
2. Сайдзода З.Ш. Тоҷикистони мусосир: масъалаҳои мубрами истиқболи миллӣ / З.Ш. Сайдзода. –Душанбе: ҶДММ «Контраст», 2016. – С. 154.
3. Сомонаи расмии Вазорати корҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Манбаи электронӣ]. [URL:<http://mfa.tj/?l=tj&art=1072>](http://mfa.tj/?l=tj&art=1072).
4. Сатторзода А. Некоторые теоретические аспекты многовекторности во внешней политике государств Центральной Азии. 08.06.2009 [Манбаи электронӣ]. <http://www.easttime.ru>
5. Шайхутдинов М. Глобализация и национальное государство: проблемы и противоречия // Казахстанская правда. – 2005. - 28 янв. - №18-20.
6. Эмомалӣ Р. Наҷотбахши миллат (Сиёсати доҳилий ва хориҷии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 1992-1995). –Китоби 1. Нашри дуюм. – Душанбе: «Ирфон». – 2011. – С. 372.

МАСЪАЛАҲОИ АСОСИИ МУНОСИБАТҲОИ БАЙНИДАВЛАТИИ ТОҶИКИСТОН ДАР НИЗОМИ НАВИНИ ОЛАМ

Омӯзиш ва таҳлилу тадқиқи раванди муносибатҳои байнидавлатӣ дар олами мусосир ба муҳимтарин ва ҷолибтарин масъала табдил ёфтааст. Аз сабабе, ки он доираи васеи масъалаҳоро марбут ба сиёсати хориҷӣ ва муносибатҳои байнимиллии давлатҳоро дар бар мегирад, ҷун падидаҳои дигари ҳаётӣ сиёсии ҷомеа, ки моҳиятан тамоми муносибатҳоро дар ҷомеа фаро гирифтааст, ҳамчун масъалаи актуалӣ ва догу рӯз ба ҳисоб меравад. Дар баробари ин муаллиф қӯшиш намудааст, ки самтҳои асосии сиёсати хориҷии Тоҷикистонро таҳлил намояд ва муносибатҳои байнидавлатӣ ва аҳамияти онро дар низоми муносибатҳои байналхалқӣ нишон дихад.

Калидвоҷаҳо: давлат, муносибатҳои байналхалқӣ, муносибатҳои байнидавлатӣ, низоми муносибатҳои байналхалқӣ, таҳдид ва хатарҳои навини олам, чаҳонишавӣ.

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ ТАДЖИКИСТАНА В НОВОЙ МИРОВОЙ СИСТЕМЕ

Изучение и анализ процесса межгосударственных отношений в современном мире стало важнейшим и интересным вопросом. В связи с тем, что он охватывает широкий круг вопросов, связанных с внешней политикой и международными отношениями государств, как еще одно явление политической жизни в обществе, которое охватывает практически все отношения в обществе, это актуальная проблема. В то же время автор стремится проанализировать основные направления внешней политики Таджикистана и выделить межгосударственные отношения и их значение в системе международных отношений.

Ключевые слова: государства, международное отношение, межгосударственное отношение, система международных отношений, новые вызовов и угроз современности, глобализация.

MAIN PROBLEMS OF INTERSTATE RELATIONS IN TAJIKISTAN IN THE NEW WORLD SYSTEM

The study and analysis of the process of interstate relations in the modern world has become an important and interesting issue. Due to the fact that it covers a wide range of issues related to foreign policy and international relations of states, as another phenomenon of political life in society, which covers almost all relations in society, this is an urgent problem. At the same time, the author seeks to analyze the main directions of Tajikistan's foreign policy and highlight interstate relations and their importance in the system of international relations.

Keywords: States, international relations, interstate relations, system of international relations, new challenges and threats of modernity, globalization.

Сведения об авторе: *Мирзоев Махмадрасул Шералиевич* – магистр кафедры политологии Таджикского национального университета. Тел. +992 886 00 24 31

Information about the author: *Mirzoev Mammadrasul Sheralevich* – master of the Department of political science of the Tajik National University. Tel.: +992 886 00 24 31

**НАҚШИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ ДАР ТАҲКИМИ МАВҶЕИ ҶАВОНОНИ
ТОЧИК**

**Нормуродов А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Чуноне, ки оморҳо нишон медиҳанд аз нисф зиёди аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ҷавонон ташкил дода ҳамчунин аксарияти муҳочирони тоҷикро дар хориҷа ҷавононро ташкил медиҳанд. Агар ҷавонон дониши босифат нагиранд ва ҷойи кории муносибе барои татбиқи илми худ дар Ватан пайдо нақунанд, пас чӣ гуна миллат аз ҷавонони дилсарду муҳочири мардикор умединори ояндаи нек меқунад? Бояд зикр намуд, ки мушкилоти ҷавонон чи дар самти таълим ва чи дар дигар самтҳо хеле зиёданд. Сар карда аз он, ки устодони мактабу донишгоҳҳо маоши ноҷиз мегиранд ва ба ин сабаб ба сифати омӯзиш аҳамияти коғӣ дода наметавонанд, аксарон бекор ё муҳочири меҳнатӣ ҳастанд, ки таъсири манғӣ ба мағкура ва рушди қобилиятҳои ҷавонон мегузорад. Албатта дар ҳама кишварҳо имконияти дониши босифат гирифтан ва кори хуб ёфтани барои ҷавонон фарқ меқунад ва имкониятҳои заруриро барои ҷавонон муҳайё кардан низ аз он вобастагӣ дорад, мо худ онро бояд биёбем ё бисозем, яъне агар имконият ба сӯи мо наояд мо бояд ба сӯи имконият ҳаракат биқунем. Гарчанде, ки ҷавонон қувваи бузург ҳастанд вале, ин қувваро танҳо дар ягонагӣ ва ҳамроҳ будан пайдо кардан мумкин аст. Бинобар, ин андешаву хulosâxо моро водор меқунад, ки боз ҳам ҳамкориву ҳамоҷансозии фаъолиятҳои ниҳодҳои давлатӣ ва ғайри давлатиро ба хотири беҳбудии вазъи ҷавонони имрӯза, ки фардои миллат аз онҳо вобастагӣ дорад, тараққӣ бидиҳем. Таълиму тарбияи ҷавонон дар рӯхияи меҳанпарварӣ илму фарҳангдӯстӣ ва арзишҳои демократӣ бояд дар ҳукumat ва ҷомеа диққати аввалиндарача дошта бошад. Дар ин ҷодда пешниҳоди таъсиси як созмони наве бо номи Анҷумани Ҷавонони тоҷик пуштибонӣ пайдо карда, кори худро ба наздиқӣ шурӯъ кардааст. Мақсади асосии Анҷумани ҷавонони тоҷик ин байёнгари масъалаҳову манфиатҳои ҷавонони тоҷик буда кумак намудан ба эҳё ва рушди фарҳанггу иқтисоду сиёсати Ватани мо Тоҷикистон аст. Ҳамчун як идомаи нахустин Анҷумани Ҷавонони Тоҷикистон аллакай баъзе пешниҳодҳои мушахаси зеринро барои пешрафти соҳаи ҷавонон тартиб додааст ва омода аст, ки барои амалӣ гардонидани онҳо мусоидат менамояд. Ҷалб кардани ҷавонони 35 сола ки дониш ва таҷрибаи Ватан ва хориҷӣ дошта бошанд, ва вазифаҳои муҳими идоракунӣ дар ҳар як вазорату қумитаву ҳокимияти шаҳру вилоятҳо мебошанд. Умуман то 30% зиёда намудани шумораи кормандони ҷавон дар ҳама соҳаҳои давлатдорӣ аз ҷумла дастгоҳи раисиҷумҳур.

"Мо ба ҷавонони созандай худ ифтихор меқунем, чунки ҷавонони даврони соҳибистиқлолии Ватанашон имрӯз бо нангу номуси миллӣ, ташабbusҳои шоиста ва эҳсоси баланди ватандорӣ дар рушди Тоҷикистони азиз ҳиссаи арзишманд мегузоранд ва ба модар-ватани худ содиқона хизмат меқунанд" – гуфта буданд

сардори давлат. Ин суханони эътимодбахш, ки аз забони Сарвари давлат, Пешвои миллат муҳтрам Эмомали Раҳмон дар паёми солонааш ба Маҷлисии олии кишвар моҳи декабри соли 2015 садо доданд, моро боз ҳам мӯътақид бар он месозад, ки роҳбарияти мамлакат ба нерӯи созандай ҷавонон эътимоди қавӣ дошта, ҷавононро дар сафи пеши мубориза алайҳи ҳама гуна набарду бархурдҳои сиёсиву мазҳабӣ дидан меҳоҳад. Ин аст, ки дастгирии рӯҷафзуни роҳбарияти мамлакат нисбати ҷавонони соҳибмаърифату эҷодкор ва худшиносу худогоҳ баръало эҳсос мешавад.

Воқеан ҷавонӣ беҳтарин лаҳзаи умри инсонист. Ба андешаи коршиносон ин аёмест, ки кас имкониятҳои васеъ дорад барои кушодани панҷараҳои назару андеша, барои роҳ кушодан ба ояндаи дурахшону умебахш, барои дарку дарёфт ва тавлиди навовариҳо ва фатҳи қуллаҳои мурод. Аммо ин айём аз як нуқтаи назар пурништу фараҳбахш бошад аз ҷониби дигар боз айёми фиребанде низ ҳаст, ки як иштибоҳи қӯчак ё як интиҳоби нодуруст метавонад қасро ба қӯчаҳои саргум бубарад, ва ба ояндаи ў таъсири манғӣ бирасонад. Бешубҳа, Паёми имсолаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон бо бисёр чиҳатҳояш бартарӣ дорад. Ҷаноби олий ба ҳусус ба тарбияи насли наврас, ҷавонон, дастгирии занон ва нақши мақоми онҳо дар ҷомеа, саҳми ҷавонон ва занон дар ҳаёти сиёсӣ ва ҷамъиятӣ, муфассал ва пайваста суханрониҳо карда нақши ин қишири ҷомеаро басо мӯҳим мешуморад. Дар яке аз баромадҳояшон Пешвои миллат қайд намуда буданд, ки "Ҳукумати кишвар бо мақсади ҳалли масоили ҷавонон ва насли наврас аз оғози иситиқтолият ҳама ҷорабиниҳои заруриро амалӣ карда истодааст. Зоро ҷавонони солим ва соҳибкасбу ихтисосманд давомдиҳандай кору фаъолияти насли қалонсол нерӯи созанда ва иқтидори воқеии пешрафти ҷомеа, ҳулоса ояндаи миллат ва давлат мебошанд. Дар баробари ин ҳоло дар назди ҷавонон масъалаҳои қарор доранд, ки дар замони ҷаҳонишавӣ дарку ҳалли онҳо аз ҷавонони мо дониши амиқ, ҷаҳонбинии замонавӣ ва мӯҳимтар аз ҳама ҳисси баланди миллӣ, худогоҳиву худшиносӣ ва самимона дӯст доштани Ватанро талаб менамояд". Пешвои миллат мӯҳтарам Эмомали Раҳмон дар самти дастгирии давлатии ҷавонон пайваста имконият ва имтиёзот медиҳад. Зоро дар тӯли солҳои соҳибистиқлолӣ мо шоҳиди он ғаштем, ки чӣ гуна ба ҷавонон ҳамчун нерӯи бузурги созандаву бунёдкор аввалан бовар карда ва баъдан, дар асоси ин боварӣ дастгириҳои беназир сурат мегиранд.

Ҷавононро зарур аст, ки дар раъйпурсӣ фаъолона иштирок намуда, мавқеи худро нишон диҳанд ва саҳмашонро дар таҳқими асосҳои конситутсионии ҳокимияти давлатӣ, мукаммалу самаранок гардонидани рушди демократия бигузоранд. Барои эътирофи ҷавонон ҳамчун нерӯи пешбарандаи ҷомеа иродаи на ҳар нафар имкон медиҳад. Аммо Пешвои мо Эмомали Раҳмон на таҳо ҷавононро ҳамчун нерӯи муқтадир эътироф менамоянд, балки бо онҳо ифтиҳор дошта, дар такя ба ҷавонон ҳадафҳои бузурги давлатдории миллииамонро амалӣ карда истодаанд. Имрӯз бо шарофати Пешвои олии сиёсии миллати тоҷик барои мо ҷавонон тамоми шароит фароҳам аст.

Баъди ба даст овардани соҳибистиқлолият Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти рушди сиёсати давлати ҷавонон гомҳои устувор бардошта ин самтро дар қатори самтҳои афзалиятноки кишвар арзёбӣ кард. Чун, ки аз нигоҳи демографӣ беш аз 70%-и аҳолии Тоҷикистонро насли ҷавон ташкил медиҳад ва ин барои ҷомеа ва ҳукумати кишвар басо мӯҳим мебошад. Аз ин хотир роҳбарияти олии кишвар ба рушди ин соҳаи тақдирсози кишвар таваҷҷӯҳи хосса зоҳир намуда як қатор санадҳои махсус дар ин самт қабул намуд. Аз ҷумла: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи ҷавонон ва сиёсати далатии ҷавонон", Консепсияи миллии сиёсати ҷавонони Тоҷикистон, Стратегияи сиёсати давлатии ҷавонон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2020, Барномаи рушди саломатии ҷавонон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва барномаи давлатии тарбияи ватандӯстии ҷавонон ва ғайра. Ҳадафи асосии ҳамаи ин фароҳам овардани шароити мусоид ва имконияти пурра ҷиҳати худташаккулёбӣ, худамалигардонӣ, тарбия ва маърифатнокии комили ҷавонон дар руҳияи худшиносии миллӣ ва ватандӯстӣ, беҳдошти вазъи иҷтимоӣ ва иқтисодӣ, таъминоти ҳукуқӣ ва ташаккули тарзи ҳаёти солими ҷавонон мебошад.

Пешвои миллат, мӯҳтарам Эмомали Раҳмон дар солҳои истиқлолият борҳо ба ҷавонони кишвар мулоқотҳои судманд анҷом дода, дарки моҳияти истиқлолияти давлатӣ, гиромидошт ва эҳтиром арзишҳои давлатӣ, забони модарӣ, ҳимояи марзу буими кишвар, огоҳ будан аз таъриху фарҳангии миллат ва аз даст надодани зиракии сиёсиро ба ҷавонон талқин менамояд. Ин мулоқотҳо сатҳи шуур ва худшиносии ҷавононро баланд бардоштаву дар ободонии кишвар азми матини онҳоро зоҳир мегардонад.

Мо аз олимони худ баҳусус аз олимони ҷавон умеди нек дорем, ки дар ояндаи наздик илмро дар асоси дастовардҳои инноватсионӣ ба истеҳсолоти ватанӣ васеъ татбиқ карда, ба ҳамин роҳ дар рушди иқтисодии миллӣ саҳми арзишманди хешро мегузоранд. Барои мо, ҷавонон боиси ифтихор аст, ки Президенти кишвар, Пешвои миллат Эмомали Раҳмон дар сиёсати давлатии худ ба ҷавонон ҳамчун нерӯи ояндасози миллат муносибати хоса доранд. Ин нӯқтаро мо дар яке аз суханрониҳояшон ҷунин дарёфтем: “Мо бояд ба ҷавонон ҷунин шароите муҳайё созем ва онҳоро тавре тарбия қунем, ки фарзандони мо дар зиндагӣ роҳи дурустӣ интихоб намоянд, илму донишҳои муосисро аз худ қунанд, қасбу ҳунарҳои замонавиро омӯзанд ва оянда мақоми арзандаи худро дар ҷомеа соҳиб шаванд”.

АДАБИЁТ

1. Газ. Садои мардум. № 4 (3305). 7.01.2015.
2. Газ. Фараж. № 2(423)7.01.2015.
3. Газ. Тоҷикистон. № 15(1109) 16.04 2015.
4. Газ. Минбари ҳалқ. № 3(982) 14.01. 2015.
5. Газ. Ҷавонони Тоҷикистон, №54, 4.02.2016.
6. Газ. Ҷумҳурият, 2015, 13.03, №166.
7. Абдуллоҳода Ш. Нақши Эмомалий Раҳмон дар пиёдасозии модели нави давлати дунявий дар Ҷумҳурии Тоҷикистон// Тоҷикистон ва ҷаҳони муосир.-Душанбе, 2013, №2 (36)

НАҚШИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ ДАР ТАҲКИМИ МАВҶЕИ ҶАВОННОНИ ТОҶИК

Чуноне, ки оморҳо нишон медиҳанд аз нисф зиёди аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ҷавонон ташкил дода ҳамчунин аксаияти муҳочирони тоҷикро дар хориҷа ҷавононро ташкил медиҳанд. Агар ҷавонон дониши босифат нагиранд ва ҷойи кории муносибе барои татбиқи илми худ дар Ватан пайдо накунанд, пас чӣ гуна миллат аз ҷавонони дилсарду муҳочиру мардикор умединори ояндаи нек меқунад? Бояд зикр намуд, ки мушкилоти ҷавонон чи дар самти таълим ва чи дар дигар самтҳо хеле зиёданд. Сар карда аз он, ки устодони мактабу донишгоҳҳо маоши ноҷиз мегиранд ва ба ин сабаб ба сифати омӯзиш аҳамияти коғӣ дода наметавонанд, аксарон бекор ё муҳочири меҳнатӣ ҳастанд, ки таъсири манғӣ ба мағкура ва рушди қобилиятҳои ҷавонон мегузорад.

Калидвозажо: ҷавонон, Президент, Пешвои миллат, сиёсати доҳилӣ, маориф, қонунгузорӣ

РОЛЬ ЛИДЕРА НАЦИИ В УКРЕПЛЕНИИ ПОЛОЖЕНИЯ ТАДЖИКСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Статистика показывает, что более половины населения Республики Таджикистан - молодые люди, а большинство таджикских мигрантов за рубежом - молодые люди. Если молодые люди не получают качественного образования и не находят подходящей работы для применения своей науки на родине, то как может нация надеяться на лучшее будущее от разочарованной, мигрантской и трудолюбивой молодежи? Следует отметить, что проблем у молодежи много, как в сфере образования, так и в других сферах. Поскольку учителям в школах и университетах недоплачивают и поэтому они не уделяют должного внимания качеству образования, они часто являются безработными или трудовыми мигрантами, что негативно сказывается на идеологии и развитии молодежи.

Ключевые слова: молодежь, Президент, Лидер нации, внутренняя политика, образование, законодательство

THE ROLE OF THE LEADER OF THE NATION IN STRENGTHENING THE POSITION OF TAJIK YOUTH

Statistics show that more than half of the population of the Republic of Tajikistan is young, and the majority of Tajik migrants abroad are young people. If young people do not receive quality education and do not find a suitable job to apply their science in the homeland, then how can the nation hope for a better future from discouraged, migrant and hard-working youth? It should be noted that the problems of young people are many, both in the field of education and in other areas. Since teachers in schools and universities are underpaid and therefore do not pay enough attention to the quality of education, they are often unemployed or migrant workers, which has a negative impact on the ideology and development of young people.

Keywords: youth, President, Leader of the nation, domestic politics, education, legislation

Сведения об авторе: Нормуродов Амирджон – магистрант второго курса юридического факультета Таджикского национального университета

Information about the author: Normurodov Amirjon – second-year master's student of the Faculty of Law of the Tajik National University

**МОХИЯТ ВА ТАЪИНОТИ МУРОФИАВИИ ПРОКУРОР ҲАНГОМИ
БАРРАСИИ ПАРВАНДАҲОИ ЧИНОЯТӢ ДАР СУДИ МАРҲИЛАИ ЯКУМ**

*Ашурев И. А., Маҳмудов И.Т.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

Таҳаввулотҳое, ки дар соҳаи ҳаёти иқтисодӣ ва иҷтимоии Тоҷикистони соҳибистиқлол ҷараён мегирад, боиси ворид шудани тамоюлҳои нав ба соҳтор ва динамикаи чинояткорӣ гардидаанд. Дар вазъияти қунуни вазифаи давлат аз он иборат аст, ки бо мақсади пешгирии ин равандҳо бо истифода аз тарзу воситаҳои ҳуқуқии чиноятӣ ва фишангҳои зарурӣ, баҳри аз чинояткорӣ ҳифз намудани ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳсият, ҳаёт, саломатӣ, шарафу эътибор, дигар арзишҳои ҷомеа ва дар маҷмӯъ соҳти конституцисионӣ, ҷораҳои зарурӣ андешад. Аз ин нуқтаи назар, бо мақсади таъмини муборизаи пурсамар бо чинояткорӣ ва барои инсон ва шаҳрвандон фароҳам овардани кафолатҳои ҳимоя аз беасос ба ҷавобгарии чиноятӣ қашидан, дар қонун тартиби муайяни фаъолияти мақомоти тафтишоти пешакӣ, прокуратура ва суд пешбинӣ гардидааст.

Мурофиаи чиноятӣ ин фаъолияти мақомоти таҳқиқ, тафтиши пешакӣ ва прокуратура оид ба таҳқиқ ва тафтиши чиноятҳо, инчунин, суд оид ба барраси ва ҳали парвандаҳои чиноятӣ мебошанд, ки дар асоси қонунгузории мурофиавии чиноятӣ ба амал бароварда мешаванд. Таърифи баёншуда аз тарафи дигар олимони ин соҳа дастгири ёфта ҳамчун мағҳуми эътирофшуда ба ҳисоб меравад [1, с.34-36]. Дар баробари ин, олими шинохтаи тоҷик Исқандаров З.Ҳ. бамаврид қайд менамояд, ки агар мо мурофиаи чиноятро ҳамчун фаъолияти мақомоти маҳсуси давлатӣ муаррифӣ намоем, бо ҳамин мақоми иштирокчиёни дигари мурофиаро беихтиёр паст намуда, онҳоро комилан аз мақомоти таҳқиқу тафтиш вобаста менамоем. Ба ақидаи ў мурофиаи чиноятӣ тарзи маъруфи ҳимояи ҳуқуқи инсон аз таҷовузи чинояткорона ва аз ғайриқонунӣ маҳдуд намудани ҳуқуқ ва таъқиботи беасос оид ба парвандаҳои чиноятӣ буда, тибқи КМҶ муайян карда шуда, баҳри таъмин гардидани адолат ва осоиши ҳуқуқӣ равона карда шудааст, ки иҷроиши он барои ҳама ҳатмист [2, с.22-23]. Мурофиаи чиноятӣ дар асоси мубоҳисавӣ ва баробарҳуқуқии тарафҳо сурат мегирad. Яъне дар муҳокима оид ба парвандаҳои чиноятӣ гунаҳкор ва бегуноҳии шаҳс маҳз бо иштироки суд ва тарафҳо сурат мегирad. Суд мақомоти таъқиби чиноятӣ нест ва тарафи айбдоркунанда ё ҳимояро ҷонибдорӣ намекунад. Суд барои амалӣ намудани ҳуқуқ ва ўҳдадориҳои мурофиавии тарафҳо шароит муҳайё мекунад. Тарафҳо дар мурофиаи чиноятӣ иштирокчиёни мурофиа мебошанд, ки дар муҳокимаи судӣ дар асоси мубоҳиса ва баробарҳуқуқӣ айбдоркуниро дастгирӣ мекунандаст ва ё ҳимояро аз айбдоркунӣ анҷом медиҳанд. Яке аз иштирокчиёни тарафи айбдоркунӣ дар мурофиаи чиноятӣ ин прокурор мебошад.

Мувофики нуқтаи назари олими ватанӣ И.Т. Маҳмудов ҳар як парвандаи чиноятӣ ҳалли ниҳоии ҳудро дар суд меёбад. Аз ин рӯ, ҳукм, таъинот ва қарорҳои суд бояд ба талаботҳои қонунӣ, асоснокӣ ва одилона будани санадҳои судӣ мувофиқат намояд. Бо назардошти ин ҳолат яке аз кафолатҳои муҳими таъмини қонуният дар мурофиаи судии чиноятӣ ин иштироки прокурор ба ҳисоб меравад.Faъолияти прокурор пеш аз ҳама баҳри риояи бемайлонаи талаботи қонун мавриди муҳокимаи судии ҳамаҷониба, пурра ва холисона, таъмин ва ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои иштирокчиёни мурофиа, қабули ҳукм, таъинот ва қарорҳои қонунӣ, асоснок ва одилонаи судӣ равона шудааст. Бе иштироки прокурор парвандаи чиноятро барои муҳокимаи суд пешниҳод намудан имконнозазир аст. Пракурор ҳулосаи айбдоркуниро оид ба парвандаҳои чиноятӣ тасдиқ намуда дар суд айби давлатиро дастгири менамояд [3, с. 149].

Дар таъмини волоияти қонун, қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ нақши мақомоти прокуратура қалон аст. Прокуратура яке аз соҳторҳои муҳимтарини низоми давлатӣ буда, ба ягон шоҳаи ҳокимият тааллук надорад ва иҷрои якхелai қонунҳоро аз ҷониби тамоми шоҳаҳои ҳокимият, корхонаҳо, ташкилоту муассисаҳо ва шаҳрвандон назорат намуда, дар мамлакат фазои ягонаи ҳуқуқиро фароҳам меорад. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар воҳӯри бо кормандони мақомоти прокуратура баҳшида ба рӯзи кормандони прокуратура чунин қайд

намуданд: “Конститутсияи Чумхурии Тоҷикистон назорати риояи дақиқ ва ичрои якхелаи қонунҳоро аз ҷониби вазорату идораҳо, мақомоти ичроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, ҳудидоракуни маҳаллӣ, дигар мақомоти давлатӣ, иттиҳодияву созмонҳои ҷамъияти ва ташкилотҳои гайридавлатӣ ҳамчун салоҳияти истисноии прокуратура муқаррар кардааст. Ягон мақом ё шахси мансабдори дигар чунин салоҳиятҳои васеъро надорад. Аз ин рӯ, таъмини қонунияти адолат, амният, сулҳу субот ва ризоият дар ҷомеа аз фаъолияти самараноки мақомоти прокуратура вобаста мебошад” [4].

Мувофиқи КМЧ ҶТ дар муҳокимаи судӣ оид ба парвандадаҳои ҷиноятӣ маҳз прокурор ҳамчун айборкунандай давлатӣ иштирок мекунад. Мувофиқи моддаи 36 КМЧ ҟТ прокурор шахси мансабдори давлатӣ буда, дар доираи салоҳияти ҳуд айборкуниро аз номи давлат ба амал бароварда, дар ҳамаи давраҳои мурофиаи ҷиноятӣ таъқиби онро мутобики Кодекси мазкур таъмин менамояд. Прокурор назорати риояи дақиқ ва ичрои якхелаи қонунҳоро аз ҷониби мақомоти таҳқиқ ва тафтиши пешакӣ амалӣ менамояд. Прокуроре, ки дар баррасии судии парвандада ҷиноятӣ иштирок мекунад, айборкунандай давлатӣ номида мешавад. Ҳангоми тақвияти айборкуни давлатӣ прокурор мавқеи ҳудро оид ба масъалаҳои татбиқи қонуни ҷиноятӣ ва таъин намудани ҷазо нисбат ба судшаванда, тибқи талаботи қонун ва эътиими ботинии ҳеш, ки бо натиҷаҳои таҳқиқи ҳамаи ҳолатҳои парвандада асоснок шудааст, изҳор менамояд. Прокурор ҳуқуқ дорад дар доираи салоҳияти муқаррарномудаи Кодекси мазкур оид ба бекор кардан ва тағиیر додани санади қабулкардаи суд ба суди болӣ эътиroz оварад. Прокурор ҳуқуқ дорад бо асос ва тартиби пешбининамудаи Кодекси мазкур то лаҳзаи ба хонаи машваратӣ барои баровардани ҳукм даромадани суд аз таъқиби ҷиноятӣ ва айборкуни даст қашад [5].

Бояд гуфт, ки тафтишоти пешакӣ яке аз шаклҳои таъқиботи ҷиноятӣ ба ҳисоб меравад, ки идомаи минбаъдаи ҳудро дар суд меёбад. Ҳангоми дастгирии айни давлатӣ прокурор дар масъалаи пешниҳод ва тадқиқи далелҳое, ки дар рафти тафтиши пешакӣ ҷамъоварӣ шудаанд, иштирок менамояд. Аз ин рӯ сифати таъқиботи ҷиноятӣ дар суд аз бисёр ҷиҳат аз сифати тафтишоти пешакӣ вобастагӣ дорад. Ба даст овардани ин вазифа он вақт роиҷ мегардад, ки агар тафтишоти пешакӣ дар сатҳи баланди қасбӣ анҷом дода шуда бошад ва маҷмӯи далелҳои коғии ғошкунандай кирдori айборшаванда ҷамъоварӣ ва мустаҳкам шуда бошад. Прокурор уҳдадор аст, ки қонуниятро дар рафти тафтиши пешакӣ таъмин намояд, зеро дар муҳокимаи судӣ ҳар қадами шахсони амалисозандай таҳқиқу тафтишоти пешакӣ аз ҷониби суд дар шароити ошкорбаёнӣ ва баҳсу мунозираи тарафҳо мавриди санчиши ҷиддӣ қарор мегирад [6, с.17].

Моҳияти иштироки прокурор дар муҳокимаи судии парвандадаҳои ҷиноятӣ асосан аз мазмuni ҳолати ҳуқуқии ў чун иштирокҳои баробарҳуқуқи муҳокимаи судӣ, яъне чун як тарафи муҳокима – тарафи айборкуни бар омада, дар функцияи мурофиавии ў – айборкуни давлатӣ ифодаи ҳудро меёбад. Яъне прокурор дар муҳокимаи судии парвандадаҳои ҷиноятӣ як тарафи баҳси ҳуқуқӣ оид ба айбор намудани шахс дар содир намудани ҷиноят буда, мақоми мурофиавияш - айборкунандай давлатӣ мебошад.

Вазифаҳои прокурор ҳангоми иштироки ў дар муҳокимаи судии парвандадаҳои ҷиноятӣ вобаста ба парвандадаҳои гуногун васеъ буда, умуман онҳоро вобаста аз таъиноти конститутсионӣ ва мурофиавии прокурор ба ду намуди асосӣ ҷудо қардан мумкин аст: якум, таъмин намудани таъқиботи қонуниву асоснок дар шакли ба амал баровардани айборкуни давлатӣ; дуввум, таъмин намудани қонунияти ҳукму таъинот ва қарорҳои судӣ оид ба парвандадаҳои ҷиноятӣ.

Мувофиқи Фармони Прокурори генералии Чумхурии Тоҷикистон таҳти №12 аз 15 февраля соли 2016 «Дар бораи иштироки прокурор ҳангоми аз тарафи судҳо барраси қардани парвандадаҳои ҷиноятӣ ва назорати қонунӣ будани санадҳои судӣ оид ба парвандадаҳои ҷиноятӣ» прокурор ҳангоми дастгирӣ намудани айборкуни давлатӣ аз рӯи талаботи қонун ва эътиими ботинии ҳуд амал намуда, вазифадор аст:

- бо маводҳои парвандада ҷиноятӣ ва далелҳои ҷамъовардашуда пеш аз мурофиаи судӣ пурра ва ҳаматарафа шинос шуда, ба гузаронидани мурофиаи судӣ омодагӣ гирад;

- ҳамчун иштирокҳои мурофиаи судии ҷиноятӣ дар суд аз салоҳиятҳои қонунии ҳуд баҳри таҳқими қонуният, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои конститутсионии

шахрвандон, мубориза алайхи чинояткорй самаранок истифода бурда, айбдоркуни давлатиро дар сатҳи баланди касбй дастгирй намояд;

- принсиби бо тарзи мубоҳисавй ва дар асоси баробарии тарафҳо гузаронидани мурофиаи судиро ба роҳбарӣ гирифта, талаботи дар қонунгузории мурофиавии чиноятӣ пешбинишударо риоя намуда, ҳангоми пешбурди судӣ нисбати суд ва дигар иштирокчиёни мурофиаи судӣ эҳтиром дошта бошад;

- риоя гардидани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрвандро, ки ҳамчун арзиши олӣ эътироф гардидаанд, дар ҳамаи марҳилаҳои судӣ назорат намояд;

- талаботи қонунгузории мурофиавии чиноятӣ ҷиҳати исбот намудани айби эълоншударо риоя карда, дар ҷараёни гузаронидани мурофиаҳои судӣ фъолона иштирок намуда, дар исботи гунахгории судшавандагон ва таҳлили далелҳо маҳорати баланди касбй ва таҳассусӣ зоҳир намояд;

- далелҳои иловагӣ ва дарҳост пешниҳод намояд. Оиди асоснокии банду бости кирдори судшаванда, татбиқи қонуни чиноятӣ ва таъин намудани ҷазо мавқеи худро изҳор намояд;

- ба риояи қонуният ҳангоми пешбурди тафтиши судӣ назорат намуда, барои баровардани санадҳои асоснок, қонунӣ ва одилона мусоидат намояд;

- қӯшиш ба ҳарҷ дихад, ки мавқеи ў ба натиҷаи тафтиши судӣ мутобиқат намуда, аз рӯи ҳама масъалаҳои ба миён омада ҳангоми пешбурди парвандаҳо ҳулосаҳои асоснок дихад ва овардани эътиrozro ба тариқи хусусию кассатсионӣ аз болои ҳар як санадҳои ғайриқонуни судҳо таъмин намояд;

- ба таъмини ошкорбаёнӣ ҳангоми баамалбарории адолати судӣ, баланд бардоштани таъсири тарбиявии мурофиаҳои судӣ, истифода намудани минбари судӣ барои таблиғи қонунҳо, зоҳир намудани ташабbuskorӣ дар ташкили маҷlisҳои судии сайёр диккати ҷиддӣ зоҳир намояд.

- бо назардошти талаботи ҳифзи манфиатҳои давлат, ҷамъият ё ҳуқуқҳои шахрвандон бо парвандаи чиноятӣ даъвои гражданини пешниҳод намудаи ҷабрдиагонро дастгирӣ намояд [7].

Ҳамин тарик, прокурор вазифадор аст, ҳамчун иштирокчи мурофиаи судӣ баҳри таъмин намудани волоияти қонун, таҳқими қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ бо мақсади ҳифзи ҳуқуқҳои иҷтимоию иқтисодӣ, сиёсӣ ва дигар ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд, мубориза алайхи чинояткорӣ аз ваколатҳои ба ў voguzornamudaи Қонуни конститутсионии Чумхурии Тоҷикистон “Дар бораи мақомоти прокуратураи Чумхурии Тоҷикистон” ва қонунгузории мурофиавии чиноятии Чумхурии Тоҷикистон самаранок истифода намуда, риояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрвандро, ки ҳамчун арзиши олӣ эътироф гардидаанд, дар ҳамаи марҳилаҳои мурофиаи судӣ таъмин намояд.

АДАБИЁТ

1. Строгович М.С. Курс советского уголовного права. В.2 т. М., 1968.
2. Искандаров, З.Х. Оид ба ҷанд қоидае, ки мурофиаи чиноятро дигар намуд / З.Х. Искандаров // Маъсъалаҳои рӯзмарраи ҳуқуқи судӣ, фъолияти прокурорӣ ва пешгирии чинояткорӣ дар Чумхурии Тоҷикистон (маводи конфронсҳои илмӣ-назариявӣ). - Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013.
3. Маҳмудов И.Т. Иштроқи прокурор дар мурофиаи чиноятӣ омили муҳимтари таъмини қонуният / И.Т. Маҳмудов // Рушди падидаҳои адолати судӣ ва назорати прокурорӣ дар солҳои Истиқлолияти давлатӣ дар Чумхурии Тоҷикистон (маводи конференсияи илмӣ - амалӣ бахшида ба 80-умин солгарди Ҳуқуқшиноси шоистаи Чумхурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиноси, дотсент Абдуллоев Немат Абдуллоевич), зери таҳрири мудири кафедраи ҳуқуқи судӣ ва назорати прокурории ДМТ, номзади илмҳои ҳуқуқ, дотсент Маҳмудов И.Т. Душанбе: "Матбааи", 2019. 338 сах.
4. Суҳанронии Президенти Чумхурии Тоҷикистон, Ҷаноби Олӣ, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо қормандони мақомоти прокуратура ба муносибати 26- солагии мақомоти прокуратураи Тоҷикистони соҳибистиклод. Душанбе, 13 марта соли 2018.
5. Кодекси мурофиавии чиноятии Чумхурии Тоҷикистон аз 03.12.2009 с. таҳти № 564.
6. Маҳмудов И.Т. Прокурор дар мурофиаи чиноятӣ: проблемаҳои назариявӣ ва танзими ҳуқуқӣ / И.Т. Маҳмудов // Маъсъалаҳои рӯзмарраи ҳуқуқи судӣ, фъолияти прокурорӣ ва пешгирии чинояткорӣ дар Чумхурии Тоҷикистон (маводи конференсияҳои илмӣ - назариявӣ). Зери таҳрири мудири кафедраи ҳуқуқи судӣ ва назорати прокурорӣ н.и.ҳ., дотсент Маҳмудов И.Т. - Душанбе: "Маориф ва фарҳанг", 2013. 320 сах.
7. Фармони Прокурори генералии Чумхурии Тоҷикистон «Дар бораи иштироки прокурор ҳангоми аз тарафи судҳо баррасӣ қардан парвандаҳои чиноятӣ ва назорати қонунӣ будани санадҳои судӣ оид ба парвандаҳои чиноятӣ» аз 15 февраля соли 2016 таҳти №12

**МОХИЯТ ВА ТАҶИНОТИ МУРОФИАВИИ ПРОКУРОР ҲАНГОМИ БАРРАСИИ
ПАРВАНДАХОИ ЧИНОЯТӢ ДАР СУДИ МАРҲИЛАИ ЯКУМ**

Дар мақолаи мазкур мохият ва таҷиноти мурофиавии прокурор ҳангоми баррасии парвандаҳои чиноятӣ дар суди марҳилаи якум мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Муаллиф дар асоси омӯзиши санадҳои меъёри хукуқӣ ва санадҳои зериқонуни дар ин самт қабулшуда мохият ва таҷиноти мурофиавии прокурорро ҳангоми иштирок дар баррасии судии парвандаҳои чиноятӣ мавриди таҳлил қарор додааст. Муаллифон қайд намудаанд, ки прокурор вазифадор аст, ҳамчун иштирокии мурофиаи судӣ баҳри таъмин намудани волоияти қонун, таҳқими қонунияти ва тартиботи хукуқӣ бо мақсади хифзи хукуқҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ, сиёсӣ ва дигар хукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд, мубориза алайҳи чинояткорӣ аз ваколатҳои ба ўвогузорнамудаи Қонуни конституцioniи Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи мақомоти прокуратураи Ҷумҳурии Тоҷикистон” ва қонунгузории мурофиавии чиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон самаранок истифода намуда, риояи хукуку озодиҳои инсон ва шаҳрвандро, ки ҳамчун арзиши олӣ эътироф гардидаанд, дар ҳамаи марҳилаҳои мурофиаи судӣ таъмин намояд.

Калидвожаҳо: мурофиа, прокурор, суди марҳилаи якум, иштирокчиёни мурофиа, парванда, қонунгузорӣ.

**ПРОЦЕССУАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ПРОКУРОРА ПРИ РАССМОТРЕНИИ УГОЛОВНЫХ ДЕЛ
В СУДЕ ПЕРВОЙ ИНСТАНЦИИ**

В этой статье рассматриваются сущность и процессуальные цели прокурора при рассмотрении уголовных дел в суде первой инстанции. На основе изучения нормативных правовых актов и подзаконных актов, принятых в этой сфере, автор анализирует характер и цель прокурорского производства при участии в рассмотрении уголовных дел. Авторы отмечают, что прокурор обязан выступать в качестве участника судебного разбирательства с целью обеспечения верховенства закона, укрепления верховенства закона с целью защиты социально-экономических, политических и других прав и свобод человека и гражданина, борьбы с преступностью со стороны конституционных властей. Республика Таджикистан эффективно использует Закон «О прокуратуре Республики Таджикистан» и уголовно-процессуальное законодательство Республики Таджикистан и обеспечивает уважение прав и свобод человека и гражданина, признанных высшей ценностью на всех этапах судебного разбирательства.

Ключевые слова: процесс, прокурор, суд первой инстанции, участники судебного процесса, дело, законодательство.

**PROCEDURAL STATUS OF THE PROSECUTOR WHEN CONSIDERING CRIMINAL CASES
IN THE COURT OF FIRST INSTANCE**

This article examines the essence and procedural goals of the prosecutor when considering criminal cases in the court of first instance. Based on the study of normative legal acts and by-laws adopted in this area, the author analyzes the nature and purpose of prosecutor's proceedings when participating in the consideration of criminal cases. The authors note that the prosecutor is obliged to act as a participant in judicial proceedings in order to ensure the rule of law, strengthen the rule of law in order to protect socio-economic, political and other human and civil rights and freedoms, and fight crime on the part of the constitutional authorities. The Republic of Tajikistan effectively uses the Law "On the Prosecutor's Office of the Republic of Tajikistan" and the criminal procedure legislation of the Republic of Tajikistan and ensures respect for human and civil rights and freedoms recognized as the highest value at all stages of judicial proceedings.

Keywords: trial, prosecutor, court of first instance, participants in the trial, case, legislation.

Сведения об авторах: *Ашурев Исфандиёр* – магистр второго курса юридического факультета ТНУ. Тел.: 93 170 39 49

Махмудов И.Т. – кандидат юридических наук, доцент кафедры судебного права и прокурорского надзора Таджикского национального университета. Тел.: 93 504 43 52

Information about the authors: *Ashurov Isfandier* – the second year graduate student of the Faculty of Law of TNU. Tel.: 93 170 39 49

Makhmudov I. T. – Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Judicial Law and Prosecutor's Supervision of the Tajik National University, Phone: 93 504 43 52

**БАЛАНД БАРДОШТАНИ САТҲИ ШУУРНОКИИ ҲУҚУҚИИ
ҶАВОНОН – ЧИҲАТИ АЗ БАЙН БУРДАНИ ГАРОИШИ ОНҲО БА ҲИЗБУ
ҲАРАКАТҲОИ ТЕРРОРИСТИЙ ВА ЭКТРЕМИСТИЙ**

**Нормуродов А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Мутаассифона солҳои охир сатҳи тарбияи фарзандон то андозае паст рафтааст ва баъзе падару модарон ба ин масъалаи ҳаётан муҳим беътиноӣ зоҳир мекунанд. Коста гардидани ахлоқи қисме аз наврасону ҷавонон, ҷалб гардидани онҳо ба ҳар гуна ҳаракату равияҳои бегона ва ба чинояткорӣ даст задани иддае аз онҳо, пеш аз ҳама, натиҷаи беаҳамиятӣ ва бемасъулияти падару модарон мебошад. Наврасон, ки ҳоло миёни сиёҳу сафед фарқ гузашта наметавонанд,

баъзан фирефтаи амалҳои шахсони чинояткор гардида, оқибати кирдорҳои худашонро дарк накарда даст ба чиноят мезананд.

Ҳоло яке аз масъалаҳои муҳиме, ки ҷомеаи ҷаҳониро ба ташвиш овардааст ин терроризм ва ифратгарии динӣ мебошад. Терроризм ва ифратгарӣ яке аз зуҳуроти номатлуб дар замони имрӯза ба шумор рафта, зуҳуроти мазкур боиси ба миён омадани оқибатҳои нохуш - таҳдид ё истифодаи зӯроварӣ, расонидани зарари вазнин, бенизомӣ, барангехтани низои миллӣ, иҷтимоӣ ва динӣ мебошад.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар паёми имсолаи хеш ба Маҷлиси Олии қишвар таъкид доштанд, ки “Дар паёмҳои қаблӣ ва дигар суханрониҳо ман андешаҳои худро доир ба афзоиши ҳатари терроризм ва экстремизм дар ҷаҳони мусосир изҳор карда будам.

Шиддати ин ҳатару таҳдидҳои ҷаҳонӣ, мутаассифона, имрӯз ҳам паст нашудааст. Аз тарафи мақомоти ҳифзи ҳуқуқ вақтҳои охир дастгир шудани гӯрӯҳҳои чиноятие, ки меҳостанд дар минтақаҳои сарҳадӣ ва дохири Тоҷикистон амалҳои террористӣ анҷом диҳанд, гувоҳи ин гуфтаҳост”.

Гӯрӯҳҳои террористӣ ва ифратӣ ва инчунин пайравони онҳо душманони миллат буда ҳадафи онҳо ба ҷуз барангехтани ҳисси нобоварӣ нисбат ба давлату ҳукумат ва тағриқаандозӣ миёни миллат ҷизи дигаре нест. Онҳо дар зери шиорҳои боғтаву хаёли фирефтаи таълимоти «гӯё динӣ» гашта ба амалҳои низоъпарастӣ, ифродгарӣ ва террористӣ ҷавононро даъват намуда, амалҳои бади худро бо номи «чиҳод», «фидокорӣ» ташбех мекунанд ва меҳоҳанд бо ин роҳ ба мақсадҳои душманонаи худ ноил шуда нуфузу дастовардҳои миллиро то андозае паст зананд.

Мураккабтарин ва ҳатарноктарини зуҳури терроризм он аст, ки агар дар заминаи эътиқоди динӣ ҳосияти соҳифа идеологӣ пайдо намуда бошад. Чунин шакли терроризм хеле мураккаб аст. Зоро раванди ташаккули он, асосан ноайён мегузарад. Он метавонад дар доираи маҳдуди вақт фазои номаҳудудро фаро бигирад ва дар муносибатҳои ҷомеаи сиёсӣ нақши барҷаста пайдо намояд.

Терористон барои он, ки ҳар чи зудтар ба ҳадафҳои нопоки сиёсии худ расанд аксаран ба эътиқоди динии шахсон таъсир расонида, мардумро бовар қунониданӣ мешаванд, ки сиёсати давлатдорӣ бар зидди ақидаҳои динии онҳост. Маҳз бо ин роҳу восита меҳоҳанд дини мубини исломро барои ба ҳадафҳои нопоки худ ноил шудан истифода баранд. Пайдоиш ва паҳн гардидани ин гуна падидаҳои номатлуб аз он шаҳодат медиҳад, ки баъзе ҷавонон бехабар аз маърифати ҳуқуқӣ ва ҳудшиносӣ, таълиму тарбияи нокифоя ба гуруҳҳои ифратгаро шомил шуда даст ба чиноят мезананд.

Имрӯз терроризм ва экстремизм ҳамчун вабои аср ба амнияти ҷаҳон ва ба ҳар як сокини сайёра таҳдид карда, барои башарият ҳатари на камтар аз силоҳи ядроиро ба миён овардааст, ки мутаасифона қурбонии ин амалҳо асосан ҷавонон мебошанд.

Пеш аз он, ҳар инсон ба чунин амалҳои ба ҷомеа ҳавфнок даст мезанад бояд аз оқибатҳои ҳуқуқии он андеша намояд. Қишинги мо бо пешгирифтани роҳ ба сӯи як ҷомеаи ҳуқуқбунёд тамоми талошҳои худро баҳри ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандон равона месозад. Санадҳои меъёри-ҳуқуқии амалкунанда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон кафили ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандон мебошанд. Ҳамчунин Сарвари давлат дар паёми хеш иброз доштанд, ки: “Тавре ки маълум аст, баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқии аҳолӣ омили асосии эъмори давлати ҳуқуқбунёд, ҷомеаи шаҳрвандӣ ва таъмин намудани волоияти қонун мебошад.” Аз ин рӯ шаҳрвандони қишинги ва ба хусус ҷавон бояд огоҳ бошанд, ки кирдорҳои чинояткоронае чун терроризму ифратгарӣ ва пайвастан ба чунин гӯрӯҳҳои иртиҷоӣ ва чиноятпеша тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон чиноят маҳсуб рафта оқибати содирнамоии ин гуна амалҳо ҷазоҳои сангине ба бор ҳоҳад овард. Чуноне ки дар моддаи 179 Кодекси Чиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудааст: 1) Терроризм, яъне содир намудани таркиш, сӯхтор, тирпаррони аз силоҳи оташфишон ё дигар кирдore, ки боиси ҳавфи марғи одамон, расонидани зарари ҷидди ба молу мулк ё ба миён омадани оқибатҳои дигари барои ҷамъият ҳавфнок мегардад, агар ин кирдор бо мақсади ҳалалдор соҳтани амнияти

чамъиятӣ, фаъолияти макомоти хокимияти давлатӣ ва сохторҳои низомӣ, тарсонидани аҳоли ё расонидани таъсир ҷиҳати аз ҷониби мақомоти ҳокимият қабул намудани қарор, инчунин таҳди迪 анҷом додани кирдорҳои зикршуда бо ҳамин мақсадҳо, - (КЧТ аз 14.11.2016 с., №1359)

бо маҳрум сохтан аз озоди ба муҳлати аз панҷ то даҳ сол ҷазо дода мешавад.

2) Ҳамин кирдор, агар:

а) аз ҷониби гурӯҳи шахсон бо маслиҳати пешакӣ;

б) такроран; (КЧТ аз 14.11.2016 с., №1359)

в) аз ҳиссииёти бадбини ё ҳусумати миллӣ, наҷоди, маҳалгароӣ ё динӣ; (КЧТ аз 14.11.2016 с., №1359)

г) аз ҷониби хизматчи ҳарбӣ; (КЧТ аз 14.11.2016 с., №1359)

д) аз ҷониби шахси мансабдор бо истифода аз мақоми хизматӣ; (КЧТ аз 14.11.2016 с., №1359)

е) дар ҳолати ретсидиви ҳавфнок содир шуда бошад, – (КЧТ аз 14.11.2016 с., №1359)

бо маҳрум сохтан аз озодӣ ба муҳлати аз ҳашт то понздаҳ сол бо мусодираи молу мулк ҷазо дода мешавад.

3) Кирдори пешбининамудаи қисмҳои якум, дуюм ҳамин модда, агар он:

а) аз ҷонибии гурӯҳи муташаккил;

б) дар алоқаманди бо таҳди迪 истифодаи силоҳи қатли ом, маводи радиоактивӣ ё иҷрои дигар кирдоре, ки ба ҳалокати оммавии одамон оварда мерасонад;

в) дар ҳолати ретсидиви маҳсусан ҳавфнок содир шуда бошад;

г) аз беэҳтиёти боиси марғи инсон ё ин ки дигар оқибатҳои вазнин гардида бошад, бо маҳрум сохтан аз озодӣ ба муҳлати аз понздаҳ то бисту панҷ сол ё ҷазои қатл ё якумра аз озоди маҳрум сохтан бо мусодираи молу мулк ҷазо дода мешавад. (КЧТ аз 31.12.08с №451).

Эзоҳ: Шахсе, ки дар омода сохтани кирдори терористӣ иштирок дорад, агар мақомоти давлатиро сари вақт огоҳ созад ё бо роҳи дигар содир гаштани кирдори терористиро пешгири кунад ва агар дар ҳаракатҳои ин шахс дигар таркиби ҷиноят мавҷуд набошад, аз ҷавобгарии ҷиноятӣ озод карда мешавад.

Бояд қайд намоем, ки мақсад аз гуфтаҳои боло на ин ки сирф ҷазо додан бошад, балки тарбияи шаҳрвандон мебошад, чуноне ки дар эзоҳи моддаи мазкур бо истифода аз принсипи гуманистӣ муқаррар гардидааст. Афроде, ки дар содир намудани ин кирдорҳо иштирок доштанд, vale сари вақт аз карда пушаймон гардида, ҳамчунин мақомоти даҳлдори давлатиро аз ба вуқӯй пайвастани, чунин амалҳо огоҳ месозанд аз ҷавобгарии ҷиноятӣ озод мегарданд.

Бо ҳамин мақсад, ҷавони моро мебояд, ки ба қадри неъмате чун истиқолияту давлатдории миллӣ ва сулҳу оромии кишвари маҳбубамон расида арзишҳои муқаддастарини давлату давлатдориро дарк намуда онҳоро пос нигоҳ доранд, чунки пос ва муқаддас донистан ин ҳам қарз ҳам масъулияти ва ҳам шарафу номуси ватандорӣ, ифтихор аз давлату миллати хеш ва ҳам талошу заҳмати ҳар фарди бедордили ҷомеа баҳри ҳудшиносӣ, маърифат ва фарҳангӣ волои миллӣ ба ҳисоб меравад.

Тибқи андешаи мо омилҳои асосии аз байн бурдан ва нест кардани хатарҳои гирииш ва пайравии ҷавонон ба ташкилот ва ҳизбу ҳаракатҳои экстремистӣ ва терористӣ ин ба таълимӯ тарбия ва ҳунаромӯзӣ фаро гирифтани онҳо ва ҳамчунин баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ ва динии ҷавонон дар заминai таълимоти мазҳаби ҳанафӣ мебошад.

Дар ин замина мо шаҳрвандони кишвар, омӯзгорон, ва дигар фаъолони ҷомеааро зарур аст, ки дар мачрои ҷаҳонишавӣ бо дарки масъулияти баланд истиқолияти ҳуд, ва он сулҳу суботоро, ки дар асоси заҳматҳои зиёди шабонарӯзии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтаррам Эмомалӣ Раҳмон ба вуҷуд омадааст пос дошта содиқона ва мунсифона онҳоро ҳифз намоем.

АДАБИЁТ

1. Зокиров Г.Н. “Моҳият ва хусусиятҳои асосии тероризм дар замони мусир” 12-13-уми январи соли 2016.
2. Кодекси Ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 1998
3. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, 22.12.2016,
4. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи самтҳои Сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон” ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 26-уми декабри соли 2018.
5. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон оид ба лоиҳаи Қонун «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» Душанбе, 14.12.2010.

**БАЛАНД БАРДОШТАНИ САТҲИ ШУУРНОКИИ ҲУҚУҚИИ ЧАВОНОН – ҔИҲАТИ АЗ
БАЙН БУРДАНИ ГАРОИШИ ОНҲО БА ҲИЗБУ ҲАРАКАТҲОИ ТЕРРОРИСТИ ВА
ЭКСТРЕМИСТИ**

Миллати шарафманди тоҷик дар тӯли мавҷудияти худ ҳазорон фарзандони фарзонаро ба дунё овардаву ба камол расонидааст, ки онҳо на танҳо ба миллати худ балки барои кулли ҷомеаи башарӣ ҳизмати сазоворе анҷом додаанд ки ин шоистаи таҳсин мебошад. Вазифаи волидайни тоҷик ин ба фарзандони хеш омузонидани дарси ҳудшиноси хусусан далерию мардонагӣ ва корнамоҳои гӯзаштагонамон ба монанди Темурмалику Деваштич ва Спитамену Муқанаъ ва дигар родмардони роҳи озодӣ ки онҳо барои ҳифзи марзу буими Ватани худ сина сипар намуда ҷоннисориҳо кардаанд.

Калидвоҷаҳо: миллати тоҷик, шаҳрвандон, волидайн, наврасон, ҷавонон, ҷомеаи шаҳрвандӣ, ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд

**ПОВЫШЕНИЕ ЮРИДИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ МОЛОДЕЖИ ДЛЯ ИСКЛЮЧЕНИЯ
ИХ ОТНОШЕНИЯ К ТЕРРОРИСТИЧЕСКИМ И ЭКСТРЕМИСТИЧЕСКИМ ДВИЖЕНИЯМ**

За время своего существования благородный таджикский народ родил и вырастил тысячи прекрасных детей, которые сделали достойную службу не только своему народу, но и всему человеческому сообществу, что достойно похвалы. Задача таджикских родителей - преподать своим детям урок самопознания, особенно мужества и героизма наших предков, таких как Темурмалик, Деваштич, Спитамен, Муқана и других героев борьбы за свободу, которые пожертвовали своими жизнями, защищая границы своей Родины.

Ключевые слова: таджикский народ, граждане, родители, подростки, молодежь, гражданское общество, права и свободы человека.

**RAISING THE LEGAL AWARENESS OF YOUNG PEOPLE TO EXCLUDE THEIR ATTITUDE TO
TERRORIST AND EXTREMIST MOVEMENTS**

During its existence, the noble Tajik people have given birth and raised thousands of beautiful children who have done a worthy service not only to their people, but also to the entire human community, which is worthy of praise. The task of Tajik parents is to teach their children a lesson of self-knowledge, especially the courage and heroism of our ancestors, such as Temurmomalik, Devashtich, Spitamen, Mukana and other heroes of the struggle for freedom who sacrificed their lives defending the borders of their homeland.

Keywords: Tajik people, citizens, parents, teenagers, youth, civil society, human rights and freedoms.

Сведения об авторе: Нормуродов Амирджон – магистрант второго курса юридического факультета Таджикского национального университета

Information about the author: Normurodov Amirjon – second-year master's student of the Faculty of Law of the Tajik National University

ОМИЛҲОИ ТАҒИЙРЁБИИ ИҶЛИМ ВА ТАЪСИРИ ОН БА ПИРЯХҲОИ ҲАВЗАИ ДАРЁИ ХИНГОБ

Rаҳимзода А.С.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар тӯли садсолаи охир ҳарорат ба таври номунтазам ба баланд шудан шурӯй кард. Дар 100 сол дар сайёра баландии гармшавӣ тақрибан ба $0,6\text{--}1,2^{\circ}\text{C}$ баробар шуд. Дар нимкураи шимолӣ чунин давраи гарм, ба монанди аз соли 1983 то соли 2013 дар 1400 соли охир набуд. Олимон гармшавии мусирро дар сайёра бо тақвият ёфтани таъсири гармхонавӣ шарҳ медиҳанд.

Таъсири газҳои гармхонавӣ гуфта равандеро меноманд, ки дар он газҳо, ҷангу губор, дар таркиби атмосфера буғи оби вучуддошта гармии Замиро фурӯ мебаранд ва ба инъикосшавии он аз сатҳи Замин монеа эҷод мекунанд. Вақте 200 сол пеш олимон таъсири мазкурро тавсиф намуданд, онҳо ба мусоидати атмосфераи замин бо гармхона барои парвариши сабзавот таваҷҷӯҳ зохир кардаанд. Бинобар ин, газҳое, ки гармии Замиро фурӯ мебаранд, газҳои гармхонавӣ номида шудаанд. Газҳои гармхонавие, ки дар таркиби атмосфера вучуд доранд: гази карбон, метан (барои дарки беҳтар онҳо бо формулаҳои кимиёвӣ CO_2 ва CH_4 ифода мешаванд) ва ҷангу гази дигар ва ҳамчунин буғи об. Онҳо нурафкани инфрасурҳро бозмедоранд, ки аз сатҳи Замин хориҷ мешаванд. Дар натиҷа қабатҳои поёни атмосфера гарм мешаванд. Бидуни таъсири газҳои гармхонавӣ ҳарорати миёнаи ҳаво дар сатҳи Замин на $+14^{\circ}\text{C}$ монанди имрӯз, балки -19°C мебуд. Гармии Замин ба кайҳон мерафт ва атмосфера гарм намешуд. Ҳуди вучуди ҳаёт дар сайёра он вақт таҳти савол қарор мегирифт.

Олимон дер боз пешгӯйӣ кардаанд, ки бо истиҳроҷ ва сӯхтани ангишт, нафт ва газ инсон ба атмосфера миқдори зиёди CO_2 ва CH_4 партов карда, таъсири газҳои гармхонавиро тақвият медиҳад. Дар миёнаи асри XIX ин пешгӯйӣ тасдиқ шуд – концентратсияи газҳои мазкур дар саросари ҷаҳон зуд афзоиш ёфтааст.

Газҳои гармхонавӣ – сабаби асосии тағиироти мусири иҶлим мебошанд. Дар натиҷаи фаъолияти ҳочагидории инсон, пеш аз ҳама сӯхтани сӯзишвории истиҳроҷшуда, рушди нақлиёти автомобилий ва буридани ҷангалҳо, концентратсияи чунин газҳои гармхонавӣ дар атмосфера, монанди гази карбон (CO_2), метан (CH_4) ва оксиди нитроген (N_2O), ба дараҷаи баланди рекордӣ расидааст, ки дар Замин ҳадди ақал дар тӯли 800 ҳазор соли охир чунин набуд. Таркиби табиии гази карбон дар атмосфера дар тӯли таъриҳ байни 180 ва 300 ҳиссаи CO_2 ба миллион дигар зарраҳо тағиир ёфтааст. Имрӯз сатҳи CO_2 400 зарраро дар миллион ташкил медиҳад. Аз ибтидои рушди саноат (аз солҳои 1750) таркиби гази карбон дар атмосфера ба 40%, метан – ба 120% ва оксиди нитроген – ба 20% афзоиш ёфтааст. Фарзия дар бораи он ки фаъолияти ҳочагидории инсон боиси тақвияти таъсири газҳои гармхонавӣ мешавад, бори аввал олими швед С. Аррениус ҳанӯз дар соли 1896 пешниҳод карда буд.

Ҳамзамон бо ҳарорат ва концентратсияи газҳои гармхонавӣ инчунин сатҳи оби уқёнуси Ҷаҳонӣ тағиир ёфтааст. Дар давраҳои сард сатҳи оби уқёнус ба 50-100 м камтар буд, аммо дар давраҳои гарми сад ҳазор сол пеш сатҳи уқёнус монанди имрӯз ба 5-10 м баландтар буд. Ҳар сол фотосинтез ва нафаскашии организмҳои зинда чунин миқдори гази карбонро ба вучуд меоранд, ки хеле бештар аз партовҳои инсон аст. Бо вучуди ин, бо ёрии таҳлили изотопӣ нишон дода шудааст, ки сабаби асосии ба вучуд омадани таъсири газҳои гармхонавӣ фаъолияти инсон мебошад.

Уқёнус, ҷангалҳо, хок ва мавҷудоти сайёра мекӯшанд то ба инсон “кӯмак” расонанд ва аз атмосфера нисфи CO_2 фурӯ мебаранд, аммо нисфи дигар дар атмосфера ҷамъ мешавад ва таъсири газҳои гармхонавиро тақвият медиҳанд. Дар натиҷа атмосфера ва пас аз он уқёнус гарм мешавад. Мушоҳида мекунем, ки инсон миқдори зиёди ҷангалҳои сайёро буридааст ва ҳоло қобилияти онҳо барои фурӯ бурдани CO_2 аз атмосфера назар ба гузашта камтар аст. Маҳз уқёнус дар ташаккули иҶлими Замин нақши асосиро мебозад. Дар он беш аз 90%-и энергияи системаи иҶлими сайёра мутамарказ шудааст. Агар танҳо ҳарорати атмосфера

баланд мешуд, на ҳарорати уқёнус, пас барои бонги хатар задан барвақт мебуд. Ин чунин маънӣ медошт, ки ҳалқаи асосии системаи иқлими тағиیر наёфтааст. Мутаассифона, ҳарорати уқёнус сол ба сол баланд мешавад! Бинобар ин, иқлиминосон чунин меҳисобанд, ки зимистонҳои сард ё ҳатто ҳавои мұтадил дар тамоми сайёра маъни қатъ шудани гармшавии ҷаҳониро надорад. Зеро сол ба сол миқдори гармӣ дар системаи иқлими Замин дар маҷмӯъ, маҳсусан дар уқёнус афзоиш меёбад.

Ғайр аз тағиирёбии таркиби гази атмосфера, инсон ҳаворо тавассути аэрозолҳо зарраҳои ҳурдтарин монанди ҷангӯ губори маъмулӣ ва ҳамчунин як қатор моддаҳои ифлос мекунад, ки аз партовҳои неругоҳҳои барқӣ, автомобилҳо, ҳавопаймоҳо, ҳангоми сӯхтани ҷангалҳо ва алафҳо ба вучуд меоянд. Ҳаво бо зарраҳо барои нурҳои офтоб монеа эҷод мекунанд, ки ҳароратро дар наздикии сатҳ паст мекунад. Зарраҳои аэрозол (маҳсусан дуда) ба рӯйи барф ва яҳ таҳшин шуда, қобилияти инъикоскунии сатҳро паст мекунанд, ки боиси тақвият ёфтани гармӣ мешавад. Ҳамин тавр, инсон сайёраро ҳам гарм ва ҳам сард мекунад. Мутаассифона, омили аввал – тақвият ёфтани таъсири газҳои гармхонавӣ – назар ба таъсири сардкунӣ тақрибан 3 маротиба зиёдтар аст. Бинобар ин, замоне дар бораи “гармшавии ҷаҳонӣ” сухан мекунанд, ки аз таъсири фаъолияти инсон ба вучуд омадааст.

Иқлиминоси маъруф М.И. Будико ҳанӯз дар солҳои 1970 баланд шудани ҳароратро хеле дақиқ ҳисоб намуда, пешгӯйӣ кардааст, ки тақрибан аз соли 2000 башарият ба мушкилот рӯ ба рӯ мешавад – тағиироти нав ва “аҷоиби” иқлими. Чунин ҳам шуд. Аз замоне, ки инсон ба сӯхтани ангишт шурӯъ кард, ҳарорати ҳаво дар сатҳи Замин ба $0,86^{\circ}\text{C}$ баланд шудааст ва дар баробари ин дар 50 соли охир афзоиши ҳарорат $0,6^{\circ}\text{C}$ -ро ташкил додааст. Дар назари аввал чунин ба ҷашм мерасад, ки дар он ҳеч ҷизи ҳатарнок нест: зеро он ҳарорати миёна дар тамоми қураи Замин ва дар ҳамаи фаслҳо аст! Дар воқеъ мо мебинем, ки дар ҷое афзоиш зиёдтар аст. Ба таври мисол, дар Русия гармшавӣ $1,5^{\circ}\text{C}$ ва дар Шарқи Дуру Арктика аллакай $2\text{-}3^{\circ}\text{C}$ -ро ташкил додааст. Ҳамзамон барои қишвари мо дар маҷмӯъ тағиироти баҳорӣ ва тирамоҳии ҳарорат назар ба тағиироти тобистонӣ ва зимистонӣ бештар эҳсосшаванд мебошад.

Дар айни замон дар баъзе аз қисматҳои Русия дар фасли зимистон гармшавӣ нест, аммо сардшавӣ ҳаст. Агар ҳафтаҳо ва моҳҳои алоҳидаро дар назар ғирем, мо ҷаҳишҳоро мушоҳид мекунем: 2-3 ҳафта ба 10°C гармтар ва пас аз он ба 9°C ҳуунуктар дар муқоиса бо ҳарорати миёнаи нимаи дуюми асри XX барои давраи мазкури сол дар маҳалли мазкур. Ба ҳисоби миёна гармшавӣ $1\text{-}2^{\circ}\text{C}$ -ро ташкил медиҳад. Аммо сухан дар бораи он нест, сухан дар бораи пасту баланд шудани обу ҳаво, бодҳои тӯғонӣ, боришоти сел ё саҳт боридани барф мебошад. Пас, дар асри XIX ҳам дар фасли зимистон рӯзҳои гарм, дар тобистон сард, тӯғонҳои саҳт, обхезиҳо, барфбории саҳт ва ҳушқсолиҳои тӯлонӣ, ҳатто “борони ниҳоят сард” буданд, вақте ҳамаро қабати гафси яҳ мепӯшонид. Муҳим ин аст, ки ҳоло ҳодисаҳои ҳатарноки мазкур бештар рӯҳ медиҳанд ва дар оянда низ боз ҳам бештар рӯҳ ҳоҳанд дод. Ҳуунукиҳои саҳт низ мешаванд, ҳарчанд бо мурури замон онҳо, эҳтимол, камтар рӯҳ ҳоҳанд дод. Албатта, ҳамчунин таъсири мусбат ба вучуд ҳоҳанд омад, аммо таъсири манфири ҳоло мо зиёдтар мушоҳид мекунем.

Ҳоло бо ёрии моделҳои компьютерӣ, ки ҳамаи таъсири тағииротро дар назар мегиранд ҳамчунин моделҳои табиӣ ва моделҳои дар натиҷаи фаъолияти инсон ба вучуд омада иқлиминосон на танҳо ҳодисаҳои зуҳуркунандаро шарҳ додаанд, балки барои тамоми асри XXI пешгӯйӣ низ кардаанд. Вобаста ба партовҳои газҳои гармхонавӣ ҳарорат дар садсолаи мазкур метавонад бисёр ба шиддат баланд шавад. Дар сурати пешрафти сенарияи мусоид, тағиирот зиёд нестанд – $1\text{-}2^{\circ}\text{C}$. Вале дар ҳолати номусоидтарин дар қаламрави Русия мумкин аст ба $5\text{-}7^{\circ}\text{C}$ ва дар Арктика ба 10°C гармтар шавад. Ин ҳамчунин ба боришот таъсири мерасонад. Онҳо дар Русия бештар ҳоҳанд буд, аммо дар қисмати зиёди мінтакаҳои ҳоло ҳушки ҷаҳон нарасидани оби ширин як мушкилии бисёр қалон мешавад. Тавре мебинем, иқлими охири асри XXI ба фаъолияти инсон саҳт вобаста аст.

Албатта, таъсири Офтоб, вулканҳо, ҷараёнҳои уқёнус ва дигар равандҳои табиӣ низ бисёр назаррас ҳастанд. Бо вучуди ин, дар натиҷаи онҳо тағиироти ба вучудомадаи иқлими кӯтоҳмуддат буда, дар ҷорҷӯби фосилаи бузурги вақт нақши онҳо қалон нест.

Бинобар ин, шумораи зиёди олимон чунин назар доранд, ки ба эҳтимоли зиёд, инсон дар тафйирёбии иқлими нақши асосиро бозидааст, ки дар Замин дар 60 соли охир (аз миёнаи асри XX) рух медиҳад ва дар садсолаи наздик рух хоҳад дод.

Мавқеи географии Осиёи Марказӣ вабаста ба мавҷудияти иқлими ҳушк метавонад табиати ин кишварро нисбати ҳама гуна тафйирёбии иқлими ҳасос гардонад. Ҳусусан ин муаммо дар раванди истифодаи захираҳои обӣ тезутунд мегардад. Ин муаммоҳо дар бисёр конференсияю семинарҳо ва ҷамъомадҳои комиссияҳои байнидавлатӣ қайд гардидаанд. Баъзе коршиносон таъкид мекунанд, ки ҳарорати ҳаво дар ин кишвар то соли 2050 то ба 3°C баланд мешавад.

Ин тафйирёбии иқлими ба гузариши раванди биёбоншавӣ, камшавии захираҳои обӣ, зиёдшавии миқдори ҳодисаҳои ноҳуши табиат сабаб шуда метавонад. Дар навбати худ ин ҳодисаҳои дар боло нишондодашуда ба қоҳишёбии захираҳои табиӣ сабаби мушкилоти зиёде дар фаъолияти меҳнатӣ ва иҷтимоии ҷамъияти инсонӣ шуда метавонад. Асосан, норасони об, маҳсулоти ғизоӣ, сарзании қасалиҳои сироятии гуногун, камбағалӣ, ҳичрати экологӣ, мисоли ин ҳодисаҳоянд.

Тафйирёбии иқлими дар Осиёи Марказӣ ва Тоҷикистон сабаби афзоиши общавии пиряҳҳои ин минтақа мегардад. Дар натиҷа дар давраҳои аввал ин ҳодиса сабаби зиёдшавии ҷаравои обии дарёҳои қӯҳӣ мегардад.

Гармшавии иқлими ба нестшавии баъзе пиряҳҳо пеш аз ҳама пиряҳҳои аз ҳама ҳурд оварда мерасонад. Мутахассисон ба ин ақидаанд, ки дар 60 соли охир дар қаторкӯҳҳои Помири Олой зиёда аз 1000 пиряҳҳои ҳурд нест шудаанд.

Мутахассисони соҳаи ба ин ақидаанд, ки ин ҳодиса дар ояндаҳо тақроршаванда мебошанд. Дар натиҷаи фаъолшавии раванди общавии барфҳои доимӣ ва пиряҳҳо (агар ин ҳодиса тафйир наёбад), дар нишебиҳои ҷанубии қаторкӯҳҳо 74%, дар нишебиҳои шимолӣ 34% майдони онҳо кам мешавад.

Дар ҳисботҳои комиссияҳои байниҳукуматӣ оид ба тафйирёбии иқлими қайд карда мешавад, ки чунин таназзулёбии майдонҳои пиряҳӣ ҳусусан ба камшавии захираҳои об дар фасли тобистон дар давраи нашъунамои зироатҳои қишоварзӣ мувофиқӣ мақсад набуда, ин ба зиёдшавии майдонҳои биёбонӣ ва нимбиёбонӣ оварда мерасонад. Инчунин норасони захираҳои обӣ сабаби буҳрони соҳаи қишоварзӣ шуда метавонад.

Агар тафйирёбии иқлими чунин идома ёбад, минтақаи Осиёи Марказиро ҳушксолиҳо, обхезиҳои даврагӣ, ҳаробшавии олами наботот, ҷангбодҳо интизор аст. Ин ҳодисаҳо дар умум барои аҳолӣ ва фаъолияти меҳнатии он ҳодисаи хело ҳам ноҳуш ва ҳатарноку заарнок мебошад. Дар замони ҳозира аллакай 77,0 % пӯшиши олами растаниёти мамлакатҳои Осиёи Марказӣ гирифттори таназзул буда, 59 % - и заминҳои қишоварзӣ гирифттори эрозияи обӣ мебошанд, ки сабаби асосиаш нодуруст ба роҳ мондани истифодаи об мебошанд.

Мусаллам аст, ки бо мақсади беҳдошти фаъолияти меҳнатӣ, рушди соҳаҳои гуногуни саноату қишоварзӣ, таъминоти бехатарии аҳолӣ, ҳарчи зиёдтар истифода бурдани захираҳои табииро тақозо дорад. Бо ин мақсад дар давраи шӯравӣ дар қаламрави Ҷумҳуриҳои Қазоқистон, Ӯзбекистон, Туркманистон заминҳои зиёде ба гардиши қишоварзӣ ворид карда шуда буданд, ки истифодаи захираҳои зиёди обиро талаб мекарданд. Ҳамзамон, дар истифодаи захираҳои обҳо ба ҳатогиҳо зиёде роҳ дода шуда буд, ки дар натиҷа миқдори зиёди об бемақсад истифода шудаанд.

Ҳамаи ин ба он оварда расонид, ки дар ҳавзаи дарёҳои Амӯ ва Сир муаммои нарасидани об ҷашмрас гардида, билохира бӯҳрони баҳри Араб сар зада буд. Дар натиҷа майдонҳои зиёде, ки қаблан бо об пӯшида буданд, куллан ҳушк гардида, дар оянда аз ин сатҳ ҷанггу ҳокрезаи зиёд ба сифати ҷангбод ба минтақаҳои дур, аз ҷумла ба сатҳи пиряҳҳо рехта мавҷудияти пиряҳҳоро боз ҳам мушкилтар мегардонид.

Масалан, ҳар соле аз мавзеи баҳри Араб, ки қаблан бо об пӯшида буд, 13 милион тонна намакҳои гуногун дар масоҳати 1,5 – 2,0 миллион километри мураббаъ тақшон мешавад, ки ҳам ба минтақаҳои қишоварзӣ, ҳам ба минтақаҳои қӯҳӣ зарари қалон мерасонад. Дар ин вақт общавии барфтӯдаю яхпораҳо меафзояд.

Дар майдони ҷангали Осиёи Марказӣ яке аз унсурҳои асосии коплексҳои табиати ҳудуди Осиёи Марказӣ мебошад, мутаасифона, ин захираҳои табиӣ низ

коқиши меёбад. Масалан, дар давоми солҳои 1930-1988 ба сабаби ҷангалбурӣ майдонҳои ҷангали Қирғизистон ду маротиба (513,3 гектар) кам шудааст. Фақат дар давоми солҳои 1990-2003 майдони умумии ҷангалҳо боз 75-80% кам шуда, ҳоло ба 17370 гектар баробар аст. Дар Қазоқистон ҳаҷми умумии маводи чӯйӣ ба 350 миллион метри мукааб баробар буда, фақат дар давоми солҳои 1995-1996 зиёда аз 2 million метри мукааб кам шуда буд. Аҳолии деҳаҳои кӯҳӣ қушиш мекунанд, ки ҳодисаҳои сел ва лағжишҳоро пешгирий кунад. Бо ин мақсад майдони ҷангалзорро зиёд карда, бо ин роҳ ҳокро аз эрозия (шусташавӣ) нигоҳ доштани мешаванд.

Сабаби дигари камшавии майдонҳои ҷангалий ин бетартибона истифода бурдани ин майдонҳо барои ҷароғоҳ мебошад. Дар шароити тағйирёбии иқлими бояд барқароркуни майдонҳои ҷангалий нисбат ба камшавии онҳо бартарӣ дошта бошанд.

Дар шароити Тоҷикистон низ ин тағйирёбии иқлими дар баробари фаъолияти имрӯзai инсонӣ имконият намедиҳад, ки сол ба сол майдонҳои пиряҳӣ афзалият пайдо кунанд. Дар мамлакати мо низ дар аввали асри XXI буридан ҷангалзорҳо нисбат ба шинонидани ниҳолҳои ҷангалий 2.4 маротиба зиёдтар гардидааст. Бо ин сабаб дар ноҳияҳои кӯҳӣ мамлакат заҳираҳои чубӣ соле то 12000 m^3 кам мешуд.

Ин мушкилиҳои камшавии майдонҳои ҷангалий вақте ба назар мерасауд, ки ҳавои атмосфера низ ифлос гардида истодааст, ки яке аз сабабҳои зиёдшавии миқдори автомобилҳои сабукрав ва боркаш ва рушди соҳаҳои саноат мебошад. Ин ифлосшавӣ ба майдонҳои ҷангалий ва дигар унсурҳои комплексҳои табии – ҳудудӣ таъсир расонида метавонад, аз ҷумла пиряҳҳо низ аз ин қатор берун намеистанд. Муттаасифона, ба ин нигоҳ ҳакарда, ки Тоҷикистон мӯҳитро хело кам ифлос мекунад, ин ин ҳодиса ҷашмрас аст. Зикр бояд кард, ки мавҷудияти майдонҳои зиёди ҷангалий метавонад ҳаворо аз зарраҳои гуногуни ифлоскунанда тоза намоянд. Масалан, як гектар майдони ҷангалии сабз дар давоми як шабонарӯзи офтобии гарм метавонад 220-280 килограмм газҳоро паст, карда ҳамзамон ба атмосфера 150-200 килограм оксиген барорад. Як гектар майдони ҷангалзорҳои сӯзанбарг дар як сол 40 тонна ҷангҳо, як гектар майдони ҷангалиҳои паҳнбарг 100 тонна ҷангро фурӯ мебарад. Як дараҳти миёнаандоза дар 24 соат метавонад, ҳамон қадар оксиген барорад, ки барои, нафаскашии се нафар одам басанда бошад.

Дар охири асри XX се мамлакати Осиёи Марқзӣ 3,6 миллион тонна ифлосиҳоро ба атмосфера мепартофтанд. Миқдори аз ҳама зиёди онҳо ба Ҷумҳурии Қазоқистон рост омада, ба 90 %-и ифлосиҳо баробар буд. Ҳиссаи Қирғизистон 6 %, Тоҷикистон бошад 4 % буд. Дар Қирғизистон ва Тоҷикистон шумораи автомобилҳо афзуда буд. Ҳиссаи онҳо аз ҳаҷми умумии ифлосиҳо дар Қирғизистон 85 %, дар Тоҷикистон 75 %, дар Қазоқистон 25 % буд. Маром аз гуфтаҳои боло дар он аст, ки дар минтақаҳо назди пиряҳӣ, зиёд будани майдонҳои ҷангалий то андозае сабаби камшавии ифлосиҳо гардида, он ба болои пиряҳҳо кам меафтанд ва аблятсия нисбатан суст мешавад. Зиёдшавии ифлосиҳо дар болои пиряҳҳо метавонад раванди аблятсияро тезонад, ки то андозае ба камшавии майдонҳои пиряҳӣ оварда мерасонанд. Ҳамин тавр, зиёд будани майдонҳои ҷангалий метавонад ба мавҷудияти майдонҳои пиряҳӣ то андозае таъсiri мусбӣ расонад.

Дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳазорҳо пиряҳҳои хурду бузург ҷойгир мебошанд, ки дар онҳо садҳо километри мураббаъ об маҳфуз аст. Пиряҳҳо миқдори зиёди обро дар фасли сармо захира мекунанд, ки дар мавсими гармо барои обёрии заминҳои корам басо зарур аст. Таърихи омӯзиши пиряҳҳои Тоҷикистон зиёда аз 100 солро дар бар мегирад. Соли 1870 якумин навиштаҷот оид ба пиряҳҳо, ва дар аввали қарни гузашта, яъне солҳои 1906-1914 аз ҷониби олимон Эделштейн Я.С. ва Н.Л. Корженевский оид ба тағйиротҳо дар ҳолати қисмати поёни пиряҳҳои қаторкӯҳӣ Пётри як дода шуд.

Қадамҳои мӯҳим дар инкишифи самти яҳшиносии Тоҷикистон ин гузаронидани соли Байналмиллалии геофизикӣ дар солҳои 1957-1958 буд. Дар ин давра якумин маротиба татқиқотҳои яҳшиносию метерологии дарозмуддат на танҳо дар қисмати поёни пиряҳҳо, балки дар қисмати болои пиряҳҳо гузаронида шуданд. Баъд аз ин инвентаризатсияи пиряҳҳое, ки дар ҳудуди Помир ташкил карданд, майдони бузургии яҳбандии минтақаро муайян намуданд.

Аввалин маротиба дар солҳои 50-уми асри гузашта экспедитсияи байналмиллалӣ ташкил гардид, ки дар ВМКБ омӯзиши пиряҳҳо ба роҳ монда шуда буд.

Мониторинг – ин омӯзиши пиряҳ, репер, тӯл, арз, нуқтаи сарҳисоб, баландӣ, масоҳат, дарозӣ ва ҳаробшавии пиряҳ мебошад. Қайд кардан зарур аст, ки аллакай соли 1956 дар бойгонии Агентии обуҷавошиносӣ маълумоти пиряҳҳо ҳавза ба ҳавза ба қайд гирифта шуда буд. Вобаста ба ҷойгиришавии пиряҳҳо, стансияҳои ҳавосанҷӣ фаъолияти худро оид ба ҳолати пиряҳҳо дар шакли мониторинги доимӣ пеш бурда, маълумотҳои лозимиро барои банақшагирии рушди иқтисодиёт ва дигар соҳаҳои барои чумхурӣ зарурӣ ба мақомотҳои ҳокимиюти давлатӣ ва дигар ниҳодҳои манфиатдор пешниҳӯд менамуданд.

Зиёда аз 70% шабакаҳои давлатии Агентӣ дар ноҳияҳои дурдаст дар баландии зиёда аз 2500 м ҷойгиришаванд. Дар фасли замистон кормандони шабакаҳо ҷиҳати муайян намудани захираи оби ҳавзаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон корҳои барғченқуниро ба роҳ монда, саривақт ба мақомотҳои марбути маълумот манзур менамоянд.

Дар давраи мавсум бошад мониторинги доимӣ оид ба ҳаракати пиряҳ, ҷоришавии обҳо ва баландшудани речай дарёҳоро мушоҳида намуда, обнокии дарёҳоро пешгӯй менамоянд. Ҳамзамон бояд қайд намуд, ки аз соли 1967 то соли 1982 каталоги пиряҳҳои чумхурӣ ҳавза ба ҳавза аз нашр баромада, ҳоло барои истифодабарии мутахассисони маҳаллӣ ва берун аз он қарор дорад.

Тоҷикистон маркази қалони яхбандии мусоир дар Осиёи Марказӣ маҳсуб меёбад ва пиряҳҳое, ки дар қаламрави он қарор доранд, на танҳо анборҳои об, балки танзимкунандай шоридани оби дарёҳо ва иқлими мебошанд. Пиряҳҳо ва барфҳои доимии Тоҷикистон сарчашмаи асосии таъмини оби дарёҳои ҳавзаи баҳри Арал мебошанд. Ҳар сол обшавии захираҳои барфию яхӣ якчанд километри мукааб оби соғу ширин медиҳад.

Дар ноҳияҳои қӯҳии Осиёи Марказӣ минтақаҳои қалонтарини яхбандии мусоир воқеанд. Пиряҳҳо пас аз барфҳои мавсими, ҷиҳати таъмини дарёҳо бо об сарчашмаи дуюм маҳсуб меёбанд. Дар мавсими тобистон бошад, аз моҳи июл то моҳи сентябр, ҳангоми ҳосилбардорӣ, пиряҳҳо сарчашмаи ягонаи таъмини дарёҳо бо об мебошанд. Онҳо захирақунандай табиии оби ширин буда, аҳамияти онҳоро дар минтақа арзёбӣ намудан нақши муҳим дорад. Вале таҳқиқоти умумии яхбандии минтақа охирин маротиба то соли 1990 гузаронида шуда буд.

Дар айни замон, бо сабаби гармшавии глобалий, таназзули пиряҳҳо ба амал омада, онҳо назар ба он ки ташаккул ёбанд, одатан об мешаванд. Ҳоло об шудани барф дар баландкӯҳҳо на дар аввали моҳи апрел, чӣ тавре ки дар гузаштаи на он қадар дур буд, балки дар нимаи моҳи март оғоз мешавад. Бештар камобӣ ва хушксолӣ ба назар мерасад. Масоҳати пиряҳҳо дар канорҳои системаҳои қӯҳӣ то 0,8 -1,0 фоиз дар як сол кам мегардад.

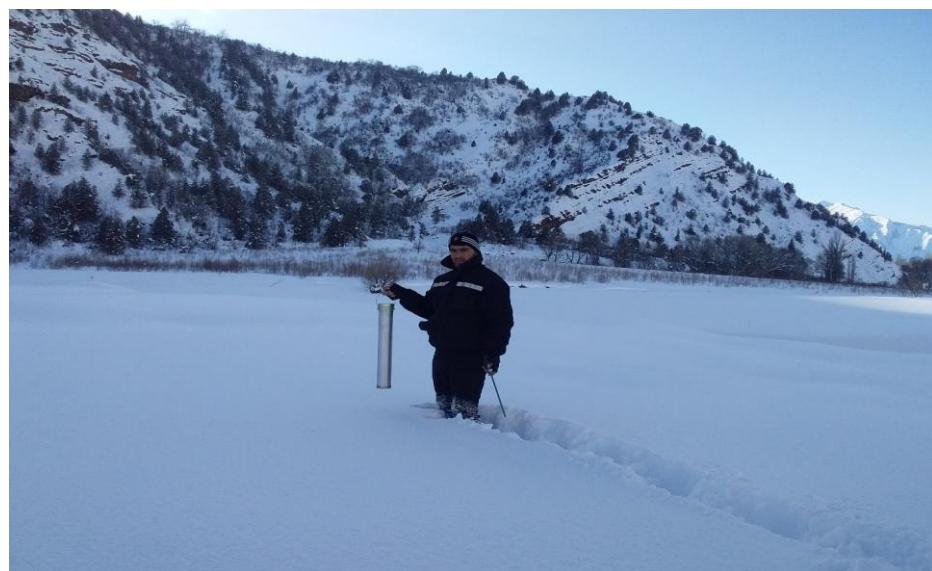
Дигар ҷанбаи муҳими тағйирёбии глобалии иқлими, ин таъсири он ба захираҳои оби гуворои ҷаҳон мебошад. Маълум аст, ки об – захираи ивазнашаванда, дорои аҳамияти асосӣ ҷиҳати рушди устувор, нигоҳдории ҳаёт дар сайёра, таъмини саломатӣ ва некӯаҳволии аҳолии ҷаҳон мебошад. Ҳоло дар шароити тағйирёбии иқлими дар хушкӣ, маҳсусан дар ноҳияҳои хушку камбориши сайёра, масъалаи обтажминкуни аҳолӣ ва рушди баҳшҳои иқтисодиёт, ки ба захираҳои оби гуворо вобаста аст, бисёр шадид мегардад. Ташвишовар он аст, ки захираҳои оби гуворо кам шуда, сифати он паст мегардад.

Тавре ки маълум аст, тағйирёбии иқлими ба саломатии одамон, муҳити зист, қишоварӣ, инфраструктураи нақлиёт ва дигар соҳаҳои рушди устувор таъсири манғӣ мерасонад. Вале таъсири он ба захираи об аз ҳама бештар аст. Ин масъала хусусан дар Осиёи Марказӣ, ки бо об дар он на танҳо асоси рушди иҷтимоиву иқтисодӣ балки омили муҳимтарини таъмини амнияти миллӣ ва минтақаӣ мебошад, пуршиддат гардидааст. Дар навбати аввал коҳиҷӯбии пиряҳҳо ба афзоиши оби дарёҳои алоҳида, ки дар айни ҳол ба мушоҳида мерасад, мусоидат намуда, сипас ҳаҷми оби дарёҳо метавонад кам шавад. Бо назардошти аҳамияти муҳими иҷтимоиву иқтисодии захираҳои об зарур аст, ки доир ба нигоҳ доштани пиряҳҳо ва захираҳои барф дар минтақа, анҷом додани корҳои муштараки илмиву таҳқиқотӣ, ташкили назорат аз болои таъсири тағйирёбии иқлими ба пиряҳҳо ва оғоҳкуни чомеаи ҷаҳонӣ бо ин равандҳо тадбирҳои фаврӣ андешида шаванд.

Аз рӯи пешгӯиҳои иқлими дар давраи то соли 2050 ҳарорати миёнаи ҳаво дар минтақа $1\text{--}2^{\circ}\text{C}$ баланд мешавад. Масоҳати умумии яхбандӣ дар ҷумҳурӣ дар давраи мушоҳида, аз соли 1930 то андозае кам шуд. Аз рӯйи баҳодиҳии хадамоти обуҳавосанҷӣ давлатҳои Осиёи Марказӣ ҷараёни оби дарёҳо дар дурнамои дарозмӯҳлат метавонад, то 5-15% кам гардад. Бо тағиیر ёфтани иқлими масъалаҳои дар боло зикргардида бисёр муҳим мегарданد, зеро баланд шудани ҳарорат ба кам шудани ҳаҷму масоҳати пиряҳҳо, тағиир ёфтани обнокии дарёҳо ва дар натиҷа ба бисёр сарф шудани об ва афзудани шумораи ҳодисаҳои табии оварда мерасонад.

Дар татбики сиёсати давлатии экологӣ дар баробари корбурди санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ барномаҳои давлатии қабулгардида нақши муҳим дорад. Имрӯз дар Кумитаи ҳифзи муҳити зисти Ҷумҳурии Тоҷикистон якчанд барнома, аз ҷумла Барномаи давлатии экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2009-2019, «Барномаи Барқарорсозии стансияҳои обуҳавосанҷӣ ва дидбонгоҳҳои обченкуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2007-2016», «Барномаи давлатӣ оид ба омӯзиш ва нигахдории пиряҳҳои Тоҷикистон барои солҳои 2010-2030», «Барномаи мониторинги муҳити зист Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2013-2017» амалӣ гашта, дар доираи онҳо корҳои муайян иҷро шуда истодааст.

Дар соли 2018 кормандони ин Кумита якҷоя бо мутахассисони Кумитаи ҳолатҳои фавқулодда ва мудофиаи гражданини назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон мушоҳидаҳои аэровизуалиро ҷиҳати муайян намудани захиравӣ барф дар ҳавзаи дарёҳои Қизилсу, Ёхсу, Вахш (Хингоб ва Сурхоб) ва Кофарниҳон ба анҷом расонид.



Сурати № 1. Муаллиф – Раҳимзода А.С. ҳангоми муайян намудани гафсии қабати барф дар ҳавзаи дарёи Хингоб

Маълум гашт, ки вазъи ногуори обуҳавои зимистону баҳори соли 2018 боиси аз меъёри муқаррарӣ кам боридани боришоти барф ва кам гаштани майдони барфпӯш дар ҳавзаи дарёҳои ҷумҳурӣ гаштааст.

Пиряҳи Гармо. Пиряҳи Гармо дар сарҷашмаи Оби Хингов дар қаторкӯҳҳои Пётри як, Академияи илмҳо ва Дарваз ҷойгир аст. Дарёе, ки аз пиряҳи мазкур пайдо мешавад, Гармо номгузорӣ шудааст, бо дарёҳои Боҳуд ва Қифизоб якҷо шуда дарёи Обихинговоро ташкил медиҳад. Пиряҳи Гармо пиряҳи мураккаби водигӣ буда, дорои шоҳаҳои зиёд мебошад. Дарозии пиряҳ 30,4 км, майдони 114,6 км²-ро дар бар мегирад. Охири забонаи пиряҳ дар баландиҳои 2970 м аз сатҳи баҳр ҷойгир гардидааст.

Омӯзиши пиряҳ солҳои 1940 шуруъ гардидааст. Тадқиқотҳо нишон доданд, ки пиряҳ дар ҳолати таназзул қарор дорад. Аз соли 1940 то 1957 пиряҳ 2,6 м ҳаракат намуда, ба андозаи 2,8 км дарозӣ ва 2 км² масоҳати худро аз даст дод. Баъдан дар муддати 7 сол дар ҳолати муқаррарӣ қарор гирифт. Аз соли 1964 то 1976 пиряҳ ба андозаи 240 м коҳиш ёфта, 0,31 -2 км³ яхро гум кард. Тӯли солҳои

1974-1985 бошад, боз ба андозаи 96 м коҳиш ёфта, суръати обшавиаш ба 8,7 м/сол баробар шуд.

Дар солҳои 1985-1990 сатҳи болоии пиряҳ ба миқдори то 13 м паст гардида, аз забонаи он ба масоҳати 3,5 км³ ях чудо шуд, ки дарозии 3600 метрро дар бар мегирад ва ин пиряҳи «мурда» босуръати баланд об шуда истодааст. Дар болоии забонаи пиряҳи Гармо кӯлҳои зиёд пайдо гардидаанд, 10 кӯл дар 7 км. Ҳоло пиряҳ бо суръати тақрибан 9 км/сол, қисмати боляш бошад ба ҳисоби миёна 4 м/сол поён рафта истодааст.

Ҳамин тариқ, таназзули пиряҳ бо авҷ идома дорад, ҳангоми ҳаракат пайдошавии ғорҳо, кӯлҳои рӯи пиряҳӣ низ ба назар мерасанд. Дар солҳои наздик шоҳаҳои пиряҳи Гармо, ба монанди пиряҳи Федченко аз он чудо хоҳад шуд, ки таназзули онҳоро метезонад. Миқдори кӯлҳои руи пиряҳӣ нисбат ба солҳои 1980-1990 якчанд маротиба афзудааст. Кам гардидани масоҳати пиряҳҳо ба речай дарёи Обихингов таъсири худро мерасонад.

АДАБИЁТ

1. Аброров Х. Пиряҳҳои Тоҷикистон. Душанбе, 2017с.
2. Зиёратшои Ҷ. Тағийирёбии иқлими ва динамикаи пиряҳҳои Тоҷикистон. Душанбе, 2019с.
3. Материалы наблюдений над снежным покровом и осадками в горах, 1968-2006 гг. Архив Главтаджикгидромета.
4. Опасные гидрометеорологические явления в Средней Азии. Гидрометеоиздат, Л., 1977г.
5. Руководство по снеголавинным работам. Гидрометеоиздат, Л., 1965г.
6. Таджикистан. Природа и природные ресурсы. Академия наук Таджикской ССР. Душанбе: «Дониш», 1982г.

ОМИЛҲОИ ТАҒИЙИРЁБИИ ИҚЛИМ ВА ТАЪСИРИ ОН БА ПИРЯҲҲОИ ҲАЗВАИ ДАРЁИ ХИНГОБ

Дар тӯли садсолаи охир ҳарорат ба таври ачиб ба баланд шудан шурӯй кард. Ин тағийирёбии иқлими ба гузариши раванди биёбоншавӣ, камшавии захираҳои обӣ, зиёдшавии миқдори ҳодисаҳои ноҳуши табиат сабаб шуда метавонад. Дар шароити Тоҷикистон низ тағийирёбии иқлими дар баробари фаъолияти имрӯзai инсонӣ имконият намедиҳад, ки сол ба сол майдонҳои пиряҳӣ афзалият пайдо қунанд. Таназзули пиряҳҳо дар тамоми ҳавзаи дарёҳо, аз ҷумла ҳавзаи дарёи Хингоб бо авҷ идома дорад. Дар солҳои наздик шоҳаҳои пиряҳи Гармо, ба монанди пиряҳи Федченко аз он чудо хоҳад шуд, ки таназзули онҳоро метезонад. Миқдори кӯлҳои рӯипиряҳӣ нисбат ба солҳои 1980-1990 якчанд маротиба афзудааст. Кам гардидани масоҳати пиряҳҳо ба речай гидрологии дарёи Хингоб таъсири худро мерасонад.

Калидвожаҳо: иқлими, ҳарорат, захираҳои об, тағийирёбӣ, табиат, пиряҳҳо, дарёҳо, кӯлҳо.

КЛИМАТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ЛЕДНИКИ РЕКИ ХИНГОБ

За последние сто лет температура стала резко повышаться. Это изменение климата может привести к опустыниванию, истощению водных ресурсов и увеличению числа стихийных бедствий. В контексте Таджикистана изменение климата, наряду с текущей деятельностью человека, не позволяет ледникам преобладать из года в год. Деградация ледников продолжается во всех речных бассейнах, включая бассейн реки Хингоб. В ближайшие годы ветви ледника Гармо, такие как ледник Федченко, будут отделены от него, что ускорит их падение. По сравнению с 1980-1990 годами количество поверхностных озер увеличилось в несколько раз. Уменьшение количества ледников влияет на гидрологический режим реки Хингоб.

Ключевые слова: климат, температура, водные ресурсы, изменение, природа, ледники, реки, озера.

CLIMATIC FACTORS AND ITS IMPACT ON THE GLACIERS OF THE KHINGOB RIVER

Over the past hundred years, the temperature has started to rise sharply. This climate change can lead to desertification, depletion of water resources and an increase in the number of natural disasters. In the context of Tajikistan, climate change, along with current human activities, does not allow glaciers to prevail from year to year. Glacier degradation continues in all river basins, including the Khingob River basin. In the coming years, branches of the Garmo Glacier, such as Fedchenko Glacier, will be separated from it, which will accelerate their fall. Compared to 1980-1990, the number of surface lakes has increased several times. The decrease in the number of glaciers affects the hydrological regime of the Khingob River.

Keywords: climate, temperature, water resources, change, nature, glaciers, rivers, lakes.

Сведения об авторе: *Рахимзода Амрулло Сикандаршо* – магистр первого курса кафедры гидрогеологии и инженерной геологии геологического факультета Таджикского национального университета. E-mail: Amrullorahimzoda1998@gmail.com. Телефон: **98 797 61 75**

Information about the author: *Rahimzoda Amrullo Sikandarsho* – first-year Master of the Department of Hydrogeology and Engineering Geology of the Geological Faculty of the Tajik National University. E-mail: Amrullorahimzoda1998@gmail.com. Phone number: **98 797 61 75**

УДК-577.3.539.12

ТАЪСИРИ НЕЙТРОНҲОИ ҲАРОРАТӢ БА ХОСИЯТҲОИ
ЭЛЕКТРОФИЗИКИИ НИМНОҚИЛҲОИ CdZnTe

Яров М.Т.

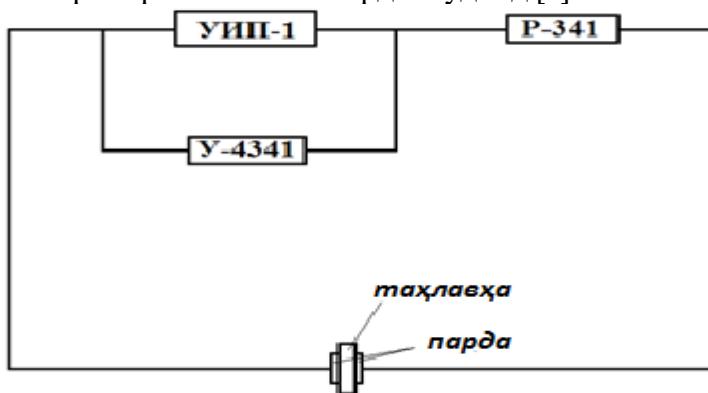
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

CdZnTe маводи нимноқилии фарохзонна мебошад. Дар асоси ин нимноқил детекторҳои афканишоти рентгенӣ ва гамма-афканишот сохтан мумкин аст. Дар температураи хона саҳеҳият ва суръати ҳисоби ин навъ детекторҳо хело калон мебошад. Як қатор хосиятҳои детекторҳои дар асоси CdZnTe сохташуда имкон медиҳанд, ки онҳоро дар саноати атомӣ, тибб, таҳқиқотҳои кайҳонӣ, бехатарии радиатсионӣ ва дигар соҳаҳои саноат васеъ истифода баранд.

Чӣ тавре, ки дар боло гуфтем дар асоси нимноқилҳои CdZnTe детекторҳои қайди афканишоти рентгенӣ ва гамма- афканишот сохта шудаанд. Аммо то ҳоло ин мавод барои сохтани детекторҳои қайди нейтронҳо истифода нашудааст ва дар ин самт таҳқиқотҳо кам ба назар мерасанд.

Мақсади асосии мо дар ин кор омӯхтани таъсири нейтронҳои ҳароратӣ ба хосиятҳои электрофизикии нимноқилҳои CdZnTe, муқоисаи онҳо ба тавсифотҳои нимноқилҳои CdTe ва дар асоси натиҷаҳои ба дастомада дар оянда сохтани детекторҳои қайди сели нейтронҳо мебошад.

Усули ҳосилкунии лавҳаҳои нимноқилӣ ва шартҳои нурбориши онҳо дар кори [1] оварда шудааст. Пеш аз нурбориши намудан лавҳаҳои CdZnTe бо маҳлули спирти этили тоза карда шуданд ва муқовимати онҳо чен гардианд. Тарҳи пайвасти таҷҳизотҳо барои чен кардани муқовимати лавҳаҳо дар расми 1 оварда шудааст. Барои таъмини занҷир бо шиддат аз манбаъи шиддати УИП-1 истифода гарди. Барои чен кардани қимати шиддат, ба манбаъи шиддат параллелан асбоби муштарақ кардашудаи У-4341 пайваст карда шудааст. Муқовимати лавҳаҳо тавассути нановолтамперметри Р-341 чен карда шуданд [2].



Расми 1. Тарҳи пайвасти асбобҳо барои чен кардани муқовимати лавҳаҳо

Дар кори мазкур мо 4 намунаро нейтронборон кардем. Дар ҷадвали зерин қимати сели нейтронҳо вобаста аз вақти нурбориши оварда шудааст.

Ҷадвали 1. Қимати сели нейтронҳо вобаста аз вақти нурбории

№ намуна	Вақти нурбориши, ш/р	Сели нейтронҳо, n/cm^2
№1	2	$0,264 \cdot 10^8$
№2	3	$1,3 \cdot 10^8$
№3	5	$2,16 \cdot 10^8$
№4	7	$3,02 \cdot 10^8$

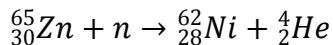
Натиҷаҳои ченкунии муқовимати лавҳаҳои CdZnTe пеш аз нурбориши ва баъди нурбориши дар ҷадвали 2 нишон дода шудааст.

Ҷадвали 2. Натиҷаҳои ченкунии муқовимати лавҳаҳои CdZnTe

Намуна	R, пеш аз нурбориши, Ом	R, баъд аз нурбориши, Ом
№1	$0,25 \cdot 10^9$	$0,55 \cdot 10^9$
№2	$6 \cdot 10^9$	$4,2 \cdot 10^9$
№3	$3,2 \cdot 10^9$	$2,6 \cdot 10^{10}$
№4	$2,1 \cdot 10^9$	$2,8 \cdot 10^9$

Дар намунаҳои №1 ва №4 муқовимат баъди нурбориш андаке зиёд мешавад. Лекин падидае, ки дар намунаҳои №2 ва №3 мушоҳид мешаванд, ҷолиби диққат аст. дар намунаи №2 муқовимат бар хилофи дигар намунаҳо кам шудааст ва дар намунаи №3 бошад якбора 10 маротиба афзудааст.

Маълум аст, ки дар зери таъсири нейтронҳои ҳароратӣ дар элементҳои таркибии нимноқили CdZnTe як қатор табдилотҳои ҳастай мушоҳид мешаванд. Схемаи ин реаксияҳо ва бузургии буриши босамари онҳоро дар зер нишон медиҳем:



Буриши босамари реаксияи мазкур 250 (150) барнро ташкил медиҳад [3] ва эҳтимолияти гузаштани реаксияи рабоиши нейтронҳо дар ин изотопи рӯҳ қалон аст. Буриши босамари реаксияи изотопҳои дигари рӯҳ нисбатан хурд мебошанд. Аммо реаксияҳое, ки дар онҳо низ ба амал меоянд, ба хосиятҳои электрофизикии CdZnTe бетаъсир намемонанд.

Фурӯбарандай асосии нейтронҳо дар нимноқили CdZnTe элементи Cd ба ҳисоб меравад. Буриши босамари реаксияи изотопи табиии он 2450 барн мебошад. Нейтронҳоро аз ҳама бештар изотопи ^{113}Cd фурӯ мебарад. Буриши босамари реаксияи ин изотоп $20,6 \cdot 10^3$ барнро ташкил медиҳад. Ҳангоми рабоиши нейтрон аз ҷониби изотопи мазкур реаксияи (n, γ) ҷорӣ мешавад. Гамма-афканишоти дар ин маврид пайдошаванда эҳтимолияти иониши маводи нимноқилиро ба вучӯд меорад. Дар натиҷаи иониш концентратсияи барандагони сонӣ дар нимноқилҳо якчанд дараҷа афзуданаш мумкин аст [4].

Дар зери таъсири γ -афканишоти ҳангоми реаксияҳои ҳастай пайдошаванда, ба ғайр аз раванди иониш, инчунин нуқсонҳои радиатсионӣ пайдо мешаванд. Нуқсонҳои радиатсионии гуногуни дар ин маврид пайдошаванда ба тавсифотҳои электрофизикии маводи нимноқилии ибтидой, аз қабили умри барандагони ғайриасосии заряд, муқовимати хос, концентратсияи барандагони ғайриасосии заряд ва ҷобукӣ онҳо таъсир мерасонад.

Муқовимати хоси нимноқил бо тавсифотҳои ибтидоии он тавассути формулаи зерин муайян карда мешавад:

$$\sigma = \frac{1}{\rho} = q(n\mu_n + p\mu_p)$$

Дар ин ҷо σ , ρ – мувофиқан гузаронандагии хос ва муқовимати хос; n , p – концентратсияи электронҳо ва ҷавфҳо; μ_n , μ_p – мувофиқан ҷобукӣ электронҳо ва ҷавфҳо; q – заряди электрон мебошанд.

Пайдоиши нуқсонҳои радиатсионӣ ба камшавии барандагони асосии заряд ва ҷобукӣ онҳо оварда мерасонанд. Пас дар мувофиқа бо формулаи боло гуфтан мумкин аст, ки ҳангоми таъсири γ -афканишоти дар мавриди реаксияҳои ҳастаии бо таъсири нейтронҳо бавучудомада, муқовимати хоси нимноқили муюниашуда афзоиш мейёбад [5].

Ҳангоми таъсири сели нейтронҳои ҳароратӣ ба изотопҳои теллур равандҳои фаъолшавии радиатсионӣ ва дар баъзе изотопҳои он, хусусан ба изотопи ^{123}Te реаксияи навъи (n, α) ҷорӣ мешаванд. Буриши босамари реаксияи изотопи ^{123}Te 418 барн аст. Раванди фаъолшавӣ боиси пайдоиши изотопҳои β -радиоактив мегардад. Дар натиҷаи коҳиши изотопҳои β -радиоактив ҳослшавии γ -афканишотро мушоҳид намудан мумкин аст. Раванди таъсири γ -афканишот ба нимноқилҳоро дар боло муҳокима намуда будем. Лекин дар вақти ҷориҷавии реаксияи (n, α) унсури қалъагӣ ҳосил мешавад. Ин унсур хосиятҳои металлиро соҳиб аст. Пастшавии муқовимат дар намунаи №2 эҳтимолан аз ҳамин сабаб бошад.

Ҳамин тарик, мо дар раванди таҳқиқот мушоҳид мешавад. Сабаби ин бо эҳтимолияти зиёд пайдоиши нуқсонҳои радиатсионӣ, ки концентратсияи барандагони асосӣ ва сонии заряд, инчунин ҷобукӣ онҳоро кам мекунанд, шуданаш мумкин аст. Сабаби камшавии муқовимати намунаи №2 чӣ тавре, ки дар боло зикр кардем, ин атомҳои металл ва зарраҳои зарядноки дар натиҷаи реаксияҳои ҳастай пайдошаванда ё ёффиқи “дозаҳои хурд” ба ҳисоб мераванд.

АДАБИЁТ

1. А.Т. Акобирова, Д.И. Бринкевич, С.А. Вабищевич, Н.В. Вабищевич, В.И. Головчук, М.Г. Лукашевич, Б.И. Махсудов, Прочностные свойства нейтронно-облученных эпитаксиальных пленок CdTe. Журнал БГУ. Физика. 2018. №1. С.73-79
2. Б.И. Махсудов, А.Т. Акобирова, М.Т. Яров. Влияние тепловых нейтронов на электрофизические свойства полупроводников группы $A^{II}B^{VI}$. Республиканский научно-практический конференция посвященной «Двадцатилетию изучения и развития естественных, точных и математических наук в сфере науки и образования» на тему «Современные проблемы физики конденсированных состояний и ядерная физика», Душанбе, 19-го февраля 2020 г.
3. Радиационный захват нейтронов: Справочник / Т.С. Беланова, А.Б. Пашенко, В.И. Пляскин. – М.: Энергоатомиздат, 1986.
4. Б.И. Махсудов. Эффект «малых доз» при взаимодействии тепловых нейтронов с веществом. Республиканский научно-практический конференция посвященной «Двадцатилетию изучения и развития естественных, точных и математических наук в сфере науки и образования» на тему «Современные проблемы физики конденсированных состояний и ядерная физика», Душанбе, 19-го февраля 2020 г.
5. Радиационная воздействия на полупроводниковые изделия и ИМС. Справочные материалы. Москва, 2008

**ТАЪСИРИ НЕЙТРОНҲОИ ҲАРОРАТӢ БА ҲОСИЯТҲОИ ЭЛЕКТРОФИЗИКӢ
НИМНОҚИЛҲОИ CdZnTe**

CdZnTe маводи нимноқилии фарохзона мебошад. Дар асоси ин нимноқил детекторҳои афканишоти рентгенӣ ва гамма-афканишот сохтан мумкин аст. Дар температураи хона саҳеҳият ва суръати ҳисоби ин навъ детекторҳо хело калон мебошад. Як қатор ҳосиятҳои детекторҳои дар асоси CdZnTe сохташуда имкон медиҳанд, ки онҳоро дар саноати атомӣ, тибб, таҳқиқотҳои кайҳонӣ, бехатарии радиационӣ ва дигар соҳаҳои саноат васеъ истифода баранд. Аз 4 намунаи омӯҳташуда дар 3-тои он афзоши муқовимат ба назар гирифта шуд. Сабаби ин падидаро пайдо шудани нуқсонҳои радиационӣ ва кам гардидани концентратсияи барандагони заряд ҳисобидан мумкин аст. Дар яктои ин намунаҳо муқовимат бар хилоғи нимунаҳои боқимонда кам гардид. Кам шудани муқовимати намунаи мазкур эҳтимолан бо пайдо шудани изотопҳои унсурҳои металлӣ рабт дошта бошад.

Калидвоҷаҳо: нейтронҳои ҳароратӣ, нимноқилҳо, сели нейтронҳо, муқовимат, теллуриди рӯҳ-кадмий, буриши босамари реаксия.

**ВЛИЯНИЕ ТЕПЛОВЫХ НЕЙТРОНОВ НА ЭЛЕКТРОФИЗИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА
ПОЛУПРОВОДНИКОВ CdZnTe**

CdZnTe является широкозонным полупроводниковым материалом. Монокристаллы этого соединения применяются для создания детекторов рентгеновского и гамма-излучений. Главная преимущество детекторов на основе кристаллов теллурида цинка-кадмия-способность работать при комнатной температуре. Другие типы детекторов необходимо охлаждать жидким азотом. Данный полупроводник в настоящее время широко используется в атомной промышленности, медицине, космических исследованиях, в отрасли радиационной безопасности и других направлениях. Из 4-х образцов, которые мы изучали, выяснилось что сопротивление трех из них увеличивалось. Этот эффект связан с появлением радиационных дефектов и уменьшением концентрации носителей заряда. Сопротивление одного из образцов в отличии от других уменьшалось. Есть вероятность того, что уменьшение сопротивление данного образца связан с образованием изотопов металлических элементов.

Ключевые слова: тепловые нейтроны, полупроводники, поток нейtronов, сопротивление, теллурид цинка-кадмия, эффективное сечение реакции

**THE EFFECT OF THERMAL NEUTRONS ON THE ELECTROPHYSICAL PROPERTIES OF
SEMICONDUCTORS CdZnTe**

CdZnTe is a wide-gap semiconductor material. Single crystal of this compound are used to create detectors for X-ray and gamma-radiation. The main advantage of detectors based on crystals of zinc-cadmium telluride is the ability to operate at room temperature. Other types of detectors need to be cooled with liquid nitrogen. This semiconductor is currently widely used in the nuclear industry, medicine, space research, radiation safety and other areas. Four samples that we studied, it turned out that the resistance of three of them increased. This effect associated with the appearance of radiation defects and a decrease in the concentration of charge carriers. The resistance of one of the samples, unlike the others, has decreased. There is a possibility that the decrease in the resistance of this sample is associated with the formation of isotopes of metallic elements.

Key words: thermal neutrons, semiconductors, influence of neutrons, resistance, zinc-cadmium telluride, reaction cross section.

Сведение об авторе: Яров М.Т. – магистрант 2-го курса кафедры ядерной физики ТНУ. Тел. +992 900 33 17 50, E-mail: muh.yarov@mail.ru.

Information about the author: M.T. Yarov – magister of nuclear physics department, TNU. Tel. +992 900 33 17 50, E-mail: muh.yarov@mail.ru.

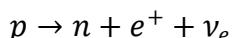
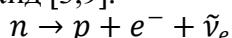
УДК: 577.3, 539.12

**ТАЪСИРИ СЕЛИ КАМИ НЕЙТРОНҲОИ ҲАРОРАТӢ БА ТАВСИФОТИ
СПЕКТРАЛИИ ХУНИ БУТУН**

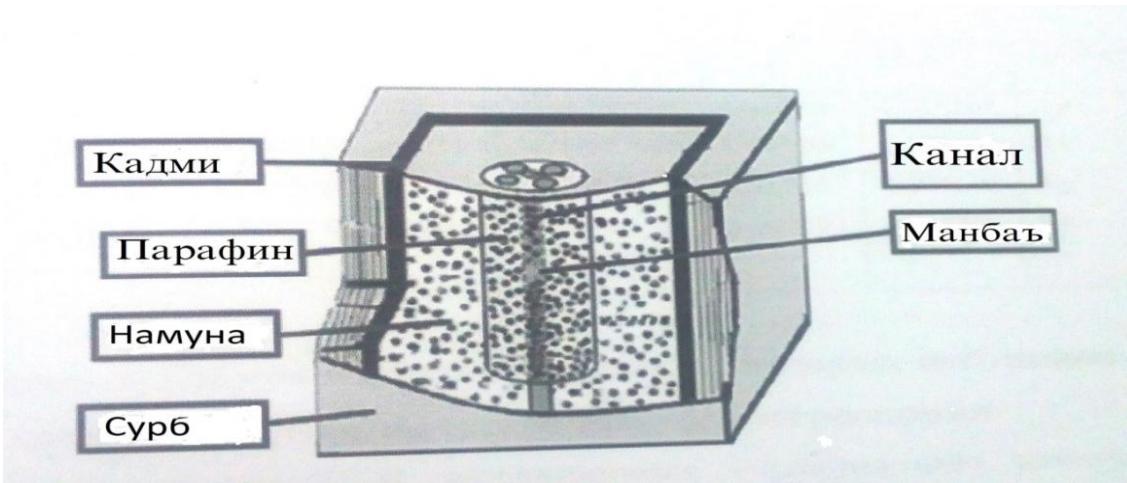
Матробов М.Х.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Нейтрон зарраи элементарии вазнин буда, заряди электрӣ надорад ва массааш назар ба массаи протон каме зиётар аст. Нейтрон фермион аст ва мутааллики синфи барионҳо мебошад. Нейтронҳо ва протонҳо қисматҳои асосии ҳастай атом мебошанд ва онҳоро дар умум нуклонҳо меноманд [1,2]. Нейтрон соли 1932 аз ҷониби Чеймс Чедвик кашф шудааст. Азбаски нейтрон аз ҷиҳати заряди электрӣ хунсо аст, ба осонӣ бо ҳар гуна энергия ба ҳастай атом дохил мешавад ва бо эҳтимолияти зиёд реаксияҳои ҳастаиро ба вучуд меорад. Массаи нейтрон ба $m_n = 938,57 \frac{M_B}{c^2} \approx 1,675 \cdot 10^{-24}$ г баробар буда, аз протон ба қадри $1,29 \frac{M_B}{c^2}$ зиёдтар аст. Даври нимкоҳиши нейтрон 10,4 дақ. ва умраш 15 дақ. мебошад. Ҳусусияти ачиби фарқунандай нейтрону протон дар он аст, ки дар шароитҳои муайян ба ҳамдигар табдил мейбанд [3,9].



Нейтрон соҳиби моменти магнитии манғӣ $\mu_n = -1,91304272 (45) \cdot \mu_{\text{магн.}}$ ($\mu_{\text{магн.}} -$ магнетони ҳастай) ва протон дорои моменти магнитии мусбат ($\mu_p = 2,79 \mu_{\text{магн.}}$) мебошад. Моменти магнитии зарра таъсири мутақобили онро бо майдони магнитӣ тавсиф медиҳад. Нейтрон заряди барионии $B_n = +1$, спини изотопии $T = -\frac{1}{2}$ ва



чуфтияти $P = +1$ -ро дорад. Мувафиқи тамсилаи кваркии замонавӣ нейтрон аз се кварк: як и кварк бо заряди $+\frac{2}{3}e$ ва ду d кварк бо заряди $-\frac{1}{3}e$ иборат аст [9].

Нейтрони озод дар табиат дар натиҷаи реаксияҳои ҳастай ҳангоми алфаборон намудани ҳастаҳои сабук (мас., берилӣ), афканишоти кайҳонӣ ва дар натиҷаи порашавии худбахуд ё маҷбурии ҳастаҳои вазнин ба вучуд меояд.

Шарти усулҳои истифодаи нейтонҳо дар таҳқиқоти илмӣ ва амалӣ аз энергияи кинетикии онҳо вобаста мебошад. Нейтронҳо бо энергияи кинетикии аз 100 кэВ зиёд нейтронҳои сареъ ва бо энергияи то 100 кэВ нейтронҳои суст номидад мешаванд. Нейтронҳои сареъ дар реаксияҳои ҳастай ҳангоми бомбаборонкуни ҳастаҳои гуногун тавассути зарраҳои заряднок ё γ -квантҳои энегияашон баланд, инчунин ҳангоми порашавии ҳастаҳо ба вучуд меоянд. Нейтронҳои суст ба нейтронҳои мобайнӣ (бо энергияи 10^4 – 10^5 эВ), нейтронҳои резонансӣ ($0,5$ – 10^4 эВ), нейтронҳои ҳароратӣ ($5 \cdot 10^{-3}$ – $0,5$ эВ), нейтронҳои сард (10^{-7} эВ– $5 \cdot 10^{-3}$ эВ) ва ултрасард ($< 10^{-7}$ эВ) чудо мешаванд [4].

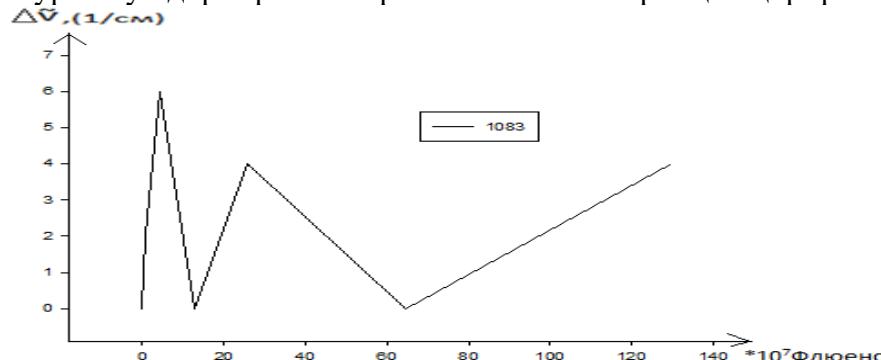
Дар адабиёти илмӣ мағҳуми «дозаи хурд» мавҷуд аст, ки ҳангоми нурборонкуни маддаҳо дар дозаҳои хурди муайян хосияти маддаҳо беҳтар мешаванд. Ин падида ба хосиятҳои ионофарии зарраҳо вобаста мебошад.

Механизми таъсири нейтронхой ҳароратй ба модда аз таъсири зарраҳои заряднок ва γ -квантҳо фарқ мекунад. Аз ин рӯ, омӯзиши таъсири нейтронхой ҳароратй ба хосиятҳои модда бо назардошти падидай «дозай хурд» ахаммияти калони илмӣ дорад [5]. Нейтронхой ҳароратй нейтронхое, ки бо атомҳои муҳит дар мувозинати ҳароратй мебошанд, яъне дар ҳарорати мұтадил энергияи ин навъ нейтронҳо ба энергияи атомҳои муҳит баробар аст. Дар ҳамагуна манбаъҳои нейтронӣ нейтронҳои сареъ ҳосил мешаванд. Барои дар таҳқиқоти илмӣ истифода кардани нейтронҳои суст нейтронҳои сареъро бо роҳи гузаронидан аз муҳите, ки дар он реаксияи парешхӯрди чандирӣ (n,n) бартарӣ дорад, ба вучуд меоранд [4,7]. Падидай «дозай хурд»-и радиатсияи ионизатсионӣ сабабгори тағйирот дар таркиби объекти биологӣ мегардад, ки ин асосан ба тағйирёбии конфигуратсияи электронии атомҳо, ки таркиби макромолекулаҳои системаи биологиро ташкил медиҳанд, алокаманд аст. Дар мавриди ҳамтаъсироти нейтронҳо бо модда раванди рабоиши радиатсионии нейтронҳо аз ҷониби ҳастаи атомҳо мегузарарад. Аз ин рӯ, эҳтимолияти табдили таркиби объектҳои биологӣ дар зери таъсири нейтронҳо аз буриши босамари рабоиши нейтронҳо дар ҳастаи атомҳои моддаи додашуда вобаста аст. Бинобар ин, буриши босамари рабоиши нейтронҳои ҳароратии ҳастаи атомҳо назар ба нейтронҳои энергияиашон баланд зиёд аст [8]. Дар кори мазкур, ба сифати объекти биологӣ ҳуни бутун интихоб шуд. Барои омӯзиши таҷрибавии раванди таъсири сели қами нейтронҳои ҳароратй ба тавсифоти спектралии ҳуни бутун усули спектроскопияи инфрасурҳи истифода шуд. Ҳун аз як гурӯҳ ба ҳафт қисм тақсим шуда, дар ҳудуди сели қами нейтронҳои ҳароратй нурборон карда шуд. Манбаи нейтронҳои ҳароратй манбаи изотопии Ru-Be, ки дар зарфи маҳсус ҷойгир аст (расми 1.), хидмат намуд [9]. Барои сабти интерферограм спектрометри инфрасурҳи Фуре IRAffinity-1, ки истеҳсолкунандааш Ҷопон мебошад, истифода шуд. Расми 1. Тарҳи ҷойгиршавии манбаи нейтронҳои ҳароратй ва намунаҳо дар зарф.

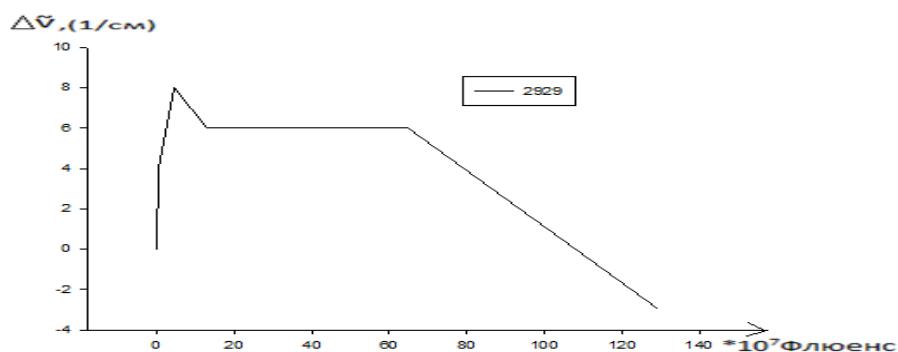
Муқоисаи адади мавҷӣ (басомад)-и соҳаи гузаронандагии намунаҳои нурбороннашуда ва нурбороншуда бо мақсади муайян намудани вобастагии ғециши ин соҳаҳо аз сели қами нейтронҳои ҳароратй гузаронида шуд [6].

Натиҷаҳои тарҷиба нишон медиҳанд, ки сели қами нейтронҳои ҳароратй мавҷуд аст, ки ҳангоми ҳамтаъсироти онҳо бузургии ғециши якчанд соҳаҳои спектри инфрасурҳи ҳуни бутун дорон максимумҳо мегарданд.

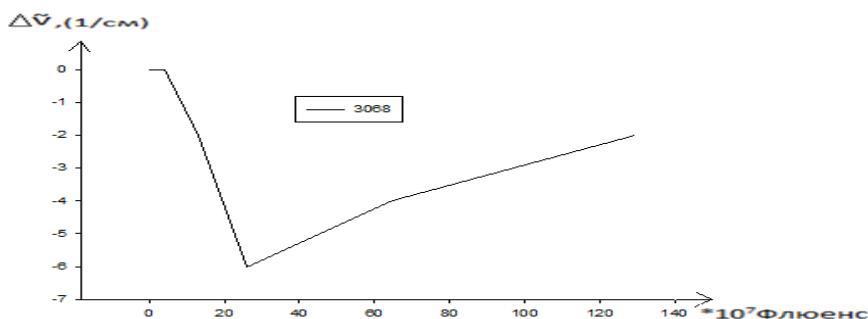
Дар расми 2, 3 ва 4 вобастагии ғециши басомади соҳаи фурӯбурди спектри инфрасурҳи ҳуни дар зери таъсири сели қами нейтронҳои ҳароратй оварда шудаанд.



Расми 2. Вобастагии ғециши басомади соҳаи фурӯбурди 1083 cm^{-1} аз сели қами нейтронҳои ҳароратй.



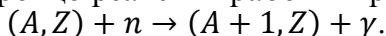
Расми 3. Вобастагии ғечиши басомади соҳаи фурӯбурди 2929 см^{-1} аз сели ками нейтронҳои ҳароратӣ.



Расми 4. Вобастагии ғечиши басомади соҳаи фурӯбурди 3068 см^{-1} аз сели ками нейтронҳои ҳароратӣ.

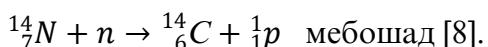
Ҳангоми бо сели ками нейтронҳои ҳароратӣ нурборон намудани намунаҳои хуни бутун ғечиши басомади соҳаҳои фурӯбурди додашуда ба тарафи рост ё чап мекӯчад.

Маълум аст, ки яке аз намудҳои маъмули реаксияҳои ҳастай бо таъсири нейтронҳо реаксияи радиатсионии нейтронҳо (n,γ) мебошад [8,9].



Ин реаксия дар зери таъсири нейтронҳои ҳароратӣ бо эҳтимолияти зиёд мегузарад. Яке аз намудҳои имконпазари (n,γ) – реаксияҳо, намуди реаксияи $^{14}_7N + n \rightarrow ^{15}_7N + \gamma$

аст, ки дар натиҷаи ин реаксия изотопи устувори $^{15}_7N$ ба вучуд меояд. Канали дигари имконпазари реаксияи ҳастай



АДАБИЁТ

1. Мухин К.И. Экспериментальная ядерная физика. Изд. «Атомизат», М. 1974.
2. Широков Ю.М, Юдин Н.П. Ядерная физика. М.,1980.
3. Қодирӣ С. Бунёди физикии ҳастаи атом. Дастири таълимӣ барои мактабҳои олӣ. – Душанбе, Маориф, 1992, 335 сах.
4. Аббосов О, Я. Шукрӣ Самарқандӣ, Ч.А. Саломов. Физикии атом ва ҳаста. Душанбе-2008, 227
5. Мамонтов А. П, Чернов И.П. Эффект малых доз ионизирующего излучения. Томск: Дельтаплан, 2009. – 288с.
6. Махсудов.Б.И, Т.А. Ходжаев, Н. У. Муллоев. Изучение механизма влияния тепловых нейтронов на процесс прорастания и всхожест семян кукурузы методом ИК-спектроскопии. Вестник Таджикского национального университета. 2015.
7. Январ Шукрӣ Самарқандӣ. Физикии ҳаста ва зарраҳо. Дастири таълимӣ. Қисми 2. Душанбе «ЭР – граф» 2017.– 336 сах.
8. Барапова А. А. Радиационная биофизика: лабораторный практикум. Екатеринбург, 2018.– 100с.
9. Аббосов О., Махудов Б. И. Физикии нейтрон. Дастири таълимӣ бо корҳои лабораторӣ. Д., 2020.

ТАЪСИРИ СЕЛИ КАМИ НЕЙТРОНҲОИ ҲАРОРАТИ БА ТАВСИФОТИ СПЕКТРАЛИИ ХУНИ БУТУН

Эффекти «дозаи хурд»-и радиатсиия ионизатсионӣ мавҷуд аст, ки ба тағйироти таркиби объекти биологӣ оварда мерасонад. Ин асосан ба тағйирёбии конфигуратсиияи электронии атомҳо, ки таркиби макромолекулаҳои системаи биологиро ташкил медиҳанд, алоқаманд аст. Ҳангоми ҳамтаъсириoti нейтронҳо бо модда раванди работи радиатсионии нейтронҳо аз ҷониби ҳастаи атомҳо мегузарад. Гайр аз ин, равандҳои гуногуни алоқаманд бо парешхӯрди ҷандир ва

гайричандири нейтронҳо дар ҳастаи атомҳо мавҷуданд. Бинобар ин, эҳтимолияти табдили таркиби объектҳои биологӣ дар зери таъсири нейтронҳо аз буриши босамари рабоиши нейтронҳо дар ҳастаи атомҳои моддаи додашуда вобаста аст. Маълум аст, ки буриши рабоиши нейтронҳои ҳароратии ҳастаи атомҳо назар ба нейтронҳои энергияиашон баланд, зид аст. Аз ин нуктаи назар, ҳадафи кори мазкур омӯзиши таъсири сели қами нейтронҳои ҳароратӣ бо объекти биологӣ мебошад. Дар кори мазкур таъсири сели қами нейтронҳои ҳароратӣ бо хуни бутун мавриди омӯзиш қарор гирифт. Дар раванди омӯзиш маълум гардид, ки ҳангоми ҳамтаъсироти сели қами нейтронҳои ҳароратӣ бо хуни бутун дар спектри инфрасурҳ ғешиши якчанд соҳаҳо дорон максимумҳо мебошанд.

Калидвоҷаҳо: нейтронҳои ҳароратӣ, хуни бутун, реаксияи рабоиши радиационӣ, эффекти «дозаи хурд», ғешиш, спектри инфрасурҳ, манбаъ, макромолекула.

ВЛИЯНИЕ МАЛЫХ ПОТОКОВ ТЕПЛОВЫХ НЕЙТРОНОВ НА СПЕКТРАЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЦЕЛЬНОЙ КРОВИ

Существует эффект «малых доз» ионизирующей радиации, приводящий к структурным изменениям в биологических объектах. Это, главным образом, связано с изменением в электронной конфигурации атомов входящих в состав макромолекул биологических систем. При взаимодействии нейтронов с веществом происходит процесс радиационного захвата нейтронов ядром атомов. Кроме этого, существуют разные процессы, связанные с упругими и неупругими рассеяниями нейтронов в ядре атомов. Поэтому, вероятность нейтронно-стимулированных структурных превращений в биологических объектах зависит от сечения захвата нейтронов различными ядрами атомов данного вещества. Известно, что сечение захвата тепловых нейтронов ядрами атомов намного выше, чем нейтронов больших энергии. С этой точки зрения, целью данной работы является изучение влияния нейтронов на свойства биологического объекта. Результаты данной работы эксперимента показывают, что существует определенная доза тепловых нейтронов, при котором величина смещения некоторых полос ИК-спектра цельной крови имеет максимум.

Ключевые слова: тепловые нейтроны, цельная кровь, реакция радиационного захвата, эффект «малых доз», смещение, инфракрасная спектроскопия, источник, макромолекулы

INFLUENCE OF LOW FLOW OF THERMAL NEUTRONS ON SPECTRAL CHARACTERISTIC WHOLE BLOOD

There is an effect of «low dose» of ionizing radiation, which leads to structural changes in biological objects. This is mainly due to a change in the electronic configuration of the atoms entering in the composition of macromolecules of biological systems. During the interaction of neutrons with matter, the process of radioactive capture of neutrons by the nucleus of atoms occurs. In addition to this, there are different processes associated with elastic and inelastic scattering of neutrons in the nucleus of atoms. Therefore, the likelihood of neutron-stimulated structural transformations in biological objects depends on the cross-section of neutron capture by different nuclei of the atoms of the given substance. It is known that the cross section for the capture of thermal neutrons by atomic nuclei is much higher than that of neutrons of higher energy. From this point of view, the purpose of this work is to study the effect of neutrons on the properties of a biological object. The results of this experiment show that there is a certain dose of thermal neutrons at which the value of the shift of some bands of the IR spectrum of whole blood has a maximum.

Keywords: thermal neutrons, whole blood, radiation capture reaction, «low dose» effect, displacement, infrared spectroscopy, source, macromolecule.

Сведения об авторе: *Матробов Мехроб Ҳуррамович* –магистр 2 курса специальности общая физика факультета физики. Тел: +992 501 26 29 69, mehrob.matrobov@mail.ru.

Information about the author: *Matrobov Mehrob Khurramovich* – 2nd year master student of specialty of general physics of physics faculty. Tel: +992 501 26 29 69, mehrob.matrobov@mail.ru.

МАЪЛУМОТ БАРОИ МУАЛЛИФОН
Талабот нисбат ба мақолаҳои илмие, ки барои чоп ба маҷаллаи
илмии «Муҳаққики ҷавон» пешниҳод мегарданд
Телефон: (992-37)227-74-41 E-mail: : molodoy.issledovatel@mail.ru

Мақолаҳои илмие, ки барои чоп ба маҷаллаи «Муҳаққики ҷавон» пешниҳод мегарданд, бояд ба талаботи зерин ҷавобгӯ бошанд: а) мақолаи илмӣ бояд бо назардошти талаботи муқаррарнамудаи маҷалла омода гардида бошад; б) мақола бояд натиҷаи таҳқиқоти илмӣ бошад; в) мавзӯи мақола бояд ба яке аз самтҳои илмии маҷалла мувофиқат намояд.

Мақолаҳое, ки дар матни онҳо маводи дигар муаллифон бе иқтибосоварӣ истифода шудаанд, ба чоп роҳ дода намешаванд.

Талабот нисбат ба таҳияи мақолаҳои илмӣ:

Матни мақола бояд дар формати Microsoft Word омода гардида, бо хуруфи Times New Roman барои матн бо забони русиёй ва бо хуруфи Times New Roman Тј барои матн бо забони тоҷикӣ таҳия гардида, дар матн ҳаҷми ҳарфҳо 14, ҳошияҳо 2,5 см ва фосилаи байни сатрҳо бояд 1,5 мм бошад.

Ҳаҷми мақола бо формати А4 бо назардошти рӯйхати адабиёти истифодашуда ва аннотатсияҳо аз 8 то 10 саҳифаро бояд дар бар гирад.

Соҳтори мақола бояд бо тартиби зерин таҳия гардад:

- индекси УДК (индекси мазкурро аз дилҳоҳ китобхонаи илмӣ дастрас намудан мумкин аст);
- номи мақола;
- насад, дар шакли ихтисор ном ва номи падар (намуна: Шарипов Д.М.);
- номи муассисае, ки дар он муаллифи мақола таҳсил мекунад;
- матни асосии мақола;
- ҳангоми иқтибосоварӣ адабиёти истифодашуда ва саҳифаи мушаххаси он бояд дар қавси чаҳоркунча [] нишон дода шавад. Намуна: [4, с.25]. Яъне, адабиёти №4 ва саҳифаи 25;
- нақшаҳо, схемаҳо, диаграммаҳо ва расмҳо бояд рақамгузорӣ карда шаванд.

Инчунин онҳо бояд номи шарҳдиҳанда дошта бошанд;

– рӯйхати адабиёти истифодашуда (на камтар аз 3 номгӯ ва на бештар аз 10 номгӯи адабиёти илмӣ). Рӯйхати адабиёти истифодашуда бояд дар асоси талаботи ГОСТ 7.1-2003 ва ГОСТ 7.0.5-2008 таҳия гардад.

– баъди рӯйхати адабиёти истифодашуда маълумоти зерин бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ) омода карда шавад: номи мақола; насад, ном ва номи падар; номи муассиса; аннотатсия ва калидвожаҳо (аннотатсия на камтар аз 18 сатр ва калидвожаҳо то 10 номгӯ);

– дар охири мақола бо ду забон (**русӣ ва англисӣ**) маълумот дар бораи муаллиф ва ё муаллифон бо тартиби зерин нишон дода шавад: насад, ном ва номи падар (пурра), номи муассисае, ки дар он муаллиф меҳонад, телефон, e-mail, нишонии чойи кор в ё таҳсили муаллиф.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ
Требования к научным статьям, поступающим в научный журнал
«Молодой исследователь»

Все поступающие в редакцию журнала научные статьи должны соответствовать следующим требованиям: а) статья должна быть написана с соблюдением установленных требований журнала; б) статья должна быть результатом научных исследований; в) статья должна соответствовать одному из направлений (разделов) журнала.

Требования к оформлению научных статей:

Статья должна быть подготовлена в формате Microsoft Word, шрифтом Times New Roman, кегль 14, поля 2,5 см со всех сторон, интервал полуторный.

Объем статьи (включая аннотацию и список литературы) должен быть в пределах от 10 до 12 стр. формата А4.

Статья должна иметь следующую структуру:

- индекс УДК (индекс можно получить в любой научной библиотеке);
- название статьи;
- фамилия и инициалы автора (например, Шарипов Д.М.);
- название организации, в которой учится автор статьи;
- основной текст статьи;
- при цитировании конкретного материала ссылки указываются в квадратных скобках []. Образец: [4, с.25]. То есть, литература №4 и страница 25;
- таблицы, схемы, диаграммы и рисунки нужно сгруппировать и пронумеровать. Таблицы, схемы, диаграммы и рисунки должны иметь название;
- список использованной литературы (не менее 3 и не более 10 наименований научной литературы). Список литературы оформляется согласно требованиям ГОСТ 7.1-2003 и ГОСТ 7.0.5-2008;
- после списка использованной литературы оформляется следующая информация на трех языках (на таджикском, русском и английском языках): название статьи, ФИО автора, название организации, аннотация и ключевые слова (аннотация не менее 18 строк, ключевые слова до 7 слов или словосочетаний);
- информация об авторе на русском и английском языках (здесь указываются ФИО автора полностью, название организации, в которой учится (авторы), телефон, e-mail, а также почтовый адрес места учебы автора).

INFORMATION FOR THE AUTHORS
Requirements for scientific articles submitted to the scientific journal
"Young researcher»

All submitted scientific journal articles must meet the following requirements: a) the article must be written in compliance with the established requirements; b) the article must be the result of scientific research; c) the article must conform to one of directions (sections) of the journal.

Requirements for registration of scientific articles:

The article should be prepared in Microsoft Word format, Times New Roman font, size 14, margins 2.5 cm on all sides, interval 1.5.

The volume of the article (including the abstract and the list of references) should be within the range of 8 to 10 pages of A4 format.

The article should have the following structure:

- UDC index (the index can be obtained in any scientific library);
- article title;
- surname and initials of the author (for example, D. M. Sharipov);
- name of the organization where the author of the article studies;
- main text of the article;
- when quoting specific material, the references are indicated in square brackets []. Sample: [4, p. 25]. That is, literature #4 and page 25;
- tables, diagrams, diagrams, and drawings should be grouped and numbered. Tables, diagrams, diagrams, and drawings must have a name;
- list of references (no less than 3 and no more than 10 titles of scientific literature). The list of references is made according to the requirements of GOST 7.1-2003 and GOST 7.0.5-2008;
- after the list of references, the following information is made out in three languages (Tajik, Russian and English): the title of the article, the author's full name, the name of the organization, the abstract and keywords (abstract of at least 18 lines, keywords to 7 words or phrases);
- Information about the author in Russian and English (full name of the author, the name of the organization where the author studies, phone number, e-mail, and postal address of the place of study or work of the author are indicated here).

МУНДАРИЧА – СОДЕРЖАНИЕ

ТАЪРИХ ВА АРХЕОЛОГИЯ – ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ – HISTORY AND ARCHAEOLOGY

<i>Абдуқодирзода А.</i> Чойгоҳи тамаддуни истомӣ дар муносибатҳои байналхалқии муосир.....	5
<i>Азизраҳимӣ М.</i> Омили мухолифати Амир Муҳаммад Яъқубхон бо падар ва пайомадҳои он ба Афғонистон	7
<i>Бутаева Г.М., Шарипов А.Н.</i> Пӯшиши иттилоотии сиёсати хориҷии Тоҷикистон: вазъ ва дурнамо	11
<i>Моманд Аҳмад Шакиб, Нуриддинов Р.Ш.</i> Муносибатҳои сиёсӣ ва стратегии Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Афғонистон	15
<i>Н. Шарафуддин</i> Равобити дипломатии Ҷумҳурии Исломии Афғонистон бо Ҷумҳурии Тоҷикистон	19
<i>Турёлай Охундзода, Нуриддинов Р.Ш.</i> Нақши Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҷқими суботи Афғонистон.....	23
<i>Қаландаров X. X.</i> Рушди санъати меъморӣ дар охири асри XIV ибтидои асри XV.....	30
<i>Холиков С. X.</i> Методы и приёмы ведения кибервойны	36

ФАЛСАФА – ФИЛОСОФИЯ – PHYLOSOPHY

<i>Ашурев Р. Ш.</i> Хусусиятҳои психологии тарбияи фарзанд	42
<i>Маҳмадизода Н</i> Андешаҳои мунаққидонаи Султон Наврӯзов	45

ПЕДАГОГИКА ВА ПСИХОЛОГИЯ – ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ – PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

<i>Ахматов Ш. Б.</i> Вайроншавии обсессивӣ-компulsивӣ.....	48
<i>Гурезов Ф.</i> Хусусиятҳои психологии дикқат ва хотири кӯдакон	53
<i>Хоҷаев Д.А.</i> Шахсият ва инкишофи он дар кӯдакон	59
<i>Шашаева С. Н.</i> Сабабҳои зухуроти изтиробнокӣ дар системаи муносибатҳои наврасон	65
<i>Махрамов Р. Р.</i> Таъсири омилҳои психологӣ ба нашъамандӣ ва роҳҳои пешгирии он дар шароити муосири Тоҷикистон	71

ФИЛОЛОГИЯ – ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

<i>Холматова М.Ю.</i> Изображение войны в романе М. Шолохова «Они сражались за родину»	77
<i>Шералиев Ш.</i> Категорияи сиғаи феъл дар ҷумлаҳои фразеологии қолаби “дили касе пур” дар забони адабии муосири тоҷик	82
<i>Махкамзода Ш. К.</i> Терминология состава медицинских препаратов.....	85
<i>Ҳикматова Ф.К.</i> О переводческих трансформациях в русско-таджикском словаре	91
<i>Ахмедова Ф.</i> Жанрово-композиционное своеобразие поэмы н. В. Гоголя «Мертвые души»....	95
<i>Нозимова М.А.</i> Использование комбинированного приёма при переводе литературоведческих терминов (на материале русско-таджикского словаря)	98
<i>Каримова М.</i> Хлестаков и хлестаковщина (по пьесе Н.В. Гоголя «ревизор»)	103
<i>Буриева М.Х.</i> Особенности поэзии А. Фета	106

ИКТИСОД – ЭКОНОМИКА – ECONOMICS

<i>Шосаворбеков Ш. Ш.</i> Муҳочирати меҳнатии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва оқибатҳои иқтисодии он	110
<i>Ширзамон Хил Исматуллоҳ.</i> Накши васоити аҳбори омма дар рушди иқтисоди ширкат	115
<i>Худойназаров Д.А., Файзуллоев М., Муминов Ш.</i> Рушди низоми пардохти Ҷумҳурии Тоҷикистон	118
<i>Усмонов У.Р.</i> Роҳҳои баланд бардоштани самаранокии лизинг дар иқтисодиёти кишоварзӣ	121

ТНУ, МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ №5, 2020

<i>Абдуллоев А.Х., Сулаймонов С.</i> Анализ современного состояния и перспективы развития социальной защиты населения в Республике Таджикистан	124
<i>Ҳикматов С.Х., Сабурзода Ф.М.</i> Танзими молиявӣ ва хукуқии хифзи иҷтимоии аҳолӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	129
<i>Иброҳимзода М., Давлатшоев О.Х.</i> Основные причины дефицита государственного бюджета Республики Таджикистан	134
<i>Калемуллоев А.М.</i> Оценка порогового значения внешнего долга и экономическая безопасность Таджикистана	137
<i>Иброҳимзода М., Давлатшоев О.Х.</i> Дефицит государственного бюджета как финансовая категория	142
<i>Ғаюров Ф.Х., Усмонов У.Р., Қурбонӣ Б.</i> Низоми рейтингии “Camels” ва таъсири он ба фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ	146
<i>Ҳикматов У.С., Буриев Ш.М.</i> Технологияи бонкӣ: заминаҳои пайдоиш, ташаккулёбӣ ва марҳилаҳои рушд	150
<i>Бобоев Ф.Дж., Аминбекова Ш.</i> Анализ современного состояния и перспективы развития государственного долга в Республике Таджикистан	156
<i>Абдураҳмонзода А.</i> Омилҳои ба қурби асъори миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсиррасон	161

ХУҚУҚ ВА СИЁСАТ – ПРАВО И ПОЛИТИКА - LAW AND POLICY

<i>Шарипов А.</i> Назария ва амалияи давлати иҷтимоӣ	164
<i>Мирзоев М.Ш.</i> Масъалаҳои асосии муносибатҳои байнидавлатии Тоҷикистон дар низоми навини олам	167
<i>Нормуродов А.</i> Накши пешвои миллат дар таҳқими мавқеи ҷавонони тоҷик	172
<i>Ашуров И.А., Махмудов И.Т.</i> Моҳият ва таъиноти мурофиавии прокурор ҳангоми баррасии парвандагои ҷиноятӣ дар суди марҳилаи якум	175
<i>Нормуродов А.</i> Баланд бардоштани сатҳи шуурнокии хукуқии ҷавонон – ҷиҳати аз байн бурдани гароши онҳо ба хизбу ҳаракатҳои терористӣ ва экстремистӣ	178

ГЕОЛОГИЯ – ГЕОЛОГИЯ – GEOLOGY

<i>Раҳимзода А.С.</i> Омилҳои тафийрёбии иқлими ва таъсири он ба пиряҳои ҳавзаи дарёи Хингоб..	182
--	-----

ФИЗИКА – PHYSICS – ФИЗИКА

<i>Яров М.Т.</i> Таъсири нейтронҳои ҳароратӣ ба хосиятҳои электрофизикии нимноқилҳои CdZnTe	189
<i>Матробов М.Х.</i> Таъсири сели ками нейтронҳои ҳароратӣ ба тавсифоти спектралии хуни бутун	192

**ТАДЖИКСКИЙ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
Научный журнал «Молодой исследователь»**

Научный журнал «Молодой исследователь» основан в 2019 г. Выходит 6 раз в год.

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ»

2020. №5

Над номером работали:

Ответственный редактор: М. Асадова

**Издательский центр
Таджикского национального университета**
734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.
E-mail: molodoy.issledovatel@mail.ru
Тел.: (+992 37) 227-74-41

Ба матбаа 12.11.2020 супорида шуд.
Ба чопаш 00.00.2020 имзо шуд.
Қоғази оғсет. Андозаи 60x84 1/16. Ҷузъи чопӣ 25,1.
Супориши № 00. Адади нашр 100 нусха.
Матбааи Дошишгоҳи миллии Тоҷикистон
ш. Душанбе, кучи Лохути, 2.